

БЗ. 3 (4 Үрр/)
340

Українознавчі Студії

18-16 / 2014-2015

15-16/
2014-2015УКРАЇНОЗНАВЧИ
СТУДІЇ

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника
Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.

ЗМІСТ

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Василь Грещук Експресема <i>слово</i> в постичному ідіолекті Тараса Шевченка.....	3
Роман Піхманець Тарас Шевченко в суспільно-політичному дискурсі XIX століття: аналітичні проєкції Михайла Драгоманова	13
Олег Пилип'юк Художній конфлікт у ранніх соціально-побутових поемах Тараса Шевченка.....	43
Надія Тишківська Символічний образ хати у творах Тараса Шевченка.....	52

ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

Микола Гуйванюк Буковинський меридіан Марка Черемшини.....	56
Андрій Королько Громадсько-культурна співпраця Миколи Фірманюка і Марка Черемшини.....	64
Микола Фірманюк Спогади про Марка Черемшину (Д-ра Івана Семанюка).....	68

МОВА

Володимир Барчук Типологічна модель екстратакису в українській мові.....	77
Роман Бачкур Екстралінгвістичні виміри словотвірної детермінації в українській мові (відіменникові деривати).....	85
Лілія Париліак Гуцульські діалектні лексеми та українські запозичення у драмі Юзефа Коженювського «Горяни з Карпат».....	90
Оксана Ципердюк Гуцульський говір у постичному мовленні Василя Герасим'юка.....	96
Христина Стецик Наддністрянський говір у художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького.....	108
Оксана Гавадзин Загальні назви одягу в говірках Покуття.....	115
Ольга Петрів Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів на позначення радості, емоційного піднесення.....	124
Наталія Багрійчук Синтаксичні особливості евфемізмів у художньому тексті.....	134
Уляна Гринишин Комунікативно-прагматичні функції ампліфікованих конструкцій.....	142

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Віталій Кононенко «Три зозулі з поклоном» Григора Тютюнника: образ автора.....	150
Микола Васильчук Фольклоризм романтичної поеми Антона Могильницького «Скит Манявський».....	161
Валентина Єрмак Присвяти у ранніх рукописних текстах Василя Стефаника.....	173
Любов Касіян Стильові особливості збірки «На старті» Мелетія Кічури.....	182
Сюї Ліша Козацтво та запорозькі козаки в історичному романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року».....	190

КУЛЬТУРА, МИСТЕЦТВО, ДУХОВНІСТЬ

Ганна Карась Постать Анни Ярославни – королеви Франції в музичній культурі української діаспори в контексті праці Івана Кузич-Березовського «Жінка і держава».....	197
Ярослав Яремко Еволюція семантики концептів <i>воля, свобода</i> : когнітивний та комунікативно-прагматичний аспекти.....	203
Ганна Козак, Василь Парпан, Ігор Козак Красназнавча цінність села Потелич: до питання збереження та відновлення культурного ландшафту навколо дерев'яної церкви Святого Духа.....	227
Зоряна Лукомська Концепція програми регенерації історичного ядра міста Івано- Франківська.....	234
Богдан Стасько Хореографічна культура Березівщини в дослідженнях Романа Гарасимчука.....	241
Олена Білик Язичницькі мотиви в галицькому ювелірному мистецтві XII ст.	249
Юрій Яковлев Культурно-просвітня діяльність Русько-української радикальної партії наприкінці XIX ст.....	260

79 76 26 і см.

СЛОВО МОЛОДИХ

Уляна Коржик Зорова поезія в сучасній українській літературі: генезис, жанрова своєрідність.....	271
Іванна Перепічка Погляд персонажа як засіб вираження докору в художньому тексті.....	278
Оксана Корпало Семантика грамеми не-учасника комунікації в українській і польській мовах.....	285
Світлана Личук Лексико-семантична група "болото" у говірках Івано-Франківщини.....	290
Надія Бачкур Текстотвірна функція замовчування у художній прозі початку ХХІ століття.....	309
Володимир Яслик Чуже мовлення як засіб вираження евіденції.....	318
Ольга Гловацька Засоби вираження аксіологічної семантики лексем з негативним значенням в староукраїнській мові (на матеріалі полемічної літератури кінця ХVІ – І половини ХVІІ ст.	326
Наталія Боднар Мовні особливості альманаху «Русалка Дністрова».....	332

ПОСТАТІ

Василь Грещук Наукові вершини академіка Віталія Кононенка.....	337
Ольга Слоньовська Степан Пушик: самодостатність унікальної особистості, талант високої проби.....	347

РЕЦЕНЗІЇ

Надія Бабич Знаєш мовні символи – знаєш народ (рецензія-презентація)	355
Віталій Кононенко Стратегії позитиву в лінвопрагматичному вимірі (І. Ю. Шкіцька. Маніпулятивні тактики позитиву: Лінгвістичний аспект. Монографія. — К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2012. — 440 с.).....	358
Любов Пена Лінгвістичний аналіз тексту в термінах.....	362
Олексій Воробець Етнос і національно-культурне відродження України (за матеріалами науково-теоретичного часопису "Етнос і культура", 2003-2013).....	366
Надія Слюзар (Вебер) Галицька топонімія у словниковому зібранні (Габорак М. Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій: Етимологічний словник-довідник / М. Габорак. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. — 932 с. Габорак М. Топонімія Галицької Гуцульщини: Етимологічний словник-довідник / М. Габорак. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. — 636 с.)	370

Головний редактор **ВАСИЛЬ ГРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. **Володимир Барчук**, докт. філол. наук, проф. **Марія Голянич**, докт. філол. наук, проф., член-кор. НАН України **Микола Ільницький**, докт. істор. наук, проф. **Микола Кугутяк**, докт. філол. наук, проф. акад. АПН України **Віталій Кононенко**, докт. філол. наук, проф. **Богдана Криса**, докт. юрид. наук, проф. **Володимир Луць**, докт. істор. наук, проф. **Василь Марчук**, докт. філол. наук, проф. **Богдан Мельничук**, докт. психол. наук, проф. **Віктор Москалець**, докт. філол. наук, проф. **Роман Пірманець** (відпов. секретар), докт. екон. наук, проф. **Михайло Романюк**, докт. істор. наук, проф. **Борис Савчук**, докт. філол. наук, проф. **Тарас Салига**, докт. філол. наук, проф. **Любов Струганець**, докт. філол. наук, проф. **Степан Хороб**, докт. політол. наук, проф. **Ігор Цепенда**, докт. мистецтвознавства, проф. **Мирон Черепанин**.

Рецензенти:

Микола Сулима, докт. філол. наук, проф., член-кор. НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України; **Мар'ян Скаб**, докт. філол. наук, проф. Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Адреса редакції: 76 000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Засновник – ДВНЗ "Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника"
Свідчення про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р. видане Міністерством інформації України
Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника

Комп'ютерний набір та верстка – **Роман Бачкур**, **Ірина Шикеринець**. Редактор – **Роман Бачкур**.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
79 76 26

© Інститут українознавства
при Прикарпатському національному
університеті ім. Василя Стефаника

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 81'282
ББК 81.2 (Ук)

Василь Грещук

ЕКСПРЕСЕМА СЛОВО В ПОЕТИЧНОМУ ІДІОЛЕКТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто експресему «слово» в художній мові Тараса Шевченка. На основі аналізу персоніфікації лексеми «слово», поетичних означень до неї, словосполучень із генітивом, близьких до метафор, та самих метафор і порівнянь визначено експресивно-сміслові наповнення експресеми «слово». Встановлено характерні ознаки аналізованих тропів, акцентовано увагу на їхніх естетичних функціях.

Ключові слова: експресема, лексема «слово», Тарас Шевченко, метафора, епітет, порівняння, словосполучення з генітивом.

Одну з граней ваги слова в житті і творчості Т.Г.Шевченко опоетизував у відомих рядках:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знає од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди.

(Ну що б, здавалося, слова...)

У поетичній мові Кобзаря лексема *слово* належить до високочастотних: "Словник мови Шевченка" [3] фіксує 178 його вживань, переважна більшість яких (123 випадки) використано у значенні 'розмова, бесіда; висловлювання, фраза':

І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі; вискажи: "Зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й речете,
Що цар наш бог, і цар надія,
І нагодує, і огріє
Вдову і сирот".

(Осії глава XIV подражаніє).

Інші значення лексеми *слово* у художніх текстах Т. Шевченка засвідчено невеликою кількістю вживань. Так, лексема *слово* зі значенням 'одиниця мовлення, що являє собою звуковий вираз окремого поняття' вжито лише 13 разів:

А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли-то воно буде

Гратись і промовить
Слово мамо. Великеє,
Найкращеє слово!

(У нашім раї на землі)

Ще 10 контекстів фіксують значення лексеми *слово* 'мова':

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;

(Марку Вовчку).

Два значення Шевченкового слова *слово* – 'жанр літературного твору у формі ораторської розповіді' та 'згода' – реалізовані відповідно 9 разів та 2 рази, однак не в художніх текстах, а в листах.

Лексико-семантична структура лексеми *слово* у мові Шевченка має свої особливості у порівнянні з лексико-семантичною структурою цієї лексеми в українській літературній мові. У літературній мові її основним значенням є 'мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття', на ґрунті якого розвинулися інші лексико-семантичні варіанти, зокрема 'мова, мовлення', що є наслідком синекдохійного перенесення назви, і аж після цього значення словник [4, 367-372] фіксує лексико-семантичний варіант 'висловлювання, фраза', який очолює лексико-семантичну структуру Шевченкової лексеми *слово*. Отже, семантико-функціональним пріоритетом для лексеми *слово* в художній мові Шевченка є не його основне значення 'мовна одиниця, що являє собою звукове вираження, поняття', а переносне 'висловлювання, фраза'. "Стилістичні властивості образно-переносного використання слова стають можливими в зв'язку з тим, що ці засоби художньої впливовості базуються на основі прямого, звичного значення слова і сприймаються в контексті завдяки зіставленню двох змістових планів – конкретного, старого, звичного і нового, переносно-фігурального, що виступає як засіб художньої зображальності" [5, 137]. Перенесення назви *слово* із звукового вираження поняття на висловлювання, фразу, розмову, бесіду та мову загалом в Шевченкових поетичних текстах уже творить тло, на якому вона сприймається як образна, як естетична категорія, пор.:

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.

(Якби з ким сісти хліба з'їсти).

У поетичній мові на номінативну функцію слова, як відомо, напластовується естетична функція, яка з погляду теорії поетичної мови не менш важлива. Однак не кожне вживання слова в поетичному тексті реалізує свої образно-оцінні інтенції. Я. Мукаржовський зауважив, що "серед мовних компонентів поетичного твору завжди чимало таких, які не відрізняються від норми літературної мови, тому що в їх завдання входить утворювати тло, на якому відображаються деформації інших компонентів" [2, 409]. Зазначені деформації завдяки порушенням мовної норми забезпечують феномен поетичності слововживання, його образність.

Уживання лексеми *слово* в поезіях Т. Шевченка зрідка засвідчує її пряму номінативну функцію в текстотворенні без додаткових естетизувальних функцій, пор.:

Грає кобзар, приспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;

(Тарасова ніч).

Однак більшість контекстів маніфестує образно-оцінне використання лексеми *слово*, що спонукає до аналізу її передовсім як експресеми Шевченкового ідіостилю. З'ясувати феномен експресеми *слово* дає змогу скрупульозний аналіз персоніфікації слова, епітетів-прикметників до лексеми *слово*, словосполучень із генітивом, близьких до метафор, що мають атрибутивний характер, метафор у власному сенсі терміна, *слова* в структурі порівняння тощо [1, 155].

Про можливість й потребу персоніфікації *слова* маємо поетичне висловлювання самого Шевченка:

Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!

(Неофіти).

Завдяки персоніфікації *слово*, зафіксоване в складі фраземи *слово за словом* 'поступово, мало-помалу говорячи, розговорившись або розпитуючи', у Шевченковій поетичній мові сміється:

Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.

(Гайдамаки).

Для ідіолекту Шевченка характерним є комплексне вживання художньо-зображальних засобів, чим досягається підсилення образності, поетичності. Сила естетичного впливу персоніфікації значно зростає, якщо вона вжита у повторі, пор.:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;

(Марку Вовчку).

Антитезою підсилено опоетизоване перенесення властивостей живої істоти на слово:

І спали,
Упившись кровію, кати.
Твоєю кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало.

(Неофіти).

Більш виразно персоніфікація виявляється в комплексі з іншими поетичними засобами у рядках:

Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами

Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?

(Подражаніє 11 псалму).

Метафоризовані вживання лексеми *слово* творяться незвичними предикатами, при цьому критерій згущеного комплексного використання тропів зберігається. Так, метафора *слова його лились, текли* отримує більше увиразнення у структурі компаративної сполуки, а доповнена предикатом іншої семантики, хоч і пов'язаної з попередніми предикатами певними причинно-наслідковими зв'язками, поглиблює її естетичну функцію:

Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!

(Пророк).

Слова для поета — це добірне зерно, що проростає у душах людей вчинками, добрими ділами, тому й з'являються рядки

Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть.

(Не нарікаю я на бога).

Трагізм мук заслання поета, відірваного від його рідної сторони, відлученого від материнської мови, спричинює розгорнутий метафоричний вираз, в якому слова *прилітають, стеляться, плачуть, сміються*, скрашуючи невимовну тугу самотньої душі:

Мені легшає в неволі,
Як я їх [поезії] складаю,
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають.
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов діти. І радують
Одинокую душу,
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними.

(Не для людей, тієї слави).

Слово в Шевченковій поетичній мові зазвичай є суб'єктом метафоричної дії (див. наведені приклади), рідше виступає її об'єктом, пор.:

Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав

(Перебендя).

Об'єктне вживання *слова* в структурі метафори за експресивністю не поступається суб'єктному, пор.:

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

(Подражаніє 11 псалму)

або:

пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
(Неофіти).

В. Грігор'єв, аналізуючи експресему *вітер* в російській поетичній мові, зауважив, що майже всі поєднання з генітивом надають зазначеному слову ту чи іншу метафоричну сему [1, 165]. Сполуки Шевченкового *слова* із генітивними формами не виходять за межі іменників *істина, правда, любов* або їх поєднання та *гонор* у складі фразеологізованого полонізму *слово гонору*, проте аналізовані сполуки експресемізовані не так самі собою, як завдяки іншим контекстуальним засобам увиразнення, образності, пор.:

Поніс лукавим правди слово!
Не вняли слову! Розп'яли!
(Марія).

Тойді вже сходила зоря
Над Віфлеємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітня зійшла!

(Неофіти).

Важливу роль у функціонуванні експресеми *слово* в поетичній мові Шевченка відіграє епітет. Здебільшого образні означення до *слова* виражені якісними прикметниками. Найбільшою образністю серед них виділяється епітет *тихосумне*, шевченківський оказіоналізм, утворений на базі метафори *тихий сум*:

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Моє слово тихосумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенється, як рибонька,
І мене згадає...

(Чигрине, Чигрине).

Епітети до Шевченкового *слова* анімізують його, наділяють ознаками, властивими передовсім живим істотам. За семантикою це ад'єктиви, які зазвичай виражають внутрішні фізіологічні риси істоти, її емоційні стани, почуття, інтелектуальні властивості. Окремі з них у поєднанні з лексемою *слово* зазнали фразеологізації, як, наприклад, *живе слово* 'висловлювання, яке виражає правдиві, цікаві, нові думки'. Ужите в структурі метафори, воно набуває особливої експресії та образності:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.

Не *скує* душі живої
І *слова живого*

(Кавказ).

І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
І ти *слова його живії*
В живу ю душу прийняла.

(Неофіти).

Антонімом до *живого слова* виступає *мертве слово*:

Буде з мене, поки живу,
І *мертвого слова*,
Щоб вилити журбу, сльози.

(Гайдамаки).

Із погляду семантики серед епітетів до лексеми *слово* переважають ті, які виражають позитивно насажені ознаки: *веселеє, розумне, мудре, незле, тихе, великеє, ласкавеє, щире, добре, нове*. Їхня експресивність часто імплементована в образність складного зображально-виражального засобу поетичності. Нерідко епітет є лише складником ширшого метафоричного вислову, пор.:

Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не *ветхес*, не *древле слово*
Розтленнос, а *слово нове*
Меж людьми криком пронесе

(Осії глава XIV).

Означення *мудре* щодо *слова* свою експресивність отримує не лише завдяки тому, що воно робить його носієм інтелектуальних ознак, а й інверсованим словопорядком:

Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч *слово мудре*; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?

(Хіба самому написати).

Значно потужнішим за силою впливу на читача є синонімічний до згаданого епітет *розумне* у поєднанні з семантично контрастним фразеологізмом *брехнею підбите*, ужитими у складі паралелізму:

Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А *розумне* ваше слово
Брехнею підбите.

(Гайдамаки).

Використання епітетів у комплексі з іншими мовними засобами експресії властиве більшості художніх означень:

Чую, любі, чую...
Спасибі вам, мої квіти,
За *слово ласкаве*.

(Мар'яна-Черниця).

Помагало
Ласкаве дівоче

Щире слово...

(Мар'яна-Черниця).

однаково
Не вернеться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово.

(Три літа).

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

(Заповіт).

Поет вдається і до нанизування епітетів до лексеми *слово* одного семантико-емоційного спрямування:

І *тихим, добрим, кротким словом*
Благовістив їм *слово нове*,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі,
То братолюбіє.

(Неофіти).

Чи не дурю себе я знову
Своїм *химерним добрим словом*?

(Не нарікаю я на бога).

Із епітетів до *слова* з негативно-забарвленою семантикою можна відзначити хіба що уже згадувані *ветхес, древле, розтленнос* та художнє означення *зле*:

І нікому я нічого,
Ніже *злого слова*,
Не сказала.

(Великий льох).

Епітет може випромінювати святість і запалювати душі й серця людей:

Отож вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумовати.
І ти, великая в женах!
І їх унініє, і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм *святим огненным словом*!

(Марія).

Характерним для Шевченкового поетичного означення до *слова* є також прикладка *сльози*, яка разом із означуваним словом функціонально переростає в метафору 'слово оплакує когось, щось':

Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, *слово-сльози*:
Сонечко не гріє,
Не висушить.

(Гайдамаки).

Загалом *слово* в Шевченка часто асоціюється із *сльозами*, *слова* ставляться в один ряд із *сльозами*, творячи своєрідні перифрази. В тяжкому засланні його слова не можуть передати, немає таких слів:

І четвертий рік минає
Тихенько, поволі,
І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати, — змережаю
Кров'ю та *сльозами*
Мое горе на чужині,
Бо горе *словами*
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на світі! Нема *слов*
В далекій неволі!
Немає *слов*, немає *сльоз*...

(Лічу в неволі дні і ночі).

Однак *слово*, що *оплакує*, *слово-сльози* для поета — велика віддушина, рай для душі:

Слово моє, *сльози* мої,
Раю ти мій, раю!

(Чигрине, Чигрине).

Уже згадувана метафора *засівати переліг словами* повторюється з перифразою *сльози*:

Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я *посію* мої *сльози*,
Мої *щирі* *сльози*.
Може, зійдуть

(Чигрине, Чигрине).

Символічний зміст *слова* як *сльози* виростає із поетичних рядків:

Мій боже милий,
Даруй *словам* святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людській *сльози* проливать,
Щоб милость душу осінила

(Марина).

Засвідчено й прикладку *слово* до означуваного субстантива *сльози*:

Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті *сльози-слова*,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.

(Гайдамаки).

Структуру експресемі *слово* в Шевченковій поетичній мові формують також компаративні сполуки, в яких воно вжито. Їх небагато, вони неоднорідні. В одних випадках *слово* є предметом порівняння, власне не саме *слово*, а його поєднання з предикатом:

І пониче,
Неначе стоптана трава,
І *думка* *ваша*, і *слова*.

(Подражаніє 11 псалму)

або:

Німим отверзуться уста;
Прорветься *слово*, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вміта,
Прокинется

(Ісаія Глава 35).

Узята із Біблії аксіологічна характеристика слів господніх, як випробуваного срібла, очищеного від землі і сім разів перелитого, слугувала для поета основою для образного порівняння з виразною експресією:

Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, — *словеса*
Твої, о господи, такії.

(Подражаніє 11 псалму).

Поряд із сполучниковими структурами порівнянь засвідчено й безсполучникові, зокрема так званий орудний порівняння, який зближує його з метафорою:

І *слово*
Із уст апостола святого
Драгим елєєм *потекло*.
І стихла оргія.

(Неофіти).

В інших компаративних сполуках лексема *слово* виступає образом порівняння:

От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як *господа* *слово*.

(До Основ'яненка).

Отже, експресема *слово* у поетичних текстах Шевченка є складноструктурованим феноменом, функціональність якого забезпечує комплекс мовних засобів експресивності. Аналіз *слова* з погляду його персоніфікації, метафоричного вживання і в складі порівнянь, художніх означень до нього та словосполучень із генітивом, що, звичайно, не вичерпує всього змісту експресемі, засвідчив розмаїття її емоційно-експресивного наповнення та розбудови естетики лексеми *слово* в поетичному тексті.

Література

1. Григорьев В. П. Поэтика слова / В. П. Григорьев. — М., 1979. — 343 с.

2. Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык / Я. Мукаржовский // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С.406 – 431.
3. Словник мови Шевченка: В двох томах. – К.: Наукова думка, 1964. – Т.1 – 484 с.; Т.2 – 566 с.
4. Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / Відп. ред. Г. П. Їжакевич. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
6. Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1964. – 622 с.

В статтє рассмотрєна експресєма «слово» в художественной рєчи Тараса Шевченка. На основани анализа персонификации лексємы «слово», эпитєтов к ней, словосочєтаний с генитивом, близких к метафорам, собственно метафор и сравнений определєно экспрєсивно-смысловое наполнение экспрєсємы «слово». Установлєны характерные черты анализированных тропов, акцентировано внимание на их эстетических функциях.

Ключевые слова: експресєма, лексєма «слово», Тарас Шевченко, метафора, эпитєт, сравнение, словосочєтание с генитивом.

The article studies expresseme word in Taras Shevchenko's belletristic language. Based on the analysis and comparison of personification of lexeme word, poetic attributes to it, phrases with genitive, close to metaphors, and the very metaphors the expressive semantic content of expresseme word has been established. Key features of analysed tropes have been determined, and attention to their esthetic functions has been drawn.

Key words: lexeme word, expresseme, Taras Shevchenko, metaphor, epithet, comparison, phrases with genitive.

УДК: 821.161.2:316.75

ББК: 83.3 (4 Укр)

Роман Піхманець

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ XIX СТОЛІТТЯ: АНАЛІТИЧНІ ПРОЕКЦІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті розглянуто деякі особливості формування дослідницьких стратегій щодо життя і творчості Тараса Шевченка, зокрема зусилля в цьому напрямку Михайла Драгоманова, який базував свої пошуки не так на художніх, літературознавчих чи, скажімо, історичних істинах, як на ідеологічних, політичних та класових принципах і кліше. При цьому поет слугував частіше не об'єктом чи предметом аналітичної практики, а інструментом для утвердження власних ідеологем, програмово-політичних задумів і тактичних рішень.

Ключові слова: художні експресії, народний поет, інтерпретаційна стратегія, світоглядна парадигма, ідеологеми, українофіли, соціалізм, сепаратизм, поступ, громада, політичний анархізм, раціоналізм, войовничий атеїзм, програмові настанови, революційний пафос, творчі інтенції, інспірації, фальсифікації.

Постать і художня спадщина Тараса Шевченка займали чільне місце в науково-публіцистичному дискурсі Драгоманова. Загалом про Кобзаря він написав понад 50 праць, не враховуючи публікацій листів і біографічних матеріалів [див.: 16, 22]. Така його пильна увага до національного генія не випадкова: у другій половині XIX століття домінантне становище в шевченкознавстві займали націоналістичні інтерпретаційні моделі. Михайло Драгоманов, будучи явним антиподом і непримиренним ворогом подібного методологічного «риштовання», самою вже душевною поставою своєю не міг терпіти такого ганебного і принизливого особисто для себе «вихідного» статусу. Вкрай важливо було протиставити йому щось якщо не рівнозначне, то ферментоване на іншій ідеологічній заквасці й таке, що могло б похитнути панівні засади. При цьому на передній план часто виходив не Шевченко як об'єкт чи предмет аналітичної практики, а як своєрідний інформаційно-комунікативний код, завдяки якому відбувається розширення чи розгортання «свого» смислу, або, простіше кажучи, як інструмент, необхідний для досягнення певної мети й реалізації відповідних до неї завдань.

Принагідно апелював Драгоманов до поета в листах і публікаціях на шпальтах тодішніх газет і журналів неодноразово, сказати б, із перших кроків своєї громадсько-політичної активності – відповідно до конкретного задуму й концептуальних настанов. А власне науково-публіцистичне осмислення Шевченка як митця і громадсько-політичного діяча він почав у середині 1870-х років, опублікувавши в петербурзькій «Неделе» (1874. – № 37) і «Киевском телеграфі» (1876. – 1 червня) дві статті. Це були окремі зауваги й міркування, що не мали якогось більш-менш помітного резонансу. Узагальненням і значною мірою синтезом усіх попередніх відгуків і рецепцій стала розлога й епатажна студія

«Шевченко, українофіли і соціалізм», надрукована в четвертому номері женецького зб. «Громада» за 1879 рік (С. 101–230).

«І скільки ж треба було їдкої злости, зневаги до ідейного національно-революційного комплексу Шевченка, щоб написати таку наскрізь тенденційну працю [...], – відгукувався про неї Юрій Бойко. – Щоб *принизити поета, Драгоманов намагається довести* некультурність і духовну елементарність Шевченка, звести його національно-революційний патос на рівень примітивізму» [2, 68]. Такі інтенції вчений виводив із загального становища Михайла Драгоманова супроти українства: «службове, підрядне значення національного начала», – що виразно проступає і в його публіцистиці, і в усій духовно-практичній діяльності. «Перспектива української національної революції ще більше була чужа Драгоманову, бо вона несла з собою ще глибші перевороти», – додає про наслідки такої ідеологічної постави він [там само, 67, 68]. Звідси, мовляв, і негачія ним поета, звідси його ворожі пристрасті «до ідейного національно-революційного комплексу Шевченка».

Не буде, гадаю, перебільшенням сказати, що цією працею Драгоманов здійснив широкомасштабну операцію чи ідеологічну диверсію – щонайменше проти Тараса Шевченка. Однак науково-публіцистична стратегія сягає значно далі і виходить поза межі аналітичної візії Кобзаря. Головними напрямками її розгортання було, по-перше, похитнути його авторитет як національного генія і пророка; по-друге, знецінити «Кобзар» як художньо-естетичний феномен; і, реалізувавши два попередні завдання, по-третє, нейтралізувати впливи Шевченка на українську громаду. Кожен із зазначених планів мав, зі свого боку, широко розгалужену систему конкретних завдань, настанов і підпорядкувань. Мотивів такої постави було кілька: світоглядного, програмово-політичного і психологічного характеру.

Зокрема, торкаючись проблеми Шевченкової релігійності, Михайло Драгоманов мав на оці не одну, а принаймні дві цілі. Передусім хотілося якомога відчутніше розхитати (якщо не вдасться знищити) засади релігійного світогляду поета, що виразно корелювали з національними й становили одну з його базових ціннісних констант, а також продемонструвати на цьому прикладі його непослідовність, відсутність стійких опор і надійних «креп» художньої системи й громадської позиції. Словом, Шевченка як «цілого чоловіка» не існувало, – були тільки «шматочки», «уламки», більше чи менше якісні, пересічного художнього таланту, зведені українофілами задля реалізації своїх політичних амбіцій, планів і стратегічних настанов у міфологічний канон. При цьому критик навіть не думав заглиблюватися в змістову «матрицю» й концептуальні засновки «богобоязливого» поетового слова, а виривав із контексту окремі думки, звороти, художні фрази й формули і подавав їх за документальні свідчення вільнодумних модуляцій («кошунства»). Відомо ж бо, таких у Тараса Шевченка можна надбати чимало. Згадаймо хоча б гнівні рядки зі «Сну» («[...] Бо немає / Господа на небі») чи з поезії «Якби ви знали, паничі...»:

*[...] Ні! Ні! Нічого
Нема святого на землі!
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!*

Саме на такі приклади й покликається Драгоманов, особливо в першому розділі свого радше ідеологічного кічу, ніж наукової розвідки, аби довести «вразливе» становище церкви і священників щодо особи автора «Марії» й «комічність» їхніх зусиль у напрямку творення його культу й канонізації.

Але якщо позбутися спокуси «перетягнути на свій бік» таким чином Кобзаря й абстрагуватися від подібних спекуляцій й інсинуацій, то тверезий погляд (не кажу вже про наукову аналітику) доглядить у ньому глибоко віруючу людину. Певна річ, що його погляди не тотожні з ортодоксальними катехитично-догматичними, що були в його системі релігійних координат свої, специфічні ознаки й вияви, спричинені особистими й етнопсихологічними детермінантами, та важливіше, далєбі, не пристайність формальних чинників, а істотні збіги (основи, вихідні положення й принципи християнства), а вони власне споріднюють Шевченкову віру з головними постулатами української релігійності. І якщо траплялися в нього деколи несамовито-палкі апеляції до Неба, неприємні для церкви оскарження й докори, то вони ніскільки не заперечують існування Бога, не мають на меті скинути, що так скажу, Всевишнього з його престолу, а зродилися «з надмірної любови», сказав би Іван Франко; вони спонтанно виривалися з вразливо-полум'яної душі автора, не атрофованої і не здатної спокійно реагувати на кривди людські й національно-державні. У цьому переконують, зокрема, такі сповідально-тужливі й болюче-розпачливі зізнання:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну Святого Бога
За неї – душу погублю!*

Хотя-не-хотя змушений визнати це – нехай лише почасти – й Михайло Драгоманов: «Ті всі противохристиянські й навіть безбожні слова й картини [...] – то тільки або виклики досади гарячого чоловіка, який не бачить обіцяної Богом правди на землі, або вільнодумне кошунство, або смілі замахы поета» [5, 360]. У такій ситуації важливо збагнути цілість цього, фігурально кажучи, герменевтичного кола, його складові, смислові коди, внутрішню логіку, інтенції і т. ін. У другому («конструктивному») розділі свого «об'єктивного й історичного» дослідження вчений, власне, пропонує бачення цієї проблеми. Прекрасно розуміючи, що з атеїзмом Тараса Шевченка не все так просто й однозначно, як того йому хотілося б, і що можна навести набагато більше свідчень *за* його релігійність, отож тривіально-одіозними оцінками чи пересмикуваннями тут не обійтися, він змушений виправдовуватися, робити численні уточнення й коригувати положення, припасовуючи їх сьак-так до загальної схеми. Наслідком стала псевдонаукова концепція еволюції поета від «благочестивого назадництва» («візантійства») до протестантських, реформаторсько-вільнодумних настроїв. Узагальнено Драгоманов називав цей другий рубіж, до якого нібито прямував у своїх світоглядних шуканнях Кобзар, «євангелієм», не наводячи жодних аргументів на користь такої дефініції і обмежуючись голослівним висновком: «Ми не дуже помилились, коли порівняємо віру Шевченка в середній вік його з вірою якого-небудь пуританця-індепендента XVII ст. [...]» [5, 360].

Однак і тут, переконував критик, поет не був послідовним. А до кінцевого пункту він так і не дійшов, своєрідним знаком чого мало слугувати в наведеному твердженні означення «не дуже помилимося» з подальшим коротеньким поясненням «додавши до того, що Шевченко як поет, маляр і православний не міг викинути з своєї думки Божу матір і навіть Божу службу». Таких хитань («од безбожних викликів до віри в суд Божий») у Тараса Шевченка понад міру прискіпливий, коли йому необхідно було посягти сумнів чи обґрунтувати власну думку, інтерпретатор знаходив аж забагато, причому з різних періодів його творчого шляху. Отож навряд чи варто, доводив він, тратити зусилля, як це робив Федір Вовк, аби переконати публіку в протилежному: ані вільнодумство в справах релігійних, ані навіть деїзм (визнання Бога першопричиною світу, але заперечення його втручання в природні й суспільні процеси) не притаманні були поетові ні як суспільній істоті, ні його художньому мисленню. Зокрема, в багатьох творах останніх років життя релігійні істини залишаються в нього корінними ідеологемами й головними структуротворчими початками («Радуйся, ниво неpolitая...», «Во Іудеї, во дні они...», «Неофіти» та ін.). І навіть у «Марії», в якій «найдалше одступив од евангелія», «він не порвав із християнством», а лише хотів «обернути» його «на свій лад, на службу своєму мужицтву» [5, 360]¹. Інакше й бути не могло, бо поет не став раціоналістом з постійною і впорядкованою системою відповідних думок, – мав хіба його зачатки. А «без систематичного раціоналізму нема й систематичного вільнодумства в сім'ї, в громаді, в державі» [там само, 362].

З іншого боку, розмова про елементи стихійного й спорадичного «противуцерковного вільнодумства» в світогляді Тараса Шевченка знадобилася Драгоманову, аби заперечити принципову можливість тлумачення поета не те що національним месією й пророком, а навіть людиною, гідною глибокої поваги й наслідування. «Громадському чоловікові через те найпотрібніше раз на все розпрощатись із вірою, що поки сього не зроблено, доти ні він, ні громада, яка за ним піде, не забезпечені, що він усе йтиме наперед у думках своїх про всі громадські порядки, які святить і святить тепер віра», – категорично й повчально нотував [там само].

Був ще один, може, й найголовніший для гармонізації цілості ідеологічно-політичної системи Михайла Драгоманова, інтерес у такому інтерпретаційному «коді». Тому з цієї теми він і починає розмову. Якщо казати конкретніше, то проблему Шевченкової релігійності вчений-публіцист осмислює в річищі основоположної для себе і свого світогляду ідеї – «безупинного поступу громадського» як останнього слова чи найвищого здобутку європейської науки й логічного висліді світової історії. Такий кут зору правомірний і закономірний також і з огляду на антропологічно-релігійні «частковості». Адже дилема віри чи безбожництва для автора «Шевченка, українофілів і соціалізму» становила невід'ємний, органічний компонент концепції людини, зосібне громадського чоловіка. Прогресивний суспільно-політичний діяч,

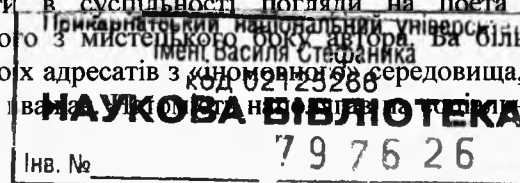
¹ Із цього погляду Драгоманов вважав його своєрідним мікрообразом чи зменшувальною копією релігійного поступу України. Він широ жалів, що та не приєдналася свого часу до реформаторського руху, хоч усі підстави для цього мала, а спинилася в своєму розвитку на півдорозі й застрягла на християнстві й «благочестії» XVII ст.

міркував він, неминуче зіткнеться з її переживанням, бо вона безпосередньо «зав'язана» на проблемі добра і зла. Відтак саме віра і церква започаткували громадянські інституції й цивілізаційні моделі: впорядкованість думки і життя, соціальну диференціацію, етичні норми і т. ін. І вони ж невдовзі (така всесильна історична діалектика!) стали гальмом на шляху прогресу й емансипації. Природно тому, що саме проти них «перш усього піднялась скрізь і вільна думка: недурно ж у Європі реформація і вільнодумство XVIII ст. були раніше противудержавних революцій і соціалізму» [5, 359].

Одним із напрямків реалізації ідеологічного проекту Михайла Драгоманова було підірвати довіру до Шевченка як воістину «народного письменника», виразника «мужицьких» інтересів, українського світогляду і національного духу загалом. При цьому наукова етика і «культура душі» (Іван Франко) високоосвіченого європейця-інтелектуала зредуковані до грубого примітиву й крайньою обмеженості. А втім, можливо, в тому й полягав задум, аби низкою спрощених ходів, недосконалою і грубо «зробленою» аргументацією якомога більше заплутати читача, збити з пантелику, похитнути віру, впевненість, окреслену перспективу. Відразу й не збагнеш, чого тут більше: примітивізму мислення, казуїстичних трюків чи свідомого одурманювання читача.

Наукове крутіство починається вже з загальнотеоретичних зауваг. Поняття «людської породи», мовляв, охоплює багато зовнішніх (мову, одяг, манери поведінки і т. ін.) та внутрішніх (перш за все – світогляд) прикмет. Кожна з них, як, приміром, той-таки світогляд, теж має, зі свого боку, складну структуру, історичну неоднорідність і передбачає рівночасно суттєві розходження в одному осередкові – зокрема й серед такого порівняно сталого елемента, як селянство, з котрим найчастіше й асоціюється в нас поняття народу («те, що ми зevamo частіше всього народом»). Отож досягнути цей «абсолют», парадигматику національного духу в принципі неможливо. І що означає, зрештою, «письменник мужичий»? – допитувався він. – «Чи той, хто пише за мужиків, чи про мужиків, чи для мужиків, чи те, й друге, й третє вкупі?» [5, 355]. «Хвалителі» Шевченка називають – разом чи окремо – усі три зауважені складники. «Та ми думаємо, що не може бути, щоб хто-небудь міг що сказати за мільйони, навіть сказати так, як говорять мільйони», – такою наскрізь казуїстичною логікою розправляє Драгоманов із подібними кривотлумаченнями. До всього, більшість поетичних творів Кобзаря, насамперед громадсько-політичного спрямування, призначені аж ніяк не для селянина і навряд чи можуть бути досягнуті його розумом (яскравий приклад такого типу художньої продукції – «Послання до земляків»). Та й неможливо було «писати так, щоб його розуміли однаково й мужики й пани», бо між цими двома суспільними «організмами» існують не тільки соціальні антагонізми, а й, звісно ж, інтелектуальна прірва. Тому всі балачки про Кобзаря як народного поета не варті виїденого яйця.

Хоча в цьому пункті Михайло Драгоманов дотримувався здебільшого протилежно іншої думки. Так, він не втомлювався утверджувати в суспільності погляди на поета як другорядного і малозначущого з мистецького боку автора. Ба більше – переконував і читачів, і своїх адресатів з допомогою середовища, що весь культурний світ теж так вважав. Історична скерованість його

художнього слова, а також відстоював думку про Тараса Шевченка як «вільну людину» – «не лакея», – «п'яна муза» якого не побоялася «плюнути» в огидне лице миколаївської Росії. Відтак усе прогресивне людство повинно цінувати його як «выразителя протеста человеческого чувства украинца против всякой казенной и сословной гадости» і «едва ли не единственного *народного* поэта» [8, 132, 134].

Утім, таке траплялося в Михайла Драгоманова не раз: певні судження, історичні чи творчі епізоди, навіть документальні факти отримували в нього висвітлення на догоду «поточному моменту», себто ідеологічній доцільності, політичним планам чи конкретним тактичним завданням. Скажімо, він високо цінував «Історію Русів» і вважав її провісником українського політичного лібералізму, що зродився в надрах конституційних планів Олександра І. Позитивний баланс цього «славного памфлету» визначали, на його погляд, також демократичні (ідея звільнення кріпаків) й автономістсько-федеративні інтенції [див.: 6, 2, 433–444]. Але в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» мало не кожна згадка про «Історію Русів» пов'язана з негативними для автора емоціями а навіть із нервовим збудженням. Це виглядає дещо дивно. Адже і висвітленням подій, і характеристикою головних дійових осіб історичного кону, і провідними ідеями вона відповідали багатьом принципам та ідеалам, прибічником яких був він сам. Але факт залишається фактом: рецептивні проєкції цієї пам'ятки в критика далекі від об'єктивних. «Так як Біблія, ненависне було Драгоманову й друге джерело Шевченкової творчості, з якого черпав поет свій патріотичний запал, – “Історія Русов”», – зауважував із цього приводу Дмитро Донцов [4, 29]. Її «науку» критик вважав «туманом», здатним хіба запаморочити свідомість.

Аби зрозуміти оті бурхливі «інстинкти» Михайла Драгоманова, варто, як на мене, виходити з того, що «Історії Русів» він приписував мало не тотальний вплив на творчу свідомість поета і саме в ній бачив головну причину його історичних «збочень». Отож сам факт, що ця історіографічна пам'ятка своєю внутрішньою логікою і якимись зачаєними в її структурах засновками послужила збудником його самостійницької «інфекції», драгував його й налаштовував супроти неї самої. Слово, ненавидів її за те, що привернула Шевченкову увагу до національної історії, що стала його найвищою «наукою», яка, зі свого боку, спрямувала думку в річище сепаратизм¹.

Ще помітніша залежність аналітичної практики Михайла Драгоманова від ідеологічних установок, якщо порівняти висвітлення тих самих фактів у працях різних настановних систем. Тоді те, що раніше виглядало нікчемним і негідним уваги, могло бути піднесене на небачену височінь, а там, де не вистачало необхідного емпіричного матеріалу,

¹ З цього погляду не позбавлене резону припущення Омеляна Прицака, що «Історія Русів» органічно поєднує в собі два пласти нарації: зовнішній, «лояльний до імперії», і внутрішній – «самостійницький». «В дусі ідей західноєвропейського просвітництва автори “Історії Русів” робили натиск на документацію (правдиву та підроблену). Вони розглядали минуле своєї батьківщини (Русів) як незалежну західноєвропейського типу націю, яка, будучи суверенною державою, забезпечила свій нейтралітет політичними договірними союзами з сусідами та міжнародними договорами», – стверджує вчений природу «самостійницького» дискурсу пам'ятки [15, 12]. Саме оцей внутрішній, базований на документально-історичному обґрунтуванні політичної незалежності України план викликав, найімовірніше, упердження, спротив і внутрішньо-суб'єктивний «лямент». Тим паче, що він ідейно запліднив (через Шевченкове посередництво) і весь український національно-визвольний рух.

тепер, наче за помахом чарівної палички, являлося на очі. І не біда, що ті факти не безпосередньо стосуються предмету розмови, – опосередковано вони теж, переконував, можуть прислужитися справі. Тоді й уся тема Шевченкової «школи» набувала протилежно іншої концептуальної розв'язки.

Приміром, із очевидним задоволенням і, сказати б, смакуючи цитував Драгоманов сторінки споминів письменника й етнографа Олександра Афанасьєва-Чужбинського про товариство «мочемордів», обмежуючись короткою реплікою-коментарем: «Тепер, читаючи такі оповідання, всякий здвигне плечима, коли ще не гірше. І справді, компанія для українського кобзаря неабияка» [5, 351]¹. Ніби й не знає університетський професор, що, крім «товариських учт», «вони, усі високоосвічені, віддавалися літературним, науковим та мистецьким справам. Дискутували про важливі проблеми та приводили в дію спільні творчі плани» [15, 15]. Зокрема, його «генеральним обозним» був Микола Маркевич, «один з найкультурніших людей тогочасної України», як називав його Олександр Оглобін, автор п'ятитомної «Історії Малоросії», а «військовим осавулом» граф Яків де Бальмен, офіцер-художник, який разом зі свояком Михайлом Башиловим зробили кожен по 39 ілюстрацій до рукописного «Кобзаря», переписаного латинським шрифтом, що мав бути виданий у Західній Європі. Зрештою, сам факт обрання Шевченка, якого вся освічена публіка, однаково російська й українська, та літературна критика вважали найбільшим тодішнім поетом, «гетьманом» цього товариства, говорить не лише про його авторитет у середовищі української інтелігентної верстви, а й про статус і характер самого «ордену». Це був у певному сенсі «лівобережно-російський» варіант польського «подільсько-волинського» балагурства, «король» якого Антін Шашкевич став предметом наукового аналізу Івана Франка; вчений уважав балагурство (й аналогічні до нього «карнавальні» форми розгульного життя) «за елементарну, мало свідому а часто цинічну реакцію против усієї тої фальші шляхетсько-панського життя, що виробилася віками» [21, 131–132]².

Однак, як впливає з «Листів на Наддніпрянську Україну», серед українських знайомих і приятелів Тараса Шевченка були не одні лише «мочеморди» й карикатурно-відразні типи на кшталт тих, хто «вільнодумствує в шинку», а й високоосвічені а навіть ліберально налаштовані інтелігенти, які мали в своїх книгозбірнях кращі зразки європейського письменства і самі вживали активні заходи до увічнення в

¹ Правда, деколи і в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» він відмовлявся в розмові про товариство «мочемордів» від його однобарвного знушально-іронічного зображення, відзначаючи й благодатні впливи декого з його членів на Шевченкову Музу, називав при цьому імена кн. Миколи Репніна, гр. Якова де Бальмена і навіть самого «високоп'янейшества» Віктора Закревського, котрому через схвальні відгуки про французьку революцію регулярно доводилося мати справу з III відділенням. Однак зроблено це було не без «умислу», а навіть двох: по-перше довести, що справжня «наука», систематичні знання можливі лише через європейське, зокрема французьке (згадано Альфонса Ламартіна й Віктора Гюґо) революційно-демократичне, власне – соціалістичне, посередництво, а по-друге, протиставити відносно прогресивну «школу українського панства», де бодай заклывувалося на вільну думку, київським слов'янофілам, яким «європейські неспеціальні (соціальні й політичні. – Р. П.) письменства були доволі чужими».

² Пор. із дефінітивною характеристикою Омеляна Прицака: «Це був своєрідний орден, типова реакція проти усієї тієї фальші провінційного панського життя під владою деспота» [15, 16].

слові української минувшини¹. Очільники такого вільнодумно-поступового українства названі ті самі (Репнін, Капністи, де Бальмен), але тепер їх залучено в контекст європейського політичного руху, а також зазначене широке «тло». Та й у товаристві Закревського «були люди, котрі їздили за границю, читали європейські ліберальні книги й газети» [6, 1, 451]. Хай там як, а «геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він» [там само]. Але тепер уся ця «широка» фактографія й цілком інша система аргументації знадобилася Михайлу Драгоманову, аби довести, що не варто виводити «нормальну національну свідомість» лише від Кобзаря як геніально обдарованої творчої особистості (при цьому щодо останнього тенденція залишається незмінною: применшити його роль в інтелектуальній історії України), що й перед ним у цьому напрямку багато було вже зроблено (серед інших названо, як це не дивно звучить, думи й поеми Кіндрата Рилеєва, «Полтаву» Олександра Пушкіна) і що «до самих останніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків» [там само, 452]. Не викликає сумніву, що «не з однієї геніальності вийшла національна свідомість і народолобство Шевченка» і що впливала на цей процес ціла «сума елементів», зокрема й ліберально-демократична традиція українського панства. Та невже він цього раніше не знав чи не розумів?..

Адже зводив усе в феномені Кобзаря лише до «незвичайної вроди», як називав поетичний талент, та до його «мужицтва». Останнє, що й забезпечило відповідне громадсько-політичне звучання творів, охоплювало дві складові: соціальне походження і «свій розум». А поняття таланту, художньої обдарованості, як впливає зі сказано нижче, Драгоманов уживав у розумінні природного дару, художніх задатків², хоча насправді вони передбачають і ті складові або ж їх структуротворчі начала, яким він відмовляв поетові, зокрема навчання і виховання [детальніше див.: 14, 34–65]. Загалом же той був, за його твердженнями, неуком, і «те неучтво пошкодило дуже Шевченкові, і як письменникові, і як громадянинові» [5, 354].

Отож, логічно-концептуальне осердя аналітичних реляцій Михайла Драгоманова фокусує думка про відсутність в Шевченковому світогляді належних, суголосних потребам дня інтелектуальних підвалин («школи»). Такі просторікування про поетову неосвіченість не витримують критики. Бо «вже через два роки після викупу з кріпацтва 26-літнього Шевченка трактували як рівного собі у найвищих колах Петербурга, зокрема в інтелектуальних. Серед його нових знайомих бачимо поетів, художників, музик, митців сцени, журналістів, письменників, вчених-професорів, військових, бюрократів. Між ними чимало з титулованої аристократії» [15, 10]. Навряд чи хтось із них захотів би приятелювати з неуками. Знав він, усупереч твердженням Михайла Драгоманова, й новітні тенденції в світовій філософії й політичній економії, а також сучасні йому політичні рухи й революційні теорії, зокрема вчення соціалістів-утопістів Анрі Клода Сен-Сімона, Роберта Оуена й Шарля Фур'є, однак не вважав їх

¹ Саме в такому ліберально-демократичному середовищі, на його переконання, була створена «Історія Русів» [див.: 6, 1, 433–434].

² «Врода ж, звісно, діло велике, як і «свій розум», та тільки й врода росте як слід, і «свій розум» іде, худи треба, коли їм помагає *стільний розум* найліпших людей часу в усьому образованому світі» [5, 354].

думки найвищим здобутком людського розуму, вартими будь-яких інтенцій.

Михайло Драгоманов мав рацію хіба в тому, що Шевченко не потрапив у «силове поле» жодного з названих авторів, їх образів, ідеологем, концепцій, теорій, світоглядних настанов тощо, і «видимих» слідів запозичень чи наслідування (окрім хіба народнопоетичних скарбів) у його творчості годі віднайти. Вона являє собою міцно злютований і гармонійно скомплікований монолітно-художній організм, складники якого можна виявити лише під час теоретичних дескрипцій. Це вдалося домогтися завдячуючи складних і невидимих для стороннього ока синтетично-аккумулятивним процесам у внутрішній суб'єктивності, внаслідок яких усі ті ідейно-концептуальні й художньо-естетичні «струмки», «течії», «потoki» органічно злилися в творчій природі, «переплавилися» від могутнього подуву творчого духу в єдину систему світоглядних орієнтирів, структур і пріоритетів. А до окремих «елементів» її вдавався лише, що так скажу, за потребою, тобто відповідно до художньо-естетичних завдань.

Такий органічний світоглядно-творчий синтез став можливим завдяки існуванню в свідомості стійких засадничих передумов. І не суть важливо в цьому контексті, чи вважатимемо їх вродженими, чи набутими (скоріше за все, обидва рівні накладалися, творячи ієрархічну структуру), а також те, які конкретно чинники їх формували (залишу це для спеціальних досліджень), – сам факт їхнього існування забезпечив можливість формування такої природно-органічної й послідовної світоглядної і художньої парадигми.

Для Драгоманова ж це було всього-на-всього «нахапаною (з академічної лектури, з Біблії, «яку товк у дяка й яку підновили йому приятелі київські», з української минувшини, «Історії Русів» і т. ін. – Р. П.) наукою маляра), елементами якої щедро, але без будь-якої системи, абияк, поет аплікував свої твори. При цьому гамузом «наносив» і «безбожно переплутував» конфедератів, аполлонів, ессеїв, колізеїв, ченців тощо, «так мало знаючи й історію, й саму міфологію» [див., наприклад, 5, 354, 356 та ін.]. Критик і думки не допускав, що красне письменство не вимагає систематичного викладу й раціонального окреслення думок і почуттів, що воно має свою, художню логіку і свої форми стосунків з інтелектуальним «антуражем».

Зрештою, і цього разу, в запереченнях концепції Тараса Шевченка як народного поета, Михайло Драгоманов ніби відчув, що, як кажуть, передав куті меду, і взявся поправляти власну думку, буцімто в творах Кобзаря немає «простих картин». Насправді вони трапляються, причому «іноді такі прості, що справді їх може розуміти найпростіший, неписьменний чоловік». Ними буквально переповнений увесь чималий «неполітичний» літературно-мистецький доробок поета. Усе ж про ті твори «треба сказати, що вони вийшли простими більше ненароком, ніж нарочком, більше через натуру поезії (яка все тягне до простого), ніж через школу поета, яка була всього менше проста», – одразу ж додавав критик після такого визнання [5, 356]. А «школа», вихованцем якої був Тарас Шевченко і «родових плям» якої позбутися до кінця життя не зміг, мала в основі своєї творчий досвід «Жуковського, Козлова і т. ін.» і опиралася на романтичні принципи образотворення з їх «незвичайними», «сильними»

героями і «винятковими» ситуаціями, що аж ніяк не сприяло, згідно його уявлень, «оновленню» літературних форм і «натуральному» письму. Тому навіть у творах почасти реалістичних, як-от: у «Катерині», «Гайдамаках», «Відьмі», навіть у «Наймичці» («найпростішій і найреальнішій із усіх його поем») багато мелодраматизму, а з-поміж мистецьких пріоритетів автор надавав перевагу алегорії, «противній поезії» («Великий льох») і «темним словам» (здогадно – художній багатозначності й сугестивним чинникам естетичного впливу), як, наприклад, у поезії «Радуйся, ниво непоплитая...». А все тому, не втомлюючись повторювати, що залишався байдужим¹ до новітніх віянь не те, що в європейському суспільно-політичному і літературно-художньому просторах, а навіть у російській «соціалній белетристиці» першої половини 40-х років чи пізнішій «соціалній школі», котрі, симпатизуючи принципам утопічного соціалізму Роберта Оуена, обґрунтовували характер, поведінку і спосіб буття людини соціологічними детермінантами («ґрунтом, на якому зростала, й тими порядками, при яких живе»), вдавалися до «звичайних», а отже типових «речей» (матеріалу, персонажів, обставин); уже з цього погляду зображувані ними реальність «не тільки показувалась правдивішою, а ще більше вражала громаду, підбивала її проти порядків, а не проти незвичайних злочинців» [5, 357]. Нічого цього Тарас Шевченко не знав і «до думок натуральної й соціальної школи ніколи не вибивсь». Не допомогла й літературна критика, бо «своєї», передової, яка змогла б сягнути рівня Белінського, не було, а самого «неистового Виссариона» ні сам поет, ні українці не поважали: одне, що «не підросли до нього» через свій історичний провінціалізм, а інше – сам він, «збитий московською казньщиною й гегелівською державністю, не хотів знати “письменства провінціальної породи”» [там само]. Тому й сталося, що «часами аж жалко дивитись, як поет по-дитячому не вмів справитись із живими людьми й картинами дійсного життя (напр., в “Сотнику” або в “Сні”, хоч би картина царського двору, особливо в тім місці [...], як цар “підходить до найстаршого ... та в пику” і т. д., або як “Ірод лиже в ліктора халяву та приносить пів динара, щоб випити” і т. ін.» [там само, 358].

Коли читаєш отакі ось оцінки й характеристики, то складається враження, що університетський професор (та ще й начебто лідер цілого українофільського крила) не має елементарних уявлень про художню умовність, якщо дозволяє собі говорити про алегорію (а заодно й про інші художні засоби) як чужі поетичним артикуляціям, а барвисту, гротесково-поліфонічну сцену зі «Сну», яку Іван Франко невдовзі (1881) назве «картиною генерального мордобиття», котрою автор «змалював [...] безграничну сваволю царя, не зв'язану ніякими правилами, а найменше правилами здорового розуму» [22, 148], вважати кволою й жалюгідною з естетичного погляду. Про наукову аргументацію чи об'єктивність і згадувати не варто. Лише коли-не-коли відчуття того, що перебрав міру, стримує від нагнітання критичного пафосу, заставляє Драгоманова робити

¹ Здається, Михайло Драгоманов жодного разу не застановився над питанням, а чи потрібні була Шевченкові якась «школа», спеціальна чи політична освіта. Може, він вродженим чуттям і геніальною інтуїцією відчував обмеженість і відносність, хибність і фальшивість всіх отих «новітніх» теорій і концептів, ілюзорність їх поступовості й прогресивності?.. Він мав свою, фігурально кажучи, душевну школу й внутрішнього регулятора достовірності отримуваної «зі світа» інформації. До всього, поняття школи критик звужував до політичних об'яв і дистрибуцій і на цій, сказати б, кособокій основі намагався дати об'єктивне бачення ідеологічної парадигми Тараса Шевченка.

уточнення й корекції, пом'якшувати судження, але тоді він вступає найчастіше в суперечність із самим собою і зі своїми попередніми твердженнями, виявляє непослідовність у міркуваннях і доходить деколи до казусів і абсурду. Та це його, здається, мало турбувало, і він лише сяк-так, лінькувато й нехотя, брався згладжувати крайнощі, випинаючи при цьому нові сентенції й «крилаті фрази».

Так, ніби спохватившись, що зайшов занадто далеко в запереченнях «натуральності» й правдоподібності багатьох Шевченкових малюнків (а на це вказує навіть кількість прикладів, покликаних обґрунтувати одне й інше положення), він виправляє себе (фігура епанортози) і навіть доходить до повної відмови від щойно висловленої думки (апофазії), обмежуючись пояснювально-рятивним «поминувши все те». Бо ж знайде таки читач – незалежно від його соціального положення, стану й рівня освіченості – при бажанні й «найживіші картини щоденного життя» (багато сцен із «Наймички», «Садок вишневий коло хати...», «Тече вода з-під явора...»), і правдиві образи представників найрізноманітніших соціальних груп, станів і класів, і зображення багатьох суспільних структур з їх порядками, болячками, антагонізмами (власне людськими, соціальними, національними, «загальнонародними» і т. ін.), причому подані вони – від правди не втечеш – «найпростішим, найреальнішим способом». «То знов-таки подарунок природи поета, а трошки, звісно, й часу, од духа якого не міг уже втекти й наш поет, – та не з тієї школи, з якої він вийшов і з якої не вміли вивести його земляки його, громада, критика» [5, 358]. Трохи нижче цю ж думку вчений навіть дублює: «Ті перли, які дав нам Шевченко як поет, він дав нам сам од себе, більш наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм» [там само]. Така ітерація, гадаю, не випадкова. До твердження про джерела низького освітнього і загалом культурного рівня (відсутність належної «школи») Тараса Шевченка в українській громаді й українофільському русі Драгоманов повертався неодноразово: то за принципом редуплікації, то синонімічної варіації, то в ще інший спосіб.

У стилістиці є група фігур, які називають ітеративними, або плеонастичними: повторення в певній позиції слова або звороту. Гадаю, що в студії «Шевченко, українофіли і соціалізм» за бажання можна знайти чи не всі з-поміж тих (а це понад два десятки), які виділяє Ігор Качуровський [див.: 9]. Саме вони – як стилістичний прийом чи композиційний принцип – домінують у структуруванні цього науково-публіцистичного тексту. На думку фахівців, вони є «засобом підвищення ступеня важливості» [19, 38]. Та в Михайла Драгоманова, далєбі, значущість фігур повторення перевершує практичні й стилістичні потреби. Тут навч, що так скажу, міфологічна «стихія повторюваності» (Михайло Стеблін-Каменський). Якщо на позір вони справляють враження засобу архаїчної рефлексії, то логічно в тій-таки «стихії» шукати підспудні мотиви їхнього призначення. У міфології, як відомо, сутність предмета чи явища заміщена його прецедентом, тобто їх творенням (походженням), що породжує багатолінійне структурування певних смислообразів шляхом його «демонстрації». Таким «поверненням до Начал», себто до основ, вихідних положень і принципів, своєї культурологічної і суспільно-політичної програми і, відповідно, сугеруванням цих «святих сутностей» слід вважати й огранені авторські «технічні» преференції.

Одна з корінних його ідеологем – про обопільний зв'язок і діалектичну залежність між Тарасом Шевченком та українофільством. Її автор інспірує постійно й без угаву, причому щоразу з іншими, часом навіть протилежними акцентами, але найчастіше протиставляє ці дві величини. Задля цього раз ганить автора «Кобзаря», підкреслюючи його негативні впливи, і покладає вину за невтішний стан справ у таборі національної еліти на нього, а в іншому місці – навпаки. Переважав другий із названих радіус розгортання. Своєрідною його квінтесентенцією звучить твердження, буцімто «Тарас Шевченко був золотом, яке не було оброблено як сніг» не так навіть «через саму нещасливу особисту долю та ворогів», а «далеко більше дякуючи “своїм” приятелям» [5, 402]. Критик не втомлювався повторювати, що він, попросту кажучи, не міг у принципі бути іншим, бо таким його зробили особливості того ґрунту й товариства, «на якому й з яким мусив жити й працювати» [там само, 387–388; пор. с. 383]. Такі судження наскрізно пронизують текст і набувають значення лейтмотивних. Сюжет про збайдужіння земляків до свого Кобзаря, дистанціювання ба навіть відречення в певному сенсі від нього, коли потрапив на заслання, займає чи не найбільше місця з-поміж «набору» конкретних елементів, що структурують цей смислообраз [див.: 5, 388–393]. Подібно, на думку автора, виглядала справа і в інші періоди поетового життя, тільки тоді в їх словах і діях було більше фальші, облуди й лицемірства, спричинених «модою» на Шевченка в суспільстві. А справжніх, живих почуттів, які б еднали, скріплювали особисті й громадські стосунки і в такий спосіб сприяли росту й зміцненню один одного, мовляв, не було ніколи. Отож «Шевченкові трохи не цілий вік довелось жити без громадської поради [...]» [там само, 390].

Окрім прямих вказівок на існування внутрішньої колізії між Кобзарем та українською громадою істотною, а може, навіть домінантною роль у науково-публіцистичному дискурсі Михайла Драгоманова відіграють також логічні висновки й умовиводи. Значно збільшується їх вага у висвітленні зворотного напрямку впливово-активних «хвиль». Багатьма своїми твердженнями й аргументами автор підводить читача до тези про сумні перспективи ідейно-політичного руху, що засадничо опирається на Шевченкові думки й художні експресії. Ця, умовно кажучи, підводна течія пробивається з усієї текстури і, здається, ось-ось стане очевидною, набуде дефінітивного визначення й теоретично-дискурсивного (ба більше – програмового) вираження. Певна річ, що в публічному виступі не міг бути наскільки одвертим, як, приміром, у приватному спілкуванні чи листуванні з друзями, родичами, однодумцями. Але з підтексту проглядає гнівна інвектива, подібна до тієї, яку оприлюднив щодо Івана Франка в одній зі своїх епістол: «О Рутенія! Довго ти ще житимеш, коли такі радикали, як Франко, так багато тебе в собі носять!» [13, VII, 20].

Натомість за принципом епаноду він у теоретично-дискурсивній формі експлікує в третьому розділі ідеологему «хиб» української громади. Зводив їх до трьох головних пунктів, два з яких вважав «базисними», а третій – «надбудовним». З-поміж основоположних називав насамперед нестачу «широкої науки про світ і людей» й відсутність «впорядкованої спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народолубців по всій Україні, а й між членами одної якої купки з докладним поділом

праці» [5, 402–403]. Це призвело нібито до браку «сміливого, вільного вчинку (ініціативи) й сили продержати свою дорогу через усі перешкоди, які безпремінно мусило спіткати українство, та ще й прихильне мужицтву, і які всі його прихильники мусили наперед знати, приносячи “не мир, но меч” у теперішні державні й громадські порядки, що давлять Україну й її мужицтво». Наслідки такої постави сумні ба навіть песимістичні: не один лише Тарас Шевченко, а все свідоме українство не змогли домогтися своєю працею того, чого бажали й «привернути до себе всі найліпші сили своєї країни, найширші голови, найгарячіші серця, найосвітніші розуми, яких велика частина розбрелась по чужих кутках, де вони вбачили більше європейства, спільності й вільного вчинку і куди вони понесли й ті добрі зерна, які в них закинуто, та не змогли випестити українство» [там само, 403].

Роман Задеснянський припускав, що до звинувачень українців Драгоманов вдавався, аби приховати сліди своєї «виразної ворожості» до Шевченка [7, 15]. Не перечу, що такий мотив присутній у його міркуваннях. Та це був лише один із, що так скажу, його тактичних маневрів і, як на мене, не головний. Особистісні чинники відігравали важливу роль у дієзисі автора «Чудацьких думок про українську національну справу», та все-таки не вони були визначальними. Гадаю, що такий хід мав «вище» призначення і вже сам собою формував засадничо-субстантивну «матерію» задуму. Конкретніше кажучи, таким чином мав на меті водночас знешкодити й свого візаві – українофільство. Ідеологічний наратив у нього розгортається принаймні трьома напрямками. І цю триедину скерованість передає сама вже назва праці: «Шевченка, українофіли і соціалізм». Два перші її «складники» втілюють, згідно його настанов, відсталість, консерватизм і ретроградство, тоді як третій – прогрес і поступ. Із перших сторінок тексту, а власне – з підтексту, проглядає «крамольна» думка, що неактуальним для сучасної йому історико-політичної епохи є не лише Тарас Шевченко, а й українофільство як свідомо-національний елемент громадського життя й український рух загалом.

Зазначений «порядок» витримано протягом усього викладу. Прихована думка про внутрішню несумісність, існування глибоченної прірви й духовної колізії, поряд із їх взаємозумовленістю (така ось своєрідна єдність і боротьба протилежностей), між двома «чоловими» національними організаціями фокусує, таким чином, мотиваційну основу логічно-концептуальних ходів і рішень Михайла Драгоманова, спрямованих у підсумку на те, аби бодай порушити міцність і монолітність українського національно-визвольного руху, заперечити в ньому спадкоємність традиції і в такий спосіб підірвати самі його устої.

Інше «жалю» науково-публіцистичних трансформ Драгоманова, як можна зрозуміти, було спрямоване на те, аби понизити національний та історико-літературний статус Шевченка безперервними претензіями до художньої якості його творчого набутку. Покликаючись, скажімо, на думку скульптора Михайла Микешина й мистецтвознавця Адріана Прахова про новаторські пошуки Тараса Шевченка в галузі образотворчого мистецтва і намагання його «перейти од брюлловсько-академічного класицизму до натурального й рідного йому реалізму», він тлумачить це свідчення по-своєму і в іронічно-глумливому тоні: остаточно

зробити це, мовляв, не вдалося, а «довелось іноді тільки перемішати класицизм із реалізмом на спосіб “французского с нижегородским”» [5, 356]. Така ж картина нібито мала місце і в красному письменстві: «вивчивсь писати на Жуковському та на Міцкевичеві», позбутись романтичних оков він не зміг до останніх своїх днів. Наслідок – очевидний для критика: механічна суміш «французского с нижегородским». Підтвердження цьому, на його думку, можуть слугувати «Неофіти», що завжди викликали в Драгоманова дразливу реакцію й неприховану ненависть. «Ни понять вполне свою тему, ни построить пьесы, ни очистить подробности так, чтобы сор от зерна отпал – не хватает у него уменья и вкуса. Да верно последнего у него и не было много. [...] Вот хотя бы и “Неофити” – какая местами шаблонная пошлость и какая мазня и суздальщина», – не добирає слів у листі до сестри Олени Пчілки від 26 грудня 1885 року [цит. за кн.: 7, 18–19].

Парадокс же в тому, що проблем поетики Тараса Шевченка (а це єдино можливий спосіб осягнути завдання художньої якості) він, скажемо прямо, ніколи й ніде не торкався. Воно й зрозуміло, адже такий аналіз звів би нанівець або навіть вщерт зруйнував всі оті його химерні теоретичні конструкції, концептуальні мудрування й ідеологічні засновки. Отож обмежувався загальними заувагами, а властиво – принагідно кидав у той бік гостро-дотепні шпичаки й дошкульно-глумливі репліки. Характеристичний його вислів щодо «противуцарських стихів Шевченка» останніх років життя (мова насамперед про «Царів»): вони, «мимоходом кажучи (курсив мій. – Р. П.), слабенькі по своїй роботі й нерівній манері» [5, 369]. Такими «мимоходом кажучи» було більшість екскурсів Драгоманова в сферу Шевченкової поетики.

Трохи довше застановляється він над питанням власне художньої сутності Кобзаря наприкінці другого розділу (чотири сторінки з більше ніж ста за цитованим виданням). Цілком слушно зауваживши, що Тараса Шевченка необхідно оцінювати перш за все як поета і саме з цього погляду дивитись на його значущість, критик знову-таки переводить мову в звичне для себе річище: «недостача сьогочасної європейської праці й науки на нашій Україні» в ті часи, мовляв, не дозволила йому стати понад «найбільш освіченими земляками своїми» і задовольнити їх естетичні смаки й потреби, через що ті вимушені шукати відповідну мистецьку продукцію «по чужих хатах» [5, 395–396]. Хоча всі підстави для цього були: мав непересічні літературно-творчі здібності, що визначали силу й оригінальність художнього бачення, і «великий розум, щоб самому зрозуміти найголовніші боки життя людського [...]». А ще доля визначила йому народитися серед мужицтва, «найбільшої частини громад людських», в українському «варіанті» якого нестерпні соціальні умови життя не спопелили до останку свободолюбні бажання і в якому живі ще були спомини про самостійне («вільне») порядкування. Завдячуючи цьому «справді велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних їм, дуже близько потрапляє в розум і серце людей, які задумуються над найголовнішими справами життя громадського, які нам вказує й саме життя, й наука наших часів, і, між іншим, і новіший соціалізм» [там само, 306]. Із цього погляду виділяв насамперед поеми й ліричні мініатюри, в яких майже зовсім не відчувається авторська присутність і поет «говорить про життя людське картинами» («Катерина»,

«Наймичка» і т. ін.). Вони прості й доступні для народного сприйняття (пам'ятаємо, що вище він намагався довести, що таких у Шевченка майже немає або ж вони неорганічні для його художньо-творчої свідомості), а тому мають більшу популярність. Звісно, що їх важко назвати соціалістичними чи революційними, та однак вважав їх «дуже корисними для збудження тих думок, які ведуть людей до того, до чого мусять довести їх усі еволюції і революції, які помагають бути тим, чим мусять бути всякий, і революціонер більш інших, – добрим і чесним чоловіком» [5, 399]. Натомість заборонені речі в Тараса Шевченка, завперше його політичні поеми й вірші, грішать, на переконання критика, багатьма компонентами. Насамперед вважав їх «дуже не обробленими» й «розтріпаними» (особливо вирізняв щодо цього «Сон» і «Посланіє до земляків»). Головні причини цього бачив у недостатньому шліфуванні поетом своїх писань, а також у відсутності добротних взірців «артистичної роботи» інших авторів. Причому чим далі (а власне – починаючи від «Гайдамаків») ця сумна закономірність буцімто стає щоразу помітнішою, із чого напрашується висновок про Шевченкову недбалість, легковаження зі словом і переоцінку своїх творчих можливостей (мовляв: для неосвічених земляків «і таке збрєде» від «українського Пушкіна»). Додалася також «звичка українських письменників жартувати, прикидуватись дурником, неучком», наслідком чого в Кобзаря стали недоречні кпини, «перескоки од речі до речі», зокрема від сліз до сміху, поєднання різних чи навіть несумісних способів розмови тощо. Словом, куди не глянь, усюди впадає в око «нерівність» форми, відсутність цільного й органічного викладу. «Коли ж до нестаранної обробки, та нерівності, та манірності, жарту примажеться ще й цинізм і перемішування старовини з новиною (напр., Біблії з петербуржчиною), то іноді виходять у Шевченка речі, які просто противно читати всякому чоловікові й з літературним образуванням, і з простим смаком», що догледів критик в антиурядових творах поета, писаних у 1860 році: поезії «І Архімед, і Галілей...», «Саулі», «Царях», а також у «Неофітах» [там само, 397]. Сказане про «необробленість» стосується також «речей і думок» у «Кобзарі». Неприємно вражали Михайла Драгоманова тут передусім численні помилки супроти наукової правди, зокрема історичної. Скажімо, в «Саулі» йдеться про те, як «завелись царі»: жили собі не знаючи горя чи гноблення вільні пастухи, «аж ось лихий царя несе / З законами, з мечем, з катями, / З князями, темними рабами». Хіба можна це «признати правдою»?.. Та ніколи! Як і важко погодитися із зображенням «небувалого Риму за Нерона» в «Неофітах». «В других же творах Шевченка, – продовжував критик перелік художніх вад у поета, – думки нові, широкі, вільні перемішані з особистими або кружковими забобонами, або з думками зовсім старими» [5, 398]. Отож коли читаємо в «Великому льохові» після звинувачень російських правителів за запровадження в Україні кріпацтва й розпродажі українських степів всіляким панам і підпанкам розпачливе «Дніпро, брат мій, висихає, / Мене покидає», то виникає природне запитання: яка ж у цьому вина московських царів?.. А благальні слова з Шевченкової молитви для «чистих серцем» «Коло їх / Постав ти ангели свої, / Щоб чистоту їх

соблюли¹» спричинили в Драгоманова справжнісінький вибух із риторичних питань та окликів: «Що то за *ангели*? Навіщо ті ангели?! Що з ними робити людям, які хочуть “сім’ї нової, розумного життя”». «І так майже на кожному ступню натикаєшся на нерівність, на невпорядкованість думок Шевченка про віру, державу, громаду, про породи людські і т. д.» – завершує він розмову про змістово-формальні «спотикання» поета [там само, 397].

Тому «пускати в народ» їх не бажано та й недоцільно, бо вони заважкі для читацької свідомості й можуть призвести до формування «неправильних», фальшивих уявлень – хіба що з ґрунтовними коментарями й виправленнями фактичних помилок. А оскільки будь-які примітки й покажчики «мало вчені люди» вважають зайвим баластом у книзі, то доречніше буде вибирати з таких творів «найліпші, найпростіше писані й найясніші по думках шматки та вставляти їх у оповідання, які науковим способом навчатимуть про історію України, про державні й громадські порядки й т. ін.». Вони «пречудові і розумом, і мовою, і сміхом, і силою картини, і до того простотою своєю», отож цілком знадобляться на розумовий пожиток для «простих людей». «Та тільки й вони не дають нам уважати Шевченка тим, за що його хочуть уважати: за чоловіка зовсім *нових думок*, навіть і для тих часів, коли він їх писав, а показують тільки, чим би він міг стати в іншому товаристві, яке б справді дало йому *нову європейську науку!*», – без такого загального висновку, який іноді суперечить попереднім судженням, науково-публіцистичний наратив Михайла Драгоманова був би неповним і, зрештою, втратив би свій сенс [5, 399].

Як видно, він звертав увагу, вважаючи їх художніми незугарностями, поналіплюваними, як кажуть, ні в лад ні в склад, переважно на ті способи і прийоми «техніки поетичної», які ґрунтуються, за Франком, на «силоміць щеплених асоціаціях». Він (Іван Франко) зараховував їх до мистецького активу і доводив, що «поет навмисне завдає труднощі нашій уяві, щоби розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу, яка змальована в його віршах» [20, 67]. Пізніші дослідження підтвердили правомірність таких інтерпретацій. Зокрема, згідно з висновками Льва Виготського, психологічні механізми виникнення естетичного враження базуються саме на таких «перескоках», «недоладних перемішуваннях», «розхристаностях» художньої думки, що визначають внутрішньо суперечливі чуттєві потоки, розгортання й зіткнення яких призводить до «знищення змісту формою» і до виникнення в такий спосіб мистецького ефекту [див.: 3].

Особливу лютість, що супроводжувалася глумливо-саркастичними коментарями, викликало в Михайла Драгоманова «Послання до земляків», як називав він цей шедевр світової політичної поезії. Здавалося б, причина зрозуміла. Адже цей твір став «синтезою Шевченкових думок про визволення України, *живою програмою для мертвих, живих і ненароджених земляків в Україні і не в Україні*, програмою національно-культурною, соціальною і політичною, в якій зовсім виразно зазначена

¹ Принагідно зауважу, що цитував Шевченкові тексти Михайло Драгоманов некоректно, вносячи свої «поправки» у зміст і міняючи подеколи розділові знаки (пор. хоча б цитовані ним на с. 398 фрагменти).

мета, політичний ідеал, означені зовсім певні завдання і подані засоби для здійснення ідеалу. Це *правдивий національний заповіт Шевченка*» [17, 279]. До цієї характеристики годилося б додати, правда, що означення «зовсім виразно» стосується художнього інструментарію: наскільки він дозволяє «дати» політичну програму і «обов’язковий набір» її складників.

Та не лише це, вочевидь, викликало лютість і шквальні атаки. Як можна зрозуміти, збудником негативних емоцій і роздратування був насамперед оцей ось фрагмент:

*Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,
А більш нікого!..»*

У «Чудацьких думках про українську національну справу» Михайло Драгоманов ставив такі Шевченкові оскарження в один ряд із виступами російських соціалістів-революціонерів бакунінського типу проти нікчемності «буржуазних наук». «Подібна ж зневага до “науки узлуватого німця”, котрій протиставлялась “своя мудрість”, продиктувала Шевченкові звісні уступи в його “Послання”, істинно групі, і вони, власне, через свою глупоту, котра освящає лінивість нашого мізку, так само стали популярні, як і заклики Бакуніна проти буржуазних наук і шкіл», – писав він, переплутавши і хронологію, і спонуки таких апеляцій, і смислові акценти [6, 501]. Мотивація ж такого ставлення і таких бурхливих реакцій, на мій погляд, була подвійна чи навіть потрійна. У поемі Тарас Шевченко, сказати б, «посягнув» на європейську мудрість («школу») – святая святих Драгоманівського світоглядного «кола». І не суть важливо, чи слово «німець» поет ужив тут у прямому, чи переносному («чужий», «чужинець») значенні, як припускав Степан Смаль-Стоцький [див.: 17, 282–283].

За цим поверхнево-видимим інтерпретаційним шаром стоять більш глибокі й посутні пояснення. Річ у тому, що, починаючи з часів Петра I, у Росії дедалі більшої ваги набуває «західний» центр впливу. Німецький одяг, звичаї, порядки, культурні норми стають «своїми» не лише при дворі, а й у суспільстві. Ба більше – державну ідеологію визначає «куций німець узлуватий». Його роль у формуванні російської імперсько-бюрократичної й національної ідентичностей стає визначальною. Відтак поняття «німець» у Тараса Шевченка є синонімом офіційної позиції, а прислухатися до його настанов і підкорятися їм означало законопослушність, ходу в фарватері російських національно-державних критеріїв і прерогатив, розчинення власного й національного «я» у великодержавно-шовіністичному «котлі» («І ми – не ми, і я – не я!»).

Михайло Драгоманов не міг не розуміти природу і сутність «німецьких» акцентів Кобзаря. Адже він як історик був свідомим того, що «централістична система політично-адміністративна» в Російській імперії сформувалася «під видимим (варто уточнити: визначальним. – Р. П.) впливом німців» [5, 533]. Одначе у висловлюваннях про «Послання до

земляків» переходив деколи розумні межі й норми елементарної культури (мовчу про наукову етику). Здається, ще крок – і він зіб'ється на брудну лайку. Зрештою, і її не цурався, але вдавався до неї в приватному листуванні з друзями, ідейними соратниками, ідейними опонентами тощо. Така вразливість і така поведінкова стереотипність властиві ідеологічно (політично) заангажованим або ж особисто «зацепленим» людям.

Його ж ті художні «нісенітниці» не на жарт зачіпали, причому щоразу так різко, наче голоблями оглушували. Згадуючи цей пасаж, доходив до якогось дивного отупіння а навіть до нервового паралічу. Тоді втрачав самовладання, виходив із себе і ставав якимось аж наче навіженим, збиваючись на дисфемізми й справжню вуличну лайку. В одному з листів до Володимира Антоновича (від 10 вересня 1885 року) він ремствує на те, що, мовляв, викривлені уявлення поета про німецьке безвір'я й блуди супроти наукової істини постали внаслідок того, що той черпав відомості не прямо з європейських джерел, а через посередництво російських перекладів («из московско-петербургских водовозных бочек»). Вони ж не завжди поставляють якісну продукцію, що призводить до частих непорозумінь, перекручувань і всіляких перверсій, якщо не мати належної науково-освітньої основи. Таке нібито не раз траплялося з українськими патріотами, не схильними до вивчення іноземних мов, скільки він не звертав на це їхню увагу. «Но увы! – скаржився Драгоманов, – что же делать, когда земляки не слушаются и когда именно те, что наиболее плюют на московские колодязи, те то наименее читают евр[опейских] книжек, так что оказываются еще менее европейцами, чем кацапы, а в горячие минуты попадают не только на петерб[ургские] бочки, но даже прямо на московские гавноочистительные ящики» (1,31). Що не кажіть, а це незвично-епатажні оцінки, стилістика та й, зрештою, вся поведінка – як на високоосвіченого інтелектуала й людину європейської культури мислення. Та слова з пісні не викинеш, і саме так сталося, на його думку, з Шевченковим художнім баламутством. Його ремінісценції «німецької мудрості», мовляв, набули не просто жадливого вигляду, а переросли достоту в збочення, такі ось спотворення й деформації.

Такі «значущі» рецепції свідчать, що він правильно зрозумів сенс і скерованість тих викривальних глумливо-іронічних інвектив поета. Інакше кажучи, їх об'єктом і адресатом був значною мірою і він сам, належачи до когорти «ненароджених земляків». І не лише тому, що беззастережно перейняв сформований «німцем» громадсько-політичний порядок і систему ціннісних орієнтирів, а й своїми протестантсько-реформаторськими симпатіями й войовничим атеїзмом («Нема ні пекла, ані раю, / Немає й Бога, тільки я! / Та куций німець узлуватий, / А більш нікого!...»).

«Найдальше пішов Шевченко в думках про волю в державі й громаді, про багатих і бідних», – стверджував як самоочевидний факт Михайло Драгоманов, і в цьому прислужилися йому, мовляв, особиста доля й доля й рідної України, а також «та невеличка наука, якої він нахапався проміж людей» [5, 364]. Зокрема, у справах державно-політичних він заявив себе прибічником українського сепаратизму. Особливо виразна ця тенденція в художньо-експресивних інтонаціях періоду «трьох літ».

У своїй першій, виданій 1876 року у Відні, еміграційній брошурі «По вопросу о малорусской литературе» такі твори в спадщині Шевченка він називав «зовсім неосновними» і кваліфікував їх як поодинокі пам'ятки українського сепаратизму – «теперь вещь окончательно пережитая всеми образованными малороссами». «Относительно же так называемого малороссийского “козакофильства”, стремления восстановить Гетманщину, и государственного малороссийского сепаратизма, одним словом, “мазепинского украинофильства”, как выражаются некоторые высокопоставленные особы, – то об нем может быть речь только со стороны людей, или поверхностно знакомых с делом, или явно злонамеренных выдумщиков», – категорично заявляв він, видаючи, мабуть, бажане за дійсне [6, 1, 353–354]. Бо ж історія розпорядилась по-своєму, заперечивши такі ось мудрування женецького гуру.

Тепер же Драгоманов відмовляється від огранених голослівних та передчасних заяв і прагне віднайти інші, більш присутні аргументи для оскарження й звинувачення. Логіку його нарації збагнути не важко. Отож, Шевченкове бачення національного відокремлення мало свої особливості (було «із більш демократичним нахилом») і нагадувало козацькі, але «без того вже трохи панського духу, який став показуватись у козацькій старшині XVIII ст.», політичні вимоги. «Та тільки все-таки [це був] перш усього сепаратизм», який понад усе ставить «волю своєї породи й країни, волю національну й державну», а будь-яке «зло в своїй Україні й саме панство виводить од чужих, од москаля, од московського царя» [5, 366]. Прикметна з цього погляду перша фаза його націоналізму. Українську верхівку (панство, чиновників) поет тоді картав хіба за їхнє запроданство і зречення національних цінностей. Десь наприкінці 1845 року відбулося, на думку критика, деяке зміщення акцентів у його творчій свідомості на кріпацтво, якого раніше («Сон», «Великий льох») лише побіжно зачіпав, і на «костомарівський панславизм» («Єретик»), що трохи послабило сепаратизм і «повернуло його стріли» на своє патріотичне панство. Загалом же поет у своїх козакофільських пориваннях ще більше відійшов від ідеалів «городової» Гетьманщини, просотуючись, фігурально кажучи, наскрізь духом низового козацтва XVII ст. («Гори мої високі...», «За байраком байрак...»), яке «виступило й проти московської неволі, й проти повертавшої на панський лад городової гетьманщини, яка готова була задля свого панства поступитися і частиною української волі, а особливо волі “гультяїв” – черні й запорожців» [там само, 367].

На думку Михайла Драгоманова, це мало б слугувати підтвердженням у Шевченка «справді незвичайного нюху, навіть нюху історика». Але, подібно до січовиків, що, крім благих намірів і бажань, не мали «ясної думки, як же вберегти, встроїти свою волю України й волю мужицьку серед того світу широкого [...], або погляду вперед себе, а не на старовину, яка малювалась запорожцями ліпшою, ніж було», орієнтуючись лише на славу минувшину, так поетові, позбавленому справжньої європейської науки, не вистачило не те що «ясного ідеалу державного порядку», до якого необхідно було прямцювати, а навіть науково-об'єктивного погляду на козацьку історію. Тому мало не райським, із «веселими селами» і таким самим життям, вважав він українську дійсність до Брестської унії, коли українці жили з поляками у мирі й злагоді («Невольник», «Ще як були ми козаками...»); навіть

гетьманська Україна XVIII століття ввижалася йому такою, в якій панує «братерська наша воля, без холопа й без пана» («Чернець»), а гетьманів (Наливайка, Дорошенка) зображував поет «такими, якими вони ніколи не були» («У неділеньку у святую...», «Заступила чорна хмара...»). Словом, були це не конкретно-історичні, а «вигадані образи козаччини», на які Кобзар і покладав усі надії [5, 367–368]. У підсумку він дійшов до того, що, зруйнувавши «первообраз» Гетьманщини як ідеального суспільно-політичного і державного устрою, натомість не запропонував ніякої «провідної ідеї», а тим паче такої, яка б опиралася не на історичний ґрунт і не на козацький сепаратизм, а на новітні взірці досконалості. «Надалі з того всього козаколюбства Шевченкового тільки й зосталась, – за Драгомановим, – ясна думка, що ненависть до царства», але й та опиралася на хибну (тому що біблійна) основу, а далі її узагальнено-неозначеної «патріархальної деспотії» він не пішов і «дійсних боків того царства» не торкався [там само, 369].

З означеною проблемою тісно пов'язана інша: ставлення Тараса Шевченка до сусідів, насамперед тих, чиї державно-бюрократичні структури колонізували його батьківщину – сиріч до поляків і москалів. У цих питаннях, як і в поглядах на державу, згідно з міркуваннями критика, поет не був послідовним і не мав ані чіткої, ані більш-менш ясної позиції. Зосібне, полякам у ранніх творах він докоряв – «зовсім як православно-козацький патріот далеко більше, ніж як син кріпака у польського панства» – за зневагу й утиски козацьких прав (замість того, аби писати «про селян, які терпіли вже й у XVI–XVII ст. стільки ж од православних панків, як і од уніатів»), згодом під впливом кирило-мефодіївців виступив, «щоб усі слов'яне стали / Добрими братами», зокрема й «ляшки-панки» («Єретик»), а врешті-решт «в степу безкраїм за Уралом» в процесі спілкування й дискусій із польськими засланнями (Броніславом Залеським і Якубом Гордоном) дійшов до ідеї братання («нової» згоди) козаків із ляхами: «Подай же руку козакові / І серце чистее подай!»

Зі ставленням до росіян справа виглядала трохи інакше. Вочевидь, критичний погляд на козацько-гетьманську історію, «хвиля панславізму», поневір'я серед «солдатиків» російського походження («таких же мужиків, таких же невільників, як і сам») на засланні, а також приязнь і пошана друзів із Нижнього Новгорода, Москви й Петербурга теж пом'якшили його ставлення до представників «братнього» народу. Та все-таки він «не дав нам ні одної картини доброго серця цього “москаля”, які ми бачимо в інших висланих» [5, 371]. Із таким ставленням національного генія до сусідів навряд чи можна привести слов'ян у єдину інтернаціональну «сем'ю вольну, нову». На підставі подібних суб'єктивно-тенденційних оскаржень і кривотлумачень поета Дмитро Донцов, зважаючи на постійну поступово-демократичну і «соціалістичну» риторичну критику, доходить дивного ба – парадоксального на перший погляд висновку: «Драгоманов взагалі так обурений на ворожість Шевченка до “інших пород”, що не може стравити тої ворожості навіть тоді, коли представником чужої породи являється – цар» [4, 33]. Тому навіть спрямовані безпосередньо проти самодержавства поетичні рядки Кобзаря, «часто повні полету і прекрасного гніву», «виводять з себе зрівноваженого (особливо на точці пошани до чужих) – професора» [там само]. Але від правди не втечеш: на «картину царського двору» в «Сні», на

його погляд, «аж жалко дивитись», а «всякому чоловікові з літературним формуванням і простим смаком» «просто противно читати». Апелював він начебто до художнього зображення двірцевих порядків, та в цій сцені «зміст і форма», якщо вдатися до фразеології шкільних підручників, наскільки органічно злитовані, що справляють враження високомистецької синкретичної цілості, отож одне без одного втрачають смисл.

Таким чином, Кобзареву «ненависть до москалів, нелюбов до поляків» Драгоманов сприймав як доконаний факт і схильний був пояснювати це емоційно-чуттєвими реакціями, часто гіпертрофованими й понад міру бурхливими, на особисті й національні кривди. Мотиви такого творчого становища він зводив головним чином до «дитячих травм»: малоприємних споминів про зустрічі з польськими та російськими панями, економами, чиновниками і т. ін. Неприязнь же, а подеколи й вороже ставлення до народів, верхівку яких вони представляли, виникли внаслідок того, що здебільшого на них екстраполював своє ставлення, власне, до панівної верстви і до держави. Не заперечував критик і того самоочевидного факту, що не раз російська інтелігенція, навіть демократичного і навіть космополітичного ґатунку, просто-запросто приписувала Шевченкові надмірну національну винятковість і сепаратизм, що він вважав частим а навіть природним поведінковим стереотипом представників історичних націй. Але ж людина з «провідними ідеями», а тим паче з претензіями на соціалізм, обурювався він, повинна керуватися в своїх вчинках і словах ідеями, а не емоціями, і не робити якісь виняткові преференції «одній породі» на кшталт Шевченкового «Нема на світі України, / Немає другого Дніпра». Передовий політичний світогляд неодмінно приведе «до провідної ідеї про спільність змагань усяких пород, щоб змінити на добро теперішні злі порядки, або ліпше сказати, дійде до цілого ряду провідних думок про те, як упорядкувати цю спільність» [5, 370]. Та в Шевченка не було ні такого світогляду, ані психічних засновків, що його визначають. Бо, скажімо, в поетичному посланні Броніславу Залеському «Ще як були ми козаками...» він простягає руку ляхові, домагаючись і від того «руки [...] і серця чистого», щоби оновити «іменем Христовим» «наш тихий рай». Такі заклики не можна «признати зовсім ясними», отож побудована на релігійних засадах злагода не буде міцною. Ось якби поет «змалював ляха не пана, а хлопа, та сказав хоч слово про те, як подадуть руку один одному не самий тільки пан із чистим серцем і козак на Україні, а хлоп польський і український, кожний на своїй землі стоячи та з своїм панством борючись», тоді була б і думка зрозуміла, й ідея провідною, і злагода тривкою¹. Тому, мовляв, у

¹ Дмитро Донцов називає таку ідеологію плебейською, а Драгоманова – її основоположником. Саме з неї він виводив розбіжності між Шевченком та його «лівим» інтерпретатором у поглядах на природу суспільних переворотів і на мотиви поетових протестів. Критик дорікав авторові «Гайдамаків», що в його творах «найбільше діло йде про зневагу козацьких прав [...], а не про селян». Сам він щодо останніх волів оговорювати тему лише з огляду на матеріальні кривди та економічне приниження і з одного цього суціль «фізичного» обсягу виводити весь багатоманітний спектр революційних настроїв. Але ж «протест Шевченка – був протестом члена пануючої, хоч хвилево пониженої, касты, не касты рабів. Тому і звертався він насамперед не проти матеріальних кривд, а проти морального пониження, проти зневаги, образи чести, гідности» [4, 41]. Кількома рядками нижче лідер «радикального» українофільства деталізує й дещо розширює це положення: «Бо образа за порушене право, за моральну зневагу – це були мотиви не голоти, яка воліла бути зневажаною, аби лиш нагородовано всяким деспотом. Шевченків протест – це був протест

нього й із «національними ідеями сталось теж саме, що й з державними, тобто він, виступивши перше з виключним українством, потім став його залишати, висказав кілька широких думок, та не розвив їх, не прилагодив до них усіх подрібних думок і зоставив тих, хто б думав піти за ним, без усяких провідних думок про національну справу в тому стані речей, у який переходила наша Україна в 60–70-ті роки» [там само, 370–371].

Найбільше Тарас Шевченко писав про селян, про любов до бідних і гноблених, отож у питаннях «волі мужицької» міг би найдалше просунути громадську справу. Однак цього не сталось, позаяк поняття українського селянства асоціювалося в його свідомості незмінно з «нашою Україною», а «наша правда» передбачала волю й «веселе» життя саме для неї. Ще гірше, що про ту жадану «правду й волю» він не думав «так само, як думають соціалісти». І будь-яке зусилля довести протилежне «було б шкідливо й для долі самого соціалізму на Україні», бо це викривляло б саму його сутність [5, 372].

Адже ж навіть кари Божої він жахався, і тоді вмовляв тих, кому вона загрожувала, покаятись чи обняти «найменшого брата». Безперечно, що поет торкався деколи й більш насущних проблем, і «думки часу» таки зачепили його, бодай здалеку, але «не вкорінились у ньому» настільки, аби стати конституційним началом художньо-творчої свідомості. А найголовніше, що «всі ці нові слова Шевченка не в'яжуться з старими й показують тільки, як часами Шевченко говорив кожний раз інше, сам не знаючи, куди йому кинутись, на віщо покласти надію в сумному життю своєму й Україні» [там само, 377]. Уже з цього погляду його громадсько-політичну позицію не можна вважати взірцевою чи гідною наслідування, а тим паче припасовувати її до соціалістичної теорії.

Про який соціалізм Тараса Шевченка можна вести мову, коли навіть революціонером він не був. Як у вразливої, з гарячим темпераментом творчої натури прориваються в нього коли-не-коли бунтарські інтонації, але справжньої революційності¹, зокрема й у підлеглості до своєї нації й народу, у нього не доглядіти – одні «добрі громадські бажання, часами [...] повстанські мрії, а все-таки [він] не став ні політично-соціальним, ні, ще менше, революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет» [5, 382]. Оце й усе, в чому не міг відмовити авторові «Гайдамаків» щодо його суспільно-політичній вартості.

Та навіть якби Шевченко займався революційною діяльністю, то є поважні сумніви, чи була б вона успішною, бо для того треба мати відповідну душевно-психічну конституцію. Він же народився митцем і тяжів до образно-асоціативних форм мислення, а не до практично-дійових. Такі люди теж можуть мати політичну вагу, особливо «в більше

людини вищої породи, вищої касты, людини, думуючої політично, не лише соціально; не парія, не представника одної верстви, кляси, а цілого народу, його командуючої групи» [там само, 42]. Така засада слугувала ще однією підставою розбіжностей між ними і причиною сливе тотальної негачії Драгомановим художньо-творчого досвіду Кобзаря.

¹ Михайло Драгоманов поділяв повстанські змагання на бунти (стихийні виступи проти гострих проявів насилля й гніту безпосередньо тих, хто їх зазнає) і революції (широкі, підготовлені всім поступом громадським рухи проти системи, в яких задіяні не лише безпосередні жертви гноблення, а й усі, хто бачить невідповідність існуючого ладу суспільному порядку і не бажає миритися з таким станом речей; вони спрямовані не просто на знищення деспотичного режиму, а й на побудову нового устрою) [5, 375]. Диференційною ознакою їх є також сфера релігії: перші не зазіхали на основи християнства, а частіше навіть на них спалахували, а другі своїми «опорами» мали віру в «природний і безупинний поступ у історії» [там само, 381].

політичній громаді», але не безпосередньо, себто як суспільно-активні діячі, а пропонуючи читачеві «більше політичні картини, і частіше й ясніші, так само, як у ширше й глибше вивченій громаді він би й зачіпав більше речей і глибше й ліпше б умів змалювати їх». То ж нічого жалкувати, що «Шевченко не став українським ні Мацціні чи Гарібальді, ані Вольтером, Фейербахом, Роб[ертом] Оуеном, Луї Бланком і т. ін.» [там само, 395]. Можна пожалкувати хіба («якби можна було жалкувати на історію!»), що не мав навколо себе потрібного оточення ані з приятелів, ні з духовних наставників, ані з рецензентів, які забезпечили б йому (де порадою, добрим словом, підказкою, а де дружньою критикою) належний і суголосний новітнім літературно-естетичним тенденціям творчий ріст

Такий ось передовий світогляд і такі прогресивні ідеї нав'язував українській громаді Драгоманов і нещадно картав Тараса Шевченка, що той до них не доріс, тому негідний претендувати на роль національного пророка! Задля справедливості треба сказати, що означене ідеологічне ложе було «задане» статтею Федора Вовка, який спробував «перетягнути» поета з націоналістичного в соціалістичний табір. Але був у такій інтерпретаційній стратегії й «вищий» мотив, що впливав із його системи поглядів на світ і на людину в ньому й зумовленоими ними життєвою позицією, переконаннями, ідеалами, принципами пізнання й діяльності, ціннісними орієнтаціями т. ін.

Згідно з ними, в осередковій світогляді Михайла Драгоманова стоїть постулат «про природний *незупинний поступ* громадський наперед – *прогрес*, поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях» [5, 375]. За це нібито говорить весь розвиток світової історії й «передова» європейська наука. Саме вона (ідея поступу) буцімто є не тільки ґрунтом, а й кристалізує підмурівок «всіх змагань до зміни в громадських порядках», мирних або ж збройних, а також «всякої громадської – політично-соціальної – праці, мирної, як і повстанської, і в цілих гуртів, як і в кожній людині осібно, вливаючи вільним робітникам коло добра громадського таку силу в душу, яку колись давала найліпшим із рабів божих віра в царство небесне за службу Богові й церкві» [там само, 382]. Із оприявленого пасажу стає зрозуміло, кого і що він вважав найвищим досягненням людського розуму: насамперед це теоретики наукового соціалізму Анрі Клод Сен-Сімон і Роберт Оуен, до яких долучено П'єр Жозефа Прудона, ідеолога анархізму, родоначальник позитивізму Огюст Конт і німецький філософ-матеріаліст Людвіг Фейербах. Об'єднуючими «точками» їх науково-теоретичних парабол, конструкцій та умовиводів є раціоналізм («розум владний») у гносеології, спільна власність на засоби виробництва й соціальна рівність у суспільно-економічній сфері та войовничий атеїзм – у релігійній. А метою, чи «конечною квіткою», такого «ясного поступового зросту» є соціалізм і споріднені з ним ідеологічні течії з їх найвищим ідеалом у суспільно-політичній царині – анархічним ладом («безначальством»), тобто бездержавний федералізм осіб, громад і колективів, сформований на підставі територіальних і господарських інтересів [див.: 5., 376–377]¹. Релігійний компонент відіграв суттєву роль у становленні й утвердженні

¹ Саме ці «форми» структурували базу для світоглядної парадигматики Михайла Драгоманова. На загал вона вписується в схеми європейської позитивістської традиції.

думки про «ясний поступовий зріст» в історії: позбувшись оков християнства, можна було дійти до віри в громадський поступ. Єретичне «зерня» стало своєрідним детонатором чи пусковим механізмом якісних перемін у людській свідомості, а відтак і в суспільстві. Позаяк лише зневірившись «у святості однієї якої-небудь церкви», «стали говорити про віру природну, яка росте з ростом громадських порядків і розуму людського», пояснював логіку історичного прямцювання Михайло Драгоманов. На цій, сказати б, емпірично-психічній основі постала думка «про волю кожного вірити так, як він думає, й про зріст цієї волі в історії всього світу». І щойно такі переконання й уявлення «запанували в передових людей у громадах Західної Європи, так за нею пішли й інші: про волю й рівність кожної людини в державі, в громаді, далі про те, як забезпечити впорядкування громадського господарства, щоб та воля стала дійсною, пішов лібералізм, демократизм, соціалізм» [там само, 381]. Не випадково тому саме через віру, а власне – диктат чужої віри, почалося багато повстань, а за ними ринула Реформація.

Натомість Тарас Шевченко не мав «міцної й ясної думки про поступ в історії», бо стояв на церковному ґрунті, не здобув бодай якоїсь європейської освіти, а знав лише самодержавно-бюрократичні порядки («сонне й темне царство») часів Миколи I [див.: 5, 382; пор.: с. 380]. Він беззастережно вірив (ба більше – обожнював) одній науці: історії рідного народу, причому вивчав її переважно «по могилах [козацьких]», і сердився, що й їх «москаль уже [...] розкопує». Про поєднання такої «науки» з розумінням соціально-революційних змін чи з господарськими заходами годі й казати. Не знаючи передових європейських думок, він і в справах майбутнього громадського впорядкування цілком покладався на сім'ю, обходячи такі колективні форми праці, як толоки, спілки, association тощо. І якби його запитали про основи майбутнього економічного співжиття, то далі рівної «займанщини» він, далекі, не пішов би. Відтак, опираючись на такі трухляві підвалини, його художньо-концептуальна стратегія загалом, як і значна частина конкретних рескриптів, є показниками регресу й «назадництва», стали гальмом (особливо ж національно-сепаратистські інтенції) на шляху органічного розвитку літератури й української інтелектуальної думки, тому не можуть бути порадицею у праці на національному суспільно-політичному поприщі.

У праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» це положення критик маркує переважно латентними формами. Зате в спілкуванні з друзями й однодумцями був щирішим і більш одвертим. Цікаве щодо цього його листування з Іваном Рудченком, земляком із Гадяча й ідейним (правда, норовистим на перших порах) вихованцем. На жаль, листи самого Михайла Драгоманова не збереглися, хоча з дискусійних тирад адресата легко довідатися про їх зміст.

Якось вони обговорювали проблематику «нашого дела» крізь призму місії «местной» науки і письменства. У нових часах їхня роль і значення істотно збільшуються, особливо тих, що безпосередньо пов'язані з національно-буттєвими модусами. Бо прямцюючи, скажімо, самою лише «чисто художественной дорогою», на чому, очевидно, наполягав наставник, «можно ехать к какому угодно богу». Ба більше – лише національний зміст робить красне письменство повнокривою, вагомою і

реально живою духовною силою, що підтверджує історичний досвід української літератури, яка «только ступивши на патриотический, национальный путь, [...] одухотворилась: впереди ее была цель, которая и поддерживала ее, и воодушевляла» [10, 47]. У цьому емоційно-експресивному топосі найбільш органічно й об'ємно виграноє художня велич Тараса Шевченка. Для Михайла Драгоманова він заслуговував на увагу лише як поет соціальних негараздів й економічного гноблення, а його національно-патріотичні тенденції отримували сенс тільки тоді, коли оспівував звільнення селян із кріпацтва. Зробивши ж їх засадничою константою всієї творчості, він, мовляв, став «губитель развития укр[аинской] лит[ературы]» [там само]. Автор листа сприймав такі звинувачення Кобзаря і таку редуцію його художньої думки як спотворення й фальшування сутності явища, вихолощення самої його смислово-логічної серцевини. Адже «Ш[евчен]ко ратовал не только против одного *крепачства*: он затрагивает вопросы национальные, исторические, обнимающие собою и социальные, в числе которых не одно креп[остное] право глаза ему кололо [...]». Ні, категорично перечив, підсумовуючи, він, «не Ш[евчен]ка следует винить в остановке тока литературы, а именно *национальное барство* великорусской народности, опирающееся на принудительную силу правительства» [там само].

Утім, таке ставлення Михайла Драгоманова до Кобзаря закономірне й передбачуване. Воно логічно впливає з його тактичних схем, світоглядних та психологічних настанов і стовідсотково вписується в систему його поведінкових стереотипів і в загальний контекст оцінок та характеристик провідних діячів українського руху (Володимира Антоновича, Володимира Барвінського, Бориса Грінченка, Олександра Кониського, Івана Нечуя-Левицького, Омеляна Огоновського, Михайла Старицького, Івана Франка та ін.). Найповніше вони подані в таких, сказати б, класичних пасквілях на українофільство, як «Чудацькі думки про українську національну справу» й «Листи на Наддніпрянську Україну». Про реакцію свідомого українства на першу з названих праць сповіщав свого принципала Михайло Павлик у листі від 21 листопада 1891 року: «Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Гляйхенбергу (Східні Альпи). Вам [Михальчук] не писав через те, що лютий на Ваші “Чудацькі думки”. Головно, каже, не видно, на який кінець вони писані, писані про все газетним способом, вилаяно українських писателів перед широкою публікою, яка з того може винести тільки: які вони сучі сини» [13, IV, 234]. У листуванні з друзями, кривнями й однодумцями такі характеристики набагато різкіші й брутальніші. Тут не місце детальніше зупинятись на цьому питанні. Зауважу лише, що багатий матеріал щодо нього можна знайти, зокрема, в публікаціях Михайла Мухина на сторінках «Визвольного шляху» [див.: 11; 12]. А висновок ученого логічний і впливає з наведених ним свідчень: «Це [була] колосальна спроба захисту й уґрунтування московських авторитетів в Україні та безоглядне нищення всякої можливості утворити український авторитет, авторитет українського незалежного від московських богів національного світогляду» [11, 1960, № 2, 158].

Наслідки ж таких «поучень» та ідейних інстиляцій теж не важко було передбачити, і вони порівняно рано почали даватися взнаки: порушення єдності в рядах національної еліти, схилення молоді на бік

радикальніших і начебто більш поступових сил, поклоніння її «московським богам». Отой момент перелому і схилення чаші терезів на бік драгоманівців став помітним уже десь на початку 1890-х років; його вдало відтворено в спогадах професора Аполлінарія Маршинського, котрий, власне, констатує, що чинником, який «відпихав нас ще дальше від тих людей, до яких ми ще недавно з довір'ям горнулися і які щасливо донесли нас на своїх руках до того дня, коли ми в своїй свідомості вже стали на власні ноги, це було поглиблення того порізнення, що зайшло між Драгомановим і киянами. Появилися “Чудацькі думки” Драгоманова. Вони підогріли нашу опозиційність та далеко, наче на азарт, підстобнули [...]». Все кругом того в київському житті завертілось якимсь скаженим шабашом відьм і відбилося гостро на душі: ламало й нівечило все те, чим досі жилося і в що вірилось. Перестати шанувати своїх попередніх друзів-учителів я не міг, навіть більше: до декого тягнуло серце. А разом з тим давній піетет до них розвіявся. Серед товаришів не відчувалось єдності» [Маршинський А. Поїздка в Галичину в 1889 році // Альманах-календар «Дніпро» на 1924 рік. – Львів. – С. 100; цит. за ст.: 11, 1960, № II, 164].

Цікаво, що з особливим піететом і, сказати б, побожністю покликається на Михайла Драгоманова як на безсумнівний авторитет й істину в останній інстанції російський цензор і автор українофобських памфлетів Сергій Щоголев («Украинское движение и современный южнорусский сепаратизм». – К.: Типографія И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1912; «Современное украинство: Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914»). До його тверджень і висновків Щоголев вдавався переважно тоді, коли не вистачало власних аргументів і полемічного запалу в оцінках або ж характеристиках явищ української історії чи національно-визвольних змагань. Зокрема ж щодо Тараса Шевченка він беззастережно перейняв й інтерпретаційну стратегію, і пристрасну риторику, й окремі положення. Услід за Драгомановим він повторив нісенітницю, буцімто поет не мав бажання творити якусь окрему національну літературу, буцімто творчі наміри його «залишилися вищі від їх виконання», а порівняно з Пушкіним і Лермонтовим він виглядав дилетантом і неотесаним мужиком у літературі, – словом, «матеріал на великого поета» [23, 41–42]. Певна річ, що це не може бути абсолютним показником значущості ідей Михайла Драгоманова в суспільно-політичному житті другої половини XIX століття, але таке «колінопреклоніння» й ідеологічні «поклони» ворога свідомого українства багато про що говорять.

У такій негації й надмірно критичному пафосі щодо Тараса Шевченка присутній ще й особистий чинник. Для більшості писань Михайла Драгоманова характерна «замаскована» під наукову об'єктивність авторська позиція¹. Вона була продиктована потребою якомога глибше вкоренити в суспільну свідомість ідеї свого ідеологічного та громадсько-політичного «кодексів» і свого мало не месіанського призначення. Та був внутрішньо-психологічний мотив такої публіцистичної практики. «При всьому його стремлінні завжди бути в перших ролях, що в нього зручно маскується хохлацькою простотою й

¹ Опріч позірною об'єктивно-науковою становища, свою тенденційність він приховував також за «барвами суто невинними, нешкідливими, в висловах не менш суто академічних» [12, 1962, кн. VI, 613].

начебто філософським об'єктивізмом, ціле його життя – ряд невдач. Ніде не пощастило йому зайняти бажане місце: ні в історичній літературі, ні в українофільстві, ні, нарешті, в російському політичному лібералізмі. Природно, що крізь філософську софічну безсторонність усе більше проривалось, що ми вже давно помічали, роздратоване відношення до всього, що розвивається без його участі і впливу», – писав (повідомляв, свідчив) із тюрми 10 травня 1882 року відомий революціонер-народник Яків Стефанович [Група «Освобождение труда»: Сб. – М. –Л., 1926. – Кн. 4. – С. 155; цит. за ст.: 11, 1960, № 2, 159].

На словах Михайло Драгоманов категорично заперечував ідеї пророка й пророцтва як поетичні формули, не придатні до новітніх громадсько-політичних реалій. Об'єктивно виважене порівняльно-історичне дослідження, повчав він із менторською зверхністю, здатне переконати, що «дійсно пророків, “всецелых выразителей народа” і навіть для одного “часу” ніколи й не було. Таке дослідження розбиває ідоли, святі моці, та зате дає тільки правдивий погляд на померших пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас у будуче слідом не за особою з усіма її часовими й особистими одмінами й хибами, а за думкою» [5, 342]. А поза тим, з-поза витіюватого хитросплетіння думок і комбінацій, з-поза звичних ідеологічних матриць й інтенцій проглядає зачасний «нерв» аналітичного дискурсу вченого-публіциста: він не просто намагається повалити Тараса Шевченка з визначеного йому Провидінням, власною долею й українською нацією постаменту, а й «пропонує» себе на роль новітнього пророка, спроможного єдино правильно передбачити історичну логіку й закономірності, напоумити народ і ошчасливити його священними скрижалями. Що ж, значною мірою це йому вдалося. Принаймні таке враження він справляв на своїх прибічників і адорантів. Виступаючи «з обороною» на судовому процесі в справі «Барабаша–Котурницького» Остап Терлецький між іншим сказав таке: «Щоби двома словами схарактеризувати становисько Драгоманова між Русинами, скажу, що те, чим був для послідньої генерації малоруської Шевченко, для теперішньої генерації, отже і для нас, є Драгоманов» [цит. за ст.: 18, 109]. Сумно лише від того, що виховані на його ідеалах провідники привели до трагедії української національної революції.

Надруковані Драгомановим пізніше шевченкознавчі праці мало чим відрізняються в ідейно-концептуальному плані від засадничої. І хоча дехто стверджує, що «наприкінці 80-х років критик повернувся до цього свого надто категоричного, хибного твердження (про «Кобзар» як «перейдений етап». – Р. II.) і зрікся його, підкреслюючи водночас величезну цінність творчості Шевченка не тільки для його сучасників, а й для наступних поколінь» [16, 23], догледіти тих змін, правду кажучи, важкувато. Вдавався він до цього «прийому» хіба задля того, щоби в полеміці болючіше й дошкульніше вразити супротивника, через протиставлення з їхнім пророком принизити провідників «правого» українофільства чи повніше обґрунтувати свої ідеологеми й політичні формули. «Я був загнавсь думкою, що Шевченко вже пережитий фазис, що новий укр[аїнський] рух піде далі по новоєвропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали й Шевченка років на 10–20», – своєрідною парентезою перемешував Драгоманов свою оповідь,

виповідаючи гріхи колишнім соратникам зі «Старої громади» в листі від 8 лютого 1886 року [1, 280].

Звісно, що він не повторював щоразу ті самі думки й сентенції, отож стовідсоткових збігів догледіти годі. Дещо пом'якшував він, бувало, й тон науково-публіцистичної оповіді, – певні «вирівнювання» й корекції, зрештою, були просто неминучі. Бо, погодьмося, надто вже дражливо й провокативно звучать деякі положення й судження, отож утримувати такий крен, повністю заперечуючи актуальності художнього слова Кобзаря для національно-визвольного руху, виглядало б науковим, а в певному сенсі – й політичним самогубством. Та й громадсько-політична тактика Драгоманова не була закостеніло-сталою, а зазнавала поправок і змін. Однак, як на мене, всі ті незначні перекодування смислів і розходження з «генеральною лінією» були зумовлені не так зміною поглядів на Шевченка і на його творчу спадщину, як кон'юктурою і потребами, що так скажу, читацького ринку, а також тими завданнями, які в кожному конкретному випадку брався вирішувати.

Пошлюся на один лише приклад. Оpubлікована в «Народі» (1893. – №№ 10–11, 15) розгорнута рецензія на підготовлене Товариством імені Шевченка у Львові двотомне видання «Кобзаря» присвячене більше міркуванням про нього, ніж характеристиці поета. Усе ж і його постать не обійдена увагою. Зокрема, із критичних нотацій рецензента впливає, що «прямим обов'язком» Омеляна Огоновського як упорядника й інтерпретатора Шевченкових творів мала стати «характеристика поета як морального індивідуума і його відносини до своєї сучасної громади» [6, 2, 414]. Однак науково-об'єктивного аналізу не вийшло: завадили духовний сан, низький інтелектуальний рівень автора біографічного нарису і його партійні забобони та упередження супроти автора. Відтак заходи Огоновського показалися критикові «апологічними та полемічними», а науковий портрет Тараса Шевченка вийшов «занадто богомазний» і «поверховний». Цей висновок Драгоманов виводив із того, що біограф уникає розмови про деякі «несимпатичні точки» в житті поета, зокрема про його спроби одружитися на старості літ і про поводження з дівчатами, які йому відмовляли. «Цілковитою мовчанкою» обійшов Омелян Огоновський також «те, що Шевченко і в останні роки життя, коли був серед людей далеко не “мочемордних”, все-таки пив не в міру і тим і тим прискорив свою смерть» [6, 2, 414–415]. Із таких ось компонентів, за задумом Михайла Драгоманова, мав формуватися науковий портрет Тараса Шевченка як художнього феномена і національного генія, і «прямим обов'язком» його автора було акцентування саме на них.

Отож, до активу шевченкознавчих проєкцій Михайла Драгоманова можна зарахувати хіба спроби (правда, більше на рівні загальнотеоретичних заяв і декорацій) поставити вивчення творчої особистості Тараса Шевченка та його художньої спадщини на наукову основу. Але світоглядні упередження і широкий, власне – ідеологічний і суспільно-політичний, «закрій» дослідження, за якого поет ставав допоміжним елементом чи засобом власних теоретично-програмових рішень і тактичних задумів, зіграли свою невдячну роль і звели майже нанівець усі ті зусилля й позитивні зрушення. «Драгоманов був тонким аналітиком, людиною, яка вміла по-науковому важити факти. За своїми кваліфікаціями він був цілком підготовлений до того, щоб покласти перші

підвалини для наукового шевченкознавства», – зауважує Юрій Бойко [2, 68]. А не зробив він цього, як на мене, тому, що й не прагнув досягнути наукову істину, переслідуючи, вочевидь, цілком інші цілі.

Література

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1: Листування київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).
2. Бойко Ю. М. П. Драгоманов, його світогляд і соціально-політичні погляди // Бойко Ю. Вибране / Юрій Бойко. – Т. III. – Мюнхен, 1981. – С. 62–72.
3. Выготский Л. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987.
4. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Д-р Дмитро Донцов. – Торонто: Накладом видавництва «Гомін України», 1958. – С. 28–46.
5. Драгоманов М. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991.
6. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах / М. П. Драгоманов / Упорядкування і примітки І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970.
7. Задеснянський Р. Апостол української національної революції: видання четверте / Р. Задеснянський – Мюнхен: В-во «Українська критична думка», 1969.
8. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним / Подав Д. І. Абрамович // Україна: Науковий двомісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України. – 1927. – Кн. 4. – С. 123–151.
9. Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (Стилістика): У 2 ч. / Ігор Качуровський. – Мюнхен; Ніжин, 1994. – Ч. 2: Тропи і фігури.
10. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (З листування І. Я. Рудченка-Білика з М. П. Драгомановим) / О. Лотоцький // 3 минулого. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 36–58.
11. Мухин М. Більше світла! / М. Мухин // Визвольний шлях. – 1959. – № X. – С. 1181–1188; № XI. – С. 1298–1304; № XII. – С. 1419–1426; 1960. – № I. – С. 107–113; № II. – С. 157–167; № III. – С. 281–290; № IV. – С. 395–402; № V. – С. 501–510; № VI. – С. 625–632.
12. Мухин М. Драгоманов без маски / М. Мухин // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. 2. – С. 151–160; Кн. 3. – С. 268–273; Кн. IV–V. – С. 391–403; Кн. VI. – С. 608–617; Кн. VII–VIII. – С. 702–709; Кн. IX. – С. 844–849; Кн. XI. – С. 1118–1125.
13. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом / Зладив М. Павлик. – Чернівці, 1910–1911.
14. Піхманець Р. Психологія художньої творчості (теоретичні та методологічні аспекти) / Р. В. Піхманець. – К.: Наукова думка, 1991.
15. Пріцак О. Пророк / Омелян Пріцак // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 3–19.
16. Романченко І. С. Михайло Драгоманов – літературний критик і публіцист / І. С. Романченко // Драгоманов М. П. Літературно-

- публіцистичні праці: У двох томах / Упорядкування і примітки І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 5–36.
17. Смаль-Стоцький Ст. «Послання» // Шевченко Тарас. Повне видання творів Тараса Шевченка / За редакцією Павла Зайцева. – Т. II: Поезії 1843–47 рр. / Друге видання. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1961. – С. 278–287.
  18. Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. / Акад. Кирило Студинський // Україна: Науковий двохмісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. – К.: ДВУ. – 1926. – Кн. 6. – С. 56–112.
  19. Торсуева И. Интонация и смысл высказывания / Торсуева И. Г.. – М.: Наука, 1979.
  20. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 31. – С. 45–119.
  21. Франко І. «Король балагурів», Антін Шашкевич і його українські вірші // Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986. Т. 35. – С. 113–149.
  22. Франко І. Темне царство // Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 26. – С. 131–152.
  24. Щоголев С. Украинское движение и современный южнорусский сепаратизм / Щоголев С. Н.. – К.: Типографія И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1912.

The article highlights some features of creation of research strategy towards life and works of Taras Shevchenko. In particular, Mykhailo Dragomanov's efforts in this direction who based his search less on belletristic, literary or, let's say, historical truths but more on ideological, political, and class principles and cliché. More often poet wasn't an object or subject of the analytical practice, but was an instrument of strengthening of own ideologemes, programmatic and political plans and tactical decisions.

Key words: *artistic expression, national poet, interpretational strategy, worldview paradigm, ideologemes, Ukrainophiles, socialism, separatism, step, community, political anarchism, rationalism, militant atheism, programmatic guidelines, revolutionary fervor, creative intentions, inspirations, falsification.*

В статье рассмотрено некоторые особенности формирования исследовательских стратегий относительно жизни и творчества Тараса Шевченко, в частности усилия в этом направлении Михаила Драгоманова, который базировал свои поиски не столько на художественных, литературоведческих или, скажем, исторических истинах, сколько на идеологических, политических или классовых принципах и клише. При этом поэт выступал чаще не объектом или предметом аналитической практики, а инструментом для утверждения собственных идеологем, программно-политических замыслов и тактических решений.

Ключевые слова: *художественные экспрессии, народный поэт, интерпретационная стратегия, мировоззренческая парадигма, идеологема, украинофиль, социализм, сепаратизм, поступ, громада, политический анархизм, рационализм, воинственный атеизм, программные установки, революционный пафос, творческие интенции, инспирации, фальсификации.*

УДК: 82.1.161.2 Укр

ББК: 83.3 (4Укр)

Олег Пилип'юк

ХУДОЖНІЙ КОНФЛІКТ У РАННІХ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ ПОЕМАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті на матеріалі раних поем Тараса Шевченка «Катерина», «Слепая», «Мар'яна-черниця» проаналізовано процес формування поетичної індивідуальності автора «Кобзаря» у площині осмислення особливостей художнього конфлікту творів.

Ключові слова: *автор, романтизм, реалізм, конфлікт, концепція персонажа.*

В останні десятиліття теоретичні та історико-літературні параметри художнього конфлікту як образної структури тексту не минають уваги дослідників. Це зумовлено потребою глибинного осягнення та інтерпретації образного світу письменника, коли конфлікт у творі обсервується як важливий чинник становлення авторської ідеї, творчої самобутності митця. У працях Юрія Борєва, Тамари Гундорової, Миколи Жулинського, Юрія Манна, Анатолія Погрібного, Євгена Шкловського особливості суб'єктивного перетворення суперечностей дійсності в образну структуру художнього конфлікту мотивуються завперш такими чинниками: по-перше, специфікою авторського осмислення конфлікту, ідеєю твору, його внутрішньою темою, а по-друге, особливостями художньої реалізації задуму автора. Оскільки життєві суперечності переходять у літературному дискурсі в образну структуру художнього конфлікту суб'єктивно, то доцільно зафіксувати міру цієї суб'єктивності і поступовий перехід до об'єктивації зображеного. Авторська індивідуальність, відбита в поетикальних модальностях художнього конфлікту та ідеологемах, проявляється в єдності авторської позиції та стилю, змістоформі твору, що забезпечує досягнення гармонії композиційних і стильових сегментів тексту. З цих позицій «друге» прочитання класичних творів розкриває читачеві нові грані художності літературного канону, зокрема це стосується і нового прочитання Шевченкового «Кобзаря».

Справді, осягнення художнього конфлікту є продуктивним прийомом історико-літературного аналізу, проте текстуальні студії цієї категорії чомусь випадають з поля зору шевченкознавців. Навіть раніше у «Шевченківському словнику» (1976 – 1978), а тепер і в проспекті «Шевченківської енциклопедії» відсутня спеціальна стаття. Не відбита ця проблема і в колективній монографії «Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка» (1980). Звісно, у працях шевченкознавців наявні спроби вивчати колізії і конфліктні ситуації в їх корелятивних зв'язках із життєвими реаліями, і це цілком закономірно, адже основою конфлікту в мистецтві є дійсність з її діалектичними законами. Як слушно наголошує Анатолій Погрібний, «пізнання конфлікту на рівні життєвого явища для критика – це лише висхідний пункт літературного аналізу, скерованого в глибини твору, його структуру, поетику» [4, 11]. То ж природно, що сутність художнього конфлікту шевченкознавці інтерпретували на рівні

вивчення проблемно-тематичних векторів твору, проте особливості його образної інсталяції досліджені ще недостатньо.

Не втратила наукової цінності розвідка Ніни Чамати «Поетика контрасту в поезії Т.Г. Шевченка», яку можна вважати преамбулою до заявленої проблеми. Чітко визначивши методологічні підвалини аналізу, дослідниця констатує: «Одним із характерних для Шевченка принципів художнього мислення є контраст. Під контрастом ми розуміємо особливо різке протиставлення... Для Шевченка – і письменника, і живописця – надзвичайно чутливе сприйняття протилежності предметів, явищ, понять, людських характерів, цікаві і різногранні способи образного втілення їх через контрастні зіставлення» [5, 49]. У статті є чимало цікавих спостережень і над ранніми Шевченковими творами.

Прикметно, що в дебютних поетичних текстах Шевченка персонажі залучені до життєвих перипетій соціально-антагоністичного світу, що є передумовою помежового загострення їх буттєвого існування і збагачення художніх прийомів у процесі творення конфлікту. Чим глибше пізнається дійсність в її конкретно-історичному розвитку, тим виразніше пробуджуються первні соціальної активності літературних героїв. Проте вияви поетичної індивідуальності тут визначаються насамперед відбором значимої проблематики і усвідомленим вибором змістових ідеологем – і саме ці чинники, а не сама відображена дійсність надають телеологічних зрушень поетиці конфлікту.

Розкриття конфліктних ситуацій допомагає досягнути цікавих інтерпретаційних результатів в процесі аналізу текстів різних жанрів. Специфічні вони і в ліриці Шевченка, де конфліктність має неоднакову міру гостроти. Оточуючий світ у всій повноті протиріч і суперечностей зрідка стає домінантною обставиною формування літературних характерів. Образи-обставини тут не є стрижневими, вони лише опредмечують тло і сприяють увиразненню динаміки чуттєво-ментальних рис ліричних героїв. Тому емоційні метаморфози від радості до суму, від зустрічі до розлуки, від любові до ненависті, від життя до смерті – типові у текстах поета.

У ліриці Шевченка конфліктний внутрішній світ персонажів. Текстуальну основу ранніх «думок» складають мистецькі об'єктивації авторського монологу чи самосповідей героїв. Завдяки внутрішньому мовленню відтворено їх індивідуально-психологічний стан. Акцентування душевного дискомфорту не обмежує змістового діапазону емоційних спонук ліричних героїв щодо їх життєвих орієнтирів, тому потік ліричних саморефлексій є формою вияву активного протесту. Персонажі ранніх віршів відчують драматизм часу, проте до кінця не усвідомлюють, що існуюча дисгармонія людського буття закорінена у надрах тотального кріпосництва. І все ж, поєднавши соціальні та психологічні виміри в образній структурі конфлікту, поет поступово досягає об'єктивації у зображенні життєвих протиріч у більших жанрових формах. Поетична індивідуальність автора «Кобзаря» виявляється у переході від конфліктного внутрішнього світу до конфлікту особи із зовнішнім світом.

Ліро-епічний масштаб поеми дозволив Шевченкові розгорнути і послідовно поглибити соціальні та морально-етичні вектори колізій і конфліктів, які формують ідейно-образний лад літературних творів і поведінкові моделі персонажів. Не випадково у поемі «Слепая» читача не

може не вразити таке авторське осяяння: «Я тайну жизни разгадал, / Раскрыл я сердце человека...». Ці рядки позбавлені мажорної тональності, бо письменник не міг примиритися з виявами соціальної індиферентності, чекав скорішого оновлення суспільного буття і пробудження національно-визвольної свідомості серед простолюду. Тому він, як це дозволяв собі Пантелеймон Куліш, не переймався постулатами абстрактно-ліберального гуманізму. Його персонажі окреслені різко драматичними, а в «Катерині» – навіть трагічними рисами.

Цікаво, що перша Шевченкова поема «Катерина» (1838) творилася після публікації Олександром Пушкіним «Мідного вершника» (1837) і напередодні виходу в світ «Мцирі» Михайла Лермонтова (1839). Чим показовий цей літературний факт? Оскільки в згаданих творах в епіцентрі авторської уваги перебувають персонажі, котрі сюжетно «втягнуті» в конфліктні ситуації, доцільно торкнутися питання про становлення концепції людини в тодішньому письменстві. Г. Макогоненко вважає, що в «Мідному вершнику» і «Мцирі» створено образ сучасного протестуючого героя, чим справлено «значне враження на читачів – така була велика потреба в активному героєві» [3, 4]. Безсумнівно, над цією проблемою працювало й українське письменство. Проте в «Катерині» Шевченка такої цілі не ставив. На нашу думку, поема стала спробою до переосмислення концепції літературного героя в річищі поглиблення мотиву активної особистості. Але доводиться констатувати, що завадою до реалізації такої мети став творчий метод поеми – просвітницький реалізм.

Зауважимо, що судження дослідників про метод твору позначені різнобоям поглядів і оцінок. У двадцятих роках минулого століття романтизм «Катерини» послідовно відстоювали Павло Филипович («Шевченко і романтизм», 1924), Олександр Багрій («Т. Г. Шевченко і літературна обстановка», 1925), Сергій Родзевич («Сюжет і стиль в ранніх поемах Шевченка «Катерина» і «Слепая», 1926). Подібні думки висловлюють сучасні дослідники Микола Гнатюк, Теофіль Комаринець, Валерія Смілянська. У розвідках Василя Бородіна, Леоніда Новиченка, Петра Приходька акцентуються реалістичні первні твору. На думку Євгена Кирилюка, в «Катерині» автор зробив «заявку на реалізм» [1, 18].

Дослідниця з Румунії Магдаліна Ласло-Куцюк вважає, що поетика «Катерини» спирається цілком на поетику романтизму, аргументуючи це твердження статусом Катерини як символу національного жіночого характеру. Авторка визначає суто романтичними й окремі сюжетні лінії поеми. Так, зупинившись на фінальному епізоді, вона констатує: «Навряд чи письменник-реаліст міг би допустити, щоби батько пізнав під час руху карети дитину, котру ніколи не бачив, зустрівши її просто на дорозі» [2, 150]. Подібним чином у «романтичний кадр» перенесено пейзажні замальовки і фольклорно-стилістичні засоби.

Не будемо заперечувати наявності в поемі елементів романтизму, під сигнатурою якого відбувалося становлення Шевченка-поета. Очевидно, що окремими рисами характеру Катерина нагадує романтичні типажі. Проте шевченківська героїня позбавлена домінантних суб'єктивно-романтичних нашарувань. Спробуємо уважно прочитати текст, розкрити причини відхилень від традиційної романтичної поетики,

виявити поведінкові моделі персонажів, звертаючи увагу на моменти, що зумовлюють конфліктні орбіти твору.

Як і в «Мцирі» Михайла Лермонтова, в шевченківській поемі відсутній типовий романтичний конфлікт особи з суспільством, який породжує тотальну ненависть до людей. Катерині також не притаманний крайній романтичний егоцентризм, і вона не цурається тих, з ким її зводить доля навіть тоді, коли соціальні забобони спонукають її покинути батьківську хату. Вона не звинувачує родину та односельців, не втрачає віри в людську доброту, а шукає співчуття і підтримки у чумаків і лісника, зберігає надію на взаємне кохання. Характер героїні, детермінований конкретними життєвими обставинами, розвивається поступово: в міру поглиблення її страждань і розширення змістового діапазону конфліктної ситуації.

Проте в ранній поетичній спадщині Шевченка, зокрема у поемі «Слепая», маємо взірць типового романтичного конфлікту. «Неправдой люди все живуть», – попереджує рідну доньку сліпа матір, жорстоко принижена панським сином. Надалі її слова-універсалиї виявляють пафос крайнього соціального відчуження: «И в шитом шелковом жупане / И в серой свythe люди злы!».

Катерина далека від цих уявлень, бо в конфліктну ситуацію безпосередньо потрапляє лише перед самогубством. Цей композиційний прийом зумовлений особливостями художнього конфлікту поеми, сенсом якого є неусвідомлення героїнею своєї злочасної долі. Поетика конфлікту сконструйована двоплосинно: з одного боку, реальний соціальний конфлікт, а з іншого – сюжет неусвідомлення його з боку Катерини. Звідси авторські дидактико-етологічні сентенції на штиб «Кохайтеся, чорнобриві...».

Отже, читачеві відразу дедуктивно заданий розвиток конфлікту, а Катерина ще довго не відатиме про лихо, яке її спіткало. Динаміка формування образу вирізняється градаційною послідовністю: спочатку це беззастережно закохана дівчина, котрій ні батьківські повчання («Не слухала Катерина / Ні батька, ні неньки»), ні сільські поговори («Нехай собі тії люде / Що хотять говорять») не можуть їй перешкодити жити в світі любовного зачарування. Оповідаючи про інтимні стосунки персонажів, поет двічі вживає слово «москалик» із позитивним аксіологічним сенсом («Полюбила москалика, / Як знало серденько»; «Де жартує з москаликом, / Там і заночує»). Таким чином, вина Катерини не в її коханні, бо що може бути природнішим за любовне почуття. Буденна свідомість читача може звинуватити дівчину в невмінні розпізнавати людей. А що ж автор? Авторська позиція виявляється в дуалізмі автора-митця і автора-навчителя, а ціннісна суперечливість розкривається через подвійну іпостась художнього конфлікту: героїня – дійсність (вирішується автором-митцем, котрий у всьому співчуває знедоленій жінці) і героїня – автор (реалізується в дидактичних настановах типу «Шануйтеся ж, любі, в недобру годину, / Щоб не довелось москаля шукать»).

Через читацько-авторське сприйняття зміст конфлікту в поемі постійно конкретизується і поглиблюється влучними психологічними мотивуваннями, бо в його епіцентрі розгортається ідея боротьби за людську гідність і моральні цінності. Коли Іван-москаль вирушив у похід, то молода жінка з надією очікує на його повернення. Народження сина –

горе для старих батьків і привід для кпин з боку односельців, а для Катерини – це шире материнське щастя. Вся складність долі збещеної жінки в тому, що, ставши покриткою (в очах батьків і сусідів), вона не відчуває себе соціально і морально приниженою і не втрачає інтимних почуттів до спокусника, а вигнання з дому не сприймає як безповоротне покарання. Катерина повна рішучості боротися за себе і щастя сина, не втрачає надії знайти собі чоловіка, а Йвасеві – справжнього батька: «Він, як мати, привітає, – / Як брат, заговорить...». У цій ширій наївності молодої жінки і притаїлась її життєва трагедія.

Логіка розвитку конфлікту твору зумовлює зустріч Катерини з офіцером, і в цьому епізоді в читацькому сприйнятті перетинаються дві конфліктні лінії поеми: і автор-митець, і автор-навчитель вперше говорять про одне і те ж, не суперечать один одному. Причому конфлікт, досягаючи апогею, вирішується поза прямим авторським втручанням, у формі діалогу персонажів: пристрасної сповіді Катерини і кількох вульгарних фраз панича («Дура, отвяжися! Возьмите прочь безумную!» і «Возьмите прочь! Что ж вы стали?»). В іншій ситуації виняткова брутальність офіцера оприявлена через його безсловесну поведінку, і тут поет уже не може залишатися безстороннім і дає осоружнику безпощадну оцінку: «А пан глянув... одвернувся... Пізнав, препоганий». Цим пізнаванням сина батьком Шевченко досяг рельєфності в процесі відтворення реалістичного характеру жорстокого пана, а соціальний мотив переведено в площину роздумів про універсальні цінності.

Автор тонко відчуває хід розвитку конфлікту і, здається, хоче уповільнити фатальну розв'язку. Глибоко принижена Катерина вперше відчула себе обдуреною і знехтуваною:

... Я забуду,

Що колись кохалась,

Що од тебе сина мала,

Покриткою стала...

Покриткою... який сором!

І за що я гину! –

вирішує власну долю. Відбувся різкий зсув у душевному стані молодої матері, вона готова стати служницею, втратити почуття власної гідності, підпорядковуючи власне приниження благородній цілі – врятуванню сина. Епізод зустрічі та діалог персонажів вирізняється психологічною достовірністю, підводить читача до сприйняття подальших подій і вирішення конфлікту – художньо переконливого фіналу поеми, бо коли «Сина, сина Батько одцурався», Катерина закінчує життя самогубством. Із соціально-психологічної позиції цей вчинок є виявом різкої відчуженості людини в антагоністичному світі й закономірного визнання неможливості благополучного подолання конфлікту.

Такий фінал зумовлений також конструкцією сюжетно-фабульної основи поеми: обставини самогубства героїні позначені життєвою конкретністю, але сама атмосфера цього фрагменту освітлена поетикою стереотипів Шевченка-романтика. Відомо, що персонажі його романтичних балад гинули, перебуваючи в стані афекту. Чи не тому, «як навісна»,

Біга Катря боса лісом,

Біга та голосить;

*То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.*

Одним з перших кроків до переосмислення концепції людини в річищі поглиблення мотиву активності особи Шевченко робить у «Катерині» шляхом виведення персонажа з конфліктності внутрішнього світу і переходу до конфлікту із зовнішнім світом, внаслідок чого героїня гине, але здобуває моральну звитягу.

У поемі конфлікт універсальний, вкладається у художні рамки просвітницького реалізму, а наявність компонентів романтичного стилю засвідчує феномен єдності образного мислення раннього Тараса Шевченка, бо саме він зумів скомпонувати і яскраво романтичний конфлікт у поемі «Слепая». Це двогеройна поема, тому що сюжетні лінії долі матері та дочки визначають характер і поетику конфліктних ситуацій. У творі опрацьовано мотив соціального відчуження героїнь, варіативно подані спільні та відмінні їх поведінкові та ментально-чуттєві атрибути. На біографічний екран матері сфокусовано декілька векторів, які віддзеркалюють сюжетно-конфліктні лінії Сліпої та Оксани. Оповідь про важку особисту долю матір розпочинає із спогадів про її дитинство:

*Своих родных не знала я,
В чужой семье я выросла,
Чужая добрая семья
Меня любила.*

Мотив сирітства не мотивує тут трагічного розчарування в людях і соціального відчуження персонажа, бо увагу читача автор зосереджує на іншому – зовнішності героїні: «Меня сироткой называли, / Потом красавицей слыла». Проте зовнішня краса стала мотиваційним чинником її недолі. Ретроспективна сповідь Сліпої досить конкретизована: жінка деталізовано пригадує Маковіїв день, жнивне поле, сільське свято, коли подруги вибрали її царівною, зустріч з паничем і поселення в панських хоробах. Далі описано не зовсім звичну для романтичної свідомості ситуацію: виявляється, що героїнею кермує не так інтимний стимул, як тверезий розрахунок – розбагатіти, жити як «пани на пиру». Вона не втрачає віри в панську ласку навіть тоді, коли, опинившись на вулиці, блукає від села до села. Характерологічно мотивовано її повернення з дочкою на панське подвір'я: як і Катерина, котра хоче віддати сина рідному батькові, Сліпая надіється на добropорядність поміщика і вважає, що він влаштує для Оксани щасливе, безхмарне життя. З тексту не зрозуміло, як саме це буде зроблено, проте честолюбні наміри матері не викликають сумніву:

*И рада, бедная, была,
Что так сбылось, как мечтала,
«Теперь, так думала слепая,
Теперь Оксаночка моя
Укрылася от непогоды,
Будет счастливою...»*

Очевидно, тут повторено відому за поемою «Катерина» конфліктну ситуацію моралізаторсько-етичного імперативу, проте текстуальні засоби не збігаються. Якщо в першій поемі митець виявляє ставлення до зображених подій, то у «Слепой» аксіологічна позиція автора розкривається через зміст сюжетних ходів. Зовнішнього втручання в

протікання конфлікту не допущено, і хоча оповідь скерована в об'єктивне русло, у тексті переважають елементи романтичної поетики. Зокрема, думки про особливу долю персонажа, що виражені у фразах типу «Во всей Украине родной / Мне места не было одной», прошивають оповідний лад твору. Автор також періодично вдається до натяків про романтичні передчуття Сліпої щодо нещасливої будучності дочки:

*Придет пора твоей весны,
И тайну слез моих узнаешь;
Свои прольешь, прольешь одна,
Одна бездомной сиротою...*

чи такі слова-передбачення:

*И ты погибнешь от людей,
Как я погибла. Ты не знаешь,
Что скоро встретишь между ними
Змию, ужасную змию!*

Звідки така амбівалентність образу Сліпої? Сюжетну поведінку детерміновано характерологічно, а протікання експресивних спалахів зреалізовано в дусі суто романтичних віянь, що зумовлює «романтизацію» конфлікту поєми. Очевидно, Шевченко мав намір створити життєво правдивий характер, проте виразна суб'єктивно-авторська позиція й послідовне використання елементів романтичної поетики перешкодили реалізації задуму. Згодом у поемі «Наймичка» (1845) своєрідна завада, що перешкоджала досягати відповідності літературного характеру поетикальним засобам зображення, буде подолана.

Важливою особливістю художнього конфлікту «Слепой» є той факт, що паралельно з процесом самоусвідомлення матір'ю власних життєвих незгод (її сповідь), визначається духовна еволюція дочки Оксани. Послідовно використовуючи вербальну атрибутику романтичного стилю, автор концентрує увагу на портретах персонажів, вдаючись при цьому до соціально контрастних образних структур: «В одежде грубой нищеты / Она прекрасна». Далі згадано «черные глаза», підмічено, що дівчина «розовой цветка, / И утренней зари румяней», а контури портрета доповнюються яскравим романтичним порівнянням: «Наутро юная Оксана, / Как утро осени в тумане». У процесі протікання конфлікту, його соціальної гостроти втрачаються ідилічні риси зовнішності персонажа, і коли сюжетні перипетії досягають кульмінації, змінюється і портрет Оксани. Тарас Шевченко досяг цього лапідарними, але текстуально виразними засобами: «Неволя стерла цвет румяней, / Слезою смылась белизна».

Портретну еволюцію героїні поглиблює прийняте нею фатальне рішення вбити пана-кривдника в річищі апробованої авторської ідеї – в жорстокому для людини світі, в якому нічого не вартують світлі почуття, нівечиться і жіноча краса. Проте, якщо в баладі «Утоплена» втрата краси зумовлює нівеляцію в героїні моральних цінностей, то в поемі «Слепая» досягнутий інший смисловий результат: вбивство пана – це наслідок конфліктного спалаху між вільнолюбною жінкою і огидним поміщиком. Цей цілком усвідомлений вчинок, причина якого в духовній красі героїні, котра не стерпіла наруги над собою і матір'ю, постає перед читачем як акт справедливої помсти. Авторська і персонажна позиції в цьому випадку збігаються:

*И, будто бы живое мщенье,
Она с распущенной косой,
С ножом в руках, крича летела
И с визгом скрылася в огне.*

Поглиблення романтичного конфлікту досягнуто і завдяки реалізації інших прийомів. Так, панич стріляє в козака-гайдамаку, котрого кохає Оксана і, намагаючись у стані сп'яніння збезчестити власну дочку, гине від ножа, подарованого дівчині козаком. Оксана ж гине в полум'ї, що спалахнуло від її руки. Все тут взаємопов'язано, і в структурі художнього конфлікту випадкове стає закономірним, а поет щиро переконаний, що людина з народу, захищаючи власну гідність, має право на активний протест. Таким чином, літературний конфлікт поеми зумовлений життєвими реаліями, природу яких добре зрозуміла Оксана, на відміну від структури нерозуміння як основи конфлікту в поемі «Катерина».

На рішучий вчинок здатна і Мар'яна з поеми «Мар'яна-черниця», бо не піддається на вмовляння матері вийти заміж за багатого, не вдається до самогубства, як це зробила в аналогічній ситуації героїня балади «Тополя», а має намір піти у монастир. Правда, подібний фінал у тексті відсутній, і, крім назви твору, слово «черниця» ніде більше не вживається. Прикметно, що і під час авторедагування твору ця назва ні разу Шевченком не знімалася. Автор, очевидно, ще не знайшов переконливої сюжетної розв'язки, про що засвідчує надіслана ним до Олександра Корсуна нотатка до поеми: «...так зачинається моя ч е р н и ц я – а що дальше буде – то я і сам не знаю. Здається і люльки не курю, а шматочки паперу, де була написана Ч е р н и ц я, розгубилися – треба буде знову компонувать». Отже, автор мав намір розробити відповідні до назви сюжетні ходи, проте мотивування розв'язки (як дівчина стане монашкою) ще не знайшов. Поема цікава новим тлумаченням вирішення конфліктної ситуації, коли героїня, не змирившись із наругою над собою, зберігає своє життя. Такий авторський погляд засвідчує про поступовість образного мислення раннього Шевченка в його пошуках соціально активного персонажа, котрий буде знайдений у поемі «Гайдамаки».

Література

1. Кирилюк Є. П. Творчий метод / Є. П. Кирилюк // Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка / під ред. Є. П. Кирилюка. – К.: Наукова думка, 1980 – С. 7 – 31.
2. Ласло-Куцок Магдаліна. Велика традиція: Українська класична література в порівняльному висвітленні / Магдаліна Ласло-Куцок. – Бухарест: Критеріон, 1979. – 287 с.
3. Макогоненко Г. П. Поэма М. Ю. Лермонтова «Мцыри» и русский реализм 1830-х годов: Пушкинское начало в поэме Лермонтова / Г. П. Макогоненко // Проблемы поэтики русского реализма XIX века: Сб. статей / отв. ред. Г. П. Макогоненко, В. М. Маркович – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – С. 3 – 33.
4. Погрибный А. Г. Художественный конфликт и развитие современной советской прозы / А. Г. Погрибный – К.: Вища школа, Изд-во Киев. ун-та, 1981. – 200 с.

5. Чамата Н. Х. Поетика контрасту в поезії Т. Г. Шевченка / Н. П. Чамата // Радянське літературознавство. – 1976. – № 3. – С. 49 – 63.

The article on the material early poems of Taras Shevchenko "Kateryna", "Slepaya", "Maryana-chernytsa" the process of formation of poetic individuality autyor "Kobzar" in the plane of reflection features art works of the conflict.

Key words: author, romanticism, realism, conflict, character concept.

В статтє на матеріалє раннях поэм Тараса Шевченка «Катерина», «Слепая», «Марьяна-черниця» сделан анализ процесса формирования поэтической индивидуальности автора «Кобзаря» в плоскости осмысления особенностей художественного конфликта произведений.

Ключевые слова: автор, романтизм, реализм, конфликт, концепция персонажа.

УДК 811.161.2
ББК 81.2. Ук

Надія Тишківська

СИМВОЛІЧНИЙ ОБРАЗ ХАТИ У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті досліджено особливості художнього мислення Тараса Шевченка на прикладі образу-символу хати як багатовимірного ментального утворення.

Ключові слова: образ-символ, смисл, лексема, Україна.

Поетична думка Т. Г. Шевченка перебуває в колі кількох дуже стійких, невідступно хвилюючих його об'єктів. Їх порівняно небагато, але ідейно-лірична сила їх для нього як людини і для його художньої творчості величезна.

Рідна українська земля, рідний народ, пригноблена і своїми, і чужими панамі та полупанками трудяща маса; ідея вищої правди, що постійно принижується в людині; втілення всієї гіркоти особистого і народного страждання – несправедлива доля, що могла б бути й іншою; козацька слава – ідеалізовані почуття кривавої помсти народу гнобителям, над якими возвишаються почування гуманні, загальнолюдські; особисті думи як вияв усього вимріяного, йому найдорожчого – ось в основному те коло провідних уявлень, в якому весь час перебуває душа поета.

У 1964 році побачив світ академічний Словник мови Шевченка (далі СМШ) у двох томах, що «подає всебічну характеристику кожного Шевченкового слова в його семантичних і формальних виявах та всього того, що пов'язане зі словом, з функціонуванням його в поетичному контексті» [5, V]. Лексеми, які вербалізують найдорожчі для Шевченка поняття, належать до найбільш частотних: *Бог* (634 вживання), *Україна* (201), а ще *Україна* (33), *Вкраїна* (28), *край* (81); *люди, люде* (551), *громада* (43); *воля* (129); *мати* (373), *діти* (219), *хата* [5].

Слово *хата* зафіксоване у СМШ 281 раз, а крім того, є ще *хатина* (43), *хаточка* (8), *хатиночка* (6), *хатки* (2) [5; т. 2, 373]; *господа* (12); *дом* (21), прислівник *дома* (34) [5; т. 1, 198].

Зі спогадів і листів Тараса Шевченка та поетових друзів, а також з поезій Кобзаря вимальовується сумна історія його прагнення повернутися на Батьківщину й оселитися тут. Проживши довгі роки на чужині, Шевченко мріяв збудувати житло тільки на своїй землі, в Україні: *А я так мало, небагато Благав у Бога, тільки хату, Одну хатиночку в гаю, Та дві тополі коло неї, Та безталанню мою, Мою Оксаночку...* [II, 198]¹; *Я тільки хаточку в тім раї Благав і досі ще благаю, Щоб хоч умерти на Дніпрі, Хоч на малесенькій горі* [II, 199]; *Поставлю хату і кімнату, Садок-райочок насажу, Посижу я і похожу В своїй маленькій благодаті...* [II, 290].

Під час своєї останньої подорожі в Україну 1859 року Тарас Григорович відвідує родичів. Троюрідний брат Варфоломій Шевченко намагається купити для Тараса ділянку землі між Каневом та селом Пекарі (*В Пекарях якась вдова-попадає продає хату: купить би та к осені перевезти на ґрунт і поставить* [VI, 217]). Варфоломій згодом писав у спогадах: «Тарас надіслав гроші – тисячу карбованців. Ми стали шукати

йому такого місця, щоб Дніпро був під самим порогом. Незабаром знайшли ми таке місце, і справді чудове! Над самісіньким Дніпром, з невеликим ліском. Ця земелька – може, чи й було дві десятини – належала до власності поміщика Парчевського» [4, 10].

Але придбати цю ділянку завадили дрібні місцеві чиновники. Справник Черкаського повіту Василь Табачников скористався інцидентом, що стався при обмірі земельної ділянки. Почали затягувати з виготовленням документів. А дуже скоро, допоки справа вирішувалась, Табачников пише донос на Шевченка, мовляв, той антиурядовими висловлюваннями підбурює селян. Тараса Шевченка навіть заарештували!

Узимку 1860 року поет усе ж знову пише до Варфоломія: «Посилаю тобі нашвидку зроблений план хати. Поміркуй і роби, як сам добре знаєш. Мені тільки й треба, щоб робоча була дубова та круглий ганок скляний на Дніпро» [4, 10]. Тоді вже він вирішив придбати ділянку на Чернечій горі, яка належала місту. Хотів, аби з ним разом жила і сестра Ярина з дітьми: *Добре було б, якби Ярина весною рано перевезлася на мій ґрунт: може, можна зайнять у Каневі для неї хаточку на літо?* [VI, 217]. Але генерал-губернатор І. Васильчиков шле депешу своєму начальству до Києва: «Если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение по той причине, что он известен здесь, как человек скомпроментировавший себя в политическом отношении...» Тож Тарас знову став вигнанцем на своїй землі. Його проста людська мрія про хату, в якій житиме із сім'єю, розбилася [4, 10].

Лексема *хата*, похідні від неї *хатина*, *хаточка*, *хатиночка*, *хатки*, а також синоніми *господа*, *дом*, безперечно, вживаються у поезії Т. Шевченка найчастіше у своєму прямому значенні – «сільський одноповерховий житловий будинок, домівка, господа» [СУМ XI, 29], наприклад: *Тяжко мені У матері в хаті старітися. А своєї вже хати не мати* [II, 183]; *Обернувся я на хати – нема в мене хати* [II, 26]; *А в іншого сіромахи Ні хати, ні поля, тільки торба, а з торбини Виглядає доля, Мов дитина* [I, 208]; *А поживеш, роздививися в хаті, Та й ми тебе побачимо – Отоді й за плату...* [I, 238].

Крім цього, СМШ та СУМ виокремлюють ще такі відтінки цього значення: «внутрішнє житлове приміщення такого будинку, кімната», наприклад: *«А де ж Ганна, Катерино? Я так і байдуже! Чи не вмерла?» «Ні, не вмерла, А дуже нездужа. Ходім лишень в малу хату, Поки випрягає воли батько: вона тебе, Марку, дожидає»* [I, 244]; «родина, люди, які живуть разом», наприклад: *Запер комору потихеньку Та ще й глузує із Рябка, Рярко вже бачить, що від хати Йому підмоги вже нема* [I, 288]; *Ой привезли до прийому... Все багатих діти... Той горбатий, той багатий, Тих чотири в хаті* [I, 175]; «хатня робота» [5, 373]: *Молодиця Рада та весела... І у хаті, і надворі, І коло синочка* [I, 238]. Лише СУМ фіксує значення «тимчасове пристановище для кого-небудь», наприклад: *Попідтинню сіромаха І днює й ночує; Нема йому в світі хати* [I, 25]; *Упоравшись, пішли шукать нової хати і найшли Зелену хату і кімнату У гаї темному* [II, 70].

Але слово, «особливо поетичне, не вкладається у словниковий реєстр, і передовсім у своїх глибинних, невимірних смислах і внутрішніх перетвореннях. Образне «нарошування» слова в творчості такого велетня поезії, як Шевченко, безмежне і, очевидно, не завжди до кінця пізнане і пізнаване загалом. Від реєстрового слова-норми до художнього слова-ідеалу чимало проміжних етапів і тимчасових зупинок – фіксацій заради

¹ Тут і далі цитуємо за Повним зібранням творів Т. Шевченка у 12-ти томах: Т.1; Т.2 – К.: Наукова думка, 1990.

досягнення високості – повного розкриття потенціалу метафоризації, образного перевтілення» [3, 251]. Хата для українця завжди була більше, ніж просто житлове приміщення, домівка, господар. Споконвіку хата у великій повазі: до неї можна заходити лише з непокритою головою, у ній не можна свистіти, палити. «Хата – це матеріальне і духовне осереддя сім'ї, родинне вогнище, місце перебування душ предків – охоронців від темних сил. Хата була малим відтворенням Космосу...» [2, 557]. Відомий вірш Т. Г. Шевченка «Садок вишневий коло хати» є чудовою ілюстрацією такого сприйняття рідного дому, де оспіваний поетом «садок вишневий коло хати» став узагальненим символом не селянського обійстя, а щасливого родинного вогнища, благополуччя, досягнутого завдяки працьовитості, що абсолютно відповідає ментальності українців.

В асоціативно-образному сприйнятті Тараса Шевченка *хата* – це Україна. У посланні «І мертвим, і живим...» є блискучі рядки: «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» [I, 250]. Тільки тут живуть батьківські традиції, рідні люди. Тут ми маємо власні судження щодо історії, правди, моралі, а не ті, що нам нав'язує хтось інший. І коли кажемо «своя хата», то маємо на увазі не просто споруду, а мрію про життя у вільній, своїй державі. *Вкраїно! Мій любий краю неповинний!.. Воскресни, мамо! І вернися В світлицю-хату; опочий* [II, 268]. Образ *хати-України*, піднесений поетом на обрії високих почуттів, відповідав (і відповідає!) ментальності українців із властивими їм рисами патріотизму, підвищеної чутливості, віри і надії: *Можє, вернеться надія... В пустку зимовати, Хоч всередині обілить Горілую хату* [I, 258].

Ідучи від слова-поняття *хата* в конкретному вираженні, Шевченко приходиться до тлумачення його як образу-метафори – «вічний дім» людини після смерті – могила, домовина. Адже «хата, як і світ на доквіллі, має три частини. Верхня – то небо, де живуть божества <...> Середня частина (власне житло) – то замкнений світ, який захищає родину від злих сил та людей, від хвороб та нещастя. Підвальна частина – то зв'язок людини з душами померлих предків» [2, 557]. Наприклад: *Із Умані Де-де чуть – гукають товариші гайдамаки: Гонта мов не чує, Синам хату серед степу глибоку буде. Та й збудував. Бере синів, Кладе в темну хату...* [I, 108]; *Як понесуть товариша в нову світлицю, Загомонять самопали, Гукнуть гаківниці. Як положать отамана В новій хаті спати, заголосить, як та мати, Голосна гармата* [II, 173]; *Дивлюся, в могилі усе козаки... лежать собі хлопці, мов у теплій хаті* [II, 209].

Ще один, поодинокий, образ – *велика хата* – як символ єднання слов'янських народів проти німецької експансії в часи Шафарика: *Оттак німота запалила Велику хату. І сім'ю, сім'ю слав'ян роз'єднала І тихо, тихо упустила усобиць лютую змію* [I, 199].

На ґрунті Шевченкових символічних образів вибудовуються зображально-виражальні засоби. Їх не так багато – в основному епітети, рідше – порівняння. До найчастіше вживаних епітетів належать такі: *чужа – своя, тепла – нетоплена, нова – безверха, тиха, весела, убога, біленька, добра*. Наприклад: *Тяжко, Катре, умирати В чужій теплій хаті* [I, 243]; *І поховать лихе дебеле В хатині тихій і веселій* [II, 287]; *Хатки біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках* [II, 29]; *Рожєвим квітом розцвіла В убогій і чужій хатині* [II, 250]; *Запалили у сусіда нову добру хату* [I, 199].

Надзвичайно цікавим лінгвостилістичним явищем є використання в поезії Кобзаря т.зв. інтимізуючих засобів. «Шевченко з надзвичайною

майстерністю користується більше, ніж будь-хто інший з українських поетів, однією особливістю української мови – вдячним засобом, як показав саме він, створювати враження інтимності образів і забарвлюючих їх почуттів» [1, 573]. Йдеться про займенники *той, та, те (отой, ота)*, вжиті не в прямому, вказівному, значенні, а для того, щоб відновити, можливо, трохи забуті враження, тим самим установити тісніший зв'язок між читачем і предметом зображення, конкретизувати його: *Чи єсть у Бога люте зло, щоб у тій хаті не жило? А хату раєм називають! Не називаю її раєм, Тії хатиночки у гаї Над чистим ставом край села* [II, 207]; *Мені аж страшно, як згадаю Оту хатину край села!* [II, 208].

У чудовому вірші «Ой люлі, люлі, моя дитино...» змучена докорами сумління нещасна мати відсилає свого приреченого на сирітство сина і дає пораду: «Як підеши в села у тії хати, То не журишь, А як побачиши з дітками матір, То не дивись» [II, 134]. Як влучно зауважує Л.Булаховський, «...для людини, відкинутої середовищем, до якого вона належала всіма своїми життєвими коренями, це середовище є те найдорожче, що повернення до нього становить найміцнішу, найвладнішу над серцем мрію. Хати, куди не може вступити нещасна дитина як рівна з іншими людьми, хати, серед яких у неї нема своєї, рідної, – надзвичайно сильне уявлення, чудово виділене поетом в його почуттєвій вазі» [1, 575].

Поетове сприйняття образу *хати* передусім передає вибудоване українським народом упродовж багатовікової історії розвитку бачення картини світу, художнє осмислення дійсності, що утвердилося як загальнонаціональне надбання. І водночас у Шевченковому слові передана вся складність творчої лабораторії поета, відображені краса, сила і велич думки, розкриті семантичні можливості нового тлумачення, здавалося б, давно відомих образів, що тим самим стають словами-символами.

Література

1. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Шевченка. Інтимізуючі займенники // Л. А. Булаховський. Вибрані праці в 5-ти томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1977. – С.573 – 580.
2. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 663 с.
3. Кононенко В. І. Слова-образ і слово-ідея: Шевченкові архетипи // Віталій Кононенко. Мова. Культура. Стиль. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.251 – 265.
4. Про що мріяв Тарас Шевченко // Експрес (газета). – № 25 (6-13 березня 2014 р.). – С.10.
5. Словник мови Шевченка: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1964. – Т.1: А – М. – 484 с.; Т.2: О – Я. – 566 с.

The article examines the features of creative thinking Taras Shevchenko's as an example house (home) like the image-symbol as a versatile mental formation.

Key words: image-symbol, meaning, lexeme, Ukraine.

В статті досліджуються особливості художественного мислення Тараса Шевченка на прикладі образу-символа хата (дом) як багатомірного ментального утворення.

Ключевые слова: образ-символ, смысл, лексема, Украина.

ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

УДК 82.09(477.86)
ББК 83.3(УКР)1

Микола Гуйванюк

БУКОВИНСЬКИЙ МЕРИДІАН МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті стверджується, що буковинський край став невід'ємною складовою творчої біографії Марка Черемшини. Тут письменник опублікував понад тридцять власних творів, видав свою першу літературну збірку. Його пов'язували приятні стосунки з багатьма визначними буковинцями. Літературна спадщина письменника стала предметом зацікавлення буковинських науковців.

Ключові слова: Марко Черемшина, Буковина, Василь Лесин, Богдан Мельничук.

Літературне життя буковинського краю на рубежі XIX – XX ст. – це сукупність подій, явищ, основними дійовими особами яких були такі велети слова, як Сидір Воробкевич, Юрій Федькович, Осип Маковей, Василь Сімович. Крім них, буковинська земля благословила на плідне творче життя чимало визначних постатей, серед яких помітне місце посідає Іван Юрійович Семанюк, що увійшов в історію та літературу як Марко Черемшина.

Вперше майбутній письменник почув розповіді про мальовничу Буковину та про прекрасних людей, що населяли цей край, ще в дитинстві від батька Юрія Семанюка, який кілька літ служив дяком у Сторонці-Путилові, де щиро, на все життя заприятнився з Юрієм Федьковичем. Марко Черемшина ніколи не був особисто знайомим з Федьковичем, про що згадував у автобіографії. Та в батьківській хаті в Кобаках завжди з пієтетом читали твори Буковинського Соловія, передплачували започаткований ним часопис “Буковина”. Аж до своїх останніх днів Юрій Федькович листувався з Юрієм Семанюком. На жаль, нам невідомий зміст тих листів, але безперечним є те, що вони були глибоко змістовні і неабияк вплинули на формування світогляду малого Івася (майбутнього Марка Черемшини), про що свідчать спогади письменника: “...Я бачив, як дедя тими листами захоплювалися і, читаючи їх, не раз плакали з радості та великої зичливості” [13, 172]. У Чернівцях, у літературно-меморіальному музеї Юрія Федьковича ще досі зберігаються фрагмент спогадів Ю.Семанюка про свого великого “тезку” та книга Ю.Федьковича “Сині п’юрця” з дарчим написом автора Юрію Семанюкові.

Згодом, уже будучи учнем Коломийської гімназії, Іван Семанюк, поряд із популярними тоді літературними виданнями “Жите і слово”, “Зоря” та “Дзвінок”, передплачував і “Буковину” [3, 10], на сторінках якої друкувалися твори майже всіх тогочасних українських письменників, причому провідна роль тут належала демократичним, прогресивним діячам культури (таким, як Осип Маковей, Ольга Кобилянська, Сильвестр Яричевський, Іван Синюк, Іван Діброва та ін.).

Починав майбутній письменник свою літературну творчість, як це часто буває, з віршів ще в молодших класах гімназії. Є відомості, що кілька з них було надіслано до газети “Буковина”, але там їх не надрукували. Напевно, тодішній редактор О.Маковей помітив якісь вади, на що вказав в одному з листів до початкуючого літератора, який не зберігся до нашого часу. Але нам відомий лист-відповідь гімназиста І.Семанюка О.Маковееві, датований 22 лютого 1896 р., в якому молодий літератор писав: “...Найперше всього вам складаю сердешню подяку за колишню пораду і справжній безсторонній осуд моєї першої з молодечих літ роботи на полі поезії. Я сам на неї багато не числив, бо то були мої перші молодечі почини” [11, 1]. Проте ця критична заувага не завадила дружнім стосункам обох письменників, які тривали довгі роки. Дещо пізніше, вже будучи учнем шостого класу гімназії, Іван Семанюк наважився надіслати тодішньому редактору Осипу Маковею оповідання “Керманич”. Маковей підтримав молодого автора, внаслідок чого оповідання з’явилося у № 73-74 за 1896 рік редакційної ним “Буковини” під псевдонімом, як запропонував автор. Цей твір мав неабияке значення для утвердження молодого тоді автора (зважаючи на невдалий дебют з “Несамовитими”). З цього часу в українській літературі з’явився письменник Марко Черемшина, який в особі Осипа Маковея знайшов собі приятеля та вчителя.

У другій половині 90-х рр. XIX ст. зав’язалося жваве листування між Осипом Маковеем та Марком Черемшиною. Листи першого, вже на той час відомого письменника і критика, були своєрідною школою для молодого новеліста. Маковей давав початківцеві розумні й своєчасні поради щодо вдосконалення майстерності. Варто зазначити, що початкуючий Марко Черемшина виявився добрим учнем і шанувальником таланту О.Маковея й завжди прислухався до його порад, про що свідчать рядки із листа: “...прошу зазначити, як і в яким напрямі повинен я зладжувати свої писання” [12, 2]. Як показав час, саме це і сприяло майбутнім успіхам письменника. На жаль, більша частина листування між ними пропала у вирі Першої світової війни.

У 1898 р., № 11, газета “Буковина” опублікувала нове оповідання письменника “Нечаяна смерть”, а впродовж 1900 – 1901 рр. Марко Черемшина виступав і як перекладач, прагнучи донести до українського читача кращі твори світової літератури. Загалом протягом 1897 – 1898 рр. було опубліковано більше десяти його перекладів з німецької, французької, чеської, норвезької та голландської мов. На сторінках “Буковини” Черемшина також виступав зі статтями на літературні теми.

Варто зазначити, що в той час на Буковині панували дещо інші суспільні відносини, ніж у сусідній Галичині, де вся повнота влади належала полякам, і українство зазнавало чималих переслідувань. Крайовими намісниками Буковини переважно призначалися австрійці, які проводили більш-менш лояльну політику щодо всіх національностей. Тому на рубежі XIX – XX ст. Буковина стає прихистком для опальної української галицької інтелігенції. Тут прижилися і працювали на культурно-просвітницькій ниві вихідці з Галичини: Осип Маковей, Сильвестр Яричевський, Степан Смаль-Стоцький, Володимир Ясеницький та ін. Завдяки їхній підтримці в Чернівцях виходить чимало видань галицьких українців. Зокрема, ідеолог січового руху К.Трильовський

видав кілька номерів місячника “Зоря”, В. Стефанік – “Синю книжечку” та ін.

У 1901 – 1902 рр. у Чернівцях діяло студентське товариство “Молода Україна” – одне з перших громадських об’єднань українців Буковини, що підтримали ідею самостійності України й активно пропагували її серед населення. Однією з форм роботи “Молодої України” була видавнича діяльність. При товаристві діяв видавничий комітет у складі В.Сімовича, Л.Когута, М.Івашка та М.Крушельницького [2, 273], який видавав і пропагував українські книги. Саме в цей час новели Марка Черемшини “Злодія зловили”, “Святий Николай у гарті” та “Основини”, які появлялися в “Літературно-науковому віснику” й “Громадському голосі”, привернули увагу окремих членів товариства, що цікавилися літературними новинками. Як згадував Василь Сімович, “Черемшину відкрив для нас [...] колишній товариш Семанюка з Коломийської гімназії і наш товариш із “Молодої України” Володимир Войнаровський [...]. Коли в “Редакційному комітеті” вирішено видати збірку Семанюкових новель, то, власне, Войнаровський вивідався адресу автора, написав перший лист до нього й поручив мене як редактора майбутньої збірки. Так і почалося моє листування з Семанюком, наскільки собі пригадую, з початком 1901 р. (все воно, само по собі дуже цікаве, загинуло на початку світової війни)” [10, 620].

З перших листів до В. Сімовича стало ясно, що, крім друкованого вже по газетах і журналах, І. Семанюк мав чимало нового, але він сумнівався в якості написаного, тому треба було таки добре переконувати, його, щоби згодився прислати якийсь рукопис. Врешті, було вирішено видати збірку новел перспективного молодого письменника заходами товариства. Як показав час, рішення молодокраїнців виявилось цілком слушним.

“Упорядкування збірки належить авторові самому, в редакційних справах Черемшина поклався цілком на мене, дозволяючи не тільки робити примітки, а й виправляти мову (цього я не важився робити) та правопис. Узагалі між автором і редактором за цілий час друку ніяких непорозумінь не було. Один раз тільки [...] він написав до мене дуже гострий лист із протестом проти непоміщення “Зведениці” та ще з загрозою, що не дозволить на дальший друк своїх новель, коли б із яких [...] причин ця новеля не ввійшла в збірку. Після вияснення інциденту Семанюк заспокоївся, й далі листування [...] йшло мирно аж до закінчення збірки. Гонораром автора було декілька примірників, він і не жадав нічого більше (та ми були б і не дали, бо теж не мали) – збіркою ж, як писав мені, він був задоволений” [10, 620], – писав у своїх споминах В.Сімович. Ця невеличка книжечка, що вийшла у світ в 1901 р. у Чернівцях, зразу поставила Марка Черемшину на одне з чільних місць серед українських новелістів початку ХХ ст.

Новели Черемшини дуже зацікавили буковинських читачів. Та не тільки буковинців. Улітку 1901 р., саме тоді, як друкувалися в “Буковині” його новели, гостила в Чернівцях у О.Кобилянської Леся Українка й читала їх дуже радо. Під час однієї із зустрічей з молодокраїнцями велика письменниця досить прихильно відгукнулася про молодого Черемшину: “...гарно хлопець пише, дуже цікаві оповідання” [10, 621].

Дещо пізніше, користуючись приятельськими стосунками з В.Сімовичем, Марко Черемшина намагався посприяти виходу у світ

збірки творів початкуючого буковинського літератора і громадського діяча Сильвестра Яричевського, з яким також підтримував доволі тісні дружні взаємини.

Зазначимо, що відносини між редактором “Карбів” та їх автором завжди залишалися приятельськими. Після Першої світової війни Марко Черемшина почав писати нові твори. Тоді у В. Сімовича знову постала думка видати всі його новели, адже за 20 років “Карби” давно вже стали бібліографічною рідкістю, а нові оповідання були порозкидані по різних журналах і забувалися. Тому В. Сімович вирішив видати в одному томі збірку всіх писань Черемшини у видавництві відомого прихильника українства Якова Оренштайна. З цього періоду дійшов до нас один лист Черемшини до редактора про співпрацю від 2 січня 1922 р. [8, 403 – 404], який зберігається у фонді Василя Сімовича відділу рідкісної книги Наукової бібліотеки національного університету імені Ю. Федьковича.

Про зацікавлення письменника буковинським краєм свідчить також його палка промова, виголошена на одному із свят на честь Ю. Федьковича, де наголошувалося на його вагомому внескові в скарбницю української культури.

З творчістю Марка Черемшини була добре знайома громадськість краю. Адже газету “Буковина” передплачували майже всі народні читальні, філії “Руської бесіди” та “Січі”, в яких гуртувалася більшість українського селянства Буковини. Буковинці (головним чином представники української інтелігенції) також мали можливість знайомитися з творами пізнішого періоду, які публікував “Літературно-науковий вісник”, що виходив у Львові.

Марко Черемшина був тісно пов’язаний із січовим рухом у краї. Є відомості, що він регулярно брав активну участь у різноманітних акціях, які проводили січові товариства Вашківського та Кіцманського повітів. В описах січових бібліотек нерідко зустрічається збірка письменника “Карби”. Драматичні гуртки при окремих “Січах” інсценізували новелу письменника “Святий Николай у гарті”.

З початком Першої світової війни Черемшина залишив Снятин і переїхав у рідне село Кобаки до батьків. Працюючи в господарстві, спостерігаючи, як через село перекочувалися частини то австро-угорської, то російської царської армії, як від цього страждало село, все, бачене на власні очі і почуте від селян, Марко Черемшина занотовував у “Щоденнику” (листопад 1914 – січень 1915 рр.). Навіть у час воєнного лихоліття письменника не переставала цікавити сусідня Буковина. Зокрема, у щоденнику зустрічаються фрагменти розповідей про важливі воєнні події в Чернівцях, Вижниці, Новоселиці, Берегометі, Іспасі, Дихтинці та інших населених пунктах краю [14, 124 – 126]. Досить детальним є епізод битви під Радівцями.

Вплив літературної спадщини Марка Черемшини на буковинців виявився настільки значним, що вже по смерті письменника, після Другої світової війни Чернівці стають одним із провідних центрів вивчення творчості письменника. Особливо до цього в 60 – 80 рр. ХХ ст. спричинилися науковці Чернівецького університету: В. М. Лесин, М. Г. Івасюк, О. С. Романець та земляки великого майстра новели – покутяни М. І. Юрійчук і Б. І. Мельничук. Вони неодноразово у мудрій задумі проходили вулицями древнього Снятина до літературно-меморіального музею письменника, де їх завжди привітно зустрічала

Наталія Василівна Семанюк. Саме завдяки її розповідям згаданим літераторам вдалося краще пізнати епоху кінця ХІХ – початку ХХ ст., в якій жив і творив Марко Черемшина. Результатом цього стали їхні наукові публікації, які не втратили актуальності й нині.

Так, відомий літературний критик, професор Чернівецького університету Василь Лесин здійснив низку досліджень життя і творчості Марка Черемшини. Доволі професійною, на наш погляд, є стаття В.Лесина “Твори Марка Черемшини російською мовою”, опублікована 1952 року в журналі “Жовтень” [4, 121 – 127]. В ній автор виступив з досить сміливою, як на той час, критичною оцінкою невдалого російськомовного перекладу творів письменника В.Россельсом. Вітаючи перший вихід вибраних творів російською мовою як позитивне явище, В.Лесин з боєм констатував, що перекладач інтерпретував у збідненому вигляді і не зумів уповні передати красу й силу новел письменника. Автор рецензії також наголошує, що перекладач мало зробив для того, щоби російський читач відчув своєрідність і красу стилю оригінального письменника й колорит його творів. Перу В. Лесина належить наукова розвідка “Письменник-реаліст” [5, 74 – 78], в якій дається доволі висока оцінка творчості Черемшини. Напередодні столітнього ювілею письменника, в 1973 р., вийшла у світ його брошура “Марко Черемшина” [3], в якій, незважаючи на певні ідеологічні штампи, автор на основі залучення нових джерел по-новому проаналізував життєвий і творчий шлях письменника.

У науковій розвідці “Марко Черемшина і Юрій Федькович” [15, 116-123] відомий буковинський літературознавець Микола Юрійчук на конкретних прикладах показав, як Федькович і Черемшина – представники різних поколінь українських майстрів слова, “старої” і “нової” літературних шкіл, але неповторні творчі індивідуальності, – досить фахово досліджували різноманітні явища з життя рідної їм Гуцульщини.

Автор статті наголосив, що у творах Черемшини, як і в прозі Федьковича, важливе місце посідають морально-етичні питання. Гуцульщина зображується Федьковичем і Черемшиною також з етнографічного боку, але по-різному. Федькович явно захоплюється поетичними звичаями, святковим одягом, мистецькими речами гуцулів. Він перенасичує окремі оповідання (“Люба-згуба”, “Серце не навчити”, “Штефан Славич”) етнографічними зарисовками, які стають інколи самоціллю. Черемшина ж подає етнографічні описи в міру, підпорядковуючи їх вирішенню соціальних чи морально-етичних проблем, порушених у новелах, розкриттю світосприймання і світорозуміння селян-гуцулів (“Грушка”, “Основини” та ін.) [15, 119]. Важливим є висновок дослідника про те, що Юрій Федькович і Марко Черемшина формувалися як письменники під значним впливом фольклорних традицій, вони добре знали народнопоетичну творчість, бо вирости серед народних пісень, казок, легенд. Фольклор зумовив певною мірою ідейно-тематичну основу їхніх творів [15, 121].

Під час святкування столітнього ювілею народин Марка Черемшини у червні 1974 р. буковинці також не залишилися осторонь. 9 червня біля старовинного будинку колишнього Українського народного дому в Чернівцях, що на вулиці Українській, 31, зібралися шанувальники таланту Марка Черемшини. У цьому будинку на початку 1900-х рр. чернівчани урочисто вітали Лесю Українку, Миколу Лисенка, Івана Франка. Тут не раз бували Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Гнат Хоткевич, Лесь

Мартович, Марко Черемшина та інші відомі українські письменники і культурно-громадські діячі. Тут, на фасаді Українського народного дому, в 1974 році було встановлено меморіальну дошку письменнику: “В цьому будинку в 1901 році віддруковано першу книгу видатного українського новеліста Марка Черемшини”. Також іменем Черемшини було названо одну із вулиць м. Чернівців та аудиторію філологічного факультету Чернівецького університету.

У час святкування столітнього ювілею письменника з’явилася публікація краєзнавця, палкого шанувальника творчості Марка Черемшини, – О.С. Романця, в якій зроблено першу спробу окреслити контури взаємин Марка Черемшини з буковинським краєм [9, 3]. Незважаючи на певні ідеологічні нашарування, притаманні цій статті (зокрема, опущено інформацію про взаємини Марка Черемшини з деякими проскрибованими буковинськими діячами, неповно передано зміст його щоденникових записів), вона є цінним надбанням вітчизняного краєзнавства.

Не залишилась осторонь ювілею письменника й офіційна обласна газета “Радянська Буковина”, немовби продовжуючи традиції старої “Буковини” часів Осипа Маковея, яка дала пугівку в життя раннім творам молодого Черемшини. У номері 114 від 12 червня 1974 р. вийшла тематична сторінка “Жайворонок української прози”, присвячена творчості письменника. Тут виступили зі своїми науковими розвідками місцеві науковці В. Лесин, М. Івасюк та Б. Мельничук. У рамках ювілейних святкувань Б. І. Мельничук з піднесенням прочитав вірш-посвяту Маркові Черемшині:

...В гожий час, у соті роковини
 Битий шлях стозоряно цвіте:
 Сто країв іде до Черемшини
 На його Покуття золоте...
 ...В гожий час, у соті роковини,
 Битий шлях – неначе сонцеграй:
 Сто країв іде до Черемшини,
 А навстріч їм – Черемшинин край.
 Сто країв до серця пригортає –
 Так, як брата пригортає брат.
 І весняним цвітом зацвітає,
 І стає багатшим устократ... [6].

Творчість Марка Черемшини не залишила байдужим і молодого чернівецького науковця Андрія Гречанюка, який досить ґрунтовно проаналізував співпрацю покутського письменника з чернівецькою “Буковиною” [1]. Автор прийшов до цілком слушного висновку про те, що саме на сторінках “Буковини” Черемшина проявив себе як багатообіцяючий молодий автор, читачі газети стали першими рецензентами його творів.

Вшанувала Буковина Марка Черемшину і у 145-ту річницю його уродин. У Муніципальній бібліотеці ім. А. Добрянського 10 липня 2014 р. відбулася презентація видання, здійсненого співробітниками Снятинського літературно-меморіального музею Марка Черемшини – “Марко Черемшина у спогадах, документах і матеріалах” [7]. Поряд з директором Снятинського літературно-меморіального музею Марка Черемшини Русланою Кіреєвою та головою Творчого клубу ім. Марка Черемшини, директором Снятинського

музею книги, редактором і видавцем Володимиром Карим, одним з упорядників книги є аспірантка кафедри української літератури ЧНУ імені Юрія Федьковича, член НСПУ Іванна Стеф'юк.

Доктор філологічних наук, професор Богдан Мельничук приніс на презентацію фото, на якому зафіксований один із моментів з відзначення у Чернівцях 100-річчя Марка Черемшини – це встановлення меморіальної дошки на приміщенні Народного дому, та поділився своїм досвідом із вивчення і популяризації творчості письменника.

Автор книги “Марко Черемшина: невідоме й призабуте” доцент кафедри історії України ЧНУ імені Юрія Федьковича Микола Гуйванюк представив присутнім Марка Черемшину як великого патріота України.

Варто зазначити, що 12 липня 1999 року Снятинськими районною державною адміністрацією і районною радою була заснована літературно-мистецька премія імені Марка Черемшини. У 2002 р. Б.І. Мельничук за вагомий внесок у дослідження та популяризацію спадщини визначного майстра новели першим серед буковинців був удостоєний цієї премії.

У 2006 р. за популяризацію української пісні у поетичних творах покутських та буковинських авторів черемшинівським лауреатом став Любомир Равлок – викладач музики Чернівецького коледжу при національному університеті ім. Ю.Федьковича, методист обласного ППО, член Ліги композиторів України, уродженець с. Устя.

У 2008 р. за багаторічну працю з вивчення січового руху у Галичині й Буковині та за видання книги “Марко Черемшина: невідоме й призабуте” лауреатом літературно-мистецької премії імені Марка Черемшини став уродженець із Стечеви – Микола Гуйванюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, член Національної спілки краєзнавців України.

2009 р. когорту черемшинівських лауреатів поповнив Йосип Палатинський – знаний буковинський журналіст, поет, уродженець села Тулови – за журналістську та літературну діяльність останніх років, видання книг “Стежинами життя”, “Передзвони серця”, “Ген в долині, над ставками”, “Я вірю в тебе, Україно”.

Отже, буковинський край став невід’ємною складовою творчої біографії Марка Черемшини. Тут письменник опублікував понад тридцять власних творів, видав свою першу літературну збірку. Буковина стала місцем його дебюту та шліфування майстерності. Його пов’язували приятні стосунки з багатьма визначними буковинцями, а творча спадщина письменника стала предметом зацікавлення цілої плеяди науковців буковинського краю.

Література

1. Гречанюк А. Газета “Буковина” у творчій долі Марка Черемшини / Андрій Гречанюк // “Покутська трійця” й літературний процес в Україні кінця XIX – початку XX століть. Матеріали наукової конференції 14 – 15 травня 2000 р., м. Дрогобич. – Дрогобич : Вимір, 2001. – С. 49 – 54.
2. Дутчак І. Українське студентське товариство “Молода Україна” в Чернівцях (1901 – 1902 рр.) / Інна Дутчак // Питання історії України.

- Збірник наукових статей. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 274 – 278.
3. Лесин В. Марко Черемшина / Василь Лесин. – К. : Знання, 1974. – 46с.
  4. Лесин В. Твори Марка Черемшини російською мовою / Василь Лесин // Жовтень. – 1952. – № 1. – С. 121 – 127.
  5. Лесин В. Письменник-реаліст / Василь Лесин // Жовтень. – 1954. – № 6. – С. 74 – 78.
  6. Мельничук Б. На славний ювілей / Богдан Мельничук // Радянська Буковина. – 1974. – № 113. – С. 3
  7. Марко Черемшина у спогадах, документах і матеріалах / авт.-упоряд. Р.Кіреєва, П.Кіреєв, І.Стеф'юк. – Чернівці : Друк Арт, 2014. – 380 с.
  8. Пшеничний Є. Невідомий лист Марка Черемшини / Євген Пшеничний // “Покутська трійця” й літературний процес в Україні кінця XIX – початку XX століть”. Матеріали наукової конференції 14 – 15 травня 2000 р., м. Дрогобич. – Дрогобич : Вимір, 2001. – С. 403 – 404.
  9. Романець О. Марко Черемшина і Буковина / Олекса Романець // Радянська Буковина. – 1974. – 9 червня. – С. 3.
  10. Сімович В. До видання першого збірника Черемшининих новель “Карби” (Спомини редактора) / Василь Сімович // Твори в 2-х томах. Літературознавство. Культура ; ред. Л.Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ. – Т. 2. – С. 620.
  11. Черемшина Марко. Лист до Осипа Маковей від 22 лютого 1896 р. // Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 59. Осип Маковей, спр. 2384.
  12. Черемшина Марко. Лист до Осипа Маковей від 5 січня 1897 р. // ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 59. Осип Маковей, спр. 2385.
  13. Черемшина Марко. Твори: В 2-х томах / Марко Черемшина / упоряд. та примітки О.В. Мишанича. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 2. – 298 с.
  14. Черемшина Марко. Твори: В 3-х томах / Марко Черемшина / ред. Я.Пеленський. – Львів : Ізмагд, 1937. – Т. 3. – 230 с.
  15. Юрійчук М. Марко Черемшина і Юрій Федькович / Микола Юрійчук // Живий у пам'яті народній ; упоряд. Ф.Погребенник. – К. : Дніпро, 1975. – С. 116 – 123.

The article states that the Bukovina region became an integral part of the creative biography of Mark Cheremshyna. This author has published more than thirty of their works, published his first literary collection. His friendship was associated with many prominent figures of Bucovina. The literary heritage has been the subject of interest Bukovina scientists.

Keywords: Mark Cheremshyna, Bukovina, Basil Lesyni Bohdan Melnychuk.

В статье утверждается, что буковинский край стал неотъемлемой составляющей творческой биографии Марка Черемшини. Здесь писатель опубликовал более тридцати собственных произведений, издал свой первый литературный сборник. Его связывали дружеские отношения со многими выдающимися фигурами Буковины. Литературное наследие писателя стало предметом интереса буковинских ученых.

Ключевые слова: Марко Черемшина, Буковина, Василий Лесин, Богдан Мельничук.

УДК 94(477.83/.86) : 821.161.2
ББК 63.3 (4Ук) 52

Андрій Королько

ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНА СПІВПРАЦЯ МИКОЛИ ФІРМАНКА І МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті аналізується співпраця громадського діяча, судді і адвоката Миколи Фірманюка з членом "Покутської трійці" Марком Черемшиною. Звернено увагу на окремі сторінки біографії Миколи Фірманюка, який написав спогади про Марка Черемшину і Василя Стефаніка.

Ключові слова: "Покутська трійця", "Снятинська трійця", спогади, суддя, адвокатська канцелярія.

Відомий український культурно-просвітній діяч, суддя і адвокат Микола Максимович Фірманюк народився в с. Гадинківці Копичинського повіту (нині село Гусятинського району Тернопільської області). Культурно-освітню і громадську роботу він розпочав на Тернопільщині, був активним діячем філії "Просвіти" в м. Бучачі. Зі звіту про її діяльність відомо, що суддя Микола Фірманюк очолював осередок товариства в 1910 році. Під його керівництвом бучацька "Просвіта" намагалася поліпшити канцелярійне діловодство, скласти докладний реєстр членів, читалень, ввести постійні урядові години. Від 27 березня до 15 квітня 1911 року пройшли перші торгово-касові курси для жителів міста та повіту, організовані філією товариства [1].

Микола Фірманюк поселився в Снятині напередодні Першої світової війни – власне тоді, коли Марко Черемшина (Іван Семанюк) відкрив у 1912 році адвокатську канцелярію. Правда, культурно-просвітній діяч Василь Равлюк переконував, що він спільно з Василем Стефаніком просив Івана Семанюка переїхати й створити канцелярію в Снятині ще в 1910 році [6, 106]. Згадуючи про цю подію, Василь Стефанік пізніше писав: "[...] На початку року 1912 я звернувся до своїх клубних товаришів др. Льва Бачинського і др. Миколи Лагодинського з проською, щоби нараяли молодого адвоката, бо в тім часі життя національно-політичне так широко розлилось на Покутті, що мені, як неправникові і чоловікові слабкої енергії, годі було вдержати той рух в порядку і сталості. Покійний Лагодинський (помер 12 травня 1919 року. – А. К.) сказав тоді, що він дав би мені молодого адвоката, та він лишається без рук. Той Лагодинський – чоловік без декламації, патосу говорив про Семанюка, як про "ідеал адвоката" [...]. На великі заходи Льва Бачинського врешті Семанюк дав себе намовити до Снятина. Поет і добрий адвокат сів в осередку великого українського руху [...]" [цит. за кн.: 7, 6]. Микола Фірманюк, який зазнався з Марком Черемшиною у 1911 році, стверджував, що як адвокат, він захищав селян, а на велелюдних заходах українського населення краю завжди був активним: "До всяких панів відносився Черемшина неприхильно, як до визискувачів бідних. На вічах (мітингах) і взагалі де тільки була нагода, поборював впливи панів та боронив інтересів бідних" [2, 7].

Микола Фірманюк почав працювати в повітовому суді. Проживав суддя з Тернопільщини в будинку польської родини Миколи і Вікторії Томашевських, який знаходився навпроти повітового суду. Невідомий очевидець (ймовірно, Михайло Бажанський) так описав зовнішній вигляд Миколи Фірманюка: "Вирівнана постать, кристальний характер, без найменшого апетиту на здобуття слави, мастку та інших земних дібр. Беззастережно скромна постать, майже незамітна [...]" [4, 8; 8, 463].

Снятин передвоєнних лихоліть Першої світової і українсько-польської війн для Миколи Фірманюка і Марка Черемшини став місцем цікавих зустрічей з селянами-січовиками та місцевими інтелігентами [3, 9–10]. Через Івана Семанюка Микола Фірманюк познайомився із Василем Стефаніком. Утрюх вони стали щирими друзями, заходили посидіти до кнайпи "Віктуса", яку тримала Зося Войніловер, вели бесіди на різні теми, радилися з багатьох питань.

Місцевий краєзнавець Дмитро Мохорук зауважує, що з передчасною смертю Леся Мартовича (1916 рік) "Покутська трійця" розпалася, натомість дружба Марка Черемшини (Івана Семанюка), Василя Стефаніка і Миколи Фірманюка протягом 1910–1920-х роках спричинила появу "Снятинської трійці" [5]. Микола Фірманюк у спогадах про Василя Стефаніка згадував: "Ми оба, або в трійку з Черемшиною заходили часто до ресторанів. Сиділи небагато часу, заходили ми до ресторану поляка Матуша, напроти дому до Черемшини (нинішнього музею), де сходились головно поляки, а якщо ми мали більше часу, або хотіли щось довірочно поговорити, до ресторану євреїв Вайніловерів, що був за ратушем в домі, який німці раз брали в 1941 р. Ту були окремі невеличкі вішалки, де ми могли, чи вдень, чи в ночі, годинами сидіти і ніхто небажаний до нас не ввійшов. Ту обговорювали ми всі справи, що нас інтересували великі і дрібні, публичні і приватні [...]" [3, 10].

До твердження Дмитра Мохорука варто додати: "Покутську трійцю" скріплювала письменницька праця, а "Снятинську трійцю" єднала громадянська позиція представників місцевої української інтелігенції, що у вільний для себе час обговорювали наболілі питання суспільно-політичного і національно-культурного розвитку українства краю в умовах політизації українського національного відродження початку ХХ століття, лихоліть Першої світової і українсько-польської війн, окупації Снятинщини польською владою в міжвоєнний період. Їхні думки і міркування мали беззаперечний авторитет серед краян.

Дружба Миколи Фірманюка і Марка Черемшини була надзвичайно тісною. Коли Іван Семанюк помер у 1927 році, то снятинський суддя "[...] від катафалка не відступав два повних дні й не промовив ані слова. Такий глибокий туск його полонив по смерті друга [...]" [4, 9].

Після смерті автора "Карбів" новим приятелем Миколи Фірманюка став адвокат Августин Задурович. Ймовірно, у 1937 році він іде на пенсію, а на його місце прийшов близький родич відомого українського письменника і адвоката Андрія Чайковського, ім'я якого залишилося невідоме. З приходом радянської влади в 1939 році, нові адміністративні функціонери призупинили виплату йому пенсії. У похилому віці Микола Фірманюк одружився із дівчиною з простої селянської сім'ї в с. Залуччі Снятинського району [4, 9] (за іншими даними – неодружений, бо "був калікою, мав коротшу праву ногу" [8, 463]).

Викликає стурбованість окреслення правильного визначення останніх років життя і дати смерті Микола Фірманюка. Невідомий дописувач діаспорного видання “Снятин” (ймовірно, Михайло Бажанський) стверджував, що снятинський суддя помер у 1948 році [4, 9; 8, 464]. Та коли ми працювали у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України, то надібали на лист Миколи Фірманюка до працівника київської науково-дослідної інституції про передачу спогадів про Марка Черемшину (Івана Семанюка), датований 25 серпня 1952 роком і написаний в с. Хутір-Будилів (а не Залуччя) Снятинського району Івано-Франківської області [2, 1]. Отже, до джерел діаспорного походження слід підходити обережно, адже в них трапляються неточності, інколи має місце спотворення деяких фактів і явищ.

* * *

Пропоновані увазі читачів спогади публікуються вперше за фотокопією з оригіналу. Оригінал зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України (м. Київ) в особовому фонді 12 “Марко Черемшина”, справа (одиниця зберігання) 161 “Фірманюк М. М. “Спогади про Марка Черемшину (Д-ра Івана Семанюка)”. 25 серпня 1952 р.”. Спогади записані фіолетовим чорнилом на 46 сторінках шкільного математичного зошита з обкладинкою червоного кольору і друкарськими написами польською мовою. У публікації повністю збережено мовну стилістику автора спогадів. До спогадів був доданий лист такого змісту: “Вельмишановна Маріє Семенівно! За порадою Наталії Василівни (Семанюк, дружини письменника. – А. К.) посилаю на Ваші руки “Спогади про Марка Черемшину (Д-ра Івана Семанюка)”. Прошу мені вибачити промахи проти мови і правопису; на старість не годен я – з різних причин – краще писати. Якщо я ще буду жити, може я ще дещо напишу про Черемшину і Стефаніка. З поважанням Фірманюк Микола Максимович. Хутір-Будилів, 25 серпня 1952 року”.

Опрацьований нами матеріал у Києві 19 березня 2012 року.

Література

1. Бучацька повітова філія “Просвіти” [електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki [матеріал з вікіпедії – вільної енциклопедії].
2. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ НАН України), відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 12 Марко Черемшина. – Спр. 161 Фірманюк М. М. “Спогади про Марка Черемшину (Д-ра Івана Семанюка)”. 25 серпня 1952 р. – 24 арк., 2 зошити.
3. ІЛ НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 8: Василь Стефанік. – Спр. 916. Фірманюк М.М. “Спомини про Василя Стефаніка”. 2 зошити. – 1 зошит – 22 арк. (4 арк. чисті), 19. ІХ. 1951 р.; 2 зошит – 14 арк. (1 арк. чист.), [б. д.].
4. Микола Фірманюк // Снятин: Зв’язковий земляків міста Снятина і околиць. – Дітройт, 1970. – Ч. 4. – С. 8–10.

5. Мохорук Д. Снятинська трійця / Дмитро Мохорук [електронний ресурс]. – Режим доступу: mohoruk.if.ua/news/2012-09-30-62 [персональна електронна сторінка Дмитра Мохорука].
6. Равлюк В. Спогади про Марка Черемшину / Василь Равлюк // Ямгорів. Літературно-краснзнавчий і мистецький альманах. – 2005. – Ч. 13–14. – С. 104–108.
7. Семанюк-Черемшина Н. Спогади про Марка Черемшину / Н. В. Семанюк-Черемшина. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1958. – 82 с.
8. Фірманюк Микола // Бажанський М. Вічно житимуть... Постаті від зарання історії аж до найновіших часів: Біограф. словник / Михайло Бажанський. – Дітройт, 1984. – С. 462–464.

The article analyzes the collaboration public figure, judge and lawyer Nicholas Firmanyuka member of "Pokutska trijtsia" Marko Cheremshyna. Attention is paid to the individual pages of the biography of Nicholas Firmanyuka who wrote memoirs about Marko Cheremshyna and V. Stefanyk.

Key words: "Pokutska trijtsia", "Snyatynska trijtsia", the memories, the judge advocate office.

В статті аналізується співробітництво общественного деятеля, судьи и адвоката Николая Фирманюка с членом "Покутской троицы" Марком Черемшиной. Обращено внимание на отдельные страницы биографии Николая Фирманюка, который написал воспоминания о Марке Черемшине и Василе Стефанике.

Ключевые слова: “Покутская троица”, “Снятинская троица”, воспоминания, судья, адвокатская канцелярия.

Микола Фірманюк

СПОГАДИ ПРО МАРКА ЧЕРЕМШИНУ (Дра Івана Семанюка)

Микола Фірманюк (? – 1948) – культурно-просвітній діяч, суддя і адвокат, близький друг Марка Черемшини. Фото 1930-их рр.

В літі 1911 р. був я тиждень в Яремчу і ту познакомився одного дня з Черемшиною, що приїхав був з Делятина, де він тоді працював. Наша стріча була принагідна, – як то трапляється по курортах і тривала коротко. Знакомство було чисто формальне.

В половині квітня 1913 р. прийшов я, як суддя, в Снятин, де Черемшина відкрив в 1912 р. адвокацку канцелярію – і ту стрічався з ним що дня в суді. Також стрічались ми в ресторані, до якого заходив він як і я на вечеру, чи на кружку пива, на різних зборах і сходинах, на проходах, на забавах. Коротко кажучи, стрічався я з ним при найрізномодніших нагодах і мав можливість його ґрунтовно пізнати.

Була то людина наскрізь серйозна, сувора, тверда, рішуча, завзята. Таким був він на самоті, коли думав і

працював, таким перед другими, коли був щирий і не позував. Тільки на забавах, та на сходинах, які не мають поважної цілі, був веселий та жартівливий, і любив позувати, та дурити других, але тільки жартом, не аби комусь пошкодити.

Дальше була та людина дуже працевита, в праці ґрунтовна та солідна, ворог всякої поверховности та пустомельства.

Був славний і з високим почуттям обов'язків: що тільки прирік, до чого був обов'язаний, виконував безумовно, хоть би не знати скільки труду коштувало. Був великої сили волі; що раз постановив, старався всіми силами виконати. В справах грошових був дуже солідний та точний.

Притім був благородний та чесний, многим помагав, нікому кривди не робив. З людьми обходився ввічливо.

При тих високих прикметах, мав він деякі дрібні хиби, а саме, був недовірчивий, підзорливий, та попадав досить легко в злість, і в злісті часом сказав, чи зробив дещо невідповідне, але хвилі забуття тривали коротко і не лишали злих наслідків. З натиском треба сказати, що постійна і домінуюча в його вдачі була доброта та людяність, а злість та гнів тільки хвилеві.

Що до образования, був Черемшина добрим юристом з широким загальним образованием, передовсім з політичної економії та суспільних наук; знав добре потреби і злидні працюючого люду, особливо селянства.

В справах віри був вільнодумний, як вся правдива інтелігенція – а під зглядом політичним був щирий демократ, беззастережний прихильник трудящих. Він – як говорив – тому пішов на адвокатуру, хоть то була за Австрії довга, та коштовна дорога, бо на тім становищі можна було в тодішніх обставинах ще найбільше бідним селянам помагати.

Характеризуючи Черемшину не можу не згадати про одну дрібницю, а саме, що він, так само як Стефаник – не знав і не любив ніякої гри в карти, хоть то було в Галичині і взагалі в Австрії дуже поширене і майже належало до образования інтелігента. Одного разу в осени 1913 р. просив він, аби його навчити модного тоді «бріджа», але вже по 3–4 хвиликах «науки» кинув карти і ніколи більше до цієї теми не вертав.

Як адвокат провадив Черемшина справи своїх клієнтів сумлінно і стримано. Передовсім дбав про справи бідних селян, яких доля лежала йому дуже на серці. В його канцелярії було повно бідних селян, які шукали там і знаходили поміч проти своїх ріжних кривд.

До всяких панів відносився Черемшина неприхильно, як до визискувачів бідних. На вічах (мітингах) і взагалі де тільки була нагода, поборював впливи панів та боронив інтересів бідних.

В суді поводився з повагою. Добре знав закони, добре вивчав кожну справу і говорив тоном певним себе. Його письма і усні виступи були добре обдумані і старання умотивувати, і тому мали в суді велику вартість. Часто послугувався їдким дотепом, яким збивав противника з пантелику. Наведу такий дрібний факт. На весну 1913 р. заступав він раз наймита (Форпаня), якого пан запізвав за якусь там шкоду. Перед викликанням справи, панський адвокат, хочачи очевидно суддю прихильно настроїти, відозвався: «позвольте пане суддя, що перед розправою представляю: пан поміщик, пан х (ікс)». На те Черемшина гримнув на наймита, що стояв біля дверей: «Грицю, ходіть сюда!» Коли Гриць зближився, Черемшина промовив до судді: «Позвольте, пане суддя, щоб я також свого клієнта представляю: Гриць у (ігрек) – також дуже порядний чоловік» – а до Гриця, що здивовано вибалушив очі – сказав: «То ще не йде справа, це тільки таке представлення». Всі бухнули сміхом, а «наш поміщик» зрікся справи і пішов до дому.

Правителями Австрії були до кінця феодальні пани бюрократи, які уважали все українців за елементи для себе непевний, русофільський; якось по 1900 р. зачали вони по трохи українців кокетувати, і давали їм деякі обіцянки, але вґрунті річи не терпіли їх. Впрочім щодо галицьких українців рішаючий голос мали польські пани, віддавна неприхильні українцям, як природним противникам історичної Польщі. – Тому так австрійські правлячі круги, як і польські пани не любили Черемшини, як одного з передових українських демократів, хотяй деякі, що його знали, цинили його, за його спосібности, знання, працю та чистий характер.

З самого початку світової війни розвинули австро-венгерська воячина страшний терор, якого ніхто не сподівався. Поразки на фронтах приписували зраді українців і за те вішали масово невинних людей. Цивільні влади, а скільки взагалі функціонували, робили тільки те, що було потрібне для війни. Закони про свободу і прочі права громадян були зовсім завішені, або бодай сильно обмежені. Снятин був раз в руках австро-німецької армії, то знова в руках армії російської. Серед таких обставин не була можлива громадська діяльність. До того всего, мусів

Черемшина, – як всі чоловіки від 18 до 50 літ – три чи чотири рази ставати перед військовими комісіями до перегляду, чи надається на солдати.

Я вийшов 10 червня 1916 р. із Снятина до Самбора і вернув під кінець серпня 1917 р. – а Черемшина силвся в Снятині, який від 11 червня 1916 р. по кінець липня 1917 р. був в руках російської армії. – По поверненні до Снятина довідався я від Черемшини, що до кінця липня 1917 р. був він з наказу російської армії заступником бурмістра міста Снятина.

По вибуху російської революції злагіднів значно терор в Австрії і стала можлива деяка громадська робота. Черемшина виробляв державні допомоги сім'ям змобілізованих солдатів, боронив і витягав з тюрми невинних громадян, – списував шкоди, які потерпіли громадяне в наслідок воєнних дій.

Вліті 1918 р. стало очевидним, що Австрія упаде і тоді Черемшина, як і другі українські діячі, став підготовляти громадян, аби західні області приєднати до України. Але ще під осінь 1918 р. – в вересні і жовтні перебув Черемшина три неділі у Львові на клініці, чи в якійсь лікарні, де якась вища військова комісія мала перевірити, чи він надаєся на оборонця Австрії. Перевірка випала негативно і була тим разом остаточна.

З кінцем жовтня 1918 р. розлетілася стара грішниця, Австрія, і навіть ніхто не пробував рятувати «лоскутну» імперію.

Західні українські області проголосили свою злуку з цілою Україною і покище зачали організувати Західну Українську Республіку – яка мала в тій, чи іншій формі ввійти в склад одної української Держави. З центра, цебто від Національної Ради і від Секретаріату було дуже мало вказівок, що і як треба робити, тож майже все робилося на місцях самочинно.

В Снятині вибрали громадяне в перших днях листопада на великих зборах міський комітет, що мав правити містом. Головою комітету і бурмістром міста вибрали Марка Черемшину. Комітет мав радити та ухвалювати постанови, а бурмістр, став виконувати постанови комітету, а також рішення і накази вищих установ.

Наступного дня на багатолюдних зборах громадян з цілого Снятинського повіту (теперішні снятинський та заболотівський райони) вибрали повітовий комітет для цілого повіту. До повітового комітету вибрано Черемшину як члена, а також письменника Василя Стефаніка. що жив в недалекім селі Русові і мене.

Два дні по виборі міського комітету і бурмістра заявив Черемшина Стефанікові і ще кільком громадянам, зближеним до нього поглядами, що булоби ліпше, аби бурмістром був не він, а громадянин Семен Зінкевич. Бурмістр, – говорив він, – виконуючи надзир над міським службовцями і робітниками, та їх роботою мусить раз в раз ходити по цілім місті, на що він, з огляду на свої інші обов'язки, не буде мати досить часу – і друге, важніше – що до виконання не легких і приємних обов'язків, – і то в часі війни, треба нераз звивати громадян енергійними, гострими словами, а такі слова радше приймуть міщане від Семена Зінкевича, що був для них «свій» з крови і кости, бо між ними радився, виріс, постійно жив та працював, – чим від нього, інтелігенти, що доперва кілька літ проживав в Снятині. Семен Зінкевич був загально знаний як чоловік розумний, правий, діяльний та беззастережний прихильник Стефаніка і Черемшини, і тому так Стефанік як і другі згадані громадяне

признали, що думка Черемшини правильна. В виду цього Черемшина зрікся посади бурмістра і лишився тільки головою міського комітету, – а бурмістром вибрав комітет на його внесок Семена Зінкевича, який відтак весь час повнив свої обов'язки бездоганно.

Оба комітети збирали ся з початку дуже часто, майже щодня, потім щораз рідше, а на весну 1919 р. раз, або два рази на тиждень.

Повітовий комітет сходився і радив в день, з огляду на те, що в його склад входили також громадяне з дальших сіл – а міський вечером.

Комітети перебрали всі установи в місті і повіті і всюди поставили своїх керівників. Рішення видавали комітети тільки в справах льокального значіння, але обговорювали всілякі справи політичні, економічні і соціальні, – які в той час інтересували громадян, і свої бажання посилали Національній Раді.

Міський комітет, між іншими, радив і дбав про харчеві продукти і топливо для населення, передовсім для бідних, опікувався беззахистними дітьми.

Черемшина був не тільки формальним головою, але просто душою міського комітету, керував наради в бажанім напрямі, в многих справах давав ініціативу; в повітовім комітеті був одним з найбільше діяльних членів. Бували дні, коли він в день від години 10. до 15–16 був на засіданню повітового комітету. А вечером майже до півночі на засіданню міського, мусів нераз приготувляти потрібні доповіді і проекти, та брати уділ в ріжних тісніших нарадах в громадських справах. Все те забрало йому весь час, так що на письменницьку роботу не мав вільної хвили.

Я стрічався з ним дуже часто, майже що дня, в повітовім комітеті, в суді, в нього вдома, при кружці пива в двійку, або в трійку із Стефаніком. При кожній приватній стрічі обговорювали ми все також справи політичні, бо ці були тоді найважніші. В часі тих розмов говорив Черемшина нераз, що тоді на цілім світі були дві міжнародні величини, а саме Вільзон і Ленін, а всі прочі держави і їх керманічі мають тільки другорядне значіння. Тому і казав він – Західно Українська Республіка, якщо не має зовсім пропасти, повинно мати беззастережно по одній, або по другій стороні. З міркування географічних, історичних, етнографічних і соціальних було ясно, що не на стороні Вільзона наше місце. Не можна було погодитися з цим його поглядом. Те саме говорив він і в комітеті, на жаль в центрі не могли здобутися на рішучий крок.

З початком квітня 1919 р. трапився прикрий випадок дружині Черемшини: вкусила її власна собачка. Були підозріння, що собачка була скажена і треба було піддатися уколом проти скаженіни. Тоді в Галичині тільки в Кракові такі уколи давали, а що до Кракова не можна було дістатись з причини полько-української війни, мусів Черемшина з дружиною їхати аж до Будапешту.

Так по приватних сходах, як також на засіданнях комітету виказував він нераз побоювання, що Снятиніві грозить небезпека від румунів, які з початком листопада 1919 р. – користаючи з того, що Західна Українська Республіка з першого дня мусіла вести оборонну війну з Польщею і не мала сили також проти ниг виступити оружно – загарбали цілу безперечно українську північну Буковину і зробили собі кордон 4 км на схід від снятинського ратуша.

Показалося, що його побоювання не були безпідставні.

На весну 1919 р. прийшла полякам на поміч армія Галлера зорганізована в Франції, та вивіпувана як найлучше через Антанту і вони розпочали в половині травня наступ, який був успішний, бо українці були слабші чисельно і озброєнням.

Дня 23 травня 1919 р. прислав румунський генерал Задік до Снятина, якимсь післанцем, письмо, написане по французьки, адресоване до найвищої команди в Коломиї, в якій повідомляв, що одержав наказ обсадити терен аж по Отинію, що це виконає 24 травня 1919 р. рано, і жадав, аби українське військо, яке знаходиться на цім терені, негайно вибирало ся, бо в противнім разі дійде до кровопролиття, з поручення Секретаріату вибралася в недалеке буковинське село Оршівці до згаданого генерала делегація, в склад якої входив також Черемшина, яка мала переговорювати з Задіком, аби відложив свій прихід. Румуни задержали делегацію через ніч, вмашерували в Снятин як тільки зійшло сонце, а делегація вернула, коли вже румуни були в місті. Невеличка групка українського війська, що була в місті, вибралася протягім ночі на захід; часть скинула військову форму і лишилася в дома як цивільні громадяне.

В перших днях командантом міста був якийсь майор. Вже згадана делегація представила румунам Черемшину як голову міста, тому командант уважав його за бурмістра, а Черемшина не перечив, тим більше, що Зінкевич сховався зі страху, аби його не арештували. Як бурмістрові поручив комендант Черемшина вівзати та йому представити визначніших громадян Снятина, українців, поляків і євреїв. Між вівзаними був і я. Богато поляків прийшли самі, невзивані. Коло 11 години зібралося в ратуши кількадесят громадян. Радість поляків була безмежна, а українці були як зварені; я був так пригноблений, що тяжко мені було з людьми розмовляти. Черемшину знав я вже від давна; я видів його при всіляких нагодах, але не пам'ятаю, чи коли при іншій нагоді подивляв його так, як тоді. В такій несподіваній прикрій ситуації, по такій ночі, він з цілковитим спокоем, без сліду ходьби найменшого збентеження чи втоми представив румунові по черзі кількадесят громадян, пояснюючи притім хто чим був і якої нації, і це робив він так вправно, наче правдивий арбітер церемоній на дворі якогось пануючого.

По представленню виголосив командант коротку промову, в якій заявив, що румунська армія обсадила цей кусник землі з доручення Антанти, аби привернути порядок, що буде поступати з населенням об'єктивно та справедливо, що буде охороняти мирних громадян і потягати до відповідальности всіх, хто хотівби в якийсь буд спосіб закон порушити.

Поляки дякували хоробрій румунській армії.

На цім церемонія закінчилася і вівзані громадяне розійшлися домів. Всі говорили по німецьки, бо румун не розумів ані української, ані польської мови, а ніхто із снятинських громадян не розумів по румунськи. Вслід за румунським військом вернули в Снятин поляки, що поутікали були на Буковину, аби не бути під владою українців; між ними був снятинський бурмістр з перед листопада 1918 р. Немчевський. Безпосередно по його повороті передав йому командант міста 25 травня 1919 р. знову посаду бурмістра, а то в такий символічний спосіб: в кабінеті бурмістра посадив Черемшину на фотель, взяв його за руку, підняв, і вимовив слова: «пана Семанюка здимаю з влади»; відтак взяв за руку

стоячого побіч Немчевського та посадив на згаданий фотель із словами: «пана Немчевського садовлю на владу». З тою хвилию бурмістром міста став Немчевський.

В кількох днях привернули румуни стан з перед листопада 1918 р. Від разу зачали вони забирати все, що попало, що уважали за держне. Між іншим забрали великий склад дерева, що полишився єще по Австрії на снятинській станції і заставили селян перевезти тисячку биків на Буковину, розуміється задарма. В березні 1919 р. хотів повітовий комітет дерево розпродати селянам, але Секретаріат не дозволив, хоть дуже грошей потребував, «бо матіак буде потрібний армії». Видно думали єще довго воювати.

Не обійшлося і без деяких репресій. Якось в перших днях придержали були під вартою дружину Черемшини, але по кількох годинах пустили. Румуни знали, що цей кусник землі має припасти полякам і тому полишили полякам перевести з українцями порахунок за це, що діялось від 1 листопада 1918 р.

Під румунською окупацією не було вже засідань комітетів та інших нарад в справах публичних і всякі збори були заборонені, але приватно сходився я з Черемшиною і тоді часто. При стрічі безпосередно по приході румунів оповідав він, що вечером 23 травня Задік не хотів з українською делегацією говорити, що румуни придержали делегацію через цілу ніч, а рано загарбали її віз і коні, і казали пішки верти до Снятина навперед їх війська, яке вже наступало, уставлене в розстрільну, що кулі дзвеніли їм (членам делегації) попід пахи, що він кинувся в придорожній рів з водою і перележав з годину в студеній воді, аж перейшла розстрільна і тоді доперва пустився з другими членами делегації йти дальше і прийшов до міста вже по перших частинах румунського війська. На приватних сходах обговорювали ми в двійку, або в трійку із Стефаником тодішні події в світі. Для нас не було не було найменшого сумніву, що це не є єще послідне слово історії. Тільки що ж говорили ми – народна половиця каже, що «нім сонце зійде, роса очі виїсть», – і не кожний того сходу сонця дочекає.

В літі 1919 р. Польща окупувала решту Західних Областей; східну частину Станіславської області з містом Снятином обсадили під кінець серпня 1919 р. Знова терор і репресії. Тим разом вже Польща наповняла українцями тюрми і декорувала шибениці. Доперва по якімсь часі, по підписанню рижського трактату терор трохи злагіднів. В Снятині полишила польська власть бурмістром поляка Немчевського, який був бурмістром за Австрії і якого реститували румуни під кінець травня 1919 р. Бурмістрові додали до помочи тимчасову прибічну раду, до якої покликали також трех українців, між ними Черемшину. Рада ця мала тільки голос дорадчий, бурмістр мався тільки її радити, але не був обов'язаний її поради слухати, і міг всупереч її радам робити, що тільки сам уважав за відповідне. Немчевський цінив Черемшину як доброго юриста і чесну людину, радився його в квестіях правних, і тому Черемшина мав на нього деякий вплив і міг за його посередництвом охороняти декого перед переслідуванням. Через те був в Снятині на загал трохи менший терор чим на других містах.

Тих яких потягали до відповідальности за різні провини против Польщі боронив Черемшина в суді. Спільно із Стефаником старався

відновити культурні та просвітні установи (Просвіта, Сільський господар, кооперативи), які через всякі заборони румунські та польські були завмерли. В 1922 р., також враз із Стефаніком, розвів акцію, аби українці не брали уділу в виборах до польського сейму, – бо так наказали Репрезентація українських партій, – хоть особисто, оба вони були думки, що треба було йти до виборів, аби світ видів, скільки тисяч голосів впаде на українських кандидатів.

Громадська діяльність Черемшини за Польщі значно слабша, чим за Австрії і Західної Української Республіки не тільки через політичні обставини, але також через хворобу серця, яка остаточно спричинила його смерть. На свої іменини 7 серпня 1919 р. сказав він мені, що йому сильно долягає серце. Я думав, що може він жартує, бо до того часу поводився як зовсім здоровий і я уважав його такого, але протягом наступних місяців запримітив в його поведенню зміни, які рішучо вказували, що з його здоров'ям щось негаразд. В квітні 1921 р. полишила його дружина через якусь там суперечку і пішла до своєї матері. Коли 20 червня 1921 р. в суді в часі розправи (засідання) дістав Черемшина сильну атаку серця, що аж зімлів, і його донесли без тям додому. Повідомлена про це його дружина вернула сей час до нього до нього додому і стала його рятувати. Більше, чим місяць лежав він вдома, потім за порадою лікарів поїхав до санаторії для хорих на серце у Львові, а відтак на курорт. Доказом великого його довір'я до мене було, що він спеціально закликав мене і радився, чи послухати поручення лікарів – та доперва тоді рішився їхати, коли я сказав, що треба безумовно робити так, як лікарі кажуть. Тоді, під кінець липня 1921 р., були в Снятині великі спеки. Йому було в ліжку за горячо, тому казав собі постелити на підлозі і лежав на підлозі. З курорту вернув пізно восени, еще вдома трохи лежав, потім зачав вставати, по трохи ходити, та по трохи працювати. При тім переходив даліше лікування, жив на строгій дієті, без алкоголю, без мяса, без тютюну, без соли. Доказом його сили волі було те, цю строгу заборону точно виконував і нераз приймаючи гостий горілкою, вином і м'ясивом, сам вдоволявся вареної на воді моркви і то еще питав два, три рази дружину, чи морква przypadком не посолена.

Не працював тепер стільки, що перше як адвокат, ані не напружився так в громадській роботі, але зате змучений значно більше сидіти вдома, звернувся до праці письменницької, яку був перед тим, для браку часу зовсім понехав.

Вліті 1922 р. їздив знова до санаторії і на курорт.

На його здоров'я безперечно мали недобрий вплив періодичні суперечки з дружиною, в наслідок яких дружина лишала його і йшла собі жити до матері. Так тривало кілька неділь і потім знова сходились. Звичайно мирив їх Стефанік. Я був у них і видів часто, що вони поводять ся зглядом себе з великою ніжністю, особливо він, як молодята, що доперва вчора полюбились і поза собою еще світа те бачать – а кілька днів потім вже Черемшина сам, а дружина у матері. Заходив я до нього і тоді, коли був сам, без дружини. Траплялося, що я його заставав хорого в ліжку пригнобленого. Нарікав на свою судьбу, просив, аби його часто відвідувати, то йому буде відрадніше. Часом в 1923 р. бачив я, що в кімнаті, де він лежав, було 2–3 мішки із збіжжам. Тоді польські марки падали стрімголов, ніхто не хотів їх брати, і всі брали охотно збіжжа місто

польських грошей, – тож я був певний, що Черемшина прийняв збіжжа як адвокатський гонорар. На питання, чому збіжжа держить як раз в тій кімнаті, де сам лежить, – хорий має обширне приміщення, – говорив він, що робить це тому, аби його не обкрадали. З цього видно, що не мав довіря до своєї домогосподарки, – а може також до службовців канцелярських. Про його дружину ми дуже рідко говорили і то тільки тоді, коли він сам зачав. Достаточної причини розлуки він не подавав, а я не дуже розпитував, бом видів, що то для нього тема дражлива – і тільки в загальних словах представляв я йому, що з огляду на своє здоров'я повинен старатися добре з дружиною жити, – та що на її дрібні неточності в веденню домашнього господарства, навіть якщо дійсно трапляються, не повинен зважати, бо і матеріально добре ... і такі дрібниці є для нього без значення, а на всякий спосіб його здоров'я є без порівняння важніше. На те він відповідав, що я не знаю, що ся діє. З його дружиною я ніколи про те не говорив, бо він, – якщо б про це довідав – мігби думати, що я за нього теплу істратив би довіря до мене.

Якої важної причини їх лихого пожиття, я ніколи не видів. Еще перед першою світовою війною читав я в одній віденській газеті звіт звешкого процесу про розлучення шлюбу перед віденським судом. Адвокати доказували, що супруги, обоє з вищої інтелігенції, не могли із собою жити і розлучилися через цілковиту відмінність вдачі, а саме жінка була все поважна, навіть в інтимних ситуаціях, а чоловік веселий. Маючи це на увазі, роздумував я, що може і у Черемшини причиною такого пожиття є відмінність вдачі, – він поважний, аж суворий, в кожній дрібниці і точний, мов хронометр і тільки при забаві веселий, а його дружина наскрізь весела, життерадісна.

В літі 1925 р. обоє внесли до суду заяву, що хочуть зовсім розлучитися і окремо жити. По процедурі мав їх суд три рази, в відступах що 8 днів візвати до суду і старатись помирити. В день першої явки прийшли обоє до суду і заявили, що хочуть розлучитись. Черемшина був для дружини ввічливий і ніжний, і наказав, що би другу явку назначили аж через шість неділь. Дружина бажала, аби справа як найскоріше скінчилася, але суд пішов за бажанням Черемшини. В день другої явки ані він, ані вона до суду не прийшли, що по процедурі значило, що помирилися і розлуки не бажають. Фактично помирилися вони довго перед днем другої явки. Я не допитував коли і як вони зійшлися. При тім всім здоров'я Черемшини таки поправлялося поволі, він почувався в 1925 і 1926 р. значно краще, міг більше ходити і працювати, чим в попередних літах. Здавалося, що на разі його життю не грозить небезпека.

Вполудне 24 квітня 1927 р. (на Великдень) був я і еще кілька осіб у Черемшини в гостях. Приняття тривало майже до заходу сонця. Черемшина був в якнайкращім настрою, весь час жартував і доказував весело. Коли гості розійшлися пішов з дружиною до кіна і там також поводився весело.

На другий день рано поїхав до рідного села Кобаки, аби поставити парастас на гробі батька, – там помер нагло на удар серця, і дружина його привезла його мертвого до дому вночі з 25 на 26 квітня. Повідомила мене про це домогосподарка Черемшини 24 квітня в сході сонця. Сей час я побіг я до дому письменника і побачив, що він лежить мертвий, зимний.

Смерть Черемшини була великим ударом для всіх українців, а передовсім для бідних, які втратили в нім щирого опікуна і оборонця.

На похорон, що відбувся 27 квітня прийшло кілька тисяч народу із Снятина і всіх навколишніх сіл; з дальших сторін прийшли його кращі друзі та представники різних установ; прибув між іншим польський діяч і письменник Леон Васілевський.

На похороні промовляли: Стефаник, як товариш-друг письменника, Михайло Галушинський від львівської Просвіти, Лев Бачинський від радикальної партії, Семен Зінкевич від трудящих Снятина, селянин Николай Онищук від селян, поляк Теодорович від тимчасової міськради, адвокат Битмер від адвокатів. Всі вони, кожний із своєї точки, вихваляли прикмети небіщика. Семен Зінкевич між іншим сказав: «волів ся був Снятин завалити, чим мав такий чоловік померти» – і ці слова характеризують найкраще, як всі трудящі дивились на смерть Черемшини.

Так щож, судьба була невмолима так для Черемшини, як і для його прихильників та почитателів.

МОВА

УДК: 811.161.2'37

ББК: 81.2 Ук-2

Володимир Барчук

ТИПОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЕКСТРАТАКСИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті обґрунтовано семантику та визначено модель екстратаксисту. Встановлено взаємозв'язок між семантикою таксисту й екстратаксисту і визначено особливості та відмінності їхніх типологічних різновидів. Концепція екстратаксисту ґрунтується на виключенні ірреальної заперечної дії із ряду дійсних дій.

Ключові слова: темпоральність, таксис, екстратаксис, типологічна модель, домінуючий предикат, рецесивний предикат.

Темпоральна категорія таксисту, обґрунтована як морфологічна ознака дієслова Р. Якобсоном [Jakobson 1971], виражаючи порядок дій, репрезентує синтаксичний рівень граматики. З одного боку, це зумовлює форму таксисту – бінарну взаємодію дієслівних компонентів, з іншого, – визначає їхню функцію таксисних предикатів. Стало традицією за семантикою виділяти два основні різновиди таксисту – форми, які виражають одночасність дій, форми, які виражають різночасність дій (див.: [Слободинська 2011; Полянський 2001; Семенова 2002; Храковський 2009]). За типом синтаксичних відношень теж виокремлюють дві моделі – залежний і незалежний таксис, який асоціюють із підрядним та сурядним синтаксичним зв'язком та пов'язують із відповідними синтаксичними одиницями: складносурядними та складнопідрядними реченнями, однорядними присудками, конструкціями з головним та залежним присудком (із дієприслівником) (див. указані праці, а також: [Бондарко 2001; Недялков 2001; Гареева 2003; Мишаева 2007; Слободинська 2007]).

Впадає в око, що ці типології не перетинаються, тобто конструкції і залежного, і незалежного таксисту виражають одночасність і різночасність. На нашу думку, виокремлення незалежного і залежного таксисту як синтаксичної ознаки таксисних конструкцій не має диференційного змісту та побудоване на концепції Р. Якобсона, яка визначала морфологічний статус дієслівних форм, а не синтаксичний зв'язок поліпредикативних структур (див.: [Барчук 2013]).

Модель таксисту творять такі диференційні ознаки взаємодії предикатів, що виражають темпоральний порядок тривання дій: лінійність / нелінійність, рівнорядність / нерівнорядність. Лінійність як диференційна загальнотемпоральна ознака тривання виражає відношення Т-періодів дій таксисних предикатів в межах Т-періоду таксисної ситуації. Варто розмежовувати тривання як дієвість грамеми інтервалу, яка має безумовно лінійний та незворотний характер, та лінійність темпоральної осі, яка абстрагована щодо конкретної дієслівної дії. Лінійність таксисту

пов'язана із темпоральним континуумом, в межах якого виявлена взаємодія порядку тривання дій.

Позначивши таксисний предикат символом P , формальну послідовність кожного з предикатів у синтаксичній структурі цифрою, а лінійність значком „—”, отримаємо модель лінійного таксису із узагальненим значенням послідовності: $P_1 - P_2 - P_3 - P_n$: *Оженився* (P_1), *будував* (P_2) *хату і тріскав* (P_3) *від роботи, від своєї і чужої. Носив* (P_4) *дошки на плечах з міста, відробляв* (P_5) *старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв* (P_6) *гроші то на вікна, то на двері* (В. Стефанік). Якщо лінійний таксис має семантику означеної послідовності, яку передати значком „→”, то модель матиме такий вираз: $P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3 \rightarrow P_n$: *Лаврін приїхав* (P_1) *до млина, позносив* (P_2) *з воза мішки, зайхав* (P_3) *під верби, розпріг* (P_4) *воли, поклав* (P_5) *їм сіна, а сам ліг спати* (P_6) (І. Нечуй-Левицький).

Нелінійний таксис вказує на паралельність, синхронність дій, а їхні Т-періоди є накладеними як взаємно, так і на темпоральну вісь. Отже, кожна з дій є безумовно лінійною, але відношення між ними не виражають лінійності, бо їхній порядок не вказує на черговість, послідовність. Позначивши синхронність дій значком „||”, отримаємо вираз $P_1 || P_2$. Наприклад: *Моллася, а думки снували* (P_1), *перебираючи* (P_2) *пережите...* (І. Пільгук).

Ознака рівнорядності представляє загальнотемпоральний типологічний критерій позиції відліку. За умов рівнорядності таксисні предикати функціонально тотожні (однофункціональні), тобто кожний щодо іншого є позицією відліку (див. наведені приклади). За умов нерівнорядності таксисні предикати різнофункціональні, один виступає як метричний, або доміантний, інший хронологічний, або рецесивний. У лінійному таксисі вони виражають відношення передування / наступності, у нелінійному – інтаксису. Наприклад: *Прибувши* (p) *в Київ, Олеся покликала* (P) *кравця Васильківського, котрий вчився кравцювати в Варшаві і вмів шити модні польські убори* (І. Нечуй-Левицький) – наступність (модель $p \rightarrow P$); *Бубела шаленів* (P), *то крадучись* (p_1) *до коня кішкою, то нападаючи* (p_2) *на нього зненацька, в один-два стрибки...* (В. Земляк) – інтаксис послідовних дій: $P || p_1 - p_2$. Як видно із символічних моделей, рецесивний предикат позначено значком „p”.

Враховуючи, що t-період дії рецесивного предиката входить до Т-періоду дії метричного предиката, отже, обидві дії безумовно синхронні, значок „||” можна упустити, включення виразивши дужками: $P (p_1 - p_2)$.

Таксис в українській мові має такі функціонально-семантичні різновиди: лінійний таксис у рівнорядних формах виражає значення означеної чи неозначеної послідовності (*Тривожить* (P_1) *вітер віти чорних сосон, колише* (P_2) *біля пристані човни, без хвилює* (P_3) *неспокійні сні, ворухить* (P_4) *хмар улежані покоси* (В. Стус); *Двері від хати отворилися* (P_1), *і вийшов* (P_2), *трохи зігнувшись, молодий гуцул із сокирою, закиненою недбало на плечі, та й поглянув* (P_3), *задуманий, у далечину* (О. Кобилянська)), а в нерівнорядних – передування та наступності (– *Так ось чому вона зновіла! – сказав* (P) *Маковей, кинувши* (p) *в барабан розкручене перевесло. – Це так доглядали її* (В. Земляк); *Хтось ударив* (p) *без жалю по серцю моїм, – І забилося* (P) *серце в вогні золотім...* (О. Олесь)); нелінійний таксис у рівнорядних формах виражає значення сутаксису (*Вже зовсім світало* (P_1), *коли було*

сформовано (P_2) *піші полки* (Ю. Яновський) чи інтаксису (*Він схопився і собі побіг* (P), *оглядаючись* (p) *на хмарки із тилу, що летіли в нього з-під ніг* (І. Сенченко)).

Місце екстратаксису в типологічній структурі темпорального порядку дій особливе, його виокремлення ґрунтується на значенні виключення, яке марковане граматично і виражене заперечною формою дієслова, що виступає як хронологічний предикат. Отож для встановлення цього типу темпоральних відношень визначальним є окремий критерій ідентифікації – заперечна форма одного чи кількох таксисних предикатів, які виключені з ряду здійснюваних дій (здійснюваної дії): *Ішла* (P) *Шапталиха вздовж шеренги мужиків, не зупинялася* p (*ні біля кого* (В. Дрозд) – P) p (де знак „)” вказує на виключення дії).

Очевидно, що екстратаксис типологічно протиставлений таксису та не має опозицій в межах наведених його різновидів, а репрезентує їх, оскільки формує ті ж функціонально-семантичні модифікації за критеріями лінійності та рівнорядності. Водночас репрезентація екстратаксису в межах цих моделей особлива через специфіку реалізації ознаки рівнорядності.

Модель екстратаксису відображає не тільки форму хронологічного предиката, а й відношення його щодо метричного предиката. Очевидно, що екстратаксис належить до нерівнорядного типу, оскільки передбачає обов'язковий характер залежності таксисних відношень: предикат у заперечній формі рецесивний щодо стверджувального доміантного предиката. Характер нерівнорядних відношень тут дещо інший: формальна відмінність хронологічного предиката має логіко-семантичну природу; t-період дії рецесивного предиката є виключеним або щодо Т-періоду доміантного предиката, або щодо входження в Т-період лінійної таксисної ситуації. Саме таке виключення, з погляду мовця, забезпечує реалізацію змісту висловлення, а з погляду таксису – реалізацію реального змісту темпоральної взаємодії через експлікацію змісту гіпотетичного, який уособлений заперечним предикатом.

Екстратаксис, відображаючи нерівнорядну нелінійну та нерівнорядну лінійну ситуації, ґрунтується на відношеннях як сутаксису, так і послідовності. Таким чином, екстратаксис займає особне місце як семантичний різновид таксису, в основі якого критерій виключення дії, позначеної залежним предикатом у заперечній формі. Водночас формально-граматична репрезентація екстратаксису типова для поліпредикативного комплексу: $V_f - V_f, V_f - V_{adv}$

Варто однак зазначити, що якщо таксисну ситуацію творять тільки предикати, виражені заперечною формою дієслова, й уся синтаксична структура має заперечну форму, тоді відповідно усі предикати функціонують як граматично однотипні, а з погляду таксису ідентичні до конструкцій стверджувальних, тобто творять такі ж таксисні ситуації та виражають типові таксисні значення. Загальнозаперечні синтаксичні структури екстратаксису не виражають: *Федір потім ніколи не ходив* (P_1) *до стайні і не говорив* (P_2) *з наймитами; Ніхто не орав* (P_1) *його і не сіяв* (P_2), *і межі ніякої на нім не було* (В. Стефанік).

Дієслово у заперечній формі не позначає екстратаксис також тоді, коли заперечення вжите не у прямому значенні, тобто виражає не негацію щодо позначуваного факту, а є формою ствердження через протилежну

дію: *Чутно, як перегукується* (р') *варта на сторожових вежах замкового валу, дзвенять* (р'') *металом зброярі в зброярні, не сплять* (р''') – *готується* (Р) *до раті руська залога* (Р. Іваничук) – *не сплять* – працюють; *Лише один наводчик, що ім'я його, рід і сім'я назавжди невідомими лишилися, не відриваючись*)р(*від скоростріла, під дужим натиском ворожих лав стріляти не вгавав* (Р) (Ю. Клен) – *не вгавав стріляти* – стріляв.

Також не можна ідентифікувати ситуацію екстратаксису у випадку, коли заперечна форма входить до складу фразеологізованої сполуки: *Карпо не міг відірвати очей* (Р₁) *від Мотрі, а віз усе нахилився* (Р₂) *набік* (І. Нечуй-Левицький). *Не міг відірвати очей* – уважно дивився; значення сутаксису. *Толя вскочив* (Р₁) *у вагон, кинувся* (Р₂) *до вікна прощатися з хлопцями й не повірив своїм очам* (Р₃) – *на пероні, поблизу веселого гурту проводжаючих, самотньо стояла Тихоня* (В. Земляк). *Не повірив своїм очам* – здивувався; тут таксис означеної послідовності. Одним із різновидів фразеологізованої сполуки, що виконує роль емоційно забарвленого предиката ствердження, є конструкція формально двокомпонентна (negVf, songVf), але семантично однокомпонентна, у якій заперечний компонент виконує функцію емоційно-квантитативного актуалізатора: *Не пішов, а побіг* (Р) *Чіпка у волость; не зайшов*)р'(*і в хату, не сказав нічого*)р'(*матері* (Панас Мирний) – стверджувальний предикат (Р) метричний, заперечні предикати (р) хронологічні – ситуація екстратаксису послідовності. Або: *Сільський багач Андрій Курочка сидів* (Р₁) *коло стола і обідав* (Р₂), – *не обідав, а давився* (р₂) *кожним куснем* (В. Стефаник) – сутаксис та інтаксис.

Екстратаксис лінійних ситуацій виключає хронологічну дію із ряду послідовних дій, однак саме експлікація дії, що не відбувається, робить її серед необмеженої кількості можливих темпорально послідовних дій, що не відбуваються, ймовірною, доречною, актуальною: *Вона не доказала*)р(, *схилилася* (Р') *Михайлові на плече й заплакала* (Р'') (І. Сенченко); *Настя заридала* (Р'), *заголосила* (Р''), *а він слова більше до неї не сказав*)р((В. Стефаник).

Екстратаксис неозначеної послідовності відрізняється від звичайного таксису неозначеної послідовності тим, що хронологічний предикат, хоч і виявляє лінійність, об'єктивно протиставлений стверджувальним (метричним) предикатам, тобто виключеним постає t-період, що покриває тривання усієї ситуації екстратаксису: *Світ сочень, тисяч людей, котрі мають свої біди, втіхи, радості, смуток, а тому й очі в них цікаві й напружені, теплі або смутні, бо чогось вони шукають* (Р'), *щось знаходять* (Р'') *чи втрачають* (Р'''), *і ніхто їм не підносить готового*)р(, *такого, що не забарвлене ані смутком утрати, ані радістю знахідки* (Р. Іваничук); *Вічне море вічно летіється* (Р), *не спинається*)р(*й на мить: То об скелі сірі б'ється* (р₁), *То пісні свої шумить* (р₂)... (О. Олесь).

Екстратаксис неозначеної послідовності, Т-період якого визначений подіями, що денотативно відображають сприйняття мовцем природи, комунікативно актуалізує заперечені дії як стверджувальні щодо дійсних фактів, а отже, ті, що об'єктивно відбуваються, оскільки належать до ознак мовної картини світу: *Ще треті півні не співали*)р'(, *Ніхто ніде не*

гомонів)р''(, *Сичі в гаю перекликалися* (Р'), *Та ясен раз у раз скрипів* (Р'') (Т. Шевченко).

Екстратаксис – самодостатня таксисна семантика зі специфікою реалізації ознаки рівнорядності; розгляд послідовного екстратаксису з погляду передування / наступності невиправданий, оскільки виключення стосується нереалізованої дії. Отож „подвійна нерівнорядність” – і власне таксисна (передування / наступність), і структурно-граматична (рецесивність заперечної дії) екстратаксису невластива; перший тип нерівнорядності нівельовано, оскільки логіка денотативної ситуації виключає передування чи наступність ірреальної дії. З іншого боку, екстратаксис зорієнтований на актуалізацію певної семантики метричного предиката, яка дістає виявлення через темпоральне співвідношення з хронологічним предикатом. Тут можна говорити про семантико-граматичний таксис, коли пов'язані темпорально дії отримують нові вияви співвідношень, що мають семантико-синтаксичний характер нетемпорального змісту.

Так, інколи виключений предикат виступає як протилежний стверджувальному, а дії співвіднесені як альтернативні: *Вівця не слухає*)р(*Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити* (Р') *свіжої травиці та хоч капельку проквасити* (Р'') *душу од тієї страшеної пилуги, що до самих печінок добиралася, давила-душила* (Панас Мирний); *Кинулась* (Р) *до дверей, та відчинити їх не поспіла*)р((Р. Іваничук).

Ситуації екстратаксису можуть виражати таке співвіднесення таксисних предикатів, при якому рецесивний предикат опосередковано підтверджує дію, позначену домінантним предикатом: *Відай, котресь із нас бриздне* (Р), *відай, уже бузьків не будемо видіти*)р((В. Стефаник); *Не кинь*)р(*сиротою, як кинув діброви, Прилини* (Р') *до мене хоч на одно слово Та про Україну мені заспівай* (Р'') (Т. Шевченко).

Оскільки дієслово у формі заперечення лежить в основі вираження каузації, то такий компонент є типовим для причинових конструкцій. Указані конструкції складають периферію таксису, бо за домінуючими відношеннями каузації таксис виявлений не завжди прозоро: *Орися, видно, відплакала* (Р) *своє раніше, бо за два дні гульби не зронила ні сльозини*)р(, *хоч би для годиться...* (Р. Іваничук). У цьому прикладі очевидний таксис означеної послідовності (можна навіть говорити про фіксовану позицію заперечного предиката після стверджувального), оскільки вжито семантично прозорий конкретизатор *раніше*. Як бачимо, при вживанні темпоральних конкретизаторів проблем з ідентифікацією таксису не виникає: *Тепер ми любимося; дасть Бог, сполним* (Р) *святий закон, тогді не розлучимося*)р(*на вік наш...* (Г. Квітка-Основ'яненко).

У прикладі *Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би* (Р) *на той бік – човна не дають*)р((Т. Шевченко) умовно-причиново-наслідкове значення конструкції затінює таксис означеної послідовності. У складнодворядних реченнях причини із причиновими сполучниками таксис виступає як факультативна семантика: *Не женися*)р(*на багатій, Бо вижене* (Р) *з хати...* (Т. Шевченко); *А той гусяр першим діткнувся* (Р) *її, бо Адам навіть не сідав*)р(*близько...* (Р. Іваничук).

Ситуації лінійного екстратаксису типowo виражені дієприслівником у заперечній формі на -ши: *Живий стоїть біля домовини, дивиться на*

упокоєного високочолого, з болісно стиснутими губами двійника і журиється, що ось так скоро зійшов (P) він з цього світу, не лишивши) р(по собі ні роду, ні плоду, ані діла знакомитого (P. Іваничук). Правда, екстратак西斯 послідовності із дієприслівником на -ши менш продуктивний, ніж екстратак西斯 моделі Vf – Vf.

Екстратак西斯 нелінійних ситуацій виражає дії, що могли б відбуватися сутаксисно зі стверджувальною. Вказані дії можуть бути представлені як моделлю Vf – Vf, так і моделлю Vf – Vadv. Наприклад: *Василь сидить (P), як окам'янілий, і не баче*)р'(, *і не чує*)р''(нічого (Г. Квітка-Основ'яненко); *Уже не кричала*)р'(*й не стогнала*)р''(– *лежала (P) мертвою колодою* (Панас Мирний); *Вона склонила (P) голову, не мовлячи*)р(*ані слова* (І. Франко); *...він тихо відчинив хвірточку, підійшов і став (P) за спиною дівчини, не сміючи переривати*)р(її молитву (P. Іваничук).

Конструкції із сутаксисним заперечним дієприслівником є поширеною формою нелінійного екстратак西斯у; денотативно із ситуації через заперечення сутаксисно вилучається дія, що є небажаною, недоречною, неможливою чи такою, що ускладнює реалізацію стверджувальної дії, вираженої фінітним предикатом: *На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись*)р(*о галуззя, їхала (P), що кінь доскочить, якась людина; – Мій син! Мій нещасний син! – стогнав (P) Захар Беркут, не підводячи*)р(*очей на Мирославу; – Чи заночуємо тут, Бегадире? – спитав (P) Тугар Вовк, не відповідаючи*)р(*на замітку Бегадира* (І. Франко).

Ситуації нелінійного екстратак西斯у, експліковані моделлю Vf – Vf у складнопорядних реченнях, більш зорієнтовані на виявлення модифікацій каузального значення, оскільки виключення співвідносної за формою, тобто фінітної, дії, як правило, має зумовлений характер: *Йшов швидко, слух його переслідували (P) весільні пісні, хоч їх ще не заводили*)р(*дівчата...* (P. Іваничук); *Але вона не образилася*)р(*тою різкістю, хоч, очевидно, почувла (P) її* (І. Франко) – допустовість; *Ой не сійтесь*)р'(, *сніги, ой не сійтесь*)р''(, *рясні, Не губить*)р''''(*ви останньої слави: Гріє (P')* *здалека землю усмішка весни, Пробиваються (P'')* *проліски, трави. Не злякаться*)р(*вам нікого, холодні сніги, Бо розтопе (P) вас сонце блискуче* (О. Олесь) – причина (зі сполучником – другий приклад; без сполучника – перший приклад).

Ситуації нелінійного екстратак西斯у, виражені моделлю Vf – Vf, у складнопорядних реченнях виявляють семантику зумовленості як фонову, додаткову, а взаємодія предикатів ґрунтується на зіставно-протиставних відношеннях: *Тепер уже не підіймалися*)р(*голоси, противні тій раді – і швидко громада рішилася (P)* (І. Франко); *Гори сплять (P')*, *повиті млою. Спить (P'')* *давно уся земля, – Тільки з мукою страшною Не засну*)р(*до ранку я; Не спиняй*)р(*думок крилатих, Хай летять (P) в світи...* (О. Олесь)

Лінійні та нелінійні ситуації екстратак西斯у є типовими та продуктивними формами темпорального співвіднесення дій. У ключових ознаках ці ситуації співвідносні із відповідними ситуаціями таксису послідовності чи сутаксису. Відрізняє їх особливий тип нерівнопорядних відношень, який нівелює нерівнопорядність передумання і наступності

лінійного таксису та ситуації включення нелінійного таксису. Це зумовлено специфічною формою рецесивного предиката та денотативною невідповідністю вираженої ним дії; водночас актуалізація через екстратак西斯 заперечної дії ставить її на один змістовий рівень із домінують дією та є засобом експлікації змістових інтенцій мовця. Екстратак西斯 забезпечує введення у темпоральний континуум гіпотетичних, але ймовірних з погляду мовця дій; екстратак西斯 є засобом об'єктивації через темпоральний континуум віртуальних подій, модельованих мовцем.

Література

1. Барчук В. Концептуальні параметри таксису: проблеми інтерпретації / В. Барчук // Українська мова. – 2013. – №1. – С. 39-50.
2. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / А. В. Бондарко. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 348 с.
3. Гареева Л. Н. Независимый таксис в немецком языке : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Лариса Николаевна Гареева. – Уфа, 2003. – 18 с.
4. Мишаева М. В. Типология зависимого таксиса в английском и даргинском языках : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Марианна Владимировна Мишаева. – Махачкала, 2007. – 25 с.
4. Недялков В. П. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) / В. П. Недялков, Т. А. Отаина // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 296–319.
5. Полянский С. М. Одновременность / разновременность и другие типы таксисных отношений / С. М. Полянский // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М. : УРСС, 2001. – С. 243–253.
6. Семенова Н. В. Семантика таксиса: концептуализация и категоризация / Н. В. Семенова. – Великий Новгород, 2002. – 265 с.
7. Слободинська Т. Складнопорядні речення як синтаксичний засіб експлікації незалежного таксису в українській мові / Т. Слободинська // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Серія : Філологія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XV-XVIII. – С. 107–110.
8. Слободинська Т. С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси / Т. С. Слободинська. – Вінниця : ПП Балук І. Б., 2011. – 404 с.
9. Храковский В. С. Таксис: семантика, синтаксис, типология / В. С. Храковский // Типология таксисных конструкций. – СПб. : Знак, 2009. – С. 11–113.

10. Jakobson R. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb / R. Jakobson // Selected Writing: Word and Language / ed. S. Rudy. – The Hague : Paris : Mouton, 1971. – P. 130–147.

The article deals with the extrataxis and its typological model. The correlation between extrataxis and taxis semantics and their features / differences typological modifications has been settled. Conception of the extrataxis is based on the exclusion unreal negative action from the taxis line.

Key words: temporality, taxis, extrataxis, typological model, dominant predicate, recessive predicate.

В статті обґрунтована семантика і определена модель екстрааксиса. Установлена взаємозв'язок між семантикою таксиса і екстрааксиса і определены особливості і различия их типологічних різновидностей. Концепція екстрааксиса ґрунтується на виключенні ірреального отрицательного действия из ряда реальных действий.

Ключевые слова: темпоральность, таксис, екстрааксис, типологіческая модель, доминантний предикат, рецессивний предикат.

УДК 811.161.2

ББК 81.2. Ук

Роман Бачкур

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ВИМІРИ СЛОВОТВІРНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ВІДІМЕННИКОВІ ДЕРИВАТИ)

У статті розглядається один із аспектів словотвірної детермінації – екстралінгвістичні чинники, що регулюють словотворчу спроможність відіменникових дериватів. На матеріалі словотвірних парадигм іменників на позначення тварин і рослин встановлюється залежність словотворчої продуктивності від низки екстралінгвістичних детермінантів твірної бази, зокрема поширеність тварини чи рослини, їх свійськість та культивованість, частотність тваринних та рослинних номенів тощо.

Ключові слова: словотвірна детермінація, словотворча спроможність, словотвірна парадигма, відіменникові деривати.

Словотвірна детермінація – напрям у сучасній дериватології, що зародився ще як недиференційований аспект дериватологічних студій, які ставили за мету не тільки всебічний опис дериваційного матеріалу, а й хоча б частковий аналіз різноманітних чинників, які зумовлюють ті чи інші словотворчі процеси. Загалом наукове дослідження спрямоване не тільки на опис і фіксацію фактів, їх групування чи класифікацію, виявлення взаємозв'язків між ними, а й на встановлення причин їх виникнення та існування. При цьому дослідження причинних зв'язків визнається в сучасній науці одним із центральних завдань, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення. “Будь-яке наукове дослідження, – пише І. Фролов, – або безпосередньо, або в кінцевому результаті своєю теоретичною ціллю визнає з'ясування найближчих і віддалених причин, що зумовлюють специфіку явищ, які вивчаються. У цьому сенсі можна сказати, що й сучасна наука розвивається під девізом родоначальника дослідних наук Нового часу Френсіса Бекона: “Істинне знання є знанням, що сягає причин”” [6, 8]. Лінгвістичні студії з цього погляду є чи не найскладнішими, що зумовлено насамперед складністю предмета дослідження – мови. Незважаючи на це, виявлення причин виникнення та протікання мовних процесів та явищ, встановлення різноманітних закономірностей їх існування та деформацій, прогнозування тенденцій розвитку мовної структури та її функціонування все більшою мірою стають пріоритетними завданнями лінгвістичного дослідження. Дериватологічні студії в цьому сенсі є особливо важливими, оскільки з'ясування причин появи нових слів не тільки глибше розкриває закономірності розвитку та існування мови, а й дає змогу реконструювати етапи виникнення та зародження слова як такого, а також дає можливість простежити за особливостями роботи людської думки, словопороджуючого мислення, вивчити потребу людини давати імена навколишнім речам тощо.

Сама можливість постановки питання про зумовленість тих чи інших лінгвальних процесів уже закладена в сосюрівському підході до інтерпретації мови як системи систем, адже система передбачає існування

взаємозв'язків та взаємозумовленостей між її компонентами. Таким чином, лінгвальні процеси повинні в першу чергу визначатися самою природою лінгвістичних одиниць, внутрішньомовними чинниками. Концептуальним твердженням, яке впливає з попереднього, є те, що акт деривації є результатом реалізації словотворчої спроможності твірної бази. Тобто причини лінгвального характеру виникнення деривата великою мірою закладені в твірному. У цьому й полягає один із аспектів вивчення словотвірної детермінації – виявлення таких лінгвальних характеристик твірного слова, які є релевантними для дериваційних процесів.

З іншого боку, не менш важливим є той факт, що мова є відображенням дійсності та втіленням думки. Більше того, саме позамова дійсність, на думку багатьох дослідників, є визначальною щодо появи в мові нових одиниць і категорій. Слушною видається в цьому ракурсі думка Ю. Фоменка: “Причини семантичних змін потрібно шукати не в мовленні (тексті), а в екстралінгвістичній дійсності, в абстрагуювальній, творчій роботі людського мислення. Нові значення (так само як і нові слова) виникають під тиском позамовної дійсності, в результаті абстрагуювальної роботи людського мислення, яке виявляє риси подібності між окремими предметами й здійснює перенос найменування з одного предмета на інший” [5, 164].

Аналізуючи словотвірні парадигми українських назв тварин і рослин (в тому числі й у попередніх наших дослідженнях) [Див.: 2], доходимо висновку, що окремі екстралінгвальні чинники є релевантними для цих словотвірних парадигм, зокрема:

– релігійно-містичне використання рослини чи тварини (у культах, обрядах, замовляннях тощо) / релігійно-містична немаркованість зооніма чи фітоніма [Див.: 1];

– частотність / нечастотність, яка відображає важливість денотата в практичній діяльності людини;

– поширення тварини чи рослини на Україні / екзотичність, декоративність рослини чи тварини;

– вимерлий вид рослини чи тварини / наявний нині вид рослини чи тварини;

– свійська (культурна) тварина чи рослина / дика (дикоростуча) тварина чи рослина;

Загалом позалінгвальні чинники, які регламентують словотворчу спроможність слова, окреслюються загальною тенденцією, спільною для словотвору різних лексико-граматичних класів слів, сформульованою свого часу О. Земською: “У слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку” [3, 16]. Серед таких сфер, важливих для життя людини, потрібно, на нашу думку, виокремлювати, з одного боку, господарсько-практичну діяльність, а з іншого боку – релігійно-міфологічну сферу, яка у житті наших предків відігравала надзвичайно важливу роль.

У віруваннях давніх українців окремі рослини та тварини були наділені міфічними властивостями, їх обожнювали, вони набували символічного й тотемного значення, втягувалися у сферу культового язичницького використання, фольклорної традиції тощо. Оскільки

словотвір у своїй суті – явище історичне, а виникнення дериватів, мотивованих назвами рослин та тварин, відбулося у історичному минулому, то правомірно розглядати релігійно-міфологічний чинник як один із визначальних у регуляції словотворчої спроможності аналізованих класів твірних (див. детальніше). Цей чинник виявляється в тому, що а) стимулює утворення великої кількості похідних; б) сприяє деривації демінутивів та аугментативів; в) позитивно впливає на утворення адвербативів та ад'єктивів із словотвірним значенням подібності [Див. детальніше 1].

Поширеність тварини чи рослини на території побутування мови є важливим фактором, що регулює словотворчу спроможність її найменування. Уже неодноразово відзначалося, що активніше підлягають найменуванню ті явища, предмети, речі, які відіграють важливу роль у практичній життєдіяльності людини. Зрозуміло, що така роль непоширеним (екзотичним) тваринам та рослинам не властива, що й пояснює невисоку словотворчу спроможність їх найменувань. Мова, за словами В. Русанівського, є фіксатором пізнаваної дійсності, “поява нової назви свідчить про завершення пізнавального процесу” [4, 8]. За умови непоширеності тварини чи рослини такий пізнавальний процес є обмеженим або загалом неможливим. Інакше кажучи, не можна дати назву речам, явищам, особам, діям, ознакам, пов'язаним з певною твариною чи рослиною, якщо така тварина або рослина не зустрічається на території побутування мови.

Назви вимерлих тварин і рослин, як і найменування непоширених представників живого світу, характеризуються словотворчою непродуктивністю. Оскільки вимерлі тварини чи рослини є водночас і непоширеними, то словотворча непродуктивність їхніх найменувань також зумовлюється відсутністю денотатів у практичній життєдіяльності мовців. Підкреслимо, що йдеться не про неважливість, а саме про відсутність тварини чи рослини у повсякденні мовця. Власне тому найменування вимерлих тварин і рослин, на відміну від назв непоширених представників рослинного та тваринного світу, характеризуються не низькою словотворчою спроможністю, а словотворчою непродуктивністю. Виняток становить номен *динозавр*, від якого зафіксований демінутив *динозаврик*. Така невелика продуктивність твірною *динозавр*, на нашу думку, зумовлено тим, що ця лексема узагальнено позначає будь-якого вимерлого ящера, а не якийсь окремий вимерлий вид тварин, і саме в цьому значенні найчастіше вживається в мовленні.

Поділ тварин та рослин на свійських (культивованих) та диких виявляє значну різницю їх словотворчих потенціалів. Тільки від назв свійських тварин утворюються певні типи дериватів (зокрема, вигуки). Найбільш повні словотвірні парадигми характерні саме для назв свійських тварин. Так, найбільше дериватів (32) зафіксовано у складі словотвірних парадигм свійських тварин *коза* та *свиня*, 29 похідних мотивовано іменником *кінь*, 27 – лексемами *звір* та *собака*, 25 – *курка*, 22 – *ведмідь*, *гуска*, *кіт* і т. д. Зі зменшенням кількості дериватів збільшується імовірність, що вони утворені не від назви свійської тварини.

Як свідчить аналізованих матеріал, окремі чинники пов'язані із високою словотворчою спроможністю твірною (багатозначність, символічність, ядерність; релігійно-міфологічне використання,

поширеність, свійськійсть тварини (окультурненість рослини корельноє із трохи вище середньої словотворчою спроможністю), належінсть до вищих рослинних чи тваринних організмів). Інші чинники, навпаки, позначаються на низькій словотворчій спроможності (стилістична маркованість, екзотичність, вимерлість тварини чи рослини, на яку вказує твірне, їх належність до нижчих рослинних чи тваринних організмів). Решту чинників корельюють із словотворчою спроможністю, наближеною або дещо вищою середнього рівня (нагадаємо, що для назв тварин середній коефіцієнт становить 1,933, а для назв рослин – 1,321).

Варто зазначити, що окремі детермінанти по-різному виявляються у словотворенні від назв тварин та назв рослин. Так, меншою мірою активізують словотворчу спроможність назв рослин, у порівнянні із назвами тварин, релігійно-міфологічне використання позначуваної рослини, належність її до культивованих. Не позначається на словотворчій продуктивності назв тварин і рослин частота їх вживання у мовленні, що насамперед пояснюється незафіксованістю більшості назв рослинного і тваринного світу у частотних словниках української мови.

Таким чином, словотвірна детермінація постає важливою лінгвістичною дисципліною. Опис фрагмента словотвірної системи мови крізь призму її детермінації дасть змогу по-іншому охарактеризувати мовний матеріал і, що чи не найважливіше, забезпечить прогнозування розвитку мови, тобто реалізує прогностичну функцію мовознавчих досліджень, яка є вкрай важливою і на сьогодні частково обділена увагою.

Література

1. Бачкур Р. Релігійно-міфологічний чинник у формуванні словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин / Роман Бачкур // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XXI-XXII. – Івано-Франківськ, 2009. – С.38-41.
2. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин / Роман Омелянович Бачкур: Дисерт. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 459 с.
3. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке / Елена Земская // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.14-17.
4. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Віталій Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240с.
5. Фоменко Ю. В. Человек, слово и контекст / Ю. Фоменко // Концепция человека в современной философской и психологической мысли. - Новосибирск, 2001. – С. 164-168.
6. Фролов И. Т. О причинности и целесообразности в живой природе: Философский очерк / И. Фролов. – М.: Наука, 1981. – 86с.

В статье рассматривается один из аспектов словообразовательной детерминации – экстралингвистические факторы, регулирующие словообразовательный потенциал мотивированных существительными дериватов. На материале словообразовательных парадигм существительных для обозначения животных и растений устанавливается зависимость словообразовательной продуктивности от ряда экстралингвистических детерминантов словообразующей базы, в частности распространенность животного или растения, домашнее или дикое животное, культивируется ли растение, частотность животных и растительных номенов и т. д.

Ключевые слова: словообразовательная детерминация, словообразовательный потенциал, словообразовательная парадигма, отсубстантивные дериваты.

The article deals with one aspect of the wordbuilding determination – extralinguistic factors governing the derivation ability desubstantives derivatives. On the material structural word paradigms of nouns denoting animals and plants is set dependent on a number of word-formation productivity extralinguistic determinants generatrix framework, in particular the prevalence of animals or plants, the frequency of animal and vegetable nominae more.

Key words: wordbuilding determination, derivational capacity, wordbuilding paradigm, desubstantive derivatives.

УДК 81'282.2(477):821.162.1
ББК 81.2 (Ук)

Лілія Париляк

ГУЦУЛЬСЬКІ ДІАЛЕКТНІ ЛЕКСЕМИ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У ДРАМІ ЮЗЕФА КОЖЕНЬОВСЬКОГО “ГОРЯНИ З КАРПАТ”

Драма Юзефа Коженювського “Горяни з Карпат” один із перших творів у польській літературі на гуцульську тематику із окресленим у самій назві місцем дії. У мові твору зафіксовано гуцульські діалектні лексеми та українські запозичення. У статті здійснено аналіз гуцульських лексем та українізмів, вжитих Коженювським у драмі “Горяни з Карпат”, з’ясовано їх семантику та особливості використання.

Ключові слова: Коженювський, драма “Горяни з Карпат”, гуцульські діалектні лексеми, українські запозичення.

Драма Юзефа Коженювського “Горяни з Карпат” один із перших творів у польській літературі на гуцульську тематику. Він був написаний у серпні 1840 року в Харкові після повернення Коженювського з Гуцульщини. В основу драми лягла оповідь, яку автор почув, перебуваючи в Карпатах. Головним героєм твору є Антось Ревізорчук, який володіє певною харизмою, бореться за свободу, не зважає на смертельну небезпеку. Цей персонаж драми польського письменника є типовим гуцулом і веде стиль життя, притаманний гуцулам. Місце дії у творі чітко окреслене, однак час ні, та з огляду на біографію письменника можемо припустити, що описані події могли б відбуватися близько 1840 року.

У вступі до драми Коженювський описав деякі риси вдачі гуцулів, їхні звичаї та спосіб життя. Автор художньо звертає увагу на зовнішність, силу, відвагу мешканців українських Карпат, а також на особливості їхнього побуту, зокрема змальовує одяг, зброю, предмети домашнього вжитку. Очевидно, що такі описи польського автора містять багато суб’єктивних вражень, оскільки сам письменник є тільки зовнішнім спостерігачем екзотичної для нього реальності, тому, як зауважив у вступному коментарі до драми Броніслав Чарнік, Коженювський описує події як “художник, чиє око вміє вловити мальовничий бік кожного предмету” [2, 16].

У вступі до самої драми польський письменник згадує про мову гуцулів. У трактуванні Коженювським мовного питання теж помітний певний артистичний підхід, оскільки деякі зауваги про мовні особливості мешканців гуцульського краю є суб’єктивними судженнями, що відразу викликають застереження. Наприклад, у вступі до драми її автор пише: “Гуцули говорять південно-руським наріччям, тим самим, яким говорять прості люди Галичини, а також у Волинській, Подільській, Київській губерніях і в цілому малоросійському краю” [4, 21]. Слід зазначити, що гуцульський говір належить до групи південно-західного наріччя і має характерні фонетичні, лексичні та граматичні риси. Його не використовували на Волині, Поділлі, в Києві та у цілій Малоросії. Отже, можемо зробити висновок, що польський письменник пише не про гуцульський говір, а про українську мову, називаючи її малоросійським

південно-західним наріччям. Оминаючи опис тогочасного становища української мови, політичні умови її розвитку під владою Росії, зазначимо, що у цитаті зі вступу Коженювського до драми “Горяни з Карпат” є дві концептуальні помилки: 1. Коженювський назвав українську мову наріччям, тоді, коли у 40-х роках XIX століття українською мовою вже було написано визначні твори української літератури Тарасом Шевченком. 2. Автор зазначив, що гуцули говорять “південно-руським наріччям”, тобто малоросійським (назвавши так українську мову), тоді як гуцульський говір має багато особливостей, які відрізняють його від української літературної мови, часом настільки, що мешканець іншого регіону України, навіть сусіднього з Гуцульщиною, не завжди зрозуміє гуцула. Для підтвердження “артистичного” сприйняття мовних особливостей гуцульського регіону польським письменником наведемо слова автора зі вступу до драми про фонетичні риси гуцульського говору: “У вимові є якась протяжність, що ніби поєднана і співом, який можна почути вже поблизу Коломиї, що не позбавлено певного шарму, особливо з жіночих уст” [4, 21].

У драмі Коженювського, написаній польською мовою, є лексеми, запозичені з української мови, а також гуцульські діалектизми. Прикладом гуцульської діалектної лексеми є слово *bryndza* ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир, бринза’ [1, 29]. У “Словнику української мови”, як і в короткому словнику “Гуцульські говірки”, цю лексему подано як діалектну, запозичену з румунської мови.

До складу гуцульської діалектної лексики входять запозичення з різних мов. Це пов’язано із чисельними, історично та територіально зумовленими контактами гуцулів. Наслідком такої мовної взаємодії і є наявність румунізмів у лексичному складі гуцульського говору. Про румунські лексеми, які поповнили гуцульську діалектну лексику, ще у 1938 році писав Ян Янів у своїй статті “Вплив словникового складу румунської мови на Підкарпаття, зокрема на гуцульський говір” [3]. Про запозичення у гуцульському говорі згадує також сам Коженювський у вступі до драми “Про гуцулів”, зазначаючи: “у наріччя гуцулів, як то зазвичай буває у пограничних наріччях, прокралися румунські та угорські слова, однак особливо значною є частина польських слів та зворотів, що походять від частих стосунків горян з тамтешніми панами” [4, 21].

Гуцульський говір зберіг також наслідки німецького впливу, що зумовлено історичними обставинами, оскільки Гуцульщина у 1772 році в результаті першого поділу Польщі увійшла до складу Австрійської монархії, а згодом до Австро-Угорщини. Текст драми Коженювського містить також і німецькомовні запозичення, що збереглися в гуцульському говорі. У творі є слова німецького походження, які функціонують в українській мові як регіоналізми. Такою є лексема *крайцар*: “*Maksym: Rzućcie tu każdy po pięć krajcarów*” [4, 38]. У примітці подано авторське трактування цього слова ‘давня австрійська монета (нім. *der Kreuzer*)’. “Словнику української мови” містить таке тлумачення лексеми *крейцар* ‘у колишній Австро-Угорщині, Німеччині та деяких інших західноєвропейських країнах (до кінця XIX ст.) – дрібна розмінна монета (1/100 гульдена – в Австро-Угорщині, 1/60 гульдена – у Німеччині)” [6].

У драмі вжито назву ще однієї монети *цванцигер*. Автор подає таке значення цієї монети ‘давня срібна австрійська монета (нім. *der Zwanziger*), що містить 20 крайцарів’: “*Antoś: Dobrzy to panowie! Ja ich*

lubiełem i oni mnie lubili. Chodzili ze mną na wyścigi na Czarną górę, oni na koniach, a ja piechotą. Nie jednego *swancygięra* dali mi za to, że spuszczal jodłę z góry, rzucał za nią topór, doganiał ją, i uchwyciwszy za toporzysko zatrzymywał na miejscu” [4, 41].

Запозиченим з німецької мови є слово *абшшт*, яке у авторській примітці означено як ‘прощання з jęz. niem. (der Abschied: pożegnanie)’: “Feldfebel: Nu kolega! Saperment! Siadaj stary! – napijem się razem i pogadamy! Dawno ci dali *abszyt*?” [4, 55-56]. У “Словнику української мови” значення цієї лексеми відповідає тому, що зафіксоване у тексті драми Коженювського із кваліфікатором *застаріле*.

Застаріле слово *дукач*, вжите у драмі Коженювського, функціонує також у діалектах. Польський письменник подає таке його значення ‘золота монета, медаль, яку гуцулки носять як корали на грудях’: “U dziewczek w końcu warkoczów, zarzuconych na wierzch głowy, wplecione białe kosteczki i amarantowe tasiemki lub wstążki [...] mnóstwo paciorków i koralów z *dukaczem*” [4, 35]. Головне значення цієї лексеми ‘срібна, а згодом золота монета [...], розповсюджена у ряді європейських країн’ [6] розвинуло у собі похідне значення жіноча прикраса у формі монети’ [6] після того, як жінки почали використовувати монети як прикраси.

Лексема *полонина* за “Словником української мови” не є діалектною і означає ‘частина гірського пасма українських Карпат, що використовується для випасання худоби та для сінокошу’. Однак її фіксує і словник “Гуцульські говірки” із значенням ‘високогірне пасовище’ [1, 153]. Це пояснюємо тим, що слово *полонина* генетично є діалектним. Воно актуалізоване в літературній мові. Окрім того, лексема *полонина* продуктивно використовується у творах художньої літератури, як прозових, так і ліричних, що теж є однією з причин її переходу у словниковий склад, який не обмежується територіальним вживанням. У драмі Коженювського слово *полонина* використовується автором продуктивно: “Maksym: Teraz, gdy mię Niemcy wypuścili, daj im Boże zdrowie, i pozwolili zobaczyć swoje jodły i *poloniny*, nie chcą żeby mi się nawet śnił biały mundur” [4, 36]; “Barany z *polonin* nam dają pieczenie / Jest wódka, gdy przyjdzie myśl zła / Pieniędzy dostarczą podróży kieszenie / Buziaka Hucułka nam da” [4, 73]. Сам автор подає таке значення лексеми *полонина*: “обширні та багаті пасовища у верхогір’ї, що не досягають такої висоти, як Крута та Чорна, називаються у тій мові *полонинами*” [4, 36].

Лексеми *дукач* та *полонина* ілюструють два протилежні явища, що відбуваються у динаміці мовних змін на лексичному рівні. Йдеться, з одного боку, про архаїзацію лексеми та збереження її історичного значення у діалектах, що є для них властивою рисою, а з іншого – про розширення території вживання лексеми та її перехід із діалектного словникового складу в літературний.

Слово *мандатаріуш*, потрактоване у австрській примітці ‘службова особа, роботу якої оплачують громадяни’, є гуцульським лексичним діалектизмом (у гуцульських говірках – *мандатор*), що має латинський корінь (*мандат* – з лат. ‘зобов’язання, право, надане особі, що займає виборну посаду’ [5], запозичене через посередництво польської мови і функціонує як діалектне: “Antoś: Tyś strzelec, ale ty nie wyciągasz lisa z nory, nie ścigasz sarny po jarach, nie mocujesz się z niedźwiedziem na *poloninach*; ty, bratku, łowisz Hucuła i oddajesz go Niemcom. Idź precz! Co ja

im powiem, to tobie na ucho powie *mandatarjusz*” [4, 41]; “Mandatarjusz: Wam nie potrzeba spławiać się do Kut, byleście spełniali moje rozkazy, to jest mandata. Od tego ja *mandatarjusz*, żeby wam kazał brać rekrutów; od tego wy strzelcy, żebyście ich zwietrzyli i wzięli” [4, 44].

Окрім запозичених лексем, які поповнили гуцульські говірки, у драмі польського письменника використано власне гуцульські діалектизми, а також слова, що належать до української літературної мови. Прикладом діалектної лексеми у творі є слово *ватра* ‘вогнище, багаття’ [6]: “Feldfebel: tylko com rozwiódł *watrę* i jego postawiłem przy magazynie za miastem” [4, 57].

Коженювський вживає у тексті драми слово *дівка*, яке в польській мові має два застарілі значення: 1. *заст.* ‘жінка легкої поведінки’, 2. *заст.* ‘незаміжня дівчина, що працює служницею у селі’ [5], перше з яких містить негативне емоційне забарвлення. У гуцульському говорі слово *дівка* не є стилістично маркованим, а функціонує у значенні ‘молода незаміжня дівчина’. У цьому ж значенні лексему вжито у тексті драми Коженювського “Горяни з Карпат”: “Prokop: Kiedy tu, na przykład, ot jak dziś w niedzielę, lub we święto siedzą przed karczmą starzy, młodzi, kobiety i *dziewki*, patrzaj, niech się tylko pokaże, wszyscy na niego wytrzeszczają oczy, każdy mu się pokłoni, każdy powita” [4, 45]. За “Словником української мови” лексема *дівка* у значенні ‘дівчина’ [6] є розмовною, тоді як короткий словник “Гуцульські говірки” подає її як діалектну. Очевидно, що це слово є діалектним у своєму стилістично нейтральному значенні, що підтверджують чисельні приклади із текстів української літератури на гуцульську тематику. Натомість у розмовному мовленні слово *дівка* вживається головним чином із негативним забарвленням.

Героїв своєї драми польський письменник називає *опришками*. У “Словнику української мови” ця лексема має два значення, друге з них є діалектним: 1. ‘народний месник, учасник народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті і Буковині проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVI – першій половині XIX ст.’; 2. діал. ‘розбійник, злодій; бешкетник’ [6]. Натомість “Словник польської мови” подає слово *опришок* у одному, негативно забарвленому значенні ‘дрібний злочинець або хуліган’ [5]. Те, що одне із значень лексеми *опришок*, в якому розкрито відомості про учасників історичних процесів у карпатській частині Західної України не подано у “Словнику польської мови” виявляє пені мовні стереотипи. Закономірно, що ворожа сторона не може бути потрактована об’єктивно. У гуцульських говірках, окрім застарілого значення ‘розбійник’ слово *опришок* має ще й позитивне забарвлення ‘сильний, мужній хлопець’. Щодо тексту драми, то тут слово *опришок* вжито в діалектному застарілому значенні, оскільки, у авторській рецепції *опришок* – розбійник. Описуючи життя гуцулів, Коженювський зауважує: “Wzięty w rekruty i tęskniąc do rodziny, jeżeli tylko może zbiec, z pewnością zbiegnie, a wróciwszy w górę, szuka ocalenia wśród rozbójników, którzy w miejscowym języku nazywają się *opryszkami*” [4, 26]. У тексті драми слово *опришок* вживається як у ремарках, так і в мові персонажів: “Na świętym pniu pali się ogień. *Opryszki* w różnych grupach. Noc” [4, 73]; “Jeden z opryszaków: Hej! bracia *opryszki*! nalejcie do czarki, / Do ognia przynosicie tu drzew” [4, 73]; “Oficer: Stary jakiś *opryszek* sam się oddał w ręce nasze i prosi, żeby go wpuścić” [4, 87].

У драмі польського письменника, окрім гуцульських діалектних лексем, зафіксовано запозичені з української мови слова. Фонетично зміненим вжито слово *стурта* (в українській літературній мові – *скурта*). У авторській примітці подано семантизацію цієї лексеми ‘копи, стіжки’: “Antoś: – Bywało, gdym stał jeden na wierzchołku Czarnej Góry, gdym widział na dziesięć mil wokoło góry mniejsze, jak ogromne *styrty* zielonego siana, gdy pod nogami mojemu ciągnęły chmury, a nad głową nie było nikogo prócz orła, który szumiał skrzydłami – o! jak mi było świeżo, jak wesoło, jak swobodnie” [4, 59].

Зауважимо, що твір Коженівського починається транслітерованим фрагментом української пісні, яка містить вказівку на локалізацію дії у драмі:

“Nyma ryby w Czeremosi,
Wsiu pojila Szczuka;
Powisyły Tychończuka
I Rewizorczuka” [4, 33].

У ремарці зафіксовано лексему *коломийка* у значенні ‘українська народна пісня’ [6]: “Przy otwarciu kurtyny słycać nutę znanej *kołomyjki* przy akompanjamentcie fletu” [4, 35]. Друге значення слова *коломийка* ‘гуцульський народний танець, головною фігурою якого є замкнене коло’ [6] у тексті твору не заманіфестовано. Слід зазначити, що лексема *коломийка* зафіксована у “Словнику польської мови” зі значенням ‘український народний танець, подібний до танців польських гуралів’ [5].

Лексема *небіж* вживається у тексті драми зі значенням ‘бідолаха’, яке “Словник української мови” подає як застаріле [6]: “Komisarz: Czy wiesz, co ci czeka? Antoś (z pokorą): Wiem – szubienica. Komisarz: Za dwadzieścia cztery godzin, *niebożę*” [4, 82].

Слово *верховина* в українській мові означає ‘високогірну місцевість в українських Карпатах’ [5], однак автор у примітці подає невласливе для цього слова значення ‘зарослі’: “Piąty opryszek: Na drodze do Burkutu spotknełem Hucułkę z Krzyworówni, która panom niosła masło. Żwawa dziewczka, mojego zrostu, rumiana i czarnobrewa. My tam obaj leżeliśmy w *wierzchowinie* i czekeli, czy się co nie trafi” [4, 75-76].

Невласливо потрактовано Коженівським також українське слово *крамниця*. Автор у примітці зазначає, що *крамниця* – це ‘крам’, однак в українській мові це слово має значення ‘приміщення для роздрібної торгівлі; магазин’: “Jeden z opryszków: Tytoniu przyniesiem z węgierskiej granicy/ Tam zwiążem strażników za łby/ Odzieży dostaniem z żydowskiej *kramnicy* / I żyda przykujęm do drzwi” [4, 73].

У драмі Коженівського зафіксовано український прикметник *спосібний*. Значення цього слова письменник трактує як ‘здатний, зручний, відповідний’, у “Словнику української мови” – ‘зручний; здібний’ [6]. У драмі проілюстровано значення ‘здібний’: “Prokop: Tak jak on sam rozegnał *sposobnych* chłopaków, tak niech sam idzie” [4, 45].

Дієслово *попастися* автор трактує як ‘потрапити, знаходитися’: “Maksym: Jakżeś się tu *popadł*?” [4, 77]. Однак в українській мові дієслово *попасти* у значенні ‘потрапити’ не вживається з часткою –ся (‘się’). Очевидно, польський письменник вжив українське слово за аналогією до польського ‘dostać się, znaleźć się’.

Предикативний вираз *дасть Біг* Коженівський трактує з огляду на його походження та локалізацію: ‘означає це слово – нема, тобто: зараз нема, але потім *дасть Біг*. Цього слова немає в Галичині та на Волині, однак з’являється воно знову в полтавській та харківській губерніях’: “Prokop: Kiedy przyjdzie gdzie kórego posłać: ot naprzykład, kiedy jaki pan z cyrkułu jedzie do Burkutu i trzeba mu dać ludzi do posługi, chodzisz, wołasz, każesz, mówisz, że pan mandatarjusz kazał – nie słuchają, niema, *daşby*” [4, 46].

Частка *нібито* (pol. *niby*), вжита у драмі, також є запозиченням з української: “Piąty opryszek: Dziewka to i zmiarkowała, że cygan paskudny i tchórz, *nibyto* rozwała (pocałować siebie)” [4, 76].

Драма Коженівського “Горці з Карпат” містить гуцульські діалектні лексеми та слова, запозичені з української мови. Гуцулізми, вжиті у драмі польського письменника, – це слова румунського та німецького походження (*бриндза, крайцар*), застірлі українські слова (*дукач*), збережені у діалектному складі мови, власне лексичні діалектизми (*ватра*). До українізмів у драмі Коженівського належать різні за частиномовною належністю лексеми – іменники (*коломийка, верховина*), прикметник (*спосібний*), дієслово (*попасти*), частка (*нібито*).

Література

1. Гуцульські говірки : Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1997. – 232 с.
2. Czarnik B. Wstęp // J. Korzeniowski. O Hucułach. – Lwów, 1899. – S. 3-17.
3. Janów J. Wpływ słownictwa rumuńskiego na Podkarpacie, osobliwe na gwargę huculską: Pochodzenie Hucułów w swietle zapożyczeń / Jan Janów // Sławia orientalis, 1993. – T.42. – №4. – S. 499-510.
4. Korzeniowski J. Karpaccy górale, dramat w trzech aktach. – Kraków, 1923. – 88 s.
5. Słownik języka polskiego. Wydawnictwo Naukowe PWN. – Режим доступу: <http://sjp.pwn.pl/>.
6. Словник української мови (1970-1980). – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>

The theme of Juzef Kozheniowski's drama “Karpaccy Górale” is the life of Hutsuls. The place of act is Hutsulshchyzna and the writing is stylized by Hutsul dialect. There are many borrowing lexemes from literary Ukrainian language in the Kozheniowski's drama Karpaccy Górale. In proposed article the hutsul dialect lexemes and lexemes borrowed from Ukraininian language are analyzed, the meaning of this words are describe.

Key words: Kozheniowski, drama “Karpaccy Górale”, hutsul dialect lexemes, lexemes borrowing from ukrainian language.

Драма Юзефа Коженівського “Горці з Карпат” одно из первых сочинений в польской литературе о жизни гуцулов. В произведении использованы гуцульские диалектизмы и украинизмы. В статье проанализирована гуцульская диалектная лексика и украинизмы из драмы Коженівського “Горці з Карпат”, определено их значение и особенности использования в тексте.

Ключевые слова: Коженівський, драма “Горці з Карпат”, гуцульские диалектизмы, украинизмы.

УДК 811.161.2'282.2
ББК 81.2 Ук-5

Оксана Ципердюк

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ВАСИЛЯ ГЕРАСИМ'ЮКА

У статті проаналізовано використання гуцульської діалектної лексики в мові поезій Василя Герасим'юка (на матеріалі збірок “Діти трепети” та “Папороть”). Простежено особливості сприймання діалектизмів читачем. Розглянуто лексичні, граматичні та фонетичні риси гуцулізмів, своєрідні власні назви, визначено їх роль у поетичних текстах. Діалектні елементи в художньому мовленні досліджено в їх взаємозв'язку із сучасною українською літературною мовою.

Ключові слова: діалектизм, гуцульський говір, мовостиль, Василь Герасим'юк, сучасна українська літературна мова.

“Зв'язок людини з місцем її проживання – загадковий, але очевидний. Або так: безсумнівний, але таємничий. Відає ним відомий древнім *genius loci*, геній місця, який пов'язує інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їх матеріальним середовищем. ... Зрозуміло, що “геній” має до “місця” безпосередній біографічний стосунок” [1, 9]. Такий зв'язок беззаперечно відчуваєш, коли читаєш поезію Василя Герасим'юка, гуцула з діда-прадіда, рід якого здавна проживав у серці Гуцульщини – селі Прокурава біля Космача. Хоч сам поет і живе в Кисві, його називають “карпатським поетом”, вважають, що “світило поезії Герасим'юка подвійне: Космач-Київ” [15]. О. Ірванець ще категоричніший: “Щоб стати Василем Герасим'юком, потрібно народитися в Карпатах і вирости на Гуцульщині. Ото й усього. Інше додається” (газета “День”, 12 грудня 2004 р.).

Унікальна краса карпатського краю, своєрідність звичаїв гуцулів, збереження архаїки в побуті і світогляді, магічний зв'язок мешканців гір з природними та надприродними силами – усе це причарувало не одного чужинця. То можна собі лише уявити, який міцний зв'язок самих гуцулів з рідним краєм. У М. Влад, для прикладу, він вилився в книжку гуцульських звичаїв і вірувань “Стрітенне”. Авторка цитує спогади “збирача гуцульських скарбів” Луки Гарматія, який згадує про те, що М. Коцюбинський, з яким він шукав тіней забутих предків, “не міг налюбуватися своєрідною красою Карпат, які далеко перемогли вражіння его з Альп, Криму, Апеннін та Піренеїв”. А про себе етнограф пише: “Як приїхав я десять років тому сюда із розкритим ротом, так всі десять і ходив” [3, 35].

Гуцульщина спричинилася і до формування поета В. Герасим'юка, визначивши його творчу індивідуальність. К. Москалець у коментарях “Папороть”: етика і поетика” зауважує: “...поезія Герасим'юка ґрунтується переважно на універсалиях гуцульського космосу, на маловідомих віруваннях і ритуалах, на висловленні мовчазного або й позамовного досвіду, коли споглядання квітучої черешні перетворюється на приватну літургію, а неможливість поховати покійного – через надто глибокий сніг

у горах – обертається, всупереч сподіванням, не голосінням, а вищою іронією і самоіронією...” [8, 296].

На базі гуцульського діалекту сформувалася й “мовна свідомість” [13, 121] В. Герасим'юка. Гуцулізми, звичайно, не є єдиним мовним джерелом для творчості поета, але вагомо представлені в його мовостилі.

У статті ставимо за мету проаналізувати діалектну лексику в мовостилі В. Герасим'юка (здебільшого на матеріалі збірок “Діти трепети” [7] та “Папороть” [8]), простежити особливості сприймання діалектизмів читачем, визначити роль різних груп діалектизмів у поетичних текстах. Говіркові елементи розглядатимуться в їх взаємозв'язку із сучасною українською літературною мовою.

Наше зацікавлення взаємодією говіркових та літературних елементів у художньому мовленні перебуває в руслі актуальних лінгвістичних досліджень. В останні роки зросла увага мовознавців до проблем функціонування діалектів і їх впливу на літературну мову (див., наприклад: [13; 10; 14; 11]). Особливо активно вивчаються гуцульські говірки (про особливості гуцульських говірок на різних мовних рівнях, територію поширення див.: [12, 225-230]). Організовано кілька наукових конференцій, присвячених гуцульському діалекту (2008 р., 2010 р., 2012 р.). Якщо переглянути зміст статей, опублікованих учасниками конференцій [4-6], то можна побачити, що науковці здебільшого розглядають гуцульський діалект у творах класиків (див., напр., статті В. Берегеч; В. Грещука; Н. Журавльової; О. Черемської; В. Жовтобрюх [4, 138-142; 21-26; 118-121; 131-133]), рідше – у текстах сучасних письменників (статті В. Кононенка; Л. Бойко, Г. Микитів; О. Ципердюк [4, 17-21; 59-61; 121-125]). Діалектизми в поетичному мовленні В. Герасим'юка не були предметом спеціального лінгвістичного дослідження.

Про зв'язок з Гуцульщиною, зокрема її природою, говорять уже назви збірок поета: “Смереки” (1982), “Потоки” (1986), “Космацький узір” (1989), “Діти трепети” (1991), “Осінні пси Карпат” (1998), “Суша різьба”, “Папороть” (2006).

У назві “Діти трепети” автор вдало використовує діалектизм *трепета* (відомий, до речі, у багатьох південно-західних говірках), який, на відміну від літературного *осика*, має ще не затерту внутрішню форму і семантично пов'язаний зі словами *трепет* “тремтіння”, *трепетати* “тремтіти”. Дерево отримало назву *трепета* через зовнішню ознаку: його листя тремтить. “У народі осика вважають “заклятою”, “невірною”. За християнськими оповідями, вона стала такою, коли на її гілці повісився Іуда (апостол, котрий продав Ісуса Христа за 30 срібних грошей). Іншого разу осика видала Божу Матір, яка сховалася від переслідування вояків... Із осики не будують оселі, не роблять предметів домашнього вжитку, “бо вся родина тремтітиме день і ніч від хвороби”... Інколи з осики роблять віко труни або раніше втикали кілок на могилі померлого, щоб не лякав живих” [16, 199-200]. У поєднанні з іменником *дити* саме діалектизм *трепета*, виявляючи через мовне оформлення свій глибинний зміст, несе основне семантичне навантаження, розширює смислові обрії назви збірки, робить її образною і багатовимірною.

Назва збірки “Папороть” теж символічна. Папороть – це рослина, яка “розмножується не насінням, а спорами, тому вчені вважають, що вона

ніколи не цвіте. Проте українці вірять, що в глуху липневу ніч, напередодні Івана Купала, з'являється вогненна квітка папороті. У давнину люди ходили її шукати, думали, що вона наділена чарівною силою: допомагає знайти скарби, сховані в землі, розуміти мову звірів і птахів, зілловати людей. *Папороть* – *символ чогось незвіданого, потаємного, дивовижного*” [16, 200-201].

Діалектне мовлення присутнє і в назвах багатьох віршів або перших рядків, якщо поезія без заголовка: “*Бурелім* на провідну неділю 1989”, “Невже *празниковий* розходиться люд?”, “Є різні *ватри*. Є *ватри*...”, “Коли пішли зі світу *тазди* перші...”, “В горах є ще дві *тражди*. Хлопці, знімайте кіно...”, “Білими *волічками*...”, “Найтонша *ватра* не згаса...”, “...І заклинання *мольфарів*...” (зі збірки “Діти трепети”); “*Лісна* опівдні”, “Вона *потрафляє* на довше...”, “Дальнім *грунем*”, “На ту *стасеньку* вийшов я вночі...”, “Водохреще моє, *Відориці*...”, “*Сигла*” (зі збірки “Папороть”). На думку В. Кононенка, “введення етнографізмів (це стосується всіх груп діалектизмів. – О. Ц.) у назву твору має на меті зацікавити читача незвичним словом, оновити лексикон, ввести елементи екзотики” [4, 19]. Нам видається, що діалектизм ще й налаштовує читача на сприймання поетичного тексту, розуміння його змісту, є *виявом мовної свідомості автора*. Екзотикою гуцулізм є для реципієнта, але аж ніяк не для поета.

Деякі діалектні слова (можемо це стверджувати й на основі власної мовленнєвої практики) настільки міцно закорінені у свідомості, що не дозволяють співіснувати там ще й літературному варіантові. Це підтверджує діалектизм *афини* “чорниця” (значення діалектної лексики подаємо за словником гуцульських говірок [10]), який – разом зі спільнокореневими словами та іншими гуцулізмами – часто використовує В. Герасим’юк:

ДВІ АФИНКИ

Володимирові Вознюку

*Дві афинки на сигліні... Однині
вони вже є. Чорніють у росі
Дві афинки на сигліні в долині:
в траві, в росі – з небес і голосів.
Гуде гора навпроти них – Палита.
На ній був зруб, і афини були.
Тепер смеріччям до небес пришиита,
а буками прибіта до скали
чорнющої, хоч там потік дзюркоче
на дні каміннім, у застиглий тьмі...
За крок до прірви зупинити хоче
дві афинки на сигліні... Самі
за крок до прірви! І за крок до лісу,
на крок випереджаючи грибів
прибулий запах і Палиту, сизу
від хмари недитинних голосів.
Дві афинки найперші... Чорні міти.
Карби солодкі на крутій стезі,
де й чорну душу можна прихистити,
а їх – ніяк,*

самих в траві, в росі. (Зі збірки “Космацький узір”, 1989 р.)

У наведеному вірші діалектне слово *афинки*, винесене в назву і кілька разів ужите в тексті, є ключовим словом. Саме через лексему *афинки* у зменшено-пестливій формі і протиставлення “*на сигліні*” (пор.: *сигла*, *сигленка* “густий, непрохідний ліс, переважно смерековий”), як нам видається, розкривається головна думка твору: тендітність, беззахисність природи і людини.

В іншій поезії діалектизми допомагають створити чуттєвий образ – запах-спогад, який мандрує крізь “*ночі, дні й роки*”, “*сніги, міста*”, завжди повертає ліричного героя (автора) до рідної землі:

Здалеку надходять.

*Із душі
тихої –
ще жовта й старовинна...
Афин запах,
потім запах сіна.
Потім ночі, дні й роки – чужі.
Афин запах!
Стільки – не зібрать –
гребінками гори прочесати!
Запах сіна афинниковатий,
де сніги,
міста, сіна стоять...
Де старий, невиспаний візник
звівся! –
На вітрах волосся й руки.
А над ним викруглюються звуки.
Запах обертається,
мов диск.* (Зі збірки “Була така земля”, 2003 р.)

В обох наведених текстах діалектизми виконують і текстотвірну функцію, зокрема й через уживання спільнокореневих слів: *афини*, *афинки*; *афини*, *афинниковатий*.

Поет завжди вживає гуцулізм *маржина* “худоба” і жодного разу не використовує літературного відповідника, що зумовлене, на наш погляд, тим, що *худоба* в переносному значенні (“бидло” [2, 1576]) є лайливим словом. Евфонія та відсутність негативних конотацій робить діалектизм у певному контекстуальному оточенні поетизмом. Пор. у контексті: “*Співав я маржині у стайні – я знаю цей стан*” [7, 17], “*Маржина в стайні зроду не була: ховає у смереці дух маржина...*” [8, 127].

Інколи буває важко розмежувати говірковий елемент та індивідуально-авторський неологізм. Напр.: “*Сивнющу гілку яблукату ти ненароком відчахнув...*” [7, 101]. Короткий словник гуцульських говірок не фіксує виділених слів, але подає прикметник *сивний* “рясний; урожайний”. Прикметник *сивнющий* утворений на базі діалектизму, але може бути авторським новотвором, якщо такого немає в мовленні гуцулів. Прикметник *яблукатий*, який не фіксується жодним сучасним тлумачним словником, є похідним від нормативного іменника *яблуко*. Але, знову ж, не можемо без глибокого дослідження говіркового мовлення або коментарів самого поета достеменно встановити авторство новоутвореної лексеми.

На жаль, у збірці “Діти трепети”, звідки цей вірш, немає жодного пояснення говіркового слова. А такі примітки з тлумаченням значення діалектизму були б дуже доречними, особливо коли це не такі часто вживані в художніх текстах лексеми, як *ватра*, *бартка*, *легінь*. На наш погляд, у цьому плані значно вирає збірка “Папороть” з примітками К. Москальця та автокоментарями. К. Москалець пише: “... досліджуючи і обговорюючи її (творчість Василя Герасим’юка. – О.Ц.), я не раз опинявся у скрутному становищі, коли витончений герменевтичний інструментарій і цікаві новочасні концепції виявлялися безпорадними перед елементарними фактами Герасим’юкової поезики. Що, скажімо, означає “мерва” або “негура”? ...Ясна річ, значення незрозумілих слів можна розшукати в словниках (хоча пересічний читач навряд чи стане користуватися ними)” [8, 297]. Щоб до кінця збагнути поезію В. Герасим’юка, треба розгадати “авторський код”. Читач мусить, з одного боку, розуміти значення діалектизмів, з іншого – “мати співмірний з авторовим досвід”, і йдеться тут “про своєрідно герметичні речі: про досвід вигнання цілої родини, ...про кривий досвід гуцульства – гуцульства як релігії, з усіма пластами її мистецької архаїки, з діалогом ген, де коломиїки і Бахметюкові кахлі перемовляються з провісництвами потоків, з легендами про Довбуша...” [8, 295-296].

Зчаста гуцулізм стає зрозумілим у В. Герасим’юка з контексту. Так, значення слова *аркан* у поезії “*Чоловічий танець*” прояснює вже її назва, а далі особливості танцю розкривають ще й такі сполучення слів: “*древне чоловіче коло*”, “*зчеплені чоловічі руки*”, “*в заповітному колі*”, “*ти протанцюєш ... із криком по-звіриному протяжним*”, “*найтісніше коло*”, “*древнього танцю*” [8, 162-163].

Поряд із діалектизмом можуть уживатися літературні синоніми, що в комплексі сприяє розгортанню художнього тексту. У вірші “Є різні *ватри*. Є *ватри*...” з діалектним *ватра* синонімізуються такі іменники: *полум’я*, *вогнище*, *багаття*, *свіча* [7, 36-37]. Діалектизм, ужитий шість разів, “прошиває” поезію наскрізь і разом із синонімами, які увиразнюють його різні відтінки, “зцементовує” текст. У поезії “Старовинний пейзаж” нормативне *дзвоники* в першій строфі синонімізується з говірковим словом *колокільця* (пор. *колокіл* “дзвінок, який вішають на шию худобі”), створюючи своєрідне обрамлення: “*Поблизу в тумані повільно бредуть прокажені. Дзвіночки про них сповіщають, сповільнюють віри*”; “*Якого ще, доки й навіщо потрібно терпіння? Які колокільця про хвору ходу сповістять?*” [7, 25].

В. Герасим’юк нерідко використовує діалектизми для римування. Такі рими є несподіваними й новими:

*І заситає світлий пил
цю твердь по волок.*

Ти йдеш по нім з останніх сил.

І грає волох [7, 52].

*Ти мені сказала, що три дні
тому між літаючого листу
бачила смереку на ґруні:*

на боках – від моху – попелисту [7, 53].

Водохреще моє, Відорці,

Мій Йордан, от нарешті мій.

Ти прийшла, щоб закрити очі.

І шепочуть тобі: “Обмий”.

Встала б мати зібрати сина,

Одвернути тебе: “Не руш”.

Палахкоче твоя хустина –

Темна явида змійних руж! [7, 73].

В. Герасим’юка як поета народив і сформував гуцульський край. Географічні орієнтири Гуцульщини стали дороговказами Герасим’юкової поезії. Разом з ліричним героєм (автором) так і рухаємось: від *Прокурати* до *Космача* й *Коломиї*, від *Грегота* до *Чорногори* й *Говерли*, від *Черемоша Білого* й *Чорного* до *Прута* й озера *Несамовитого*. Природа настільки близька авторові, що персоніфікується:

Ох, Марічейко, озеро Марічейко!

Льодовикове око Чорногори,

високе крижане пристанище летаргійних самогубців...

... щоб самому не кинутися у Марічейку,

о Марічейко,

не розтопивши кригу твоїх грудей [8, 261-262];

...З потоку підняли, несуть у ліс...

І той, котрий прокинувся, заплаче.

А може, й ні. Бо там не буде сліз,

Де ти перевертаєшся, Космаче [8, 156].

У поетичних текстах засвідчені ще такі місцеві власні географічні назви: ойконіми – *Тюдів*, *Пістинь*, *Утороти*, *Жаб’є*, *Косів*, *Кути*, *Брустури*; ороніми – *Палита*, *Яловичора*, *Піп Іван*.

Гуцульським колоритом позначені антропоніми, деякі з яких пов’язані з конкретними історичними постатями, розкривають історію гуцулів: *Федьо*, *Олекса*, *Анна*, *Дзвінка*, *Довбуш*, *Орфенюк*, *Баярак*, *Дідушко*. З вірша “1745 – Петрівка”:

Сіли у корчмі. А Федьо – на під.

Той і в негурі вздрить: хто і куди.

Орфенюк, Баярак. Корчмар Давид

запитально виходить. Довбуш: “Сиди”.

...Аби пан із хлопа Дідушком не став,

бо не відав той Дідушко страму –

в Білий Черемош молоко виливав,

тому Білий, а Чорний – чорний чому? [8, 236-237].

В. Герасим’юк використовує народну практику пов’язувати час, події в житті з християнськими святами: *на Петра*, *на Михайла*, *на свято Іллі*, *на Стрітіння*, *до Спаса*, *на вівторок Великодний*, *до Різдва*, *на Юра*. Пор.:

...помираючи вранці на Юра,

я став поетом... [8, 269];

Найтону свічку від стихії в сорок

На Стрітіння я вперше посвятив –

до Спаса, до моїх серпневих днів [8, 252].

Особливістю гуцульського світогляду є збереження язичницьких вірувань, що відображено в аналізованих поезіях через такі номінації: *Лісна* “міфічна істота у вигляді прекрасної дівчини, що живе в лісі і може змінювати свою зовнішність, являючись чоловікам” [18, 117-120], *Арідник*

“диявол, володар пекла”, “чорт, нечиста сила”, “злий дух” [18, 27-28], *Мара* “примара, дух убитого чоловіка, що привиджується людям – один із міфічних персонажів” [18, 125-128], *мольфар* “знахар, ворожбит, дії якого часто бувають зловорожими”, “чарівник, який “відбирає” молоко у корів, замовлянням відвертає дошові хмари, градівник” [18, 128-130], *явида* “чорт, нечиста сила” [18, 197-198]. Пор. у тексті:

*Я не ворожбит, не пізній мольфар... [7, 20];
Але настала, Господи, та година,
коли покидає мене
стадо моє.
І тоді приходить Мара –
півлюдина, півнелюд [7, 59].*

Гуцульські говірки фіксують самобутню назву – слово *Чугайстер*, значення якого В. Герасим'юк пояснює так: “Чугайстр – добрий дух, охороняє отари й пастухів” [8, 314]. У вірші “Старий Завіт”, де “мається на увазі не лише частина Біблії, а й світ гуцульських міфів, зв’язок між полонинськими людьми та духами, передавання цього зв’язку від покоління до покоління” [8, 314], змальовано зустріч людини з *Чугайстром*:

*... І побачив постать
в бараці – наближалась у диму,
нагадуючи здалеку Чугайстра: звисала вовна з нього, борода,
як вовна, сива, лісова хода,
а поглядом барак, мов дєбрю, – наскрізь.
Перехрестився тато – той не зник.
І вдруге, втретє, але той не здимів:
вистукував копитами своїми,
немовби він зайшов у пастівник [8, 151-152].*

Язичництво в гуцулів органічно вплітається в християнство. Поет зворушливо описує “обряд: коли черешня розцвітає на Великдень, то священник святить паску черешневим цвітом” [8, 315]:

*Святили паску черешневим цвітом –
черешня на Великдень розцвіла,
і подихом, пелюсткою сповитим,
хитнула запах свіч...*

Черешне-сестро, паску посвяти [8, 183].

Усі барви рідної говірки (з фонетичними та морфологічними рисами) звучать у віршах тоді, коли поет цитує архаїчні тексти, передає мовлення гуцулів: “З черленого потоку вийшов черлений чоловік у черленім сардаку, у черлених гачах, у черлених постолах, у черленім ремени, у черленій сорочці, у черленій крисані, з черленов сокиров, пішов у черлений ліс, нарубав черленого дерева, наколов черленого вориння, на черленій землі заклав черлену кошару і загнав черлені вівиці, надоїв черленого молока, пішов на черлений ярмарок, продавав черленов мірков: хто си напив, аби си розсів, а хто вздрів, аби осліп, а хто учув, аби оглух (Полонинське замовляння)” [8, 58]; “... чи то пак, гадде, як казав мій дід” [8, 236]; “Твар, як плакуча верба стала (це описав, де згадував маму: про те, що мнєкий – до того, аж вії шмаркати). Жалєсливість таку поправ...” [8, 91]; “На Петра з лісу принесли, криваві зняли постолі у пісні: най живу – най гину” [7, 77]; “... там чорні хлопці були і цвіли!.. Аїя,

хло', айя!” [8, 70]; “А чого-с така люта?!” – крикнув сліпий і кинув проти неї кептар” [8, 149]; “Бо на світі мусить бути гуцул, що орел ’го носив, а любов уб’є” [8, 240]; “... коли ти говорив, наголошуючи по-нашому перший склад: “Я гуцул і ти гуцул, я з Утороп, ти з Пикуреви”, вимовляючи мою Прокураву на наш лад” [8, 64].

Лексико-семантичний аналіз діалектної лексики дозволяє виявити серед іменників назви: *осіб* – *бахур* “дитина, частіше хлопець”, *бокораши* “сплавник”, *ватаг* “той, хто переробляє молочні продукти на полонині; старший вівчар”, *волох* “румун; буковинець”, *вуйна* “дружина брата матері або батька; старша жінка взагалі”, *вуйко* “брат матері або батька; старший чоловік”, *газда* “господар; порядна, чесна людина; чоловік”, *газдиня* “господиня; порядна чесна жінка; дружина”, *громадільниця* “жінка, що громадить сіно”, *жовнірик* “зм.-пестл. до жовнір “військовик, солдат”, *княгиня* “молода на весіллі”, *летінь* “парубок, дорослий хлопець”, *нанашка* “хрещена мати; старша жінка взагалі”, *нехарь* “нечистота; неохайний (про людину)”, *сарака* “бідолаха, сирота”, *цімбор* “рідк. напарник по роботі”, *шандарик* “зм.-пестл. до шандар “заст. жандарм”; міфічних істот – *Арідник*, *Лісна*, *Мара*, *мольфар*, *Чугайстер*, *явида* (значення уже пояснювалися); *тварин* – *гад* “змій”, *гадина* “гадюка”, *гадде* “зб. гаддя”, *маржина* “худоба”, *муравель* “мурашка”, *струг* “форель”, *ярчук* “річний баран”; *рослин* – *афина* “чорниця”, *бараболя* “картопля”, *білотка* “едельвейс”, *гліг* “глід”, *матритан* “беладона”, *ріща* “хмиз”, *ружа* “троянда”, *трепета* “осика”; *географічних об’єктів* – *бескид* (*бескет*) “недоступна вершина”, *грунь* “вершина гори”, *зарінок* “місце біля річки, устелене галькою; лука, пасовище біля річки”, *кичера* “гора, стрімка гора, поросла лісом, крім вершини”, *кішня* “частина сіножаті чи полонини, призначена для косіння”, *курбало* “глибока спокійна вода; велика площа будь-чого”, *сигла* “густий непрохідний ліс, перев. смерековий”, *скала* “скеля”, *стрім* “купа, звалище”, *толока* “пасовисько; земля, ніколи не орана”; *природних явищ* – *негура* “туман”, *плова* “злива, раптовий дощ”; *одягу, взуття*. Його *частин* або *прикрас* – *бинда* “стрічка”, *вберя* (*уберя*) “одяг”, *волічка* “вовняні шнурки, рідше шкіряні ремінці, якими прив’язують постолі; суканий шнур для бесаг, тайстри”, *гачі* “штани, перев. з домотканого полотна або сукна”, *запаска* “жіночий поясний одяг з двох полотнищ, тканий з вовняної пряжі”, *кептар* (*киптар*) “хутряна безрукавка, перев. з орнаментом”, *крисаня* “чоловічий фетровий капелюх з прикрасами”, *лахи* “зб. одяг; білизна”, *сардак* “верхній короткий рукавний одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками”, *тороки* “горочки, бахрома”; *зброї* – *бартка* “топірець з довгою ручкою, прикрашений орнаментом”, *твер* “гвинтівка”, *канона* “гармата”, *карабін* “автомат”; *будівель і їх частин* – *тражда* “спеціальний тип огорожі (високий суцільний дощатий паркан) на Гуцульщині; гуцульська садиба”, *колиба* “житло лісорубів, пастухів”, *кошара* “тимчасово загороджене місце для овець”, *обійстя* “садиба, двір”, *оборіг* “повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя, соломи”, *пастівник* “місце для пасовища поблизу села; невелика обгороджена площа для хворих овець на полонині”, *ляда* “частина ткацького верстата; прилавок; дверцята при вході на горище чи в погребі”, *під* “горище (над хатою)”, *стая* “постійне або тимчасове житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти”; *посуду* – *бербениця* “дерев’яна посудина для зберігання бринзи”, *горне*

“кухлик”, *пуделко* “коробка”; знарядь праці і професійної лексики – *гребінка* “пристрій для збирання чорниць”, *кошіль* “великий плетений кошик”, *кошелик* “невеликий кошик”, *мерва* “недоброякісне сіно; перегнила солома”, *цапіна* “важіль, держак із загнутим металевим кінцем для пересування колод”, *дараба* “пліт, збитий з кругляків, який сплавають по ріці”, *плет* “вміст шлунка маленького теляти, яким підквашують молоко”, *колокільця* “дзвоники”, *ліжчик* “домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком”, *махталі* “моток ниток (фабричних)”, *міцка* “руно з ягнати; вовна з першої стрижки”, *натинина* “вовна з однорічної вівці”; абстрактної лексики – *басарунок* “невеличкий подарунок як віддяка за зроблену послугу”, *відумерша* “майнова спадщина після померлого; спадщина, з якої ніхто не користує”, *набуток* “гостини, забава”, *рейвах* “галас, крик; метушня”, *сопух* “сморід; задуха”, *страм* “сором”, *толока* “одноразова гуртова безоплатна допомога при виконанні важких робіт”, *туск* “туга, сум”; танців – *аркан*, *гуцулка*; музичних інструментів – *дримба* “щипковий музичний інструмент”, *трембіта* “духовий музичний інструмент – дерев’яна труба (до 3-х метрів довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою”, *фрілка* “вид соплі, флюяра”.

Ми виявили також діалектні слова на означення дій – *вздріти* (*уздріти*) “побачити”, *вспівати* “встигати”, *гайтувати* “полювати; гонити, наздоганяти; гавкати (про собак)”, *зашкруміти* “зачадіти, зашкварчати”, *літувати* “перебувати на полонині протягом літнього сезону”, *настарати* “надбати, роздобути”, *нипати* “шукати”, *пантрувати* “пильнувати, стежити; доглядати”, *потрафити* “потрапити; влучити, поцілити”, *сокотити* “пильнувати, стежити; доглядати”, *трепіцкатися* “тремтіти; пручатися”, *цоркотати* “стукати; брязкати”; властивостей та ознак – *великодний* “великодній”, *замоцний* “заміцний, засильний”, *мішітінний* “божевільний, нерозумінний”, *празниковий* “який стос. празнику “поминок, храмового свята”, *сторонський* “нетутешній, чужий”, *файний* “гарний”, *хихластий* “пухнастий; гіллястий”, *цуравий* “обдертий, обірваний (про людей)”, *черлений* “червоний”.

Прислівники та службові слова вживаються рідко: *видко* “присл. видно”, *доста* “присл. досить”; *гейби* “част., спол. ніби”, *айя* “част. ужив. для підтвердження, рідше заперечення чієїсь думки; так; ні”, *клей-гов* “виг. ужив., щоб попередити про спуск дерева згори; увага, стережися”, *мой* “виг. ужив. при звертанні до когось”, *рист* “вигук, яким підганяють овець”.

Знання значень діалектної лексики допоможе читачеві глибше збагнути зміст поезій В. Герасим’юка. Наведені гуцулізми вживаються в тексті адаптованими до літературної мови, тому їх фонетичні та морфологічні риси передаються рідко.

У двох збірках виявлено близько двохсот говіркових елементів. Найчастіше вживаються лексеми: *черлений* – 17 разів, *ватра* – 13, *маржина* – 10, *Грегит* – 9, *газди* – 8, *волічка* – 7, *кептар*, *Марічейка* – 6, *афина*, *г्राжда*, *Прокурава (Пикурева)*, *ріца* – 5, *грунь*, *струг*, *колокільця*, *потрафити*, *трембіта* – 4.

Простеживши особливості вживання діалектизмів у поезіях В. Герасим’юка, можемо стверджувати, що вони органічно влітаються в поетичну канву художнього тексту, є доречними, стилістично

виправданими, зчаста розширюючи і доповнюючи виражальні засоби української літературної мови.

Хоча діалектна лексика присутня майже в усіх творах аналізованих збірок, Герасим’юкове поетичне мовлення загалом літературне, а гуцулізми є лише вкрапленнями. Діалектизми у творах В. Герасим’юка вже адаптовані, зокрема на фонетичному та морфологічному рівнях, що, з одного боку, нівелює їх діалектний колорит, але, з іншого, сприяє їх кращому сприйняттю, розумінню і (відповідно) входженню в нормативне мовлення, засвоєнню літературною мовою. А “кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору” [17, 207].

Значення багатьох гуцулізмів читачеві допомагає розкрити контекст, зокрема й літературні синоніми. Зрозуміло, що не всі діалектизми, які вживаються в поезіях В. Герасим’юка, стануть надбанням літературної мови. Але, безсумнівно, те, що вони зафіксовані в текстах талановитого поета, відкриває їм таку можливість.

Цінність аналізованих поетичних творів ще й у тому, що вони не тільки “задокументовують” гуцулізми (хоча це дуже важливо з огляду на сучасний стан вивчення діалектизмів та стирання відмінностей між діалектами та літературною мовою у мовленнєвій практиці сьогодення), але й надають їм нового звучання і блиску. У художньому тексті діалектизм набуває додаткових смислових та естетичних відтінків, перестає бути звичайним говірковим елементом, тому що, різко контрастуючи з літературно-нормативною організованістю цього тексту, стилістично увиразнюється [19, 243].

Діалектизми в поезіях В. Герасим’юка виконують виразну стилістичну функцію. Говіркові лексичні елементи в назвах віршів, а також збірок, привертають увагу, разом з тим розкриваючи їх тематику. Гуцулізми є ключем до розуміння ідейного задуму творів. Діалектизми віддзеркалюють світосприймання і світогляд автора, розкривають менталітет, звичаї, історію, побут гуцулів – унікальної та оригінальної етнічної групи українців, засвідчують зв’язок поета з родом, попередніми поколіннями, своїм етносом. У поетичних текстах гуцулізми є ще й засобом образотворення, індивідуалізації мовлення та характеру героїв, виконують текстотвірну функцію. Уживання діалектної лексики пов’язане з тематикою творів. Вона обов’язково використовується в текстах, де присутня Гуцульщина або автор торкається загальнолюдських проблем (і таких “гуцульських” за змістом і духом поезій більшість), а в “київських” віршах діалектизми – явище рідкісне. Збагнути глибинний зміст поетичних творів В. Герасим’юка, наблизитися до авторового творчого задуму, світорозуміння і світовідчуття неможливо без знання гуцулізмів, які є невід’ємною частиною мовної свідомості і мовостилію поета. Саме закорінення в гуцульський мікрокосм, на наш погляд, постійно живить Герасим’юкову поезію, є джерелом її самотності, притягальної сили і глибини.

Діалектна основа поетичного мовлення В. Герасим'юка заслуговує детальних мовознавчих студій, які, по-перше, охопили б усю творчість поета і, по-друге, належали до різних лінгвістичних парадигм: діалектології, лінгвостилістики, ономастики, етнолінгвістики, психолінгвістики тощо. Мовостиль В. Герасим'юка діалектизмами, звісно, не вичерпується, а є багатограннішим. Віримо, що поезія вершинного "карпатського поета" стане об'єктом ґрунтовного наукового дослідження.

Література

1. Вайль П. Геній места / Петр Вайль; послесловие Л. Лосева. – М. : КоЛибри, 2007. – 488 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін' : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
3. Влад М. М. Стрітенне : книжка гуцульських звичаїв і вірувань / Марія Влад. – К. : Укр. письменник, 1992. – 223 с.
4. Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX-XX. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – 171 с.
5. Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XXV-XXVI. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 265 с.
6. Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). – Вип. XXXII-XXXIII. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 399 с.
7. Герасим'юк В. Д. Діти трепети : [поезії] / Василь Герасим'юк. – К. : Молодь, 1991. – 128 с.
8. Герасим'юк В. Д. Папороть : [поезії] / Василь Герасим'юк; післямова, упорядкув. другого розд. і комент. К. Москальця; іл. І. Остафійчука. – К. : ВЦ "Просвіта", 2006. – 328 с.
9. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
10. Грещук В. В. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури / Василь Грещук // Українознавчі студії. – № 3. – 2001. – С. 3-10.
11. Єрмоленко С. Я. Говіркове багатство сучасної української прози / С. Я. Єрмоленко // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 198-205.
12. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – Вид. друге, переробл. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с.
13. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови : [монографія] / І. Г. Матвіяс; відп. ред. В. Г. Скляренко. – К., 1998. – 162 с.
14. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / Іван Матвіяс // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 95-99.
15. Неборак В. Гера / Віктор Неборак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gilan.uar.net/krytyka/>

16. Соловійова М. А. Назви рослин // Пізнаймо Україну : [матеріали мовокраїнознавчого словника-довідника "Україна в словах"] / [С. І. Терпеляк, С. А. Коробчук, Р. М. Пріма, С. О. Горожанова, М. А. Соловійова, В. В. Крижанівська]. – Луцьк : Видавництво "Волинська обласна друкарня", 2004. – С. 175-216.
17. Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 37. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 205-210.
18. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Наталія Хобзей; відп. ред. П. Гриценко. – Львів, 2002. – 216 с.
19. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів мови : монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

The article deals with the analysis of dialect words in poems by Vasyl Herasymyuk (based on the material of the collection of poems Children Asps and Fern). The peculiarities of the perception of dialect words by the reader are being examined. The article deals with lexical, grammatical and phonetic features of gutschulisms, specific proper names in poetry, the function of dialect words in the text is determined. The elements of patois are analyzed according to their interrelation with modern Ukrainian.

Key words: dialect word, Gutschul dialect, style of writing, Vasyl Herasymyuk, modern Ukrainian literary language.

В статтє анализується использование гуцульской диалектной лексики в языке поэзий Васыля Гэрасым'юка (на материале сборников «Дети осины» та «Папоротник»). Исследовано особенности восприятия диалектизмов читателем. Рассмотрены лексические, грамматические и фонетические черты гуцулизмов, своеобразные собственные названия, определено их роль в поэтических текстах. Диалектные элементы в художественной речи исследованы в их взаимосвязи с современным украинским литературным языком.

Ключевые слова: диалектизм, гуцульский говор, Василь Гэрасым'юк, современный украинский литературный язык.

УДК 811. 161. 2'282
ББК 81.2 Ук

Христина Стецик

НАДДНІСТРЯНСЬКИЙ ГОВІР У ХУДОЖНІЙ МОВІ М. ШАШКЕВИЧА І Я. ГОЛОВАЦЬКОГО

У статті досліджено художню мову М. Шашкевича та Я. Головацького з погляду відображення в ній діалектних рис. Охарактеризовано особливості мовного процесу в Західній Україні, що зумовили використання письменниками місцевих говірок. Установлено говіркову належність вжитих у творах діалектних форм. Виділено специфічно наддністрянські діалектні ознаки та риси інших говорів південно-західного наріччя. Проаналізовано спосіб використання діалектних одиниць, визначено їх функції і статус. Вказано на непослідовність і нецілеспрямованість у вживанні діалектних мовних засобів. З'ясовано, що говіркові елементи у художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького виступають органічною складовою тогочасної літературної мови; засвідчені в творах діалектизми не мають стилістичного навантаження, їх наявність зумовлена орієнтацією письменників на народнорозмовну основу формування української літературної мови.

Ключові слова: наддністрянський говір, діалектні риси, літературна мова.

Актуальним напрямом сучасного українського мовознавства є вивчення взаємодії художньої мови і територіальних діалектів. Таке дослідження дає можливість виявити закономірності репрезентації місцевих говорів у мові художньої літератури, встановити склад, спосіб вживання діалектних одиниць, визначити функції та статус діалектизмів у творах. Ґрунтовний аналіз використання різнорівневих говіркових мовних одиниць в історії розвитку української літератури сприяє розв'язанню проблеми взаємодії літературної мови і діалектів.

Специфіка відображення говорів в українській художній мові – це різноаспектна проблема, яка потребує всебічного комплексного дослідження. Окремі південно-західні діалекти, насамперед гуцульський, бойківський, покутський, буковинський були вже предметом мовознавчого аналізу з погляду їх використання у мові художньої літератури [3; 5; 6; 7; 8]. Наддністрянський говір у такому аспекті досліджений менше. Особливості застосування цього діалекту в художній мові на сучасному етапі проаналізовано в статті Василя Ґрещука та Валентини Ґрещук “Наддністрянський діалект у мові новел та оповідань Б. Голода” [4]. Охарактеризувавши фонетичні, морфологічні, лексичні та фразеологічні говіркові риси, засвідчені в мові творів письменника, дослідники дійшли висновку, що наддністрянська розмовна стихія є однією із важливих ознак мовного стилю Б. Голода. Наддністрянські діалектизми вжиті з конкретною стилістичною метою – для відтворення місцевого колориту, етнографічної та соціальної ідентифікації персонажів, правдивого зображення подій і героїв. Авторська мова, літературна, унормована, протиставляється мові персонажів, стилізованій під наддністрянську говірку.

Важливим аспектом проблеми взаємодії наддністрянського говору і художньої мови є дослідження закономірностей використання цього діалекту в художніх творах на початковому етапі становлення української літературної мови.

У цій статті ставимо за мету проаналізувати наддністрянські діалектні риси в художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького.

Перша половина XIX ст. – це початок формування в Галичині нової української літературної мови на основі живого народного мовлення. Однією з тенденцій цього мовного процесу стало стихійне, нецілеспрямоване використання в мові західноукраїнської художньої літератури місцевих говірок, що в умовах неопрацьованості й неусталеності літературних норм та відсутності суворих обмежень на входження в літературну мову діалектних мовних одиниць було явищем природним і закономірним. Вживання діалектизмів у художніх творах на початковому етапі розвитку літературної мови в Галичині не мотивоване стилістичними настановами. Усі тогочасні західноукраїнські письменники, будучи тісно пов'язаними з мовним середовищем своєї місцевості, несвідомо використовували в творах особливості рідного їм говору як компонент літературної мови.

Використання місцевих говірок у ролі літературної мови репрезентує мовна практика М. Шашкевича і Я. Головацького. Уродженці Наддністрянщини, носії наддністрянського говору, письменники поклали цей діалект в основу мови своїх творів.

Наддністрянський діалект у системі говорів південно-західного наріччя займає особливе місце. Він є “основним, найбільшим за ареалом поширення та найвпливовішим” [2, 11]. Включаючи в себе чимало елементів інших південно-західних говорів, наддністрянський діалект був основою західноукраїнського варіанта літературної мови. Багатьма ознаками цей говір споріднений з іншими галицько-буковинськими діалектами та карпатською групою говорів.

У художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького відображено такі наддністрянські діалектні риси, частина з яких поширена також у гуцульському, покутському, буковинському, надсянському, бойківському, лемківському, закарпатському говорах.

Етимологічний *e*, а також з *ь* після *ч* та *й* послідовно не переходить в *o* у займенникових формах та під наголосом: <...> дуб – *ego* правиця; брови *ego* – як дві чорні хмари; а очі *ego* – з-під тих хмар дві мовні (М. Шашкевич, с. 115); *Вчера* вечір чорна хмара мені заговорила: “Чудуєш ся, побратиме, де ся доля діла?” (М. Шашкевич, с. 30); – Нині ваше, вельможний пане, а *вчера* моє було (Я. Головацький, с. 194); Школяр самоукий, сам книжку читає, *ему* книжка кає (Я. Головацький, с. 225).

Давній *o* перед наступним складом із наголошеним *a* не перейшов у *a*: Бог кріпив нас в *горяче* полудне (М. Шашкевич, с. 75); Так із того не *богато* гаразду буде (Я. Головацький, с. 165).

Колишнє звукосполучення *ьр* між приголосними перейшло в *ьр*: От взяв мій циган кола з плота і шпортає доокола *карнаї* (Я. Головацький, с. 185).

Приголосні *ц*, *с* депалаталізуються у суфіксах *-цьк*, *-ськ*: Ярополка *кільського* Скоропадний кінь несе (М. Шашкевич, с. 11); Засьпіваю, що минуло, *Передвісний* згану час (М. Шашкевич, с. 10); Всюди розголосили

розказ *царський* (Я. Головацький, с. 159). Паралельно М. Шашкевич і Я. Головацький вживають у цій позиції м'які *ц* *с*: Так розтягла ся *козачья* воля по всій Україні (Я. Головацький, с. 178); Два сини, котрих голоси проходили *вмужські* (М. Шашкевич, с. 52).

Іменники чоловічого роду II відміни у давальному відмінку однини мають закінчення *-ови*, *-єви*: Ах, прости *синови*, най не загигає (М. Шашкевич, с. 24); І махнув Забой мечем, кус щита *врагови* відтяв (М. Шашкевич, с. 55); *Богови* ся помолила (Я. Головацький, с. 149); Кому ж оно вадит в поли? Не задерне ані вколе, *вітровися* к землі клонит (Я. Головацький, с. 151).

Іменники III відміни та I відміни м'якої групи у родовому, давальному і місцевому відмінках однини закінчуються на *-и*: Але Семенови не *до соти* було (М. Шашкевич, с. 100); І неславляти тя станут далеко і широко, бо не вгодив-єсь їх лихий *воти...* (М. Шашкевич, с. 105); Вітрови ся *кземли* клонит (Я. Головацький, с. 151).

У формі орудного відмінка однини іменники I відміни та узгоджувані з ними прикметники й займенники мають флексію *-ов*, *-єв*: Вкривала-м тя *чорнов мржов* і тепер вкриваю (М. Шашкевич, с. 30); А нині тебе з *тов тугов* витаю (Я. Головацький, с. 156). Ця діалектна риса вживається непослідовно: Кликнув гожий дружбитонька з *великою* шовком *шитю* *хусткою* у бока (М. Шашкевич, с. 95); <...> кажи, що з *тобою* стало ся (Я. Головацький, с. 167).

Поширені в творах енклітики особових займенників *я*, *ти*, *він*, *вони* у родовому, давальному і знахідному відмінках: Старец Дмитро (так *го* там зовут), що *мя* впустив, заглянувши в мене бандурку, просив *мя* насильно, аби-м єму загравав та заспівав (М. Шашкевич, с. 100); А хто б мені тут приніс водиці, дала бим *му* мої білі лиці (Я. Головацький, с. 208); Сам не знаєш, ні сестричка звівзда *тине* скаже, Як то гірко, сли недоля світ милий завяже (М. Шашкевич, с. 29); Солоденька рідна мово, Як бим *ти* рад вчути! (Я. Головацький, с. 152); Сполошиш *ми* долю і проженеш щасте, день *ми* западе, і сьвіт *ми* западе, нуждов *мя* вдариш і нашлеш *ми* злидні (М. Шашкевич, с. 104).

Часто фіксуються редупліковані форми займенників *тот*, *тота*, *тоте*: Семенко сумував, присмотруваючись *тотим* дивоглядам зукоса (М. Шашкевич, с. 99); Що сказали, *тоте* і вчинили (Я. Головацький, с. 221).

У 3 особі однини і множини дієслова закінчуються на твердий *т*: За Дунай, за Дніпр туженько згадка журна лиш *летит* (М. Шашкевич, с. 11); *Тьоххот* серденька, бо він відгадає, Що із миленьким *говорят* дівчата (М. Шашкевич, с. 18); *Будут* тучі, гради, громи (Я. Головацький, с. 150).

У формі минулого часу збережені фонетично й морфологічно змінені залишки перфекта: *Вснула-м*, приснився ми сон (М. Шашкевич, с. 88); *Походжати-сьмо* ся по обійстю замковім – старий своє, я – своє (М. Шашкевич, с. 99); *Їли-сте* обід і горілочку *сте тили* (Я. Головацький, с. 188); Милая весно, красно-сь *воскрєсла* (Я. Головацький, с. 157).

Спільними для наддністрянського, гуцульського, покутського, буковинського і надсянського говорів діалектними рисами в художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького є такі.

Звук *л* переходить у вперед приголосними: Оба брата, оба Кленовичі, Попеля Тетви давного рода, що з *повками* прийшов Чеховими (М. Шашкевич, с. 86); Більше пе *горіаку*, Тай цілує дівку (Я. Головацький, с. 226).

На місці літературного *ж* виступає звук *ф*: Та-ж я тебе, *фала-Бог*, з дваццять літ знаю (Я. Головацький, с. 167); “Та дай вам Боже здорове, добрі люде!” *підфатив* циган за слово (Я. Головацький, с. 181). М. Шашкевич у цій позиції вживає *ж*: Встали кмети, ляхи і владики, *похвалили* по закону правду (М. Шашкевич, с. 85); <...> чорна пітьма го за очи *хвєтала* (М. Шашкевич, с. 98).

Приголосний *ц* в іменниковому суфіксі *-ець* депалаталізується: Із-за гори, із-за ліса *вітрец* повіває (М. Шашкевич, с. 25); В ширім полію *дубец* стоїт (М. Шашкевич, с. 83). У мові творів Я. Головацького цей приголосний є м'яким: Один *вінець* з барвіночку (Я. Головацький, с. 154). Мій *городець* при твоїй леваді (Я. Головацький, с. 216).

Іменники середнього роду мають закінчення *-є* в називному та знахідному відмінках однини: А на личку смуток: чи *нещастє* чує? (М. Шашкевич, с. 18); Буде дощик накрапляти, моє *листе* ізрошати (Я. Головацький, с. 150).

Окремі відмінкові форми іменника відбивають залишки двоїни: Стерли ся *дві хмарі*, бючи мовнями по воздухах (М. Шашкевич, с. 102); *Обі доньці* в личка румяненькі (Я. Головацький, с. 223).

Засвідчені в мові художніх творів М. Шашкевича і Я. Головацького закінчення *-ом* в орудному відмінку однини іменників II відміни м'якої групи та флексія *-ох* у місцевому відмінку множини є характерними для наддністрянського, надсянського, бойківського, лемківського і закарпатського говорів: <...> приступив д нему з *кухлям* (М. Шашкевич, с. 99); Бач, я ся каю, *Жальом* серце бідне моє прозябає (М. Шашкевич, с. 14); *По-під гайом* зелененьким чиста річка тече (Я. Головацький, с. 154); <...> добре тот казав, що му лихо в *пальцох* сидит (М. Шашкевич, с. 103); голос <...> заблудив гомоном в чорних *безвістьох*, лише ще дудонь тряс землею (М. Шашкевич, с. 101); У мові Я. Головацького закінчення *-ох* не зафіксоване.

М. Шашкевич і Я. Головацький використали в мові своїх творів чимало специфічно наддністрянських діалектних форм, зокрема.

Голосний *о* переходить в у під наголосом і в ненаголошених складах: Розступились мужі лісом, Розступились в *ліву*, в *праву*, Туда тягли на Забою слово (М. Шашкевич, с. 53). Ця діалектна особливість зафіксована лише в окремих словах.

На початку слова перед голосними вживається протетичний *г*: У *Гуманю* звонят звони і мир бє поклони (М. Шашкевич, с. 15); Казав жиди замкнута до *гарєшту* (Я. Головацький, с. 175).

Приголосні *з*, *с*, *ц* перед губними з *і*, *я* пом'якшуються: *Цьвітка* дрібная молила неньку (М. Шашкевич, с. 34); *Сьміло* ступав відважний Семен (М. Шашкевич, с. 98); І кинув ся, мов *звір* лютий (М. Шашкевич, с. 14); Як хто *цьвяшок* забиває? (Я. Головацький, с. 196); Як *звіздочка* через небо (Я. Головацький, с. 212).

Приголосний *в* на початку слова втрачається: Та вже татар утомив ся. К землі сильно вдарен *нав...* (М. Шашкевич, с. 14); Ой де крапля їй кровоньки *пала*, Там вирости васильки та рожа (Я. Головацький, с. 219).

Давнє звукосполучення **іль* лексикалізовано в *ле*: Ходжу, плачу понад Дунай, *Слеза* в Дунай кане (Я. Головацький, с. 153); Лиш коли *слези* в грудех скаменіли (М. Шашкевич, с. 36).

Виразно наддністрянським є займенник *тамтой*: За звитягу *тамту* і будущу (М. Шашкевич, с. 62); Данилко ніколи надармо не трудився, а радуємся *тамтим*, около Данилка, і попиваючим могорич – на будучу добру справу (М. Шашкевич, с. 99). У художній мові Я. Головацького такий займенник не засвідчений.

Специфічно наддністрянськими є складені числівники, в яких звук *д* заступає приголосний *й*: Він був щось *двайцять* літ шкільником (Я. Головацький, с. 178); Семенко, взрівши із-за дуба *кільканайцять* бородачів при широко розложеном огни, наганув си *дванайцять* розбійників в казці (М. Шашкевич, с. 99).

У неозначеній формі дієслів з суфіксом *-чи* кінцевий приголосний основи зберігається: Чом ся молодців *стерегчи*, коли добрі люде? (М. Шашкевич, с. 81); В гибель *вергчи* хочеш добрі люде (М. Шашкевич, с. 75); Сильна жура мусіла *облягчи* серце его (Я. Головацький, с. 267).

Дієслово *лити* у другій особі однини має форму *ліси*: Чом, річенько домашня, Так пливеш поволи? Чом водиці не *розліси* і з берегів на поле? (Я. Головацький, с. 155).

Атематичні дієслова у 2 особі однини теперішнього часу мають нульове закінчення: Сли перепросиш, *дась* копійку в руку – Бач, я не такий, я в бандурку труну і на добраніч думку заспіваю (М. Шашкевич, с. 41).

Аналітичні форми майбутнього часу утворюються з *бути* і дієслова в минулому часі: Як си *будеш вибирав* дівчину, Не диви ся на шиті рукави (Я. Головацький, с. 210); Ще я *буду* твого жидівського кітла *стеріг*? (Я. Головацький, с. 170); “Потом ся *будеш випитовав* і *сьміяв* ся, а перше поможи ми відси” (М. Шашкевич, с. 119).

Наддністрянськими є сполучники *жеби*, *же*: <...> казала свому чоловікови, щоб сховав ся, а як він прийде, *жеби* тоді заступив го (Я. Головацький, с. 184); Дівчата мя стидять, *же-м* вже старий, всюди стидять (М. Шашкевич, с. 111).

У мові творів М. Шашкевича і Я. Головацького засвідчено й окремі бойківські діалектні особливості. Вони такі:

– звукосполучення *-ждж-* у слові *доц*: Кров ся валила, мов *дожджєві* струї (М. Шашкевич, с. 76). Я. Головацький вживає літературну форму: Були тучі, *доц*, громи (Я. Головацький, с. 156);

– форми називного відмінка множини іменників на *-ове*: Що ся степом за *димове* густо закурили? (М. Шашкевич, с. 15); <...> погоди богам в службі – Хтять *богове* Власлава стоптати (М. Шашкевич, с. 62). Я. Головацький такі форми не використовує;

– закінчення *-и* в орудному відмінку множини іменників: Тяжко нам боротись з тими *враги* (М. Шашкевич, с. 63); “Бадю, промовляй к ним отецькими *слова*” (М. Шашкевич, с. 51). Я. Головацький вживає у цій позиції нормативне закінчення *-ами*: <...> тай об поли ударили *руками* (Я. Головацький, с. 162);

– стягнені форми дієслів на *-ати* з тематичним *-ев* теперішньому часі: Понад Дністра берег крутий Гамор галич *розвєгат*, Там сум душу хапле лютий, В безвість гадка *пропадат*. Щастя, гаразд з-під могили Гомоном лиш *залітат* (М. Шашкевич, с. 10); “Я го пою – він води не хоче, Лиш *поглядат* в ту сторону Сави, де молодці вином напувають” (Я. Головацький, с. 255);

– типовими для бойківського говору є прислівники *домів*, *горі*, *долів* і частки *чей*, *ци*. Вони засвідчені в художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького: Час вже, миленька, *домів* вертати (Я. Головацький, с. 208); Сидів довго і довго мутив, і схопив ся *горі*, мов-би олінь (М. Шашкевич, с. 51); Тамка *долів* край тихог Дунаю, де козаки шатра розпинают (Я. Головацький, с. 211); З личком чистим, незмученим *чей* дійду до моря! (Я. Головацький, с. 156); Що то за краса всім сьвітом зацвила? *Ци* сонце ясне з-під небес ступило? (М. Шашкевич, с. 20).

Із гуцульських діалектних особливостей у художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького зафіксовано:

– збереження в поодиноких словах давньої м’якої вимови шиплячих приголосних: Сидит *дівчя* над річкою (Я. Головацький, с. 68). У мові творів М. Шашкевича ця говіркова риса не відбита;

– відсутність приставного приголосного перед голосним *о*: Задерла си *острим* тернем Ножечку біленьку (М. Шашкевич, с. 80); <...> все збирає, то зерно, то *оріхи* (Я. Головацький, с. 199);

– закінчення *-ех* у місцевому відмінку іменників множини: *На борзих тут конєх* лиш шептіли (М. Шашкевич, с. 73); Мов-би камінь *на грудєх* положив (Я. Головацький, с. 166);

– форми майбутнього часу з дієсловом *їати*, що вживається перед інфінітивом: Ти ся, мила, перекинеш в рожу, / А я молод у бабочку божу *їму літати*, к рожі *припадати* (Я. Головацький, с. 213); Світ ми спустіє і *їме ворогувати* (М. Шашкевич, с. 104); *Мут* тя вірли крилми *бити*, А ворони очі *пити* (Я. Головацький, с. 213);

– форми умовного способу дієслів з часткою *бих*: Тому *бих* дала золотий перстень (М. Шашкевич, с. 80). Я. Головацький вживає тільки частку *бим*: А хто б мені повязав снопоньки, дала *бим* му чорнії брівоньки (Я. Головацький, с. 207);

– сполучник *коби*: *Коби* мені крильці мати, соколом злетіти (М. Шашкевич, с. 25); *Коби* річка невеличка, я бим перебродила (Я. Головацький, с. 206). У мові Я. Головацького цей сполучник не зафіксований.

Таким чином, М. Шашкевич і Я. Головацький використали в мові художніх творів низку наддністрянських діалектних форм. Більшість із них властиві й іншим південно-західним говорам, зокрема гуцульському, покутському, буковинському, надсянському, бойківському, лемківському й закарпатському. Виразно наддністрянські діалектні особливості засвідчено в мовних формах *в ліву*, *гарєшту*, *сьміло*, *нав*, *слеза*, *тамту*, *двайцять*, *стерегчи*, *розлієш*, *будеш вибирав*, *жеби*. У художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького відображено також окремі специфічні, суміжні з наддністрянськими, риси гуцульського (*дівчя*, *на конєх*, *мут бити*, *бих дала*) та бойківського (*дожджєві*, *димове*, *отецькими слова*, *пропадат*, *домів*) говорів.

Для М. Шашкевича і Я. Головацького характерне чисто спонтанне використання місцевої говірки. Вона виступає органічною складовою тогочасної літературної мови, є повноцінним засобом спілкування, мовною системою зі своїм характерним словником, граматичними особливостями та засобами образності. Діалектні одиниці в художній мові М. Шашкевича і Я. Головацького позбавлені стилістичних функцій, характеризуються непослідовністю у вживанні.

Література

1. Атлас української мови: у 3 т. / ред. кол.: І. Г. Матвіяс, Я. В. Закревська та ін. – К.: Наук., думка, 1988. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – 2001. – 519 с.
2. Бичко З. М. Наддністрянський (опільський) діалект і його відношення до інших говорів південно-західного наріччя / З. М. Бичко. – Львів, 1992. – 90 с.
3. Грещук Василь. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2010. – 309 с.
4. Грещук Василь. Наддністрянський діалект у мові новел та оповідань Б. Голода / Василь Грещук, Валентина Грещук // Рідне слово в етнокультурному вимірі. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / упор. М. Федурко, В. Котович, Г. Філь. – Дрогобич: Посвіт, 2011. – С. 93-102.
5. Жилко Ф. Т. Мова новел Марка Черемшини / Ф. Т. Жилко // Українська мова і література в школі. – 1954. – №4. – С. 20-31.
6. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К., 1960. – 276 с.
7. Матвіяс І. Відображення говорів у мові творів Леся Мартовича / І. Матвіяс // Культура слова. – Вип. 73. – К., 2010. – С. 80-84.
8. Матвіяс І. Г. Відображення гуцульського говору в мові творів Марка Черемшини / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2011. – № 2. – С. 14-18.
9. Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького / Руска письменність. – Т. 3. – Львів, 1913. – С. 5-337.

The artistic language of M. Shashkevych and Ya. Holovatskyu namely presentation of dialectal features in their writings were researched in the article. Specific features of linguistic process in Western Ukraine that stipulated use of local dialect in linguistic creative practice of writers were characterized. Belonging of speech of used dialect forms in their works was determined. Upper-Dniester dialect features and features of other south-west dialects were specially separated. Method of dialect units' use was analyzed; their functions and status were determined. Inconsistency and non purposefulness of dialect linguistic methods use were indicated. Dialect elements of M. Shashkevych and Ya. Holovatskyu speech are components of literary language in Halychyna; story's dialects are not stylistically essential; their presence was motivated by authors' orientation on colloquial basis of Ukrainian literary language formation.

Key words: Upper-Dniester dialect, dialect features, literary language.

В статті досліджено художественний язык М. Шашкевича и Я. Головацького с точки зрения отражения в нем диалектных черт. Охарактеризованы особенности языкового процесса в Западной Украине, обусловившие использование местных говоров в художественном языке. Установлено говорную принадлежность употребленных в произведениях диалектных форм. Выделены специфически надднестрянские диалектные признаки и черты других говоров юго-западного наречия. Проанализирован способ использования диалектных единиц, определены их функции и статус. Указано на непоследовательность и нецеленаправленность в употреблении диалектных языковых средств. Выяснено, что диалектные элементы в художественном языке М. Шашкевича и Я. Головацького выступают органической составляющей тогдашнего литературного языка; выявленные в произведениях диалектизмы не имеют стилистической нагрузки, их наличие обусловлено ориентацией писателей на народноразговорную основу формирования украинского литературного языка.

Ключевые слова: надднестрянский говор, диалектные черты, литературный язык.

УДК 811.161.2
ББК 81.05 (2Ук)

Оксана Гавадзин

ЗАГАЛЬНІ НАЗВИ ОДЯГУ В ГОВІРКАХ ПОКУТТЯ

У статті досліджено загальні назви одягу, поширені на Покутті. Наводяться пояснення говіркових назв із погляду семантики, етимології, деривації, з'ясовується їх ареалогія.

Ключові слова: покутська говірка, лексема, загальна назва одягу, мотиваційна модель.

Загальні назви одягу позначають сукупність виробів із тканини, хутра, шкіри, якими послуговується людина для захисту тіла від холоду, спеки тощо. Лексико-семантична група загальних назв одягу в говірках Покуття включає кілька семантичних мікрогруп 1) назви одягу взагалі, 2) назви нового одягу, 3) назви буденного одягу. Зазначені об'єднання цікаві тим, що передаються збірними іменниками, а відрізняються експресивним навантаженням.

Узагальнене поняття одягу в досліджуваному ареалі репрезентує низка лексем *'убран'і, 'убран'е, 'имат'і, 'лаш'і*.

Віддієслівні похідні *'убран'і, 'убран'е* активно вживаються в говірках Покуття. Ареал функціонування назви *'убран'і* охоплює практично всю територію, за винятком південно-східної зони, де побутує номен *'убран'е*. Нормативними є лексеми *'убран'ня, 'вбран'ня* в ідентичному значенні з говірковим [СУМ, X, 360]. Паралелі фіксуємо у наддністрянських говірках *вобранє, убранє* 'убрання, одяг' [Шило, 76], гуцульських говірках *'вбранє, -'я 'одяг'* [ГГ, 34], в говірках сіл Березови *'вбрані, 'вбран'и, 'убрані* 'вбрання, одяг' [Негрич, 33], в південнобуковинській гуцульській говірці села Бродина *убран'е* 'одяг' [Горбач 1997^а, 225], в говірці села Сокириця Хустського району *убран'е, -н'а* 'те саме, що одіж' [Сабадош, 360], східноpodільських говірках *'убран'а, 'уби'ран'а* 'сукупність речей, якими покриває своє тіло людина', 'натільний одяг' [Березовська, 37], у середньоподільських і суміжних говірках *убран'а, убр'ан'е* 'святковий одяг', 'одяг взагалі' [Гримашевич, 160]. Номінацію *убрання* знаходимо в Словнику Б. Грінченка з семантикою 'одежда; платье', 'брюки, штани' [Грінченко, IV, 308], в Словнику Є. Желехівського *убранє (-'анне, -ня)* [Желехівський, II, 1000]. Походження досліджуваних назв пов'язане з праслов'янським дієсловом *brati* 'брати, носити' [ЕСУМ, I, 247-249].

Найменування *'имат'і, 'лаш'і* творять несущільні ареали поширення. У деяких говірках досліджувані назви формують дублетні ряди: *'убран'і || 'имат'і, 'убран'і || 'имат'і || 'лаш'і, 'убран'і || 'убран'е*.

Слово *'имаття* як розмовне засвідчене в літературній мові з семантикою 'шматки чого-небудь', 'білизна; дрантя, лахміття; купа одягу, білизни тощо' [СУМ, XI, 501]. Лексема *'имат'і* трапляється в гуцульсько-покутській говірці села Ковалівка [Лесюк, 126], з деякими фонетичними варіантами відома поза територією Покуття: в бойківських говірках *'имате, 'иматя* 'білизна', 'одяг' [Онишкевич, II, 386], у волинських *'имате* 'білизна' [Корзонюк, 262], у наддністрянських *'иматі* 'одяг, білизна' [Шило, 281], лемківських *'имата* 'ганчірка', 'білизна або тканина

нижчої якості' [Пиртей, 350], поліських *ш'матте* 'старий одяг' [Гримашевич, 30]. Назву *'шмаття* як 'шматки', 'білизна' відзначено в Словнику Б. Грінченка [Грінченко, IV, 506]. Номінація *'шмотье* присутня в говорах російської мови з семантикою 'лахміття' [Даль, IV, 585]. Слово *'шмаття* походить від назви *шмат* 'шматок, обривок, обломок', запозиченої через польське *szmat* 'шматок', джерело якого, напевно, потрібно шукати в середньо-верхньо-німецькій *snatte, snate* 'смужка, рубець', шваб. *Schnatte* 'розріз в дереві чи м'ясі' [ЕСУМ, VI, 445; Фасмер, IV, 458-459; Преображенский, II, 101].

Ареал функціонування назви *'лаш'і* в говорах української мови дещо менший, охоплює бойківські [Онишкевич, II, 337], наддністрянські говірки [Шило, 159]. У Словнику Є. Желехівського зафіксовано *'лаше* 'лахи' [Желехівський, I, 398]. Лексема *'лаш'і* як фонетичний варіант лексеми *'лахі* є праслов'янського походження: пор., псл. *lahъ* [ЕСУМ, III, 202-203; Фасмер, II, 467, Преображенский, I, 472-473; Sławski, IV, 403-404].

У досліджуваній зоні зафіксовано деривати *'ўбран'ічко*, *'шмат'ічко*, *'лаш'ічко*, які покутяни вживають на позначення дитячого одягу. Зазначені назви, крім вказівки на одяг менших розмірів, виражають і зменшено-пестливу ознаку. У фольклорі Покуття знаходимо, пор.:

*Чи я тобі моя мамко шматічко не прала,
Що ти мене сію зиму не дозимувала* (Кол.).

Не можемо оминати увагою покутські номінації *'ўбран'і до 'ходу*, *'ўбран'і на 'будни'*, що зафіксовані по всій досліджуваній території на позначення буденного одягу.

На Покутті трапляється назва *ма'натки'* (у всіх обстежених населених пунктах) з дещо розширеною семантикою: вживається з конотативним відтінком зневажливості, іронічності у відношенні до одягу, а також позначає інші побутові речі, які належать певній людині. В лексикографічних джерелах спостерігаємо такі значення досліджуваної назви: *ма'натки* 'зневажливо про одяг' [Лесюк, 107], *ма'натє*, *ма'натки* 'різний одяг' [Корзонюк, 159], *ма'натки* 'пожитки', *ма'нат'тя* 'лохмотье, тряпки одяг' [Грінченко, II, 403], в Словнику Білецького-Носенка *ма'натье*, *ма'нитье* 'лохмотье, лоскутьє' [Білецький-Носенко, 219-220]. Зазначена номінація відома в східнослов'янських мовах та польській, походить із **маньтъя*, яке в давньоруську мову запозичено з грецької [ЕСУМ, III, 377; Фасмер, II, 567, КЭСРЯ, 254; Преображенский, I, 509; ЭСБМ, VI, 212; Bruckner, 321].

Для більшості говірок Покуття релевантними виявляються такі опозиції сем: 'старий одяг', 'новий одяг', звідси виділяємо семантичні мікрогрупи: загальні назви нового одягу, загальні назви старого одягу.

На території дослідження на позначення загальних назв нового одягу вживаються атрибутивні словосполучення (*но'ве 'лаш'і* (Гост.), *но'ве 'шмат'і*, *но'ве 'ўбран'і*, *но'виј 'од'аг'* (по всій обстеженій території)). Із перелічених номінацій конструкція *но'виј 'од'аг'* вживається у мовленні молодшого покоління під впливом літературної мови. Спорадично виявляємо назву *'од'аг'* (Ол.) у нетиповому значенні 'нове вбрання'. В говірковому мовленні відбулася заміна значення 'одяг взагалі' на 'новий одяг'.

Семантичну мікрогрупу нового одягу доповнюють назви святкового одягу. Святковий одяг в розумінні діалектоносіїв – це одяг із кращої тканини, гарно прикрашений, модний, вишуканий. Семантична підгрупа святкового одягу містить назви *при'св'іточне"* *'ўбран'і*, *св'іточне"* *'ўбран'і*, *св'ітошине"* *'ўбран'і*, *св'іточне"* *'ўбран'і*, *при'не'д'іл'не"* *'ўбран'і*, *'ўбран'і до 'св'ета*, *'ўбран'і на 'вих'ід*.

Субстантиви *св'іточне"*, *св'ітошине"* та зазначені описові конструкції *при'св'іточне"* *'ўбран'і*, *св'іточне"* *'ўбран'і*, *св'ітошине"* *'ўбран'і*, *при'не'д'іл'не"* *'ўбран'і*, *'ўбран'і до 'св'ета*, *'ўбран'і на 'вих'ід* мотивуються призначенням одягу.

На обстежуваній території фіксуємо номінацію *уб'йори'* на позначення вишуканого одягу, пошитого з дорогого матеріалу. Лексема *уб'йори'* є віддієслівною похідною. В Словнику Б. Грінченка фіксується номінація *уб'ір* з семантикою 'уборь; нарядь' [Грінченко, IV, 307]. Лексема *'уб'ір* у значенні 'святковий одяг' присутня в середньополіських говірках [Гримашевич, 160]. Досліджувана назва запозичена з польської мови, пор. п. *ubiór* 'одяг, одяга, убрання' [ПУС, II, ч.2, 205].

Старий одяг, пошитий з тканини гіршої якості, без прикрас, або зношений новий одяг, передається назвами *ста'ре 'ўбран'і*, *стар'йо*, *'дрант'і*, *'лах'і*, *кат'ран'і*, *катра'ни* (див. картосхему).

Номінації *ста'ре 'ўбран'і*, *стар'йо* мають прозору мотивацію – зовнішній вигляд.

Лексема *'дрант'і* походить від прикметника *'драний*, що мотивований дієсловом *'драти*. Лексеми *'дрант'і* у значенні 'шмаття, старий одяг' зафіксовано в говірці села Ковалівка [Лесюк, 91]. Ареал поширення зазначеної назви виходить за межі говірок Покуття: в бойківські [Онишкевич, I, 232], гуцульські [Піпаш, 51], [ГГ, 63], [Горбач 1997^a, 338], буковинські [СБГ, 102], закарпатські говірки [Сабадош, 78]. Форми слова *де'пру*, *драть* наявні в багатьох слов'янських мовах із значенням 'здираю (шкуру)', 'здирати, облуплювати', які споріднені з лит. *dirti* 'здирати', лтс. *dirāt, dirāt* 'здирати, обдирати' [ЕСУМ, II, 40-42, 123; Фасмер, I, 504-505, 535; Шанский, I, в. 5; Преображенский, I, 193-194].

Лексема *'лах'і* в значенні 'старий одяг', що поширена в покутських говірках, засвідчена в українських джерелах (волинських [Корзонюк, 161], західнополіських [Аркушин, I, 279], поліських, гуцульських [Матейко, 91]). Назва *'лахі* праслов'янського походження, пор. **lahъ* [ЕСУМ, III, 202-203; Фасмер, II, 467; Преображенский, I, 472-473; Sławski, IV, 403-404].

Спорадично фіксуємо номінацію *лах'ман* (Уг.) з семантикою 'старий, дірявий одяг'. Відома покутська приказка з цією назвою: *Ой сів жид під ляхман, тай думає, що він пан* (Уг.). В Словнику Б. Грінченка знаходимо слово *лах'ман* як 'лахманник обірванець' [Грінченко, II, 348]. Номінації *лах'маны*, *лахма'нина* як 'ветхая одежда, лохмотье, рублище' зафіксовані у лексикографічній праці П. Білецького-Носенка [Білецький-Носенко, 206]. У волинських говірках *'лахман* 'довга стара свита' [Корзонюк, 153], в середньополіських і суміжних говірках *лахма'ни* 'старий, поношений, порваний одяг' [Гримашевич, 84].

На Покутті функціонують спільнокореневі назви *кат'ран'і*, *катра'ни*, що мають різну територію поширення. Лексема *кат'ран'і* побутує в південно-східному ареалі покутського говору, а номінація *катра'ни* вживається зрідка. Досліджувані назви похідні від лексеми

кат'ран, яка вважається результатом видозміненої форми кар'тун 'ситець', що через польську мову запозичено з німецької; нім. [Kartun] 'ситець' [ЕСУМ, II, 397].

У мікрогрупі старого одягу виділяємо семантичну підгрупу назв одягу, непридатного для носіння, подірявленого, репрезентованого в обстежених говірках лексемами 'цур'і, кан'дзур'і, 'п'ідране" 'убран'і, схо'джене" 'убран'і, зно'шене" 'убран'і.

Лексема 'цур'і в покутських говірках вживається спорадично. Паралелі цієї назви простежуємо в інших українських говорах, порівняймо: слово 'цурі у значенні 'ганчір'я зафіксоване в закарпатських говорах [Дзєндзелівський, к.153], 'цурі ('цуря) 'лахміття' гуцульських [ГГ, 208], 'цуре 'лахміття' буковинських [СБГ, 632], 'цурі бойківських [Онишкевич, II, 359], 'цурі волинських [Корзонюк, 253]. В літературній мові досліджуваної назви не знаходимо. Походження слова 'цурі 'лахміття, ганчір'я не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі іменників 'цундра 'лахміття, дрантя' і 'цурі 'дрібні відходи' [ЕСУМ, VI, 267]. Дослідники російської мови вважають зазначену номінацію спорідненою з лит. *klauras* 'дырявый, дыра', ср.-н.-нем. *schore* 'трещина, перелом' [Фасмер, IV, 385, 387].

Зафіксована назва кан'дзур'і для сучасних інформаторів вважається застарілою. У середньонадніпрянському говорі Б. Грінченко фіксує номен 'канцур 'лахміття, 'клапоть' [Грінченко, II, 215]. Походження назви 'канцур як 'дрантя, ляхміття; шматок' не з'ясоване [ЕСУМ, II, 367].

У покутських аналітичних номінаціях 'п'ідране" 'убран'і, схо'джене" 'убран'і, зно'шене" 'убран'і основне семантичне навантаження несе на собі дієприкметник, що вказує на низьку якість матеріалу.

У обстежених говірках виявлено опозицію ба'гац'ке" 'убран'і - 'б'ідне" 'убран'і. З уст респондентів чуємо: Се 'убран'і на тобі виглядає якесь 'б'ідне" (Уг.).

Окрему семантичну підгрупу утворюють назви на позначення забрудненого одягу, який на Покутті передається номінаціями обма'щене" 'убран'і, зама'щене" 'убран'і, засма'ц'оване" 'убран'і, зашм'іроване" 'убран'і, зало'йаже"не" 'убран'і, означальний компонент яких віддієслівного походження, вказує на низьку якість забрудненого одягу. А в селі Троїця Снятинського району нами зафіксована конструкція груз'ке кат'ран'і з ідентичною семантикою.

Таким чином, розглянувши загальні назви одягу, спостерігаємо чітку опозицію 'старий одяг' і 'новий одяг'.

Аналіз загальних назв одягу дає можливість виділити типові для них мотиваційні моделі:

- 'дія > одяг' ('убран'і, 'убран'е; уб'йори', 'п'ідране" 'убран'і, схо'джене" 'убран'і, зно'шене" 'убран'і, обма'щене" 'убран'і, засма'ц'оване" 'убран'і, зашм'іроване" 'убран'і);

- 'призначення > одяг' (св'ітошне", прине"д'іл'не" 'убран'і);

- 'зовнішній вигляд > одяг' (ста'ре 'убран'і, стар'йо, ба'гац'ке" 'убран'і, 'б'ідне" 'убран'і).

З погляду словотвору відзначені лексеми утворені за такими словотвірними типами з суфіксами:

а) десубстантиви:

-ічк-: 'убран'ічко, 'шмат'ічко, 'лаш'ічко,

б) деад'ективи:

-т-: 'дрант'і,

-йо: стар'йо,

в) девербативи:

-н-: 'убра'н'і(е),

Ø: 'од'аг.

Номінація св'іточ(ш)не" утворена шляхом субстантивації.

Частина загальних назв одягу запозичені, які не виявляють високої активності в говірках Покуття.

У зазначеній лексико-семантичній групі, крім однослівних назв, досить часто мовці вживають аналітичні:

1) но'ве 'убран'і - ста'ре 'убран'і, ба'гац'ке" 'убран'і - 'б'ідне" 'убран'і, 'убран'і до 'ходу - 'убран'і на 'вих'ід, 'убран'і на 'будни" - 'убран'і до 'св'ета (утворені на основі протиставлень за допомогою іменників у поєднанні з прикметниками, або іменників у поєднанні з іншим означальним іменником);

2) при'св'іточне" 'убран'і, при'не'д'іл'не" 'убран'і (утворені відносно призначення одягу за допомогою префіксованих прикметників);

3) 'п'ідране" 'убран'і, схо'джене" 'убран'і, зно'шене" 'убран'і, обма'щене" 'убран'і, зама'щене" 'убран'і, засма'ц'оване" 'убран'і, зашм'іроване" 'убран'і, зало'йаже"не" 'убран'і (передають низьку якість одягу за допомогою дієприкметників).

У зазначених конструкціях означальний компонент несе основне мотиваційне навантаження, оскільки доданий переважно до родового поняття, звужує та деталізує його значення. Конкретизаторами в таких сполученнях виступають переважно іменники з прийменниками, прикметники, дієприкметники.

Зібраний матеріал засвідчує властиву говіркам Покуття формальну варіативність на різних рівнях: фонетичному (фонематичному) (св'іточ(ш)не", при'св'іточ(ш)не" 'убран'і, 'убра'н'і(е); акцентуаційному ('убран'і, 'убра'н'е); словотвірному (при'св'іточне" 'убран'і - св'іточне" 'убран'і, обма'щене" 'убран'і - зама'щене" 'убран'і).

Частина загальних назв одягу є емоційно-нейтральні, на деякі різновиди зазначених номінацій впливає експресивність, зневажливе ставлення у випадку зі старим, поношеним одягом та позитивне до нового, вишуканого одягу.

Ядро досліджуваної лексики становлять праслов'янські слова, зокрема 'убран'і, 'лаш'і, 'лах'і, 'дрант'і та ін.

Виявлено невелику групу запозичень: з німецької ('шмат'і, кат'ран'і), з грецької (ма'натк'і).

Перелік обстежених населених пунктів і їх скорочень

1. Буківна Тлумацький район; 2. Палагичі Тлумацький район; 3. Нижнів Тлумацький район; 4. Тлумач; 5. Мостище Тлумацький район; 6. Королівка Тлумацький район; 7. Олеша Тлумацький район; 8. Петрів Тлумацький район; 9. Живачів Тлумацький район; 10. Хотимир Тлумацький район; 11. Обертин Тлумацький район; 12. Яківка Тлумацький район; 13. Гостів Тлумацький район; 14. Бортники Тлумацький район; 15. Герасимів Тлумацький район; 16. Незвисько Городенківський район; 17. Лука Городенківський район; 18. Раковець Городенківський район; 19. Копачинці Городенківський район; 20. Репужинці Городенківський район; 21. Новоселівка Городенківський район; 22. Поточище

Городенківський район; 23. Городенка; 24. Глушків Городенківський район; 25. Ясенів-Пільний Городенківський район; 26. Топорівці Городенківський район; 27. Балинци Снятинський район; 28. Заболотів Снятинський район; 29. Задубрівці Снятинський район; 30. Підвисоке Снятинський район; 31. Стецева Снятинський район; 32. Тулуків Снятинський район; 33. Орелець Снятинський район; 34. Прутівка Снятинський район; 35. Княже Снятинський район; 36. Тучапи Снятинський район; 37. Джурів Снятинський район; 38. Троїця Снятинський район; 39. Гвіздець Коломийський район; 40. Загайпіль Коломийський район; 41. Коломия; 42. Матеївці Коломийський район; 43. Печеніжин Коломийський район; 44. Рунгури Коломийський район; 45. Коршів Коломийський район; 46. Черемхів Коломийський район; 47. Виноград Коломийський район; 48. Угорники Коломийський район; 49. Жукотин Коломийського району; 50. Закрівці Коломийський район; 51. Ворона Коломийський район; 52. Старі Кривотули Тисменицький район; 53. Марківці Тисменицький район; 54. Хом'яківка Тисменицький район; 55. Чорнолізці Тисменицький район; 56. Погоня Тисменицький район; 57. Тисмениця; 58. Клубівці Тисменицький район; 59. Вільшаниця Тисменицький район; 60. Милування Тисменицький район.

Список джерел та їхніх умовних скорочень

1. Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2 т. [Текст] / Григорій Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. 'Вежа' Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. АУМ – Атлас української мови. В 3-х томах. Т. 1. Полісся, середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с. Т. 2. Волинь. Наддніпрянина. Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1988. – 520 с. Т.3 Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001. – 274 с.
3. Березовська – Березовська Г. Словник назв одягу та взуття у східнополіських говірках / Ганна Березовська – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348с.
4. Бернштейн – Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М. и др. Карпатский диалектологический атлас / Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М. – М., 1987. – 271 с.
5. Білецький-Носенко – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В. Німчук / Білецький-Носенко П. – К. : Наук. думка, 1966. – 422 с.
6. Вовк – Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Вовк Ф. Київ: Мистецтво, 1995. – 336с.
7. Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / Воропай О. – К. : Оберіг, 1993.
8. Грінченко – Грінченко Б. Словарь української мови / Грінченко Б.: У 4т. – К., 1907-1909.
9. ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232с.
10. Горбач 1997^а – Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка й діалектний словник села Бродина, повіту Радівці / Горбач О. – Зібрані статті. 5. VIII. – Мюнхен, 1993. – С. 123-275.
11. Горбач 1997^б – Горбач О. Південна буковинсько-покутська говірка села Милошовець бл. Радовець / Зібрані статті. 5. Діалектологія / Горбач О. – Мюнхен, 1993. – С. 324-376.
12. Горбач 1973^а – Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здовбунів / Горбач О. – Munchen: Український вільний університет. – 1973. – Вип. 1. – 90с.

13. Горбач 1973^б – Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) / Горбач О. – Munchen: Український вільний університет. – 1973. – Вип. 2. – 102с.
14. Гримашевич – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Гримашевич Г. – Житомир, 2002. – 184 с.
15. Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М., 1986-1987. – Т. 1-4.
16. Дзендзелівський – Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. (Лексика) / Дзендзелівський Й.О. – Ч. 1-3- Ужгород, 1958-1993.
17. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7т. – Т.1-6. – К.: Наукова думка, 1982 – 2012.
18. ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. В. У. Мартынава. – Т. 1-11. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978 – 2006.
19. Желехівський – Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар / Желехівський Є., Недільський С. –Т.І-ІІ. – Львів, 1885-1886.
20. Кольберг – Покуття. Етнографічний опис. / Здійснив Оскар Кольберг. Том 1. – Краків, 1882; пер. з пол. Т. Буженко // Наук. запис. Інст. народозн. Ів.– Фр., 2006. – Випуск 9– 10. – С.306 – 334.
21. Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західно-волинських говірок [Текст] / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
22. КЭСРЯ – Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка / Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. – Москва, 1975. – 644с.
23. Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко – К., 1974. – 254с.
24. Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. Наукове видання – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 328с.
25. Лизанець – Лизанець П.М. Атлас лексичних мадаризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. Ч.І // Лизанець П.М. Угорсько-українські міжмовні контакти (на матеріалі українських говорів Закарпаття). Ужгород, 1970. – С. 119 – 208.
26. Макарчук – Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
27. Матейко – Матейко Катерина. Український народний одяг. Етнографічний словник / Матейко Катерина. – К., 1996. – 195с.
28. Москаленко – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області [Текст] / А. А. Москаленко. – Одеса, 1958. – 78с.
29. Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови [Текст] / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
30. ННУ – Новий німецько-український і українсько-німецький словник. – К.: Аконт, 2005. – 542с.
31. Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у двох частинах. / Онишкевич М.Й. – К., 1984. – Ч. 1 – 2.
32. Пиртей – Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування й підготовка до друку Є.Д. Турчин. / Петро Пиртей – Івано-Франківськ: Сіверія МВ, 2004. – 364с.

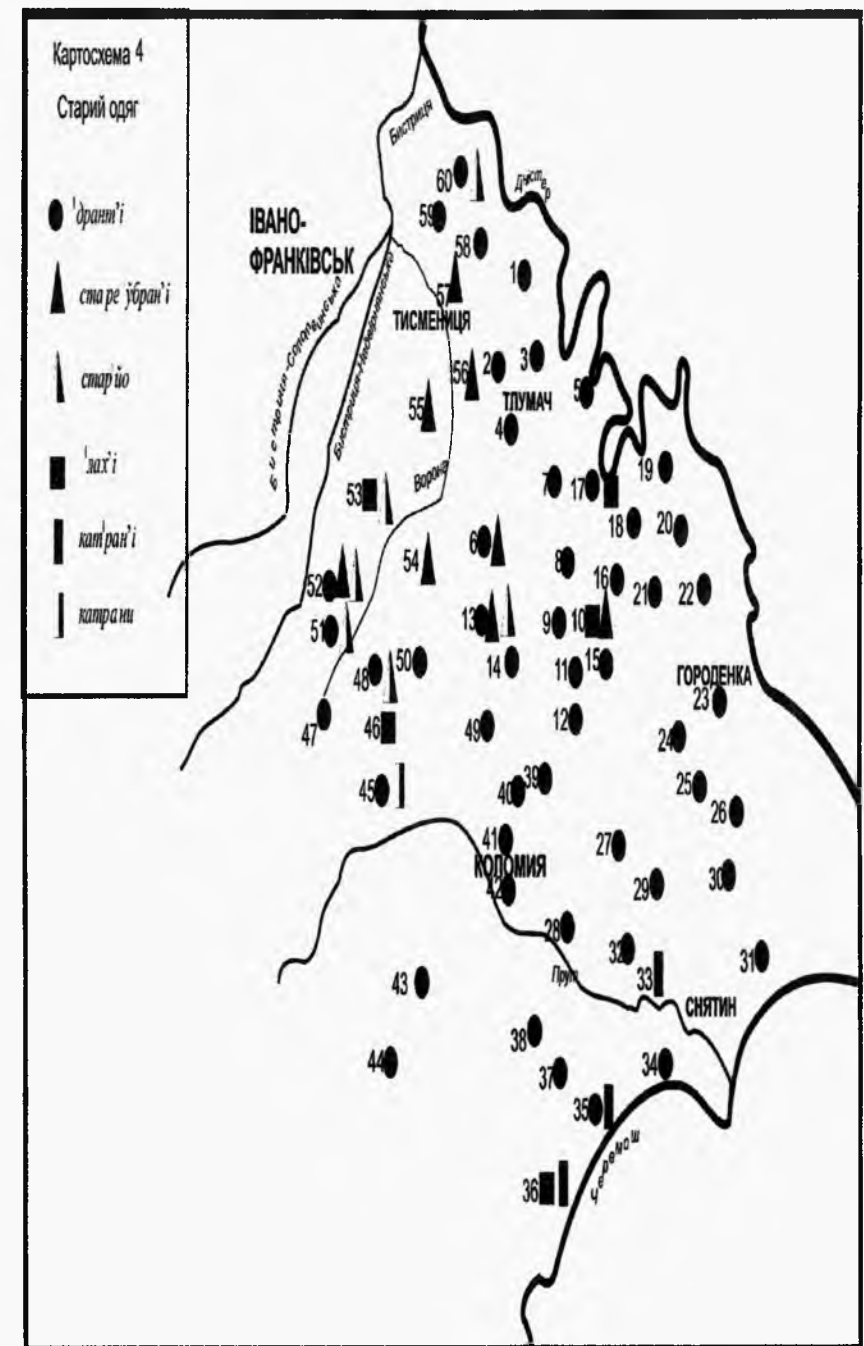
33. Піпаш – Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області) [Текст] / Юрій Піпаш, Борис Галас – Ужгород, 2005. – 266с.
34. ПУС – Польсько-український словник: у двох томах – К.: 1960.
35. ПРС – Стыпула Р., Ковалева Г. Польско-русский словарь / Стыпула Р., Ковалева Г. – Москва; Варшава: Русский язык, 1975. – 840с.
36. Преображенский – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / Преображенский А. Г. – Т. 1-2. – Москва, 1959.
37. Сабадош – Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / І.В. Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
38. СБГ – Словник буковинських говірок [Текст] / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005 – 688с.
39. СУМ – Словник української мови: В 11т. – К., 1970-1980.
40. СГГ – Словник гуцульських говірок (літера Б) // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С.90-304.
41. Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – т. 1-4. / М. Фасмер. – М., 1964-1973.
42. Чабаненко – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Чабаненко В.А. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1-4.
43. Черных – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / Черных П. Я. – М., 1993. – т.1-2.
44. Чубинський – Чубинський П.П. Малорусы Юга Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снабженной Русским географическим обществом юго-западного отдела: материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 466 – 482.
45. Цыганенко – Цыганенко Г.Ф. Этимологический словарь русского языка / Цыганенко Г.Ф. – Москва, 1970.
46. Шанский – Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка / Шанский Н.М. – Т. 1. вып. 1-5. – М., 1963-1973; т. 2. вып. 6-7. – М., 1975-1980.
47. Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. / Г. Шило. – Львів: Інститут українозн. ім. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія 'Діалектологічна скриня'). – 288с.
48. Bruckner A. Słownik etimologiczny języka polskiego / Bruckner A. – Kraków, 1957. – 806 s.
49. SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880-1895 – Т. 1-15.
50. Sławski – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego / Franciszek Sławski. – Т. 1 – 5. – Kraków : Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego, 1952 – 1982.

This article explores Pokutsko general name of clothes. We give an explanation of recitative names in terms of semantics, etymology, deryvatsiyi, turns them arealohiyu.

Key words: Pokutsko dialect, lexeme, name clothing, housing.

В статті досліджено общі названня одягу, розпространені на Покутьє. Наводяться пояснення названь з точки зору семантики, етимології, деривації, в'ясняється їх ареалогія.

Ключевые слова: покутський говор, лексема, общее название одежды, мотивационная модель.

УДК 811.161.2'373.611

ББК 81.2Ук

Ольга Петрів

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ РАДОСТІ, ЕМОЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ

У статті виявлено словотворчий потенціал дієслів із семантикою радості, емоційного піднесення в сучасній українській мові з позицій основоцентричного напрямку дериватології.

Ключові слова: основоцентрична дериватологія, семантика, словотвірна парадигма, дієслова стану, валентність, почуття.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики спостерігається посилена увага до проблем, пов'язаних зі змістовим аспектом мовної системи, у тому числі й до тих, що стосуються семантичного наповнення окремих мовних одиниць, серед яких чільне місце займає похідне слово [5, 81]. З'ясування чинників, які передують його появі, а також встановлення закономірностей, за якими слова однієї лексико-семантичної групи продукують набори похідних з тими самими словотвірними значеннями, є одними з ключових проблем основоцентричного напрямку сучасної дериватології, який виник порівняно недавно, але заявив про себе як доволі перспективний. «<...> Переважна увага до семантичних категорій у словотворі, постійна опора в словотвірному аналізі на словотвірні значення, ономаціологічний підхід у вивченні дериваційних одиниць у основоцентричних дослідженнях корелює із засадами функціональної лінгвістики, яка зараз активно твориться і складовою якої має стати функціональна дериватологія» [3, 102; див. також: 10, 63].

Комплексною системоутворювальною одиницею, яка найповніше відповідає потребам основоцентричного аспекту словотвору, є словотвірна парадигма (СП) як набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені словотворення, яка «послужила каталізатором планомірного вивчення дериваційного потенціалу і його реалізації у мовленні різночастиномовних структурно-семантичних груп слів або окремих лексико-граматичних класів як твірних» [3, 95]. В українському мовознавстві уже є ґрунтовні дослідження словотворчої спроможності на рівні парадигм прикметників, певних груп іменників і дієслів¹.

¹ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.; Валюх З. О. Типологія словотвірних парадигм іменника в українській мові: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Валюх Зоя Орестівна. – К., 2005. – 20 с.; Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Бачкур Роман Омелянович. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.; Беркешук І. С. Дериваційний потенціал іменників у сучасній українській мові (назви знарядь праці, частин тіла, металів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Беркешук Інна Степанівна. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.; Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Микитин Оксана Дмитрівна. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.; Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Джочка Ірина Федорівна. – Івано-Франківськ, 2003. – 194 с.; Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

Однак дієслова на позначення внутрішнього стану істоти, зокрема вербативи, що передають радість, емоційне піднесення, збудження, відчуття втіхи, задоволення, ще не були об'єктом спеціальних словотвірних студій, що й зумовило вибір теми та актуальність нашого дослідження

Матеріалом роботи стала спеціально укладена картотека вербативів (49 дієслів) і їх похідних, встановлених на основі аналізу лексикографічних праць¹. Вибір саме цих дієслів для аналізу є не випадковим, адже наука про мову сфокусована зараз на «феномен життя, у центрі якого знаходиться людина з усіма її психічними «складовими» і станами, формами соціального існування та культурної діяльності» [1, 3-4], а «емоційна сфера вважається однією із найбільш складних систем концептуального світу людини» [11]. Саме позитивні стани, такі як радість, задоволення, втіха, відчуття щастя тощо, є невід'ємною частиною психоемоційної сфери людини і часто стають запорукою доброго самопочуття, бадьорості, здоров'я.

Базові дієслова виокремлені нами на підставі наявності у їхній значеннєвій структурі компонента 'стан', який, як показало дослідження, доволі абстрактний, місткий і займає неоднакове місце у семантиці аналізованих вербативів. «Піднесений душевний стан і його емоційне переживання позначається семантичною парадигмою з опорним словом *радіти*, антонімічним до дієслова *сумувати* і його синонімів. Внутрішню семантичну структуру цієї парадигми також обумовлюють опозиції за семами буття [статичності – О. П.], становлення і каузативності» [2, 80]. З огляду на це усі виокремлені нами одиниці умовно поділено на три групи, що актуалізують значення:

1) «*бути / перебувати у стані радості, емоційного піднесення*» (ці дієслова співвідносні із значеннєвим компонентом «статичність»): *блаженствувати, ликувати, променіти* «перен. Світлитися внутрішнім світлом (про очі); блищати, сяяти. // перен. Переповнювати душу, серце тощо і передаватися через які-небудь зовнішні ознаки (про радість, щастя, торжество і т. ін.)», *радіти* та ін.

2) «*набувати стану / переходити у стан радості, емоційного піднесення*» (співвідносні із значеннєвим компонентом «становлення» (набуття стану), тому характеризуються процесуальним відтінком і лексикографічно марковані виразом «*ставати / робитися ким, яким*»): *веселіти, веселішати, яснити* «3. перен. Набирати веселішого, радіснішого, привітнішого виразу (перев. про обличчя, очі)», *теплішати* «2. перен. Ставати м'якшим, ласкавішим, втрачати суворість (про очі, погляд і т. ін.)» і под.

3) «*переводити кого-небудь у стан радості, емоційного піднесення*» (ці дієслова також містять значеннєвий елемент «становлення», проте вони разом із одиницями другої групи утворюють еквіполентну опозицію за семами каузативності / некаузативності і передають каузоване становлення (від дієслів дії такі дієслова відрізняють тим, що в перших каузативом є активний суб'єкт, а в других – абсолютно пасивний):

¹ У статті наведені мовні одиниці та їх значення, зафіксовані у «Словнику української мови» в 11 т. (1970-1980), «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2004), «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907-1909), «Інверсійному словнику української мови» (1985), «Кореневому гніздовому словнику української мови» Є. Карпіловської (2002).

веселити, гріти “3. *перех., перен.* Приносити радість, задоволення, натхнення”, *п'янити* “// *перен.* Збуджувати, викликати захоплення”, *тішити* та ін.

Друга і третя групи дієслів становлять периферію у системі аналізованих вербативів.

Помітно, що для великої частини аналізованих дієслів значення емоційного стану є вторинним, тому ми беремо до уваги окремі ЛСВ, які передають семантику радості, емоційного піднесення й утворені метафоричним способом, про що свідчить позначка *перен.* біля тлумачення їхнього значення. Це, безумовно, вплине на ступінь їхньої активності у творенні нових слів, адже, як відомо, “стилістичне маркування дієслівного значення здебільшого спричиняє обмеження його словотвірних можливостей і виникнення дивергентних відношень” [4, 11]. Правильність такого підходу підтверджена і тим, що “реальні мотиваційні зв'язки <...> існують на рівні ЛСВ” [8, 40].

Станова ситуація, яку маніфестують дієслова радості, емоційного піднесення, лінгвально актуалізує одного і єдиного її учасника – носія стану. Він, як правило, абсолютно пасивний, неагентивний, не здатний контролювати стан, у якому перебуває, але може “відчувати і кваліфікувати свої відчуття” [7, 7]. Суб'єктом стану є людина (*Чоловік радіє; Дитина веселіє*) чи сукупність осіб (*Народ тріумфує; Військо торжествує*). “Замість найменування особи у позиції підмета допускається метонімічне вживання слів *очі, обличчя, душа, серце*” [2, 81] (відношення частина – ціле).

У дієслів третьої семантичної групи інша актантна структура, тому вважаємо їх крайньою периферією у системі аналізованих одиниць. Тут з'являється ще один формальний учасник ситуації стану, який викликає (зумовлює) стан у носія стану (останній на синтаксичному рівні переходить у позицію прямого додатка). Цим другим учасником є явища, поняття з різним ступенем абстрактності, які безпосередньо не властиві істоті (людині), але у становій ситуації виконують роль стороннього подразника (неактивного), який зумовлює перебування когось у стані (*Здобутий успіх веселив мене, додавав натхнення; Оксану тішить по-весняному тепла погода; Захоплива прем'єра милувала глядачів; Чудова новина осінила твоє обличчя*).

Семантико-валентні особливості твірних дієслів мають важливе значення, адже вони як один з визначальних чинників дериваційної поведінки базем детермінують континуум словотвірних значень (СЗ) у структурі СП. Ми зосередимо свою увагу на з'ясуванні останніх, оскільки проблема “словотвірний потенціал на рівні парадигм дієслів із семантикою радості, емоційного піднесення” досі не є розв'язаною і потребує детальнішого розгляду.

Звідси впливає і мета нашої роботи – з'ясувати структурно-семантичні особливості словотвірних парадигм вказаного класу дієслів.

У структурі словотвірних парадигм виділяються блоки, або зони, тобто сукупності словотвірних значень, що виражаються дериватами одного й того ж лексико-граматичного класу. “Виділення зон у словотвірних парадигмах важливе з огляду на те, що вони фіксують якість і продуктивність дериваційної спроможності різних класів твірних основ у розрізі частиномовної належності утворених на їх базі дериватів” [3, 108].

Дієслова на позначення радості, емоційного піднесення виявляють словотвірчу активність у продукуванні іменників, прикметників та дієслів.

Субстантивний блок. Похідні іменники об'єктивують семантико-синтагматичні параметри твірних одиниць у двох семантичних позиціях – “носії стану” й “опредметнений стан”.

Незважаючи на “особистісну орієнтацію емоційних станів у реальній дійсності” [7, 12] і облігаторну правобічну валентність дієслів вказаної семантики, похідних із СЗ “*носії стану*” виявлено всього чотири: *веселун, веселуха, весельчак* (рідко), *щасниця* (розм.). Семантична перифраза, що розкриває змістову структуру таких іменників, – “той, хто перебуває у стані радості, емоційного піднесення”. Помітно, що більшість твірних лексем дериваційно не зреалізували свій потенціал у похідних з таким СЗ. “Перешкодою до об'єктивації суб'єктних актантів може бути відсутність комунікативної потреби в таких номінаціях” [6, 65]. З одного боку, дієслова означеної семантики передають стан, який не є постійним, має тимчасовий характер і відбувається найчастіше у конкретний проміжок часу (пор. *блаженствувати, раювати, сяяти, торжестувати, цвісти* і т. д.), з іншого – інформація про суб'єктну валентність становить компонент значення дієслова (репрезентується ним самим), адже на синтагматичному рівні носієм емоційного стану є конкретні істоти (напр.: *Обличчя Дмитра палахкотить із захвату; Її душа співає в цю хвилину; Хлопчик радіє* і под.), тому не виникає потреби називати чи перейменовувати носія короткотривалого стану.

Значній частині похідних властивий синтаксичний характер деривації. Це іменники – абстрактні поняття, у яких значення “*опредметненого стану*” нерозривно пов'язане з їхнім власним змістом, що призводить до послаблення дієслівної семантики і надає дериватам більшої лексичної визначеності. “Лексична визначеність транспозитів – це наслідок впливу категорійних ознак іменника, що в емотивному дериваті підсилюється особливостями семного складу мотиватора: логічно обов'язкові значення *результату* як високого ступеня концентрації почуття, *причини і зовнішнього його прояву* складають зміст і наповнення емоції” [12]. Так, семантика деривата розширюється, “абстрактні іменники розвивають предметні значення, насамперед такі, що обумовлені валентністю твірного слова” [9, 87]. Серед таких значень виділяємо:

1) значення непередметного результату перебування у стані, який синкретичний з властивостями останнього і є назвою відповідного почуття: *радість* “1. Почуття задоволення, втіха, приємність”, *радоці* “Те саме, що *радість*”, *розкіш* (мн. *розкоші*) “4. *перев. одн.* Солодка знемога, млість від чого-небудь пережитого // Насолода, щастя від чого-небудь”, *світло1* “7. *перен.* // Приємне, радісне почуття”, *свято1* “5. *перен.* Почуття приємності, радості, піднесення”, *світле* (у знач. ім.) “5. *перен.* // Приємне, радісне почуття, радісний настрій”, *торжество* “3. Почуття радості з приводу успіху, удачі в чому-небудь”, *веселоці* “1. Стан внутрішнього задоволення, радісного настрою, безтурботності, схильності до розваг, жартів і т. ін.”, *щастя* “1. Стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь // Радість від спілкування з ким-небудь близьким, коханим тощо” та ін. ;

2) значення причини емоційного стану (“Вторинні предметні значення називають явище, подію чи особу, які викликають певні почуття” [9, 87]): *радість* “2. Особа, предмет, подія і т. ін., що викликають радісні почуття, тішать // Приємна, втішна звістка”, *розкіш* “7. розм. Про те, що викликає чиясь захоплення, є дуже приємним для когось, повністю задовольняє кого-небудь”, *веселість* “2. Веселе проведення часу; розвага”, *веселощі* “2. Веселі розваги, розмови і т. ін.”, *щастя* “1. // Про того, хто дає радість кому-небудь, викликає гаряче почуття симпатії, любові // Те, що викликає відчуття найвищого задоволення життям, дає радість кому-небудь”;

3) вираження (прояв) емоційного стану: *промінь* “2. перен. Швидкий, несподіваний прояв чого-небудь (щастя, радості, надії і т. ін.)”, *сяйво*, рідше *сясво* “4. перен. Радісний, щасливий, вдоволений вираз (очей, обличчя)”, *цвіт* “1. // перен. Про вияв душевного піднесення, почуття кохання тощо”, *цвітінь* (поет.) “Те саме, що цвіт¹ 1”, *цвіт* (поет.) “Те саме, що цвіт¹ 1”, *світло* “7. перен. Блиск очей, що з’являється під впливом радісного, світлого почуття; радісний, світлий, ясний вираз обличчя”, *щастя* “1. // Зовнішній вияв цього відчуття”.

Абстрактні іменники почуття представлені в досліджуваному матеріалі 39 дериватами. Їхня значеннева структура може передавати: а) тільки стан за значенням вихідного дієслова: *палахкотіння*, *розкошування*, *тріумфування*, *сіяння* та ін.; б) опредметнений стан і додатковий семантичний компонент з різною питомою вагою предметності, зафіксований через самостійне номерне значення: *веселість* як стан і як “2. Веселе проведення часу; розвага”, *радіння* як стан і як “2. Почуття задоволення, втіха, приємність”; в) додатковий значенневий компонент, що розвинувся до рівня окремого семантично мотивованого значення і витіснив первинну процесуальну віддієслівну семантику: *любота* (діал.) “Приємність”, *радість* “1. Почуття задоволення, втіха, приємність. 2. Особа, предмет, подія і т. ін., що викликають радісні почуття, тішать // Приємна, втішна звістка”, *розкіш* (мн. *розкоші*) “4. перев. одн. Солодка знемога, млість від чого-небудь пережитого // Насолода, щастя від чого-небудь. 7. тільки одн., розм. Про те, що викликає чиясь захоплення, є дуже приємним для когось, повністю задовольняє кого-небудь” та ін. Така “шкала відображає послідовні етапи посилення предметної семантики і відповідно послаблення процесуального значення й ілюструє, як ускладнення окремого лексичного значення “перетворюється” в ускладнення значенневої структури девербатива” [12].

Ад’єктивний блок. Наголошуючи на творчому характері мовленнєвої діяльності, не можна не визнавати можливості здійснити її моделювання і встановити загальні правила, які нею керують [5, 86]. Однією з таких закономірностей є та, що мотивований прикметник виникає за моделлю підрядного речення, адже “саме підрядне речення, що являє собою розчленований опис ознаки іменника, заміщеного у підрядному займенниковим словом, має всі компоненти значення, які формують семантичну структуру похідного <...>. Підрядна частина є неначе еквівалентом прикметника, може заміщатися однослівною назвою, що зберігає всі компоненти її семантичної структури” [10, 64-65]. Словотвірні парадигми дієслів із семантикою радості, емоційного піднесення містять ад’єктивні деривати, які представлені у семантичних

позиціях “ознака суб’єкта за станом, у якому він перебуває”, “ознака стороннього предмета (каузатора), який викликає стан суб’єкта”.

Зі словотвірним значенням “ознака суб’єкта за станом, у якому він перебуває” зафіксовані похідні: *вогнений* (розм. *огнений*) “3. перен. Сповнений енергії, запалу; пристрасний”, *вогняний* (розм. *огняний*) “3. перен. Сповнений енергії; запальний, пристрасний”, *вогнистий* “3. перен. Пристрасний, запальний”, *вогнястий* “рідко. Те саме, що вогнистий”, *променистий* “1. // перен. Життєрадісний, сяючий (про людину) // перен. Сповнений внутрішнього сяйва (про очі, погляд, обличчя і т. ін.)”, *промінистий* “діал. Променистий (у 1 знач.)”, *промінчастий* “розм. Те саме, що променистий 1, 2”, *радіний* “діал. Радий”, *святковий* “3. перен. Урочисто-радісний, піднесений” (стосовно настрою, вигляду людини), *святочний* “рідко. Те саме, що святковий”, *сіяючий* “уроч. Дієпр. акт. теп. ч. до сіяти”, *сяйливий* “3. Який виражає радість, щастя, задоволення”, *тріюфальний* “2. // Який виражає тріумф, радість перемоги” (про погляд, вигляд, вираз обличчя людини), *тріюфуючий* “1. Дієпр. акт. теп. ч. до тріюфувати. 2. у знач. прикм. Який виражає тріумф, радість перемоги”, *торжествуючий* “книжн. 2. Який виражає радість”, *співучий* “1. // перен. Піднесений (про настрій)”, *співочий* “2. Те саме, що співучий 1”, *усміхнений* (*всмiхнений*), *усміхнутий* (*всмiхнутий*) “Який усміхається, усміхнувся // З усмішкою, який криє в собі усмішку”, *усмішливий* “розм. З усмішкою; схильний усміхатися”, *осміхнений* “рідко. Який злегка осміхається, сміється; усміхнений // Який виражає легкий сміх (про очі, обличчя)”, *світний* “Який світиться” (тобто який є щасливим, радісним), *світлий* “5. перен. Нічим не засмучений; радісний, щасливий // Приємний, радісний (про почуття, настрій) // Осяяний внутрішнім світлом (про обличчя, чоло)”, *прояснений* “2. у знач. прикм. Радісний, світлий”, *щасливий* “1. Який має щастя, який зазнає щастя, радості // Дуже радий чому-небудь // чим. Задоволений чим-небудь, радісний з приводу чогось // Сповнений радості, щастя (про почуття) // Який виражає щастя, викликаний щастям”, *щасний* “розм. Те саме, що щасливий”. Помітно, що деякі дієслова утворюють по кілька дериватів з однотипним значенням, які можна кваліфікувати по-різному: як словотвірні варіанти, лексичні дублети, абсолютні синоніми тощо. “Проте якщо враховувати не тільки їхнє лексико-словотвірне значення, а й інші ознаки – стилістичні особливості, сферу функціонування, частоту вживання, то не знайдеться жодного віддієслівного утворення, яке б повністю дублювало інше, спільнокореневе” [4, 14], тому вважаємо їх словотвірними синонімами – “тотожнзначенневими утвореннями з однаковою твірною основою, з однозначними, але різними за звучанням формантами” [3, 109].

Прикметники *п’янкий* “// перен. Який збуджує, викликає захоплення”, *п’янливий* “Те саме, що п’янкий”, *п’янючий* “Те саме, що п’янкий”, *щасливий* “2. Який приносить або приніс щастя, успіх, удачу; винятково сприятливий, радісний // Який сприяє щастю, радості, успіхові” називають ознаку стороннього предмета (каузатора), який зумовлює стан у суб’єкта, а їхня змістова структура побудована за схемою “який викликає стан радості, емоційного піднесення”. Деад’єктиви з таким словотвірним значенням утворюються лише від аналізованих дієслів третьої семантичної групи, що передає каузоване становлення, і у цьому, власне, і полягає специфіка останніх.

Вербальний блок. Внутрішньодієслівний словотвір – явище, відмінне від деривації іменників і прикметників насамперед тому, що нові слова переважно творяться за допомогою префіксації, яка “не змінює частини мовного статусу слова”, і мотиватором тут “виступає не основа, а ціле дієслово, яке зберігає всі свої граматичні характеристики, крім виду” [8, 33]. Словотвірні парадигми вербального блоку характеризуються найбільшою протяжністю, тобто кількістю словотвірних значень, що зумовлено екстралінгвальною здатністю емоційного стану тривати у часі, розгортатись з різною інтенсивністю, поширюватися на певне коло суб'єктів, досягати свого найвищого ступеня і завершеності.

У межах словотвірних значень, які розкривають темпоральні модифікації стану радості, емоційного піднесення, зафіксовано найбільшу кількість похідних. Це, зокрема, деривати семантичних позицій «почати перебувати у стані» (*запалахкотіти* і рідко *запалахкотати*, *запроменіти*, *осіяти*, *засяяти* і *засяти*, *заусміхатися*, *заясніти*), «перебувати у стані якийсь час» (*проблаженствувати*, *полюбувати* (відчувати задоволення від чого-небудь якийсь час), *попалахкотіти* і *попалахкотати*, *попразникувати* (розм.), *порадіти*, *порозкошувати*, *пророзкошувати*, *пораювати*, *прораювати*, *посвяткувати*, *посмакувати* (розм.) (перен., відчувати задоволення, приємність від чого-небудь, бути вдоволеним чимось якийсь час), *просіяти*, *просяяти*, *проспівати*, *поспівати* (перен., бути перейнятим радісним збудженням, хвилюванням, захопленням і т. ін. якийсь час), *поцвісти*, *процвісти* (виявляти радість, щастя, задоволення якийсь час), «закінчити перебувати у стані» (*перелюбити* (перестати відчувати задоволення від чого-небудь), *відсвяткувати*, *пересвяткувати* (перен., перестати відчувати задоволення, радість, приємність і т. ін. з приводу якої-небудь події), *відспівати*, *доспівати*, *переспівати* (перен., перестати перейматися радісним збудженням, хвилюванням, захопленням і т. ін.), *доцвісти* (перестати виявляти радість, щастя, задоволення на обличчі), *посвітити* (бути щасливим, радісним (про обличчя) якийсь час). Деяко по-іншому представлені деривати від дієслів, що маніфестують значення «переводити кого-небудь у стан радості, емоційного піднесення». Вони розкривають часові характеристики похідних у семантичних позиціях «почати переводити кого-небудь у стан» (*загріти* (перен., почати приносити радість, задоволення, натхнення), *замилувати* (почати викликати приємні почуття), «переводити у стан якийсь час» (*погріти*, *помилувати*). Деривати з темпоральними значеннями потенційно можливі від усіх досліджуваних базем.

Малою продуктивністю відзначилися досліджувані ЛСВ дієслів у продукуванні похідних, що розкривають квантитативні і дистрибутивні модифікації стану. Словотвірні парадигми містять похідні з такими СЗ: «*перебувати у стані довго, вдосталь і понад міру*» (*налюбуватися*, *намилуватися* (розм.), «*переводити у стан довго, вдосталь і понад міру*» (похідні тільки від дієслів, що передають каузоване становлення – *нарадувати*, *замилувати*, *натішити* (розм.) (кількісний вияв стану); «*побути у стані, дуже інтенсивному, украй сильному за своїм характером*» (*розпаленіти*, *розмилуватися* (розм.), «*переводити у стан, дуже інтенсивний, украй сильний за своїм характером*» (*розігріти*), «*переводити у стан, не дуже інтенсивний, легкий за своїм характером*» (*підвеселити* (розм.), *попогріти* (розм.) (останні дві семантичні позиції

містять деривати від дієслів тільки третьої значеннєвої групи) (інтенсивність стану); «*бути у стані, який поширився на багато суб'єктів*» (*поп'яніти*, *порадіти*) (розподільні модифікації стану).

Специфічною властивістю дієслів на позначення радості, емоційного піднесення є їхня активна мотивація дериватів, які фактично повторюють семантику твірних, дублюють без суттєвих змін зміст вихідного слова. Порівняймо: *любити*, *любувати* і *долюблювати*, *любуватися*; *пишати* (заст.) і *пишатися*; *розкошувати* і *розкошуватися* (рідко); *цвісти* і *зацвітати* (перен.), *розцвітати* (перен.); *світити* (перен.) і *світитися* (перен.) (дієслова стану і становлення); *веселити* і *звеселити*, *розвеселяти*; *гріти* і *загрівати* (перен.), *зігрівати* (перен.) *зогрівати* (перен.), *пригрівати* (перен.), *відігрівати* (перен.), *відгрівати* (перен.), *прогрівати* (перен.); *лестити* і *підлещувати*, *підлещати*; *тішити* і *утішати* (*втішати*), *потішати* (дієслова каузованого становлення). На нашу думку, такі випадки свідчать про багатство мови, можливість висловити думку різноманітними засобами (у т. ч. словотворчими) і вказують на важливість таких станів, адже вони стосуються психо-емоційної сфери людини і називають типові, часто повторювані ситуації.

Характерною особливістю дієслів третьої семантичної групи є їхнє активне мотивування дериватів з постфіксом –ся, що об'єднані у семантичній позиції «*викликаючи стан, переводити когось з позиції об'єкта в позицію суб'єкта*» – *радуватися*, *веселитися*, *грітися*, *милуватися*, *опромінюватися* (перен.), *осіятися* (заст., перен.), *прояснятися* і *прояснюватися* (перен.), *тішитися*. 8 з 11 базових дієслів утворили похідні, які фактично є тотожними за значенням до дієслів статичності і становлення. Це свідчить про те, що мова є системою, у якій усі елементи взаємопов'язані і взаємозумовлені, а переходу одного мовного явища в інше сприяють семантичні і формально-граматичні чинники.

Словотвірні парадигми дієслів із семантикою радості, емоційного піднесення містять велику кількість похідних, що об'єктивують значення «*ззнати стану повністю, набути його найвищої міри*» (девербативи від першої і другої семантичних груп) і «*викликати у когось стан у його найвищій мірі*» (девербативи від дієслів третьої семантичної групи). Проте стосовно цих дериватів існують деякі застереження, адже, з одного боку, семантичний зсув між твірними і похідними мінімальний або взагалі відсутній, префікси подекуди виконують суто видову функцію, тобто є формо-, а не словотворчими, а з іншого – «похідні найчастіше об'єктивують додаткові відтінки інтенсивності, розподільності, завершеності, про що свідчить формальна різноманітність дериватів на рівні одного твірного» [6, 67] і що дозволяє вважати їх не граматичними формами дієслів, а новими словами: *полюбити* “3. // Відчути задоволення від споглядання, сприймання чого-небудь”, *оп'яніти*, *сп'яніти* (перен., відчути збудження, захоплення, дійти до стану екстазу, самозабуття), *зрадіти*, *порадіти*, *обрадіти*, *засмакувати* “2. перен. Захотітися чим-небудь, знайти в чомусь задоволення, втіху”, *спаленіти* “1. Раптово перейнятися яким-небудь сильним почуттям”, *засяяти*, *осіяти*, *засяяти* і *засяти*, *просіяти* і *просяяти*, *затріумфувати*, *заспівати* “1. // тільки док., перен. Проїнятися почуттям радісного хвилювання, захоплення”, *звеселити*, *повеселити*, *звеселішати*, *повеселішати*, *потеплішати* “2.

перен. Набрати привітнішого, лагіднішого, ласкавішого виразу, втратити суворість (перев. про очі, погляд і т. ін.), *пояснити* “2. *перен.* Стати погідним, лагідним і т. ін. (про обличчя, погляд і т. ін.)”, *прояснити* “3. *перен.* Вийти із стану байдужості, стати радісним, веселим; пожвавитися”, *пояснювати* (на душі (на серці) пояснювало – настрої поліпшився), *прояснювати* (розм.), *заяснювати* (“заяснювати стану повністю, набутти його найвищої міри”); *урадувати* (*врадувати*), *зрадувати*, *обрадувати*, *порадувати*, *розрадувати*, *повеселити*, *полестити* “2. *кому.* Викликати почуття задоволення у кого-небудь”, *помилувати*, *стішити* “розм. Принести радість, утіху кому-небудь; порадувати; заспокоїти”, *ощастити* “заст. Ощасливити”.

Отже, СП дієслів із семантикою радості, емоційного піднесення мають тризонну структуру, тобто продукують дієслова (найбільша кількість похідних), іменники і прикметники. СЗ дериватів визначаються перш за все семантикою і валентними характеристиками твірних. Незважаючи на думку, що “найбідніші словотвірні потенції властиві дієсловам стану” [4, 7], можемо стверджувати, що вербатииви на позначення радості, емоційного піднесення як виразники станової семантики мають свою специфіку в утворенні нових найменувань і пізнавально-ономасіологічній діяльності людини і в цьому полягає їхня словотворча своєрідність.

Робота відкриває перспективу подальших досліджень дериваційного потенціалу дієслів на позначення стану як класу твірних слів.

Література

1. Арутюнова Н. Д. От редактора // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 3-6.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола : Учеб. пособие для слушателей фак. повышения квалификации / Л. М. Васильев. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
3. Грещук В. Студії з українського мовознавства [Текст] : вибрані пр. / Василь Грещук; упоряд. Р. Бачкур ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Ін-т українознав. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 520 с.
4. Колібаба Л. М. Дивергентні відношення у сфері віддієслівного іменникового словотвору : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Колібаба Лариса Миколаївна. — К., 2004. — 20 с.
5. Кубрякова Е. С. Семантика производного слова //Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С. 81-155.
6. Пославська Н. Структура словотвірних парадигм дієслів із семантикою «ділити на частини, відокремлювати частину від цілого» / Наталія Пославська // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів: ЛНУ, 2004. – Випуск 34. – Ч. I. — С. 63-69.
7. Семенюк О. А. Семантична структура речень із предикативами емоційного стану в сучасній українській мові : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Семенюк Оксана Антонівна. — Івано-Франківськ, 2005. — 20 с.

8. Соколова С. О. Семантичний аспект словотвірної мотивації (на матеріалі префіксального словотвору дієслова) / С. О. Соколова // Мовознавство. – 2000. – № 2-3. – С. 33-41.
9. Тишківська Н. Я. Словотворчий потенціал дієслів почуття / Н. Я. Тишківська // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія.– Івано-Франківськ: Плай, 1995. – Випуск 1. – С. 82-87.
10. Хачатурян Н. М. Про роль словотворчого форманта в семантичній структурі похідного прикметника / Н. М. Хачатурян // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 63-66.
11. Холикова З. К. Семантический анализ глаголов и глагольных сочетаний эмоционального отношения и состояния в русском и таджикском языках : на материале глаголов семантического класса "любовь и ненависть" : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Холикова Зухро Кенджаевна. – Душанбе, 2010. – 26 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/semanticheskij-analiz-glagolov-i-glagoľnyh-sochetaniy-emotsionalnogo-otnosheniya-i-sostoyaniya-v-russkom-i-tadzhikskom-ya>.
12. Чепуріна І. В. Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аспект): дис... канд. філол. наук. : 10.02.02 “Російська мова” / Чепуріна Інна Володимирівна. – Сімферополь, 2003. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=philology&id=665&start=7.

The article deals with the derivative potential of verbs denoting joy, emotional exaltation in the modern Ukrainian language from the perspective of the stem-centered direction of derivatology.

Key words: stem-centered derivatology, semantics, word-formation paradigm, verbs of state, valency, feelings.

В статті виявлен дериваційний потенціал глаголів со значенням радості, емоційного возбуждення в сучасній українській мові з позицій основоцентричного напрямку дериватології.

Ключевые слова: основоцентрическая дериватология, семантика, дериваційний потенціал, глаголы состояния, валентность, чувства.

УДК 81'373.421:82-3:821.161.2
ББК 81.2Ук - 7

Наталія Багрійчук

СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕВФЕМІЗМІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті проаналізовано евфемізми – мовні одиниці, що сприяють вираженню завуальованості в художньому тексті негативної, неприємної для сприйняття чи табуованої інформації. Особливий акцент здійснено на синтаксичних особливостях евфемізмів, аналіз яких сприяє глибшому дослідженню семантичного потенціалу вказаних конструкцій. Важливість евфемізмів випливає з їх лінгвофілософських характеристик. Адже вони по-особливому здатні репрезентувати зв'язок у моделі “людина – світ”, відбивати інформацію про співвідношення особистісного світу (мікрокосму) і великого, об'єктивного (макрокосму), демонструвати шляхи “виходу” особистісного світу мовця (через його пізнавальну та практичну діяльність) на площину об'єктивного.

Ключові слова: адресант, адресат, евфемізм, імпліцитна інформація, комунікація, оцінка, персонаж, табу, художній текст.

Інтенсивний розвиток лінгвістики тексту крізь призму антропоцентричності зумовив нові погляди на особливості функціонування мовних засобів у художньому тексті. Акцент здійснюється на специфіці реалізації їх семантики, стилістичних характеристик, комунікативно-прагматичного навантаження. Власне такий підхід і зумовив розгляд синтаксичних особливостей *евфемізмів (Ев.)* – лінгвістичних одиниць, які, виступаючи у різних синтаксичних формах, сприяють завуальованості негативної інформації у художньому тексті та забезпечують у ньому успішну комунікацію персонажів.

Аналізу семантики та стилістичних особливостей евфемізмів присвятили свої праці: В. Ужченко, К. Кантур, О. Манютіна, І. Мілева, Н. Хобзей, О. Хомік, К. Якушкіна, Л. Крисін, М. Ковшова, В. Ужченко, Д. Ужченко, М. Ковшова, З. Дубинець, В. Олексенко, О. Стасюк. У полі зору мовознавців різні аспекти дослідження евфемізованих номенів, зокрема: 1) *евфемізація* і *дисфемізація* у фразеотворенні (І. Мілева, В. Ужченко, Д. Ужченко); 2) асоціативні особливості *Ев.* (С. Відлак, С. Ульманн); 3) прагмалінгвістичний аспект евфемізації (К. Якушкіна); 4) семантика і прагматика *Ев.* (О. Дубинець, М. Ковшова, Л. Крисін); 5) *Ев.* як складники системи референтних висловлень у художньому тексті (І. Бабій). Порівняймо окремі визначення: *Ев.* – “стилістична фігура; навмисна заміна ознаки певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком для усунення небажаних, надто різких, недостатньо ввічливих слів шляхом їхнього пом'якшення або шифрування через заборону на вживання деяких слів, наприклад, абсценної лексики” [17, 63]; “слова або словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено визначають назви якогось предмета, явища <...>” [17, 63]. Однак синтаксичні особливості *Ев.* у художньому тексті, зокрема у сучасній прозі, належним чином не проаналізовано, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Матеріал роботи – тексти романів М. Вайно “Жінка з келихом дощу”, Г. Пагутяк “Захід сонця в Урожі”, О. Печорної, “Грішниця”, В. Шкляра “Залишинець. Чорний Ворон”. Вибір саме цих творів пояснюється їхньою художньо-естетичною вартістю і вагомим місцем у сучасному літературному просторі. Евфемізми у них виступають важливим засобом текстотворення. Експлікуючи авторські інтенції, вони формують образи і характери у художньому тексті.

Врахування таких ознак *Ев.*, як образність, імпліцитність, асоціативність, експресивність при розгляді їх синтаксичної організації сприятиме і ґрунтовнішому пізнанню тексту, декодуванню дискурсивної інформації, і глибшому дослідженню семантики *Ев.* у художньому тексті. Отож проблема “евфемізми і художній текст” і досі не розв'язана, потребуючи конкретнішого розгляду, чому і присвячене це дослідження. Звідси випливає і **мета** роботи: розкрити синтаксичні особливості *Ев.* у художньому тексті.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **основних завдань**:

- дослідити семантику *евфемізованих номенів* у творах М. Вайно, Г. Пагутяк, О. Печорної, В. Шкляра;
- проаналізувати специфіку синтаксичного конструювання *Ев.* у названих художніх текстах.

Текст, зокрема художній, “постає своєрідним простором спілкування людей у процесі освоєння світу” [6, 11], а “логіко-онтологічна, філософська база пізнання тексту допомагає осмислити цей процес, вибрати оптимальну модель його інтерпретації, досягнути характер, принципи втілення складних денотатів у вербалізовану форму” [6, 12-13]. Такий підхід до аналізу мовних засобів зумовив і розгляд синтаксичних особливостей *Ев.* крізь призму тексту. *Ев.*, реалізуючись у формі словосполучень і речень, презентують “засоби і способи побудови зв'язного мовлення і насамперед його комунікативних одиниць – висловлень” [7, 36-37]. У аналізованих художніх текстах *Ев.* реалізуються у формі *питальних речень (риторичних запитань), односкладних вокативних та безособових речень, двоскладних речень, складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу*. Розглянемо кожен із видів.

Як показує матеріал дослідження, *Ев.* часто відбивають семантику, пов'язану з поняттям смерті. Сприяючи репрезентації поховального обряду голосіння у художньому тексті, *Ев.* можуть трансформуватися в риторичне запитання як “особливий мовленнєвий акт ... вираження певної прагматичної установки” [2, 16]. Остання полягає в тому, щоб “через створення певної словесно-емоційної реакції слухача спонукати його до внутрішнього (вербально не вираженого) діалогу з мовцем, буквально “спровокувати”, ілюкутивно підвести до такого діалогу, що призведе до засвоєння нових знань адресатом. Мовець передбачає, які знання й установки (психологічні, соціальні, політичні та ін.) є в адресата і прагне вплинути на них [2, 16]. Наприклад: *Ой на кого ж ти, соколе, нас покидаєш, у які краї вирушаси? У краї темні, краї холодні, де дзвони не дзвонять, де люди не ходять...* [14, 110]. Такі запитання відносяться до дуже давніх ритуальних звертань, що відбивають вірування предків у те, що “померлі продовжують існувати в далекому невідомому краю і їх зв'язок зі світом, в якому вони перебували до смерті, триває. Тому до них зверталися з питаннями, як до живих... [12, 75]. А самі мовні конструкції

“перетворились у засоби, які виражають болісну напругу почуттів, емоційний стан, що супроводжують похорон” [12, 75]. Звідси й думка про те, що евфемізовані мікротексти, реалізуючи обряд голосіння у тексті, презентують спосіб своєрідного “задобрення” померлих, унаслідок чого душа швидше знайде вічний спокій. Таким чином, евфемізованість наведених вище аналізованих конструкцій впливає із когнітивних передумов сприйняття дійсності персонажем та його безпосередніх комунікативних дій, втілених у плачі як підсвідомо-ритуальному акті налагодження комунікативних каналів зі світом померлих з метою успішної реалізації адресанто-адресної підсистеми “реального, прагматичного “Я” і віртуального “Ти”. На думку вчених, здатність риторичних фігур (запитань та окликів) “акумулювати по кілька інтенційних зарядів одночасно робить їх винятковими інструментами стратегічного впливу. Риторичні запитання продукують дискурсивний ланцюжок, що значно збільшує семантико-прагматичну ємність висловлень” [9, 193]. Порівняймо ще: *Невже так просто купується шанс побачити сонце завтра?* [15, 193]. У цьому фрагменті тексту фраза *побачити сонце завтра* є ядерною у процесі евфемізації змісту повідомлення про смерть. Його основу формує семантична когезія символічних та паравербальних (зокрема зорових) кодів. Так, лексема *побачити* в художньому тексті вказує на органи зору як на один із критеріїв життя персонажа. Інтенсивність та динаміка дії досягається сфокусованістю вказаних органів чуття на конкретний об’єкт – сонце як символ світла, дня, життя; “символ Всевидаючого божества; Вищої космічної сили; центру буття та інтуїтивного знання...” [18, 283]; На думку дослідників, “схід сонця – це знак народження, оновлення, праведного життя і справедливого суду. Захід Сонця – знак Божого гніву, припинення життєдіяльності і прихід праведного покарання” [1, 346]. Важливим є те, що “у структурі ... мовного коду персонажа значну роль відіграють ... часові фактори [21, 313]. Так, виділена конструкція містить темпоральний компонент *завтра*, який у аналізованому фрагменті виступає не як “проста послідовність моментів, а як взаємопроникнення всіх членів тривалості, де “середнім членом”, “посередником” служить пам’ять...” [10, 56]. Сприяючи вербалізації розвитку сюжету, *завтра* маніфестує денотативну інформацію про тривання життя персонажа. Ця лексема є ядерно-визначальним компонентом у формуванні умовно-наслідкового за природою евфемізованого висловлення. Адже експліцитна його форма – *побачити сонце завтра* – як наслідок процесу вступає у антонімічні відношення з імпліцитним змістом фрази, що репрезентує значення імплікованої умови – *якщо не померти сьогодні*. *Ев.* репрезентують час у художньому тексті як психічну інстанцію, що “пов’язана з пам’яттю і уявленням ...” [10, 56]. Власне пам’ять, на думку Святого Августина, віддзеркалює образи: “... я пов’язую їх (образи) з минулим, з них укладаю прийдешнє – наслідки й надії, і обдумую все те, ніби воно щойно відбулося” [16, 178]. Таким чином, ознаки образної розмаїтості, а також розмитості значень *Ев.* у формі риторичних конструкцій сприяють реалізації призначених для них функцій у художньому тексті.

Ев. здатні функціонувати і у формі двоскладного речення, у складі якого предикат може формально не виражатися, однак бути очевидним

для реципієнта у певному контексті чи ситуації. Наприклад, розглянемо фрагмент тексту: *Йй уже недовгий світ. Онкохвора, та й ще червоний вовчук – системне захворювання всі органи підточило* [3, 337]. Виділена синтаксична конструкція є евфемізованою, оскільки напівприховано інформує реципієнта тексту про смерть персонажа, яка уже не за горами. На наближеність фатального кінця вказує конструкція *уже недовгий світ*, у складі якої спостерігається формальна невираженість предиката, однак який є узуально усвідомленим реципієнтом. Імпліцитні семи на позначення поняття “смерть” вербалізуються у словах *недовгий світ*, зокрема внутрішня форма лексеми *світ*, “дозволяє читачеві проникнути в глибини неоприятного, “підказує” ходи, якими може проростати зміст” [5, 57], служить ядерним інтерпретаційним засобом для прочитання семантики цілого висловлювання: *світ* як те, що видиме і невидиме формує відповідну асоціативну сітку: з одного боку, *життя, світло, день*, з іншого – *смерть, вічність* тощо. Із тексту видно, що цей *світ уже недовгий*, тобто скоро закінчиться, набере інших форм, трансформується у щось інше, відповідно, настане те, що протилежне цьому *світу: смерть, темрява, ніч*. Отож не до кінця прихований (тобто так, що легко виводиться) зміст двоскладного речення через своєрідну констатацію факту здатний сприяти евфемізації тексту висловлювання.

Актуалізуючи пресупозитивну базу комунікантів, *Ев.* здатні виступати і у формі односкладних вокативних речень у художньому тексті. Виявляючи модальність, вони “відіграють роль прагматичної детермінанти, визначають стратегію впливу мовця, зумовлюють бажаний перлокутивний ефект” [8, 229]. Крім того, “апелятив у ролі звертання, з огляду на поліінтенційну спроможність, подвоює іллокутивну силу імперативних ходів за рахунок здатності виражати імперативну модальність, а також розвиває високу текстову валентність, актуалізує своє значення у значному фрагменті тексту, детермінуючи інтеракцію мовців” [9, 193]. Наприклад: *Тихо так, очі повільно заплющились, і втомлений старенький задрімав прямо на стільці, опустивши голову до грудей. З хати вийшла Марина й легенько торкнулася плеча.*

- *Ишов би до хати, тату, приліг би.*

Тихо. Ще одна пелюстка опустилася прямо на долоню старенького – туди, де лінія життя обривається.

- *Тату... Тату?... Тату!..* [15, 263]. У аналізованому фрагменті тексту синтаксичні конструкції презентують складну текстуально-перцептивну ситуацію специфічної комунікативної інтеракції персонажів. Особливість її в тому, що автор імпліцитно намагається виразити інформацію про смерть одного з героїв тексту (тата) і здійснює він це за допомогою поступового нанизування однієї на іншу частин синтаксичної конструкції, кожна з яких містить конкретні деталі. Наприклад, безособове речення *Тихо так* презентує асоціативну синкретичність природних ознак середовища та психологічних характеристик персонажа. Семантика речення увиразнюється за допомогою наступної частини складного речення: *а очі повільно заплющились, і втомлений старенький задрімав прямо на стільці, опустивши голову до грудей. З хати вийшла Марина й легенько торкнулася плеча*. На поверхневому рівні сприйняття тексту реципієнт інтерпретує поведінку персонажа як звичний для людини стан сну, спокою. Далі сюжет набирає динаміки за рахунок апелювання дочки

до тата – *Ишов би до хати, тату, приліг би*. Однак прогнозований одним із персонажем діалог не реалізується через відсутність у ньому репліки-відповіді адресата. Анулювання реакції співрозмовника свідчить про мимовільне реконструювання діалогу у сферу монологу. Головний член безособового речення, виражений категорією стану *тихо*, містить сему відсутності фізичного звуку, що імпліцитно вказує на смерть персонажа. Виявлена інформація набуває глибинного характеру за рахунок наявності у текстовому фрагменті художнього паралелізму, який виконує роль смислового “притягання” двох сфер людського життя, а саме: макрокосму (зовнішнього світу, природи), на що вказує фраза *пелюстка*, що *опустилася*, та мікркосму (внутрішній світ людини), репрезентантом якого є текстові маркери *прямо на долоню старенького – туди, де лінія життя обривається*. Евфемізованість висловлень реалізується за допомогою лексеми *тиша* як прагматичного маркера відсутності звуку. У художньому тексті такі комунікативні бар’єри викликають у адресанта (дочки) різні психологічні реакції, що наближаються до таких межових станів, як відчай, страх та інші. Їх експлікаторами у тексті виступають обірвані синтаксеми, змістова, інтонаційна та структурна незавершеність, а також пунктуаційна оформленість. Розділові знаки, характеризуючись комунікативно-прагматичною характеристикою, виражають у тексті психологічно-емоційну градацію, а саме: *Тату...* (три крапки вказують на невпевненість дочки у власних здогадках про смерть батька) → *Тату?..* (знак питання – наростання напруги, що супроводжується перепитуванням як способом підтвердження цих страшних здогадок) → *Тату!* (знак оклику експлікує апогей комунікативно-психологічного напруження, пов’язаного із виведенням істинних переконань персонажа стосовно інформації про смерть батька). Отож, крім здатності імплікувати негативну інформацію, Ев. виступають засобом експлікації емоційно-експресивних тонів в процесі сприйняття її змісту.

Ев. також можуть виражатися і у формі **односкладного безособового речення** з головним членом – дієслівною формою минулого часу на – ло: *потовкло*. Наприклад: *Біда, – зітхнув Гриць і серце в нього зацеміло, бо чув, що насувається чорна хвороба. Минулого разу добре потовкло ним об асфальт, аж шви накладали на голові* [14, 337]. Така особлива синтаксична одиниця, на думку І. Огієнка, витворилася під впливом давніх народних вірувань. Евфемізовані висловлювання реалізуються у формі безпідметових структур, природа яких пояснюється явищем табу на демонічні дійові особи (чорт, лихо, нечиста сила), що в кожному окремому випадку узагальнюється імпліцитним дейксисом *воно* (тобто *лихо, лихе, зле, недобре, нечисте*), семантично-граматичним вказівником якого є безособова дієслівна форма на -ло” [13, 49]. Таким чином, ознаки розмитості, неясності, узагальненості аналізованих конструкцій виступають у художньому тексті важливими критеріями евфемізації висловлювань.

Для реалізації своїх функцій Ев. можуть виступати у формі **складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу**, що базуються на модусно-диктумних відношеннях: “речення охоплює дві сфери значень – диктумну..., що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну, яка містить інтерпретації суб’єктом думки об’єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й

волевиявлення” [4, 117]. Так, “мовець передусім актуалізує передаваний у реченні об’єктивний зміст, тобто “прив’язує” його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов’язковими суб’єктивними значеннями” [19, 48]. У їх семантиці закладена своєрідна аргументація, пояснення, уточнення. Специфікою вказаних конструкцій є те, що вони містять “у модусній частині ... співвідносні слова з означально-обмежувальною семантикою”, зокрема *така, такий*, з якими “корелюють” асемантичний сполучник *що* [19, 48]. Наприклад: *Тоді вони робили трус на Лебединській цукроварні – вийшов такий водевіль, що сам дідько позаздрив би* [20, 55] або: *Бо це така п’єса, де навіть мітла стріляє* [20, 286]. У цих мікротекстах евфемізація відбувається за допомогою надання автором виділеним фразам своєрідної “карнавальної семантики”, згідно з якою подієвий розвиток – численні розстріли людей – здійснюються за певним сценарієм, на що вказує структурно-організаційна природа п’єси як такої. А сам процес евфемізації через гіперболізацію змісту повідомлення відбиває динаміку та підвищену інтенсивність дії у художньому тексті.

Таким чином, аналіз синтаксичних особливостей евфемізмів дає підстави стверджувати, що ці мовні одиниці, реалізуючись у формі *питальних речень (риторичних запитань), односкладних вокативних та безособових речень, двоскладних речень, складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу*, характеризуються комунікативно-прагматичною інтенційністю, здатністю репрезентувати інформаційний обмін між співбесідниками у художньому тексті

Література

1. Багнюк А. Л. Символи українства: художньо-інформаційний довідник / А. Багнюк. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 512 с.
2. Бурмістенко Т. В. Риторичне питання як механізм аргументативного впливу в офіційній промові // Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наук.пр. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – С.14-19.
3. Вайно М. Жінка з келихом дощу. Вибране / М Вайно. – Ів.-Фр.: Лілея-НВ, 2006. – 452 с.
4. Вихованець Р.І. Нариси з функціонального синтаксису української мови: [монографія] / Р.І. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
5. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст: [Монографія] / Марія Голянич. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 180 с.
6. Голянич М. Художній текст у лінгвофілософському вимірі / М. Голянич // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – Випуск 23 – 24. – С. 11–15.
7. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка [общ. ред. д.ф.н. Золотова Г.А.] / Г.А. Золотова, Н.К. Оніпенко, М.Ю. Сидорова. – М.: Изд-во МГУ им. Ломоносова, 1998. – 528с.
8. Корновенко Л.В. Текстовая валентность обращения / Л.В. Корновенко // Система і структура східнослов’янських мов: Між кафедральний збірник наукових праць. – К.: Знання, 2001. – С. 227-235.
9. Криницька О.І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця ХІХ – початку

- XX ст.) : дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ольга Іванівна Криницька. – Івано-Франківськ, 2009. – 249 с.
10. Михеева Л.Н. Время как лингвокультурологическая категория: учеб.пособие / Л. Н. Михеева. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 96 с.
  11. Мілева І.В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І.В. Мілева. – Луганськ, 2005. – 19 с.
  12. Невідомська Л. Імплицитність висловлювання, що реалізують непрямі мовленнєві акти / Л. Невідомська // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – Вип.І. – С.73-82.
  13. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу [Текст]: історично-релігійна монографія / Огієнко, Іван. – К.: Обереги, 1992, 1994. – 424 с
  14. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі: [романи, повісті, оповідання та новели]. 2-ге вид., переробл. і доп. / Галина Пагутяк – Львів: ЛА “Піраміда”, 2007. – 368 с.
  15. Печорна О. Грішниця; передм. М. Іванцової / О. Печорна. – Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2012. – 288 с.
  16. Святий Августин Сповідь/ Пер з латин. Ю.Мушака. – К.: Основи, 1997. – 310 с.
  17. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / [Голянич М. І., Стефурак Р. І., Бабій І. О.]; за редакцією М. І. Голянич. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 272 с.
  18. Словник символів культури України / За заг ред.В. П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко, В.В. Куйбіди. – 3-е вид. – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
  19. Шинкарук В. Модусно-диктумні відношення в реченнєвій структурі займенниково-співвідносного типу / В. Шинкарук // Рідний край. – 2004. – №1(10). – С. 47-49.
  20. Шкляр В. Залишинець. Чорний Ворон / В. Шкляр. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2010. – 384 с.
  21. Якобсон Р. Избранные работы; пер. с англ., нем., франц. языков. Сост. и общ. ред. док. филол. наук В. А. Звегинцева. Передмова док. филол. наук В. В. Иванова / Р. Якобсон. – М.: Прогрес, 1985. – 460 с.

The article deals with the problems of euphemisms. Euphemisms are the linguistic units that contribute to the expression of negative publicity veiled in fiction. The author studies the syntactic features of euphemisms which help to deeply explore their semantics. The importance of euphemisms is derived from their linguistic and philosophical characteristics. They have a special way reflect the relationship of models "man - the world." Euphemisms reflect information about the relationship between the microcosm and the macrocosm. They show how to derive the internal area of the speaker (through knowledge and practice) on the objective plane.

Key words: *sender, addressee, euphemisms, taboo, implicit information, communication, artistic text, education.*

В статтє проанализированы эвфемизмы – языковые единицы, которые способствуют выражению завуалеваности в художественном тексте негативной, неприятной для восприятия или табуированной) информации. Особенный акцент осуществляем на синтаксических особенностях эвфемизма, анализ которых способствует более глубокому исследованию семантического потенциала указанных конструкций. Важность эвфемизмов вытекает из их лингвофилософских характеристик. Ведь они по-особенному способны представлять связь в модели “человек – мир”, отбивать информацию о соотношении личностного мира (микрокосма) и большого, объективного (макрокосма), демонстрировать пути “выхода” личностного мира адресанта (через его познавательную и практическую деятельность) у сферу объективного.

Ключевые слова: *адресант, адресат, эвфемизм, имплицитная информация, коммуникация, оценка, табу, художественный текст.*

УДК 811.161.2:81'38

ББК 81.2.Ук

Уляна Гринишин

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ФУНКЦІЇ
АМПЛІФІКОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У статті проаналізовано основні комунікативно-прагматичні функції висловлень з ампліфікацією однотипних синтаксичних одиниць на матеріалі текстів художньої прози початку ХХІ ст. З'ясовано, що структурно-семантична організація ампліфікованих конструкцій сприяє впливу адресата на хід думок реципієнта, на його психоментальну сферу шляхом інформування, переконання, емоційного волевиявлення.

Ключові слова: комунікативно-прагматична функція, актуалізація, імпліцитний, експліцитний, інтенція.

Комунікативно-прагматичний підхід до аналізу стилістичного прийому ампліфікації в художньому тексті дає можливість простежити взаємозв'язок експліцитних та імпліцитних смислів, адже процес нагромадження однотипних компонентів у синтаксичній конструкції супроводжується акцентуванням та увиразненням тих квантів інформації, яких додає кожний наступний елемент ряду. Оскільки ампліфіковані конструкції є одиницями граматичними, а отже, лінгвістичними знаками, то вони, поряд із синтаксичною та семантичною, виконують ще прагматичну функцію, що реалізується у складі висловлення, де імплікуються непрямі смисли, що безпосередньо співвідносяться з комунікативно-прагматичними настановами суб'єкта мовлення. Такий аспект дослідження художнього дискурсу є актуальним, зважаючи на орієнтування сучасних лінгвістичних досліджень на мовленнєву діяльність людини, яка повідомляє, реагує, переконує, спонукає, маніпулює тощо завдяки релевантному використанню мовних засобів. Протягом останніх десятиліть теоретична база досліджень комунікативно-прагматичного аспекту мовних явищ активно збагатилася ґрунтовними працями таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як А. Агафонова, Л. Азнабаєва, О. Александрова, Н. Арутюнова, В. Богданов, Т. Винокур, В. Гак, М. Голянич, Л. Дротянко, А. Загнітко, О. Каменська, Л. Кисельова, Г. Колшанський, М. Кочерган, О. Пантелеєва, О. Падучева, Л. Рижова, М. Скаб, О. Стародумова, І. Сусов, В. Телія, Н. Формановська та ін.

Метою нашої розвідки є аналіз закономірностей функціонування ампліфікованих конструкцій у залежності від комунікативних намірів суб'єкта мовлення та визначення їх комунікативно-прагматичних функцій у площині сучасного художнього дискурсу.

Як слушно зауважив швейцарський мовознавець Ш. Баллі, мовна одиниця має лише потенційні, можливі властивості, а «щоб перевести мову в мовлення, необхідно виконати функцію *актуалізації*» [1, 93]. Згідно зі словниковим визначенням, *актуалізація* (лат. actualis – діяльний) – реалізація потенційних властивостей мовних елементів у мовленні, пристосування їх до вимог певної мовленнєвої ситуації [14, 18]. Таким чином, речення, актуалізоване у мовленні, є висловленням («цілісна одиниця повідомлення, що являє собою мовленнєвий відрізок у його

взаємозв'язку з комунікативним наміром мовця, учасниками та ситуацією спілкування» [9, 65]), у якому, власне, й реалізуються непрямі смисли, що безпосередньо співвідносяться з мовленнєвою ситуацією та комунікативно-прагматичними настановами суб'єкта мовлення, його *інтенціями* (лат. intention – прагнення – суб'єктивне бажання мовця будувати висловлення з конкретною метою, комунікативний намір, цільова установка [9, 129]).

Як зазначає Ф. Бацевич, саме інтенціональність визначає, наприклад, такі *типи міжособистісного спілкування, як переконування, аргументація, з'ясування, вититування, обговорення, сварка* та ін. [2, 11]. В такому разі необхідно визначити конкретні функції, які виконують висловлення з ампліфікацією однотипних компонентів у процесі досягнення основної мети комунікації – впливу на адресата. Ми скористалися класифікацією, запропонованою Т. В. Мелкумовою, яка, узагальнивши теоретичні напрацювання з проблем комунікативно-прагматичного функціонування мовних одиниць таких учених, як А. Агафонова, А. Алексєєв, Н. Арутюнова, Т. Винокур, С. Дік, Ю. Дітман, А. Загнітко, Н. Формановська, А. Маргіне, Л. Рижова, І. Сусов, В. Телія та ін., виділила дві групи комунікативно-прагматичних функцій виражальних засобів синтаксису публіцистики в залежності від загальної функційної настанови мовлення: 1) функції, які здійснюють вплив на поведінку чи свідомість адресатів через інформування; 2) функції, що впливають на поведінку чи свідомість адресатів через переконання [10, 15]. Зважаючи на особливості реалізації прагматичних настанов ампліфікованих конструкцій у художньому дискурсі, ми перегрупували їх відповідно до матеріалу дослідження та виділили домінуючі: *власне репрезентативну, декларативну, експозитивну, стверджувальну, комісивну, оцінну, апелятивну, посилювальну та волюнтаривну* функції.

Власне репрезентативна комунікативно націлена функція полягає в об'єктивному висвітленні подій, фактів, явищ з метою інформування адресата про стан речей та спрямування в певне русло його думок, міркувань. Успішному здійсненню цієї прагматичної настанови сприяє структурно-семантична організація таких, наприклад, ампліфікованих конструкцій: *Гатунки паперу, формат, спосіб різання і скріплення аркушів, щільність палітурки, відтінки фарб, усі шрифти, співвідношення заповненої і порожньої площі, навіть вага, не кажучи вже про конгеніальні рисунки, ініціали, заставки, вставки, перед- і післязаставки. Техніка на службі в людини. Це є, власне, тим, що з гордістю називалося поступом* [11, 243]. Наведений детальний список предметів зі сфери друку, що займає препозицію до основного повідомлення – *науково-технічний прогрес служить людині*, обумовлює розширення поля знань реципієнта про згадану область людської діяльності, а також, окрім логічної інформації, в такому повідомленні влучно передано авторське ставлення до факту технічного поступу. Ампліфікація однорідних присудків у структурі з триразовим замовчуванням та відповідною інтонаційною перерваністю, які маємо в наступному прикладі, представляє опис улюбленого заняття героїні, сприяє глибшому увиразненню образу останньої, і в такий спосіб виражається й передається читачеві авторське позитивне бачення цього способу відпочинку: *Любила отак зібратися в свято чи неділю влітку з псом та на Королівку-гору*

чкурнути... Відпочити на галявині, черешень чи яблук скуштувати, сповнитись соком лісу і ... мандрувати... [4, 307].

Деяке інше спрямування прагматичного впливу на реципієнта має **декларативна** функція, яка полягає у комунікативній здатності структури з ампліфікацією виражати заявлені мовця про власні наміри або ж декларувати певні твердження щодо об'єктивної дійсності загалом: *Кожна людина має право. // Кожна людина має обов'язок. // Кожна людина має право мати обов'язок. // Кожна людина має обов'язок мати право* [11, 45]. Нагромадження синтаксичних паралелізмів, об'єднаних, окрім спільної прагматичної установки, ще й структурно-стилістичним маркером – анафорою, надає комунікативній одиниці значення запевнення, твердої особистої переконаності у задекларованому повідомленні. А це, своєю чергою, передбачає успішність здійснення кінцевої мети висловлення («перлокутивного ефекту», за англійським філософом Дж. Остіном) – отримати адекватну реакцію на сказане: сприйняти повідомлення, погодитися чи не погодитися з мовцем, підтвердити чи заперечити його думку, погляд тощо. У наступній конструкції з ампліфікацією додатків комунікативна установка мовця спрямована на відкрите, неприховане зізнання у своїх почуттях до об'єкта мовлення: *А я їх ненавидів ... І задрив: місцю народження і місцю смерті, ході і погляду, успіхам і невдачам, молодості і старості, кольорові очей і кольорові волосся, знанням і мріям, вірі, коханню, посадам, книжкам, подиху – всьому, що тільки спадало на думку, і це полонило мене* [5, 57]. Тут важливу роль відіграє психологічна мотивація вибору адресатом конкретного способу передачі повідомлення: з-поміж різних варіантів установки мовця (залучення непрямих смислів, натяків, інакомовлення тощо) останній, будучи в емоційно подавленому стані від того факту, про який повідомляє, надає перевагу відвертому вираженню почуттів, добираючи яскраві вербальні засоби задля впливу на психоментальну сферу адресата.

Недостатньо експліковані аспекти смислової організації висловлення потребують, як правило, ширшого інформаційного контексту, що охоплює пояснювальні значення, коментарі тощо. Таку функцію, що передбачає вираження підстав та аргументів повідомлення, називають **експозитивною**: *Не слід боятися любові. Не варто жахатися ненависті. Любов може бути спустошливою. Ненависть буває шляхетною і високою. Любов має здатність засліплювати. Ненависть – витверезувати* [12, 72]. Предметно-логічна інформація, що міститься у прикладах ампліфікованих конструкцій з комунікативним значенням пояснення чи аргументації, переважно увиразнюється різними стилістичними засобами (синтаксичними паралелізмами, парцеляцією, повторами тощо). Принагідно зауважимо, що аналізовані нами висловлення з різними типами ампліфікації, які експлікують комунікативну діяльність в аспекті впливу на реципієнта через інформування, все ж не позбавлені супроводжувальних емоційно-оцінних характеристик, модальних значень іронії та подекуди й сарказму: *І не спить Гарі, бо відчуває потребу розділювати з Григорієм його муки. І не спить мадам Воке, бо ходить на нічний базар купувати цукор за нижчими цінами, ніж потім продає нам. І не спить Анабель, бо мусить грати на фортепіано, щоб хтось її вдарив у спину. І не сплять Гульм і Християн*

Ожехович, бо закохані не можуть спати [8, 77]. Як бачимо, у формуванні комунікативної площини художнього тексту здійснюється інтеграція референтної та художньо репрезентованої мовленнєвої діяльності, в чому закладено складні взаємозв'язки між адресантом і адресатом: перший прагне досягнути ілокутивного мети: вразити, здивувати, розсмішити реципієнта тощо, а останній, як активний учасник комунікації, своєю реакцією на повідомлення зумовлює певний ціннісно орієнтований прогрес інтеракції.

Наступна прагматично націлена функція ампліфікованих структур репрезентується вербалізацією твердого переконання мовця у власних судженнях і визначається нами як **стверджувальна**. Висловлення, що здійснюють цю функцію, несуть заряд впевненості в собі, а це має неабияке значення для розкриття інтерсуб'єктивних закономірностей у комунікативній площині: адресату передається настроєва хвиля мовця, його оптимізм та непохитність у власних переконаннях, що передбачає позитивний вплив на перцептивну сферу реципієнта: *Твоє щастя у твоїх руках! У наших руках! І жодна смужка горизонту не зможе ні перекреслити, ні відділити його від нас* [16, 75]. В ампліфікованих конструкціях, де концептуальний стрижень повідомлення певним чином кваліфікує якусь буттєву реалію, що однаковою мірою стосується всіх людей незалежно від їх статусу, менталітету тощо, комунікативно-прагматичний вплив висловлення здійснюється крізь призму ціннісного маркування: *Щастя скрізь однакове – що на Землі, що на небі. Що в душі, що на полотні* [16, 33]. Полісиндетон та парцелювання комунікативних фраз у ампліфікованих конструкціях акцентують смислову значущість вичленованих компонентів, що є релевантним для успішної реалізації інтенцій суб'єкта мовлення.

Одним із ефективних психологічних прийомів, орієнтованих на проникнення у глибину свідомості та почуттів реципієнта, на нашу думку, є переконання останнього за допомогою комісивного мовленнєвого акту, ілокутивною метою якого є «накласти на адресанта зобов'язання виконати певні дії у майбутньому або дотримуватись певної лінії поведінки» [2, 328]. У комунікативну реальність, де відбувається перехрещення суб'єктивних планів співбесідників, залучаються такі імпліцитні аспекти інтеракції, як спроможність чи неспроможність мовця викликати прихильність та довіру адресата, а з його боку визначальною є безпелаяційність підстав повірити та в майбутньому довіряти мовцю. І, власне, матеріал дослідження засвідчує здатність синтаксичних стилістичних засобів, зокрема ампліфікованих побудов, виконувати **комісивну** функцію: *Я носитиму тебе на руках, гоїдатиму на хмарці, колісатиму в колісці вітру, обійматиму, цілуватиму твої вії, руки, коси...* [16, 71]. Нагромадження однорідних присудків, а далі ще й додатків значною мірою інтенсифікує щирість та ентузіазм автора повідомлення, комунікативною метою якого є **обіцянка** заради привернення прихильності, пробудження почуттів адресата. Сила художнього слова, яке відтворює світ дійсності у найрізноманітніших образних виявах, має значний вплив на перцептивну сферу читача і у випадку, коли відбуваються оказіональні модифікації традиційного змісту в комунікативно-прагматичних вимірах цікавих синтаксичних моделей. Багатовекторність комісивних ампліфікованих анафоричних конструкцій,

які передбачають чотирьох внутрішніх адресатів, і, відповідно, мінімум чотири типи реагування чи відповідей на ці висловлення, детермінує ступінчастість структурно-сислового плану повідомлення: *Ми не будемо, Людо, більше зустрічатися у прокурених готелях. Ми не будемо, Анно, більше мордувати одне одного. Ми не будемо, Лялько, з тобою надалі читати у позах коханців. Ми не будемо більше, Іване, розщеплюватися на двоївання, розпадатися на трьох іванів чи метатися у чотириіванному квадраті* [13, 138].

Висловлення, у яких суб'єкт мовлення прагне зорієнтувати адресата у конкретному комунікативному просторі, експліцитно чи приховано даючи певну кваліфікативну характеристику явища дійсності, предмета, особи, виконують оцінну функцію. В такому разі слід говорити про підвищену потенційність ампліфікованих структур фіксувати та передавати різними адресатозорієнтованими засобами оцінне ставлення мовця до навколишньої дійсності: *Всі дами – краплени. Всі телезіркі паралізовані нижче пояса. Всі музи – домогосподарки чи бички-беушниці* [7, 52]. У спектрі засобів реалізації прагматичної настанови такого виду повідомлень, а саме здійснення впливу на формування особистої оцінки адресата на те саме явище дійсності, значну роль відіграють побудова висловлень за конструктивним принципом паралельних рядів, анафоричність комунікативних фраз і, безперечно, відбиття в актуалізованому смислі повідомлення елементів соціально-культурного контексту. Як правило, в оцінних структурах з ампліфікацією однотипних компонентів відображено своєрідне осмислення життєвих фактів мовцем, і те, що пройшло крізь призму його суб'єктивного сприйняття, через мовленнєвий акт певної ілюкції впливає на ставлення реципієнта до об'єкта комунікації: *Тонкі невиразні уста, яких безліч. Ніс, немов zdeформований примхою скульптора-авангардиста. Маленькі, сливе свинячі очіци. Випалене хімією волосся. А все вкупі – незрозуміла краса, від якої важко відірвати погляд* [7, 51].

Відомо, що взаємодія комунікантів за допомогою мовного коду охоплює різні прагматичні аспекти, які залежать як від мовця, так і від «кінцевого споживача повідомлення» [2, 106]. Однак, на нашу думку, з-поміж основних чинників підвищення ілюктивної сили повідомлення та, відповідно, досягнення перлюктивного ефекту, найважливішим є звернення мовця безпосередньо до адресата, що є потужним стимулом до мовленнєвого реагування останнього та формування діалогічної комунікації. Ампліфіковані конструкції, які репрезентують привернення уваги шляхом звернення мовця до реципієнта, виконують апелятивну функцію. Як слушно зауважила Н. Валгіна, «існує багато засобів діалогізації: це і питально-відповідні комплекси; різні звертання до читача; залучення його до спільних роздумів, дій; різні форми вираження спонування; способи вираження розпорядження, рекомендації, прямо направлені на реципієнта; експлікація передбачуваних реакцій читача на авторське повідомлення [3, 109]. На тлі експліцитного змісту таких повідомлень реалізуються імпліцитні комунікативні значення, у яких закладена подвійна авторська інтенція: привернути увагу та спонукати адресата знайти відповідь, запевнити у своїх словах, виразити своє ставлення до адресата: *Я люблю тебе, Катерино, і це єдине, що я можу*

тобі відповісти, повір мені, повір, Катрусенько, серденько, сонечко... [6, 79].

Прагматично орієнтоване висловлення, що підпорядковується принципам узгодженості та взаємостимулювання значень елементів внутрішньосинтаксичної організації конструкцій та асоціативно-образних прирощень їх семантики, виконує посилювальну функцію. Остання полягає в інтенсифікації значення висловленого повідомлення. За допомогою певних додаткових засобів (граматичної неповноти речень, анафори, метафоризації, синтагматичного членування, пауз, окличної інтонації тощо) ампліфіковані конструкції здатні розбудовувати ширшу образну палітру, що відчутно впливає на уяву та чуттєво-емоційну сферу адресата: *...А далі замість неба – рожеве світло чи то її сукні, чи щасливого світанку. А замість сонця – її очі. А замість хмар – Вільярдові ніжні руки, що линуть до неї* [16, 37]. Характерною особливістю комунікативних одиниць, що здійснюють посилювальну функцію, є наявність у їх структурі різних видів повтору: *Ми не могли знати. Ми не могли порозумітися. Ми не могли зарадити. Не могли врятувати, бо не могли повноцінно поспілкуватися* [11, 51]. Висловлення, що здійснюють посилювальну функцію, характеризуються багатовимірним інтенційним навантаженням, оскільки передбачають кваліфікацію ставлення адресата до почутого чи прочитаного повідомлення завдяки неоднорідній системі засобів його увиразнення. А власне комунікація в художньо-естетичній площині, на наш погляд, зазнає успішної реалізації тоді, коли висловлення максимально емоційно та образно навантажені: *А вони шурхотіли! А вони шурхотіли – аж шелесно зробилося в моїй голові, аж звіялося листя торішніх ілюзій, аж чоловіком еси!* [7, 74].

У діапазоні варіативності способів реалізації структур з ампліфікацією в процесі впливу на свідомість та психо-емоційний стан адресата окреме місце належить висловленням, які виражають волевиявлення мовця, тобто виконують волюнтативну прагматичну функцію. Оцінка мовцем відображених у повідомленні фактів дійсності, що есплікується вибором мовленнєвих дій (докір, наказ, погроза, спокушення тощо), мотивує поведінку реципієнта: *Невже поцілувати Катерину така велика складність?! Дівчина не настільки потворна, щоб нею гидувати, якби не підозрілі обставини, ми могли б зарахувати Катерину до привабливих! Ви мусите її поцілувати! Катерина не буде проти! Хіба ви не бачите, що вона аж пищить перейти межі дружби!* [8, 102]. Виділяємо такі суб'єктивно-модальні значення, що формуються у волюнтативних висловленнях: **бажаність** виявляється тут як потреба, відповідність бажанням, інтересам мовця або слухача: *А ви б, дівчата, та ідучи заспівали, та загадали б курси медсестер, та розгорнули б, розправили б крилами туалетні скрижалі, та загадали б правила поведінки в останній семестр* [7, 255]; **можливість** есплікується лексемою припущення певної ситуації (*скажімо*), за умови здійснення якої мовець висловлює варіант можливої розв'язки: *Скажімо, ти – поет, не схильний до слем-декламації, наркоманії чи бодай дрібного хуліганства. Ти не ведеш Live Journal, не матюкаєшся в ефірі і неохоче роздягаєшся на сцені. Ти не тусуєшся ні в клубах, ні у віртуалі, ні на презентаціях. Ти ненавидиш промоутери і не любиш інтерв'ю. Ти поважаєш класиків. У твоїх текстах відсутні не лише статеві акти, але й необхідні для цього органи.*

Тобі... тобі не залишається нічого іншого, як тільки оголосити власну смерть [7, 159]; а також **необхідність** як вимушеність, обов'язковість здійснення спонукуваної дії адресатом: *Можеш навіть ногами крутити, хочеш – сидючи, хочеш – лежачи, як тобі заманеться, але норма, яку нам встановив голова, мусить виконуватися. Кров з носа* [15, 142]. Таким чином, спосіб побудови волонтеративних висловлень за принципом нанизання однотипних структурних елементів має здатність підсилювати семантичний компонент спонукального значення повідомлення, а це, своєю чергою, допомагає мовцю переконати адресата в необхідності, доцільності та бажаності виконання певних дій.

Отже, як засвідчує фактичний матеріал, описані комунікативно-прагматичні функції структур з нагромадженням однотипних компонентів виражають здатність висловлень впливати на хід думок реципієнта, його психоментальну сферу шляхом інформування останнього, повідомлення його про певні факти об'єктивної реальності, а також вмотивованого переконання, здійснення емоційного та естетичного враження від почутого чи прочитаного. Також необхідно враховувати специфіку комунікативної ситуації криз призму мово- та образотворення майстра слова у художньому тексті, де переплітаються авторський індивідуалізм та когнітивний підхід реципієнта, адже в досліджуваних комунікативних одиницях оцінка, ствердження, обіцянка чи волевиявлення маніфестуються з підвищеною експресивністю, що на граматичному рівні виражається органічним вплетенням в ампліфіковані побудови паралелізмів, парцелятів, анафори, вигуківих конструкцій та імперативів з різними видами спонукальної модальності.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 344 с.
3. Валгина Н.С. Теория текста / Н. С. Валгина. – Москва : Логос, 2003. – 170 с.
4. Вайно М. Жінка з келихом дощу : вибране / М. Вайно. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 452 с.
5. Грабар С. Ремінісценції : лірико-філософські етюди / С. В. Грабар. – К.: Укр. письменник, 2011. – 200 с.
6. Дзюба М. Укриті небом [Текст] : роман / Марія Дзюба. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – 240 с.
7. Іздрик Ю. Таке / Юрій Іздрик. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. – 268 с.
8. Малярчук Т. Як я стала святою / Тетяна Малярчук. – Харків : Фоліо, 2006. – 190 с.
9. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В. Матвеева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 562 с.
10. Мелкумова Т. В. Комунікативно-прагматичні функції виражальних засобів синтаксису (на матеріалі інформаційних та публіцистичних текстів): автореф. дис.. канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. В. Мелкумова. – Запоріжжя, 2011. – 19 с.

11. Прохасько Т. БотакЄ / Тарас Прохасько. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 428 с.
12. Процюк С. Канатоходці / С. Процюк. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2007. – 302 с.
13. Процюк С. В. Руйнування ляльки / С. Процюк. – Київ: Ярославів Вал, 2010. – 280 с.
14. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – 2-е изд. – М.: Просвещение. – 1985. – 400 с.
15. Смоляк О. Річка снів і яви / Олександр Смоляк. – Коломия: видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2008. – 404 с.
16. Ткачівська М. День відбілює ніч / М. Ткачівська. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 180 с.

In the article the basic communicative-pragmatic functions of expressions with amplification as based on literary prose of beginning of XXI c. are analysed. It is studied out that structural-semantic arrangement of constructions with amplification facilitates the addresser's influence on the addressee's way of thinking and psycho-mental sphere by informing, persuading and emotionally willing.

Key words: *communicative-pragmatic function, actualization, implicit, explicit, intention.*

В статті досліджуються основні комунікативно-прагматичні функції висказувань з ампліфікацією однотипних синтаксических одиниць на матеріалі текстів художественної прози початку ХХІ в. Установлено, що структурно-семантична організація ампліфікованих конструкцій впливає на ход мислей реципієнта, на його психоментальну сферу путем інформирования, убеждения, эмоционального волеизъявления.

Ключевые слова: *коммуникативно-прагматическая функция, актуализация, имплицитный, эксплицитный, интенция.*

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

УДК: 808.1:81'38

ББК: 81.2 Ук

Віталій Кононенко

“ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ” ГРИГОРА ТЮТЮННИКА:
ОБРАЗ АВТОРА

У статті відтворений образ автора — Григора Тютюнника на ґрунті аналізу його прозових текстів. Через висловлене ставлення до персонажів, коментарі й оцінки зазначено такі риси особистості автора, як щирість, правдивість, співчуття до людини, підвищена емоційність. Показана висока майстерність індивідуального стилю письменника.

Ключові слова: образ, автор, текст, особистість, оповідь, стиль, слово, концепт, конотація, оцінка.

Пройнятися образним світом Григора Тютюнника й легко, й непросто. З одного боку, в багатьох його творах оповідь ведеться від першої особи й складається враження, що зображені ним події мають автобіографічне тло, є спогадами про минуле, передовсім молодих років письменника, отож і так чи так відбивають його життєві позиції. У тих текстах, скажімо, де йдеться про поневіряння хлопчаків, що бідують, блукають у пошуках долі, вчаться в ремісничому училищі, вгадуються події особистої біографії автора, принаймні можна побачити, як формувався його психотип, мовна особистість. З іншого боку, в Тютюнникових творах оповідач здебільшого не учасник, а свідок описуваного, доволі відсторонений від дій і вчинків героїв, а відтак його ставлення до них, а через них — і до характеристики його власних поглядів і бачень вимагає вчитування у “вертикальний контекст”, поглибленого аналізу прихованої за авторськими висловленнями самосвідомості.

Із авторських реплік, оцінних слів, виявлення почуттів і переживань, що відбивають позицію письменника, зрештою, з самих висловлень позитивних героїв, їхніх роздумів, що нерідко виходять далеко за межі сюжетно й тематично визначеної оповіді, постає образ, що увібрав у себе риси, властиві особистості письменника, людини щирої й відвертої, отож такої, що не може не виявити в творах своєї бентежної душі.

Авторські оповіді про підлітків дають змогу пізнати важкий шлях випробувань, що випав на долю Тютюнника й що дозволило стати вривень з сучасними йому письменниками, а нерідко й перевершити їх за своїм життєвим досвідом, світорозумінням, високістю загальнокультурного мовомислення. Олесь Гончар не випадково назвав Тютюнника “живописцем правди”: занадто багато надивився він за своє нелегке життя на людське горе, щоб писати нещиро, виконувати “соціальне замовлення”, а не відгукуватися на поклик свого чутливого серця.

Прикметно, що його герої-підлітки вже демонструють неабиякі

якості сильних духом, нескорених особистостей. Можливо, найбільш значуща в цьому сенсі новела “Обнова”, герой якої — хлопчик Ванько, за характером сумирний і доброзичливий, не витримує зневажливого ставлення до нього місцевого “чинуші”: “вхопив грудку, крикнув: “I-i-ix!” — і доки вона летіла, волав: — Так, вам смішно? Так вам — потіха? Та нате вам, собаки! Н-на! Грудка влучила в Наталину голову” (виразні “вибухові” слова *i-i-ix*, *н-на* і образливе *собаки!*). Люди соромлять зарозумілого чоловіка, радять хлопцеві “не займати” його, але авторська позиція однозначна: він на боці хлопчика, можна передбачити, що він був таким самим, як і той.

В один ряд із Ваньком стоїть ще один борець за правду — ремісник Їгорко Чорновий, що, розчарувавшись у “геросві”, котрий не наважився підтримати вимоги підлітків, не стримує емоцій й різко звинувачує замполіта: “— Що?! — вигукнув Їгорко, схопившись на ноги. — Герой?! Рвонувся до лінійки, вдарився головою об дошку і щосили закричав. — ...Ви ... Ви ... Чуєте ... Ви?!” (“Смерть кавалера”). І знову симпатії автора на боці непокірливої, справедливої в своїй життєвій позиції справжнього, а не “офіційного” героя.

Письменник створює фігуру хлопчика, що став хрестоматійним образом, зразком для наслідування, — Климка з однойменної повісті; автор показав себе не лише людиною, наділеною високим почуттями сердечності, розуміння дитячої психіки, а й навчителем життя. У подвигу, що його звершив хлопчик, урятувавши полоненого солдата, письменник засвідчив своє бачення місця кожного на землі, готовність до самопожертви в ім’я спасіння інших. Небагатьма словами, але сказаними з болем і співчуттям, описує письменник останні хвилини життя хлопчика:

“Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями.

Він уп’явся пальцями в дежурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль”. Зазначенням дій, що засвідчують загибель героя (*штовхнуло в груди, обпекло так боляче, гостро, попливли червоногарячі плями, уп’явся пальцями в дежурку, тихо ойкнув і впав, потекла на дорогу сіль*) письменник викликає і жаль, і відчуття нескореності долі. Прагнення справедливості, чутливість до образи, неприйняття будь-якого приниження людської гідності стають провідними мотивами його творчості.

Авторське мрійництво, що лише зрідка засвідчено на сторінках Тютюнникових творів, доповнює риси постаті цієї здебільшого стриманої в своїх почуттях людини. Описуючи ситуації, в яких герої, бодай опосередковано, виявляють бачення життя в райдужних барвах, письменник знаходить мовні засоби, реальні в своїй буденності, але опоетизовані в його викладі. Характерний у цьому сенсі образ вогників у степу, що переростає в символ-запоруку радості, щастя (повість названа “Вогник далеко в степу”). Герой твору (а разом з ним і автор) у, здавалося б, звичних діях знаходять радість буття. Щоб не було моторошно ходити щодня з села до училища, хлопчакі розпалювали звечора хмиз у степу, а вранці бачили: “Є *наш вогник!* Здається, що він далеко-далеко. А він осьо, за гони від нас”. Захопленню юнаків немає меж:

“ — Видно, дивіться!
 — І досі видно!
 — О, немає, сховався...”

Нагадуючи знамениті Короленківські (“а все-таки, все-таки попереду вогні”), Тютюнникові вогники відтворені напрочуд виразно: за ними стоїть доля описаних у повісті ремісників, яким від усієї своєї доброї душі співчуває автор.

Молоді герої Тютюнника виявляють риси людей спостережливих, вдумливих, здатних дати оцінку життю дорослих, попри складність, неоднозначність подій, свідками яких вони стають. Один з кращих творів цієї серії — новела “Три зозулі з поклоном”, герой якої — людина душевна й щира, усім серцем співчуває жінці, яка кохала його батька: “Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..” А ще думаю: “Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?” “Тоді не було б тебе...” — шумить велика “татова сосна”. Тютюнник усім серцем розумів тих, хто здатний переступити через особистісне, попри власну втрату стати на бік ображених, нещасних, знедолених (через усю новелу проходять такі слова на позначення великого кохання від чути: *серцем чула, вона чула його, сама бачила і чула, чую за ним, чую щодня*, у наведеному фрагменті — *чули одне одного, одне одного чуючи*).

У своїх “стосунках” з героями творів письменник часом нагадував оголений нерв: він не лише знаходив слова співчуття ображеним і знедоленим, а мовби ставав ними, проймався їхніми болями настільки, що ледве не страждав разом з ними, водночас перебуваючи “на авансцені”, зовні не втручаючись у зображені події. Його емоції виливалися в доволі стримані у вербальному вираженні тексти. У новелі “Вуточка”, скажімо, оповідається, як сліпа мати чекає на приїзд з армії синів, але в них свої сім’ї й турботи і їм байдужа доля самотньої старої жінки. Вона сподівається, що “побачить” онучків (хоч і сліпа), купує на останні гроші подарунки для них, але дізнається, що молодший її син давно не служить і міг би приїхати до матері. Розігрується драматична ситуація: заїжджий солдат беззастережливо розказує матері правду:

“— А ким же Грицько, *молодший мій*, числиться, *не чули*?”

— Він уже *давно демобілізувався*, — охоче пояснює солдат, — і зараз працює в охороні десь на заводі, точно не скажу...”

Співчуття автора безмежне, але переживання матері передані скупко, без зовнішнього вияву страждання: її горе внутрішнє, приховане. Немає кому поспівчувати героїні, хіба що письменникові, проте й він говорить про її переживання без зайвого пафосу:

“Потім солдат пішов. А Віточка ще довго сиділа самотньою у напівтемній хаті і вперше за багато років відчула, як усе її тіло наливається незнайомою досі зморюю і немовби терпне” (художні деталі — *сиділа самотньою, у напівтемній хаті, тіло наливається зморюю і терпне* — створюють ефект прихованого відчаю).

За Шевченковою традицією, що суттєво позначилась на українському письменстві, пильну увагу Григора Тютюнника притягали долі дівчат, молодих жінок, що шукають, але не знаходять сімейного щастя. Їх словесні характеристики не поширені, але точні й ефектні. Це зазвичай “пересічні” жінки, нерідко зовні негарні, трудівниці, що або не можуть знайти “пари”, або страждають від чоловічих побоїв. Письменник

не лише фіксує обставини їхнього життя, а й через художні деталі виявляє своє чутливе ставлення до цих невдач. Це, наприклад, Нюрина дочка Маня (“Вона й справді найчепурніша з-поміж усіх трьох нюрівських дівчат: на зріст, як і Нюриха, *низенька, дебелиа*, очі чорні, хоча й без материного порошу в зіницях, а *вдачі* — батькової, *лагідної і полохливої*”), яка мовчки страждає, бо її покинув наречений (“Нюра”); це Софійка, котра “раніше щоночі підпирала спину чужі хлівці та верби — з парубками, своїми й заїжджими, а тепер *дитину глядіти треба*” (“Дикий”); це і жінка Маркіяна Стеха, “*весела й добра за вдачею, але зморена багаторотою сім’єю та Маркіяновими стусанами*” (“Поминали Маркіяна”), інші нещасливі жінки.

Напочатку наче й по-людськи, як мало б бути, складаються відносини Тютюнникових дівчат з чоловіками, вони сором’язливі, щирі, добрі, але життя складне, чоловіки не поспішають пов’язати себе сімейними путами, отож і заміж дівчата виходять, бо “так треба”; для них, а не для їхніх “суджених” знаходить автор конотації позитиву. Приміром, виходить заміж Катря за “інженера”, “бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток”; автор переймається її болями, бо “молодий” нехтує селом, Катриними родичами й викликає лише авторський осуд. Автор створює розгорнуту антитезу, всіляко виправдовуючи поведінку Катрі й засуджуючи дії нареченого:

“Катря повільно встала, висмикнула *тоненькими пальцями* хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в *новенький квадратик*, і *лагідно усміхнулася* до нареченого. Той підвівся, *неохоче підставив руку, немов для укола*” (“Оддавали Катрю”). З одного боку, словесні показники доброти, щирості (*тоненькими пальцями, в новенький квадратик, лагідно усміхнулася*), з іншого, — конотації зарозумілості, зневаги (*неохоче підставив руку, немов для уколу*).

В авторській позиції, переданій у системі позитивно й негативно забарвлених конотацій, оцінках вчинків героїв, часом прихованих, але, зрештою, словесно засвідчених, виявляють себе риси письменницької вдачі: стриманість, але постійно відчутний темперамент; прагнення виправдати дії позитивних персонажів і бодай кількома словами засудити людину ницу, дрібну, зарозумілу; співчутливість, внутрішня підтримка персонажів ображених, нещасних, знедолених; вміння “піднятися” над подіями, осмислити правильність чи помилковість поведінки героїв; зрештою, не пропонуючи читачеві “зразкових” персонажів і не повчаючи, знайти можливість примусити його замислитися.

Герої Тютюнникових творів напрочуд індивідуалізовані, зокрема й через їхнє мовлення; якщо це й позитивна особистість, то автор зазначає: отут його персонаж схибував, тут не витримав характеру, конотації містять елементи зниженості. Великий знавець людських сердець, письменник наче живе життям своїх героїв. Навряд чи, однак, можна вбачати в створених ним образах прямий відбиток власної натури письменника. “...Чи не самого автора впізнаємо в образі молодого робітника Івана Срібного з однойменного оповідання, скромного звитяжця, який, щоб не порушувати друзям весілля, сам береться розвантажувати вагон із дошками...?” — писав Олесь Гончар [1, 7]. Риси вдачі письменника, мабуть, відбилися таки в цьому героєві, що, як і Тютюнник, служив на флоті на Далекому Сході й мав сильну й вольову

вдачу, але образ автора складається звичайно не з огляду на того чи того персонажа, а з огляду на весь огро́м його світобачення. Ось герой оповідання некрасномовно (не мав високої освіти), але гідно, чоловічому стримано відповідає зарозумілому “Начальнику”:

“ — Ні ... *Це не те, Начальник!*

Іван перекинув через плече шинелю і рушив до цеху. Потім обернувся. Тур стояв у дверях червоний і ображений.

— *Не те, Начальник.* Свою солідарність зі мною ви мали можливість продемонструвати вчора.

І пішов (“Іван Срібний”).

Образи персонажів Григорія Тютюнника завжди подані як складні, неоднозначні, автор бачить їхні плюси й мінуси, співчуває їм, засуджує, якщо вони діють нечесно, порушують етичні норми, що він сповідує. Але прямі словесні характеристики здебільшого відсутні, заховані за кваліфікацією вчинків. Водночас галерея створених письменником образів уражає вмінням побачити в кожному з них неповторні, лише йому притаманні риси. Таким, наприклад, постає дядько Никін, інвалід на протезі, котрий за будь-яких обставин не втрачає доброго настрою й здорового глузду, з посмішкою сприймає життєві негаразди (“Дядько Никін”). Він безнастанно ремонтує свою інвалідську машину, вона не заводиться, і тоді потрібно підштовхувати її руками (бо Никін включив “левого повороту”, а виключити забув). Письменник підмічає в героєві риси далеко не геройської поведінки, але його доброзичливість, оптимізм викликають авторське захоплення: *дядько Никін, веселий, осяяний багаттям, шартав ножем об брусок і наспівував, мов той язичник; у настрої він завжди наспівував те, про що думає; по-молодечому збивав бриля на потилицю, кидає в зуби лавошну цигарку і каже: “Одчиняй, Льку, воротá — іде пан сирота”* і под. У Никоні “два “хе-хе”, одне добре, друге — *вперте*”, вперте тоді, коли треба довести свою правоту. Ця щирість, “свобода духу” Никона, його завзятий, неспокійний характер, сумління близькі натурі письменника.

Навіть у зображенні людей дрібних, вторинних за своїм призначенням у тексті письменник знаходив художні барви, що виправдовували їхнє, здавалося б, мізерне існування. Таким постає перед читачем Нюра, “вузькоплечий і сухогрудий чоловік, обличчя якого, здавалося, ніколи не знало ні радості, ні гніву, ні печалі, а мало один лише *постійний вираз — давньої лякливої покори*, наче хтось тупнув колись на Нюру ногою і сказав: “Не смій!” (“Нюра”). Приниженість Нюри, його повна залежність від дружини (його й називають її іменем), неповага до цього нероби з боку селян викликають негативні оцінки автора, але письменник знаходить у поведінці Нюри моменти, що викликають до нього співчуття. Нюра щиро переживає, що не склалося особисте життя в його молодшій дочці Мані, виголошує слова, на які, здавалося б, за своєю поведінкою не має права: “ — *Людину тепер ніхто не бачить*”; він передає у подарунок нареченому дочки дорогу для нього річ — *новий-новісінький складаний ніжик з червоною колодочкою та блискучим нікельованим набором.* Людяність авторської позиції очевидна.

Дивакуватих персонажів Тютюнникових творів часом порівнюють із героями Василя Шукшина, проте розглядати “прецедентність” текстів [3, 215] українського письменника було б спрощенням його цілком

оригінальної, орієнтованої на національну традицію манеру письма. Так, у творах Тютюнника теж діють яскраві особистості, люди нестандартної поведінки, “диваки”, але в їхній індивідуальності не меншою мірою можна побачити відгомін манери опису персонажів, скажімо, Михайла Коцюбинського.

Із Тютюнникових текстів постають незвичні за вдачею персонажі, не схожі один на одного, але близькі натурі автора своєю окремішністю, неповторністю, в цих їхніх рисах висвічується й самодостатня фігура великого письменника. Звернімося, скажімо, до образу Маркіяна — людини, яку “ніхто за життя не любив”. Він і людей, і своїх дітей безпричинно ображав; прибулим на його похорон “здавалося, що він ось-ось підведеться і, вирячивши налиті гнівом очі, крикне одразу на всіх: “*Порядок треба знати!*” А не всім Маркіян до вподоби, бо був “*безкомпромісний*”. Йому болить, що “з глибинки люди хліб серед білого дня пазухами розносять”. Призначають Маркіяна сторожем до заготзерна, бо “Маркіян не тільки іншим *не дасть украсти й пшеничини, а й сам не візьме*” (“Поминали Маркіяна”). Неприємна за поведінкою людина Маркіян, не подібна на інших, але безкомпромісність героя імпонує авторові, бо лише чесність, порядність приймаються ним як вихідні, визначальні риси особистості. Отож недаремно відбув свій життєвий шлях прихильник “порядку”.

Ось інший персонаж — Санько Бреус на прізвисько Дикий, котрого *тягне між люди*: йому кортить знати, що вчитав у газеті дід Лука, що виглядає дід Лука, сидячи під призьбою на ослінчику, як живе Софійка Малашкова, чому пиляє стару грушу Хвиль. Згадує Санько своїх батьків, материні руки, що їх вперше і востаннє цілував, коли ховав її на кладовищі. Його чуттєвий світ відтворений через образ-символ національної квітки — *півників*: “*Півники, півники ... Скільки пам’ятає себе Санько, вони щовесни сходили біля хати під вікнами, росли наввипередки, заглядали в шибки синіми дзьобиками й синіми гребінчиками. І щовесни були такі ранки, коли мати входила знадвору до хати з такими простими й радісними словами: “Зацвіли, сину, наші півники”* (“Дикий”). Не відбуваються надзвичайні події, це лише ескізне зображення одного недільного дня, але оповідання пройняте відчуттям закоханості автора в звичайне українське село, його простих і водночас таких непростих людей, що живуть своїм невивгаданим життям.

Насмішкувато-глузливе, але зазвичай пом’якшене в своїх оцінках ставлення Тютюнника до простих людей — героїв його творів характеризує автора як людину вимогливу до себе й інших і в той же час здатну виправдати дії, що видаються невинними або недоречними. Згадаймо початок його першого заявленого оповідання “Зав’язь”:

“ — Куди це ти, парубче, *наджигурився?* — питають з полу дід Лаврін і *прикахичують* насмішкувато, наче й справді щось про мене знають. А що в тім такого, що я *нову сорочку нап’яв і кібчика на голові прислинив*, — може, я *на збори піду?*”. Тональність тексту гумористична, причому персонажі викликають велику симпатію: і дід Лаврін з його дотепним *наджигурився* і насмішкуватим *прикахичуванням*, і наївний у своїх поясненнях юнак, що *нову сорочку нап’яв і кібчика на голові прислинив*; неперевершено глузливо звучить останній у фрагменті “пасаж”: *може, я на збори піду?* Від експозиції (*куди це ти, парубче*) до

заклучного “акорду” (на збори піду) уривок являє собою завершений мініатюрний твір.

Різного рангу “начальники” зображені Григором Тютюнником якщо й не різко негативно (не полюбляв письменник однотонних барв), то принаймні не без зневаги, в кращому разі — з глузуванням. Критичне ставлення письменника до тодішніх керівників в основі своїй мало народне, здебільшого неприязне сприймання зарозумілих чинуш, крадіїв, пристосуванців, що відірвалися від звичайного життя простих людей. Приміром, не люблять у виселку керівника депо Тура, презирливо називають *Начальник* (“Іван Срібний”); характеризує його письменник небагатьма, але стримано дошкульними словами: *зодягнений він був парадно; молоді пружні щоки і підборіддя туго впиралися в комір; він був інженер без усяких затримок; жив ще в собі, в своєму інженерному званні, у своїй посаді*. Письменник пояснює причини негативного ставлення до інженера: “Тура не любили за надмірно начальницькі інтонації, за “Шипр”, що і в кабінеті, і в цехах виходив з нього, як пара з казана, а ще за те, що в нього була “рука”, “лапа” в Управлінні залізницею — дядько якийсь високий чин”. Тур не допоміг Іванові одному виконувати важку працю — розвантажувати вагон з дошками, отож нероба, білоручка — одна з найогидніших, за Тютюнником, рис людини.

Подібних гострих оцінок “начальників” розкидано в Тютюнникових текстах чимало, часом це лише штрихи до портрета, але доволі дошкульні. Ось голова колгоспу, що ледве здатний сказати коротку промову на похоронах односельця, вставляючи в неї своє улюблене *мо'на ск'ать*; він чоловік уже немолодий, подзьобаний віспою, червоний від холоду та й від чарки (“Поминали Маркіяна”). У край різких тонах зображений директор ремісничого училища: “Він завжди *наскакує зненацька*, так що на якусь мить усі отетеріли”; “*Шия* в нього *товста і коротка, щоки лежать на комірі* — червоні, натерті сукном. А *очі косі, розбігаються в усі боки*, тому кожному ремісникові здається, що директор дивиться саме на нього — і всім трохи не по собі” (деталі опису “готують” читача до оповіді про жорстокі знущання директора з нещасних підлітків). Автор недвозначно обурюється, що під природний протест юнаків проти поганого харчування директор підводить політичну базу; тоді, переконаний Тютюнник, правди не вибореш; в словах керівника письменник, вочевидь, імпліцитно передавав звинувачення, що звучали на той час проти будь-яких невдоволених: “ — Ви розумієте, що це — *бунт, політична диверсія?..*” (“Смерть кавалера”).

Прикметно, що в Тютюнникових текстах фактично відсутні притаманні прозі багатьох тогочасних письменників посилання на “заможне життя” в умовах “соціалістичної” дійсності. Наче відсторонено описує письменник, як тяжко працювали персонажі його творів, в яких похилених хатах мешкали, яку нехитру їжу споживали, як скромно відзначали свята тощо. Деталі, наведені автором, засвідчували: жили по-різному, одні заможніше, інші бідніше, але ні про які “перемоги” на сторінках його творів і мови не було. Згадаймо розмову героїв оповідання “Печена картопля”:

“ — Ми б там *картоплі напекли* ...

— Те! Придумалося... — пхикає Тимоха. — “*Картоплі*” ... До *картоплі солі треба*.

— Так у мене *сало є* ...

— Скільки?

— Четвертинка ...”.

І далі:

“ — А я тебе обдурила!..

— Як?

— А так! Бо *сала в мене немає...*”

Часом глухо, напівчутно звучало у вустах письменника неприйняття офіційної пропаганди. Згадує автор, наприклад, лекторів, яких не сприймають прості люди; про одного з героїв він насмішкливо пише, що той “*сорок год в революціонерах і проходив*”. З гумором пише Тютюнник про селян, які в неділю виходять за ворота погомоніти: “Ту-гу, гу-гу, — про політику, в якій не темлять, про нову лавочницю ледачу (що не попроси подати — кривиться), про торгівлю з Китаєм, що нібито знову буде (хтось десь чув, що китайські ліхтарики далеко світять), а *найдокладніше про те, як ловко після дощу городина вгору пішла*” (“Дикий”) (виходить, про городину говорити набагато важливіше, аніж про політику).

Релігія, твердить письменник, попри ідеологічну пропаганду атеїзму, не втратила своєї ваги в житті його героїв; автор відверто оповідає про віру в Бога, що залишилась незмінною у свідомості селян, лише зовні вони змушені ховати свої погляди; подвійні стандарти непокоять Тютюнника. Ось приїжджає до батьків син з дружиною й дитиною, й з'ясовується, що хлопчик нехрещений (*то це він у вас так нехрещений і живе?*) (“Син приїхав”). Не розказуючи синові про хрестини (*того що йому не можна*), бабуся з матір'ю везуть дитину до “батьюшки”. Детально описаний обряд хрещення, хоч приїжджим не до вподоби, що священник узяв за півгодини великі гроші. Розповідає письменник про священників, молодих і старих, один з них, приміром, *має добрий бас*, другий *уже такий шарбун, що тільки крехтить та кашляє*, але люди їх знають, вони свої, “тутешні”. Ось сільський дивак Маркіян не велів запрошувати попа, бо з того часу, як у селі *розібрали церкву, в Бога не вірував* (“Поминали Маркіяна”). Релігійна традиція зберігається, й автор — її прихильник.

Письменник закоханий у село, її людей, і він любовно описує побут, вдаючись до найдрібніших деталей; створюється враження “справжності”, етнічної достовірності опису. Порівняймо, скажімо: “Піч, грубка, скриня, лава, стіл, дерев'яне ліжко, великий мненик, пофарбований у темно-зелене, як броньовик, — ось і все, що було в Артемовій хаті, якщо не враховувати миски, ложки, двох горщиків, тривідерного чавуна (Артем каже на нього “чавунець”), літровий кухоль та бритву ТрудВАЧА. Ні рушники, ні образи на покуті, ні сімейних карточок у загальних рамках — голі стіни” (“Житіє Артема Безвіконного”) (отож не з'явилось у хаті прикмет “нового” життя, номінації засвідчують буденність, невибагливість побуту, хіба що рушники та образи зникли, а з придбань названа поганенька бритва; характерне насмішкливо порівняння кольору мненика з *броньовиком*).

З великою симпатією до простих людей описує письменник “процедуру обіду” в родині коваля Юхима Кравчини (“У Кравчини обідають”); кожне слово, сказане Тютюнником, пройняте глибоким

проникненням у психологію людей праці, котрі заслужили повагу рідних, пройняті відчуттям власної значущості: “Юхим зачерпує повну ложку, повільно підносить до рота і якусь мить дивиться на неї, як на ворога, потім *сьорб!* — лунко, сердито й коротко, немов батогом ляснув — і ложка суха. *Сьорб! Сьорб!* — нишком і запекло” (детальний опис з повторюваним *Сьорб! Сьорб! Сьорб!* відтворює картину традиційного сімейного життя з його нехитрими радощами). Але аж ніяк не схожий Тютюнник на письменника — “побутовика”, що прагне будь-що відтворити деталі щоденного життя героїв задля досягнення мовно-естетичного ефекту від правдоподібності описуваного.

Прикмети природи — луги, пасовиська, ліси, річки й озера, птахи і звірі — викликають у письменника настрої піднесеності, почуття заміреності, але без сентиментальності; Тютюнник зазвичай стриманий у своїх описах довкілля. Навіть у тих оповідках, де природа стає центральним образом, основним об'єктом письменницької уваги, Тютюнник добирає слова зважені, добірні, не намагається досягати зовнішньої красивості. Письменник прагне побачити красу природи передовсім очима героя. Ось хлопчик Олесь входить у зимовий ліс: “В бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порошу *трава* з примерзлими до землі *зеленими чубчаками*, стримлять *низенькі пеньки* з жовтуватою, немов старий мед, *смілкою на зрізах*. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом *шелесне по гіллі вальок снігу*, струшений вітром з верховіття. Десь неподалік чути: *цук-цук-цук*, — *дятел порається*” (“Дивак”) (опис базується на словах звичних, часом знижених: *трава з зеленими чубчиками, низенькі пеньки, смілка на зрізах, шелесне по гіллі, вальок снігу, цук-цук-цук, дятел порається*).

Автор прислуховується до співу птахів і стукоту дятла, вчувається в аромати трав і дерев, — і знаходить в цьому багатстві звуків і запахів близьке йому, рідне, невід'ємне від його світовідчуття. Пише, скажімо, письменник в оповіданні “Деревій” про сільського чолов'ягу Данила Коряка, у якого є *пристрасть до деревія: він понад усе любить деревійів дух*: “Мені воно що мочений дуб, що деревій — як ладан, тільки краще, бо аж здоровля прибуває”, — каже Данило (цікаве “церковне” порівняння як *ладан, тільки краще*).

Григорові Тютюннику була органічно притаманна підвищена чутливість до слова, його мінливого смислу, музики. За рядками його текстів відстежується прагнення зважувати мову на терезах її питомих витоків, національно-культурних традицій. Слів іншомовного походження у його текстах обмаль (це зазвичай засоби індивідуалізації мови персонажів), а от слів, “підслуханих” у народу, часом напівзабутих, соковитих, — більше ніж достатньо. Високе розуміння місця рідного слова в житті людини, бодай з невисокою освітою, але з відчуттям батьківських коренів, дає підстави зараховувати письменника до вищого рангу знавців українського слова. Авторське слово Тютюнника — це й характеристика його як неповторного письменника, дослідника народного життя, виразника споконвічних мрій селянина. Як зазначає Світлана Єрмоленко, “ми ніби чуємо голос самого автора, відчуваємо перевтілення його в мовні образи персонажів” [2, 200].

Добрі слова й вирази, часом насмішкуваті, часом з присмаком суму, рідко коли гнівні, — начебто навечно закріплені за персонажами, за

якими ховається закоханий у мовні багатства автор. Скажімо, в оповіданні “Дикий” натрапляємо на такі перлини словесного плетіння: *на балачку Санько і змалку мамулуватий; ну-ну, паняйте далі, в свою пхекалівку; душна низова луна аж мліє од тих солов'їних стражданнячок; ач, скільки їх нашефкалося сей год; надіває картуз і знову вишиплюється в газету; меле трясацізна й що; виводить тоненько, не пісню, і не марш, а таку собі триндичку і под*. Інші приклади: *дуроляп, лукавець і жвавий до горілки чоловік* (“Житіє Артема Безвіконного”); *груди високі, не вицмунені дітьми* (“Три плачі над Степаном”); *додому череда йшла попаски* (“Печена картопля”); *соломки вам не с'як-так накидав, а з натоптом* (“Тайна вечеря”) тощо.

З великим хистом, з тактом, без “комікування” у використанні різного роду слів-покручів, макаронізмів, “суржику” індивідуалізує письменник мову персонажів. Скажімо, вантажник Омелькович “узяв моду говорити грамотно і офіційно”: “— *Таршії!.. Фактицько, юридицько і практицько* перед нами вже не молоді, а чоловік і жінка!” (“Оддавали Катрю”). Встановлювані в мовлення персонажів російські слова — зазвичай показник низької грамотності, відсутності загальної культури: “— *Ну, за встречу*. За знайомство з невісткою та онуком. — І щоб усе було *харашо*, — вставила Дзякунка. — *Всьо* в наших руках, — сказав Павло. — Як умієш *жить*, то все *харашо* й буде, — багатозначно вирік Дзякун” (“Син приїхав”). За цими, бодай нечисленними, порушеннями літературних норм простежується й біль письменника, майстра слова, котрий прагне високості мовостилю.

Думку письменника не полишають вічні проблеми, передані в концептах добра, правди, справедливості, шляхетності, гордості на противагу нечесності, ницості, підлості, зрадництва й пристосуванству. Його не полишає прагнення донести ідеї праведного життя до читача, примусити його замислитися над сенсом буття. Йому болять будь-які відступи від принципів, що роблять людину людиною, він розуміє можливість угоди із совістю, але й засуджує її.

Змучений негараздами свого життя хлопчик із повісті “Облога” соромиться просити милостиню й чує розміркування старого діда:

“ — *Гордуєш*, чи що? Як так, то погано тобі житиметься. У-у, скрутно... — І, помовчавши, додав: — *Гордим* завжди погано живеться.

— Чого?

— А того, що всім хочеться бути *гордим*, та не всі вдатні, от вони й прищикають до *гордіших*, бо заздять їм”. Чи правий був порадник чи ні, автор не коментує, але після цих його слів хлопчина не соромиться просити милостиню [див.: 4, 30].

По-іншому осмислюється поняття *гордості* в “Житії Артема Безвіконного”: наче про гордість ідеться, але з усміхом, зовнім зниженням ваги цього поняття (хоч первісне значення слова не втрачається, воно набуває характеру антиномічного вживання). Герой “Житія ...” час від часу видає, начебто вішається: *це означало, що на Оксьона напала гордість*, але його не раз знімали з петлі *живісінького-здоровісінького, бо Оксьон вішався під руки*. Якось його надував “лавошник”, тож Оксьон образився й промовив: “ — А я чоловік *гордий!*”. Саме відчуття *гордості* як невід'ємного складника людської поведінки, попри неоднозначність її розуміння, притягало, мучило письменника.

Тютюнникові більше, ніж багатьом тогочасним письменникам, було притаманне концептуально зважене відчуття *правди, справедливості* як вищих людських цінностей. Це концепти, що нарізним каменем лягли в підмурок його мовомислення. Йдеться не лише про відтворення образів “борців” за правду, а й передовсім про його бачення дійсності такою, яка вона є, а не прикрашеною, за ідеологізованим прикриттям. Ідеться, зрештою, не про сміливість письменника, що в складні часи не боявся говорити правду, а про життєву позицію правдолюбця. Григор Тютюнник міг бути тільки таким, яким був, і не міг бути іншим.

Література

- 1 Гончар О. Живописець правди / Олесь Гончар // Григор Тютюнник. Твори. — Кн. 1. — К.: Вид-во “Молодь”, 1984. — С. 5–10.
- 2 Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С.Я. Єрмоленко. — К.: Ін-т української мови, 2009. — 352 с.
- 3 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — М.: Наука, 1987. — 263 с.
- 4 Кононенко В.І. Текст і смисл / Віталій Кононенко. — Київ-Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2012. — 271 с.

The image of the author – Grygir Tiutiunnyk is reproduced in the article on the basis of the analysis of his prose texts. Through the expressed attitude to characters, comments and evaluation such traits of author's personality are indicated as honesty, truthfulness, compassion for mankind, heightened emotionality. The high level of the writer's individual style is demonstrated.

Key words: image, author, text, person, story, style, word, concept, connotation, evaluation.

В статтє отражен образ автора — Григора Тютюнника на почве анализа его прозаических текстов. Через выраженное отношение к персонажам, комментарии и оценки определены такие черты личности автора, как искренность, правдивость, сочувствие к человеку, повышенная эмоциональность. Показано высокое мастерство индивидуального стиля писателя.

Ключевые слова: образ, автор, текст, личность, повествование, стиль, слово, концепт, коннотация, оценка.

УДК 821.161.2

ББК 83.3 (4 Укр)

Микола Васильчук

ФОЛЬКЛОРИЗМ РОМАНТИЧНОЇ ПОЕМИ АНТОНА МОГИЛЬНИЦЬКОГО «СКИТ МАНЯВСЬКИЙ»

У статті розглянуто особливості художнього відображення Гуцульщини в поемі Антона Любича Могильницького (1811–1873) «Скит Манявський». Простежено фольклорні витоки твору, його зв'язок із дохристиянськими віруваннями Карпат і християнською міфологією.

Ключові слова: поема, романтизм, легенда, переказ, топонім, чернець, язичництво, християнство, Манява, Підгір'я, Гуцульщина.

Антін Любич Могильницький (1811–1873) належав до української шляхти: назва герба (Любич) стала невід'ємною частиною його літературного імені. Студентом Львівської духовної семінарії (1838) він дебютував як поет; був священиком на Станіславщині (нині – Івано-Франківська обл.) і залишив невелику за обсягом літературну спадщину (поезія, проза, статті, переклади).

Декілька років поет працював над романтичною поемою «Скит Манявський», фрагменти якої публікував у періодиці – «Пчола» (1849) та «Зоря Галицька» (1849). Окремим виданням побачила світ перша частина поеми «Скит Манявський: песнотворение эпическое, основане на повестях простонародних русских» (Перемишль, 1852) [16, 735]. Працю над поемою автор не припиняв і згодом, зокрема у газеті «Слово» (1864) він опублікував «Скит Манявський: дві початкові пісні з ч. II». Твір залишився незакінченим (повністю завершено лише одну з трьох запланованих частин), та все ж і в такому вигляді він має літературну вартість. Творчість цього автора загалом, і поема «Скит Манявський» зокрема, не раз привертала увагу дослідників. Так, Іван Франко, досліджуючи спадщину Могильницького, писав про нього як про людину цікаву, талановиту, яка займає не останнє місце в історії українського народного та літературного відродження [17, 119]. Сергій Єфремов відзначав, що в нього «під корою шаблону і фрази хоч зрідка проблискує іскорка щирішого почування» [4, 112]. А Василь Сімович сприймав Антона Могильницького як «одного з найбільших українських поетів Галичини» [15, 441]. Восьмитомна «Історія української літератури» (1968) про поему пише стисло, наголошуючи, що автор «використав у ній багато народних переказів, легенд, ідеалізуючи історичне минуле Галичини. Окремі місця твору, особливо галицької старовини, виписані майстерно» [6, 272].

Манявський скит – православний монастир, закладений біля села Манява теперішнього Богородчанського району Івано-Франківської області. У цій місцевості проходить межа між гуцулами і бойками. Один із перших дослідників Гуцульщини Софрон Витвицький писав, що в Маняві «справжні гуцули мешкають» [1, 20]. Чернеча громада постала у Маняві 1608 року, а монастир розбудовувався починаючи від 1611-го; проіснував він до 1785 року і був закритий австрійською владою. Засновниками монастиря стали Йов Княгиницький та відомий письменник-полеміст Іван Вишенський. На час зацікавлення ним Антона Могильницького Скит

Манявський перебував у запустінні. Вважають, що увагу письменника до Скиту Манявського привернуло історико-краєзнавче дослідження Івана Вагилевича «Монастир Скит в Маняві» (1848) [3, 7]. Однак Могильницький побудував свою поему на фольклорно-етнографічному ґрунті. Він сам наголошував, що цей твір постав «на повістях простонародних», тобто основою для нього стали не матеріали про документально засвідчене існування монастиря, а легендарні перекази про другу половину XIII століття і витoki монастирського служіння в Маняві з Києво-Печерської лаври (часи після зруйнування Києва 1240 року ханом Батием). Щоправда, автор пов'язує появу ченців у Маняві з Антонієм Печерським: «Тогда ігумен, блаженний Антоній, / Води начерпав в печерській криниці» [11, 78] і наказав шукати таку саму. Відомо, що святий православної церкви Антоній Печерський, який поклав початок організованого чернецтва в Україні, жив ще до зруйнування Києва: близько 982 – 1073 років.

Про фольклорну основу своєї поеми написав Антін Могильницький й у вступній статті до неї – «Гадки о руськім язиці»: «Піснотвореніє “Скит Манявський” основане єсть на повістях, які підслухати придарило ми ся з уст нашого простого народа сільського, межі котрим літа мої дитинні в сусідстві того ж Скита прожив-єм. Яким образом нарід наш преподанія бувальщини переходує, як їх передав потомности, як чувствує і думає, як знатніші случаї природи і діланій чоловічеських понимає, тоє сохранили і вірно віддати було і єсть моїм іскреннішим желанієм» [11, 152–153].

У пролозі-вступі до поеми поет інформує читача про місце дії, розповідає про обставини власного перебування на монастирських руїнах. Далі він залучає до оповіді образ місцевого мешканця, від імені якого й веде виклад основних подій легендарного плану, що належать до другої половини XIII століття. До цього часу усна традиція й відносить описані Могильницьким події (прихід ченців з Києва у пошуку особливої води). Мова йде про Гуцульщину, однак у поетичному тексті не вжито жодного разу слів *гуцул*, *Гуцульщина*. Щодо подій більш ніж півтисячолітньої давнини це виправдано. З іншого боку, для Антона Могильницького саме поняття *Гуцульщина* не була чимось особливим, бо, як бачимо з інших його творів, він її ніяк не номінував. Найімовірніше, його не захоплювало етнографічне районування. Та все ж у вступній статті до поеми у виданні 1852 р. він написав: «о скільки возможно і правилам доброго вкуса несопротивно, старав-єм ся не віддалятися від нарічія простонародного, яке в цілій восточній Галичині вообщє употребляється; а где конечно припадало задержати так зовимії повітовщини, н. пр. слова чисто гірські, гуцульські, тії в примітках по можности із'яснити не залишаю» [11, 153]. Власне, це єдина згадка Гуцульщини як етнографічного терміну.

Перший рядок поеми містить згадку про «Підгірську країну», або Підгір'я. Цей термін вжито в суто етнографічному знебарвленні. У примітках автор його пояснює так: «Підгірська країна – Підгір'є, зоветься часть Стрийського і Коломийського округа, протягающаяся от границы угорської до Дністра» [11, 204]. Говорить поет і про Бескиди (одна з назв Карпат), згадує гірські вершини: Кливи, Попадю, річку Бистрицю. Усе це терени Карпат, заселені гуцулами і бойками. Унікаючи етнографічних назв населення Карпат, Антін Могильницький не оминає показу інших гірських реалій. Згадуючи, скажімо, долину річки Маняви, він веде мову

про її природну красу, переливи води на гірських крутосхилах, а також про те, що «ватажків піснями дзвенить полонина» [11, 70]. До поняття *ватажок*, *ватаг* автор дає окреме пояснення, яке має зв'язок з Гуцульщиною: «*ватаг* – пастух овець (вівчар). Сії-то ватажки суть творцями або принаймні чільними півцями тим пречудесних, ревних ідилічеських пісень, котрі коломийками називаємо» [13, 617]. Власне, серед цієї краси і знаходяться руїни Манявського Скиту, які ваблять подорожнього своєю романтичною таємничістю. Поет зображує картину загадковості, використовуючи описи мурів, зарослих бур'янами; «сріберного» потічка, який «правду сказати не хоче»; шуму на вітрі сосон, смерек, буків і ялиць, які промовляють «тайні небилиці» [11, 71]. І, врешті, з'являється образ старця – на тлі особливої передвечірної пори, коли «щити горбів ся рум'яніли», тобто схили гір відсвічували останніми багряними променями призахідного сонця, а «в кошару скот ватаг зганяв» [11, 71]. Не називаючи Гуцульщини, Могильницький ненав'язливо підводить читача до відчуття перебування в гуцульському середовищі.

Наратора, який «веде» дію, автор зобразив у романтичному ореолі. Це – старець, який є «зв'язківцем» віків. Він – Боян (за «Словом о полку Ігоревім»), який рече правду старовіку, чи (за Ліною Костенко) – «сивий лірник». У Могильницького це людина зі щирим виразом обличчя, яку старість схилила до землі, «Костур зів'ялі кості підпирав, / Рівенький волос снігом побілила; / Що рече слово, тяжко віддихав» [11, 71].

Перша частина «Скиту Манявського» має заголовок «Повість перша ігумена» і складається з 25 розділів, що в фольклорно-етнографічному ключі розкривають історію приходу в Карпати киево-печерських ченців, їхні пригоди і нележку боротьбу з нечистою силою. У цій боротьбі відчувається протистояння християнства і слов'янського язичництва. Причому письменник детально передав різноманітні вияви язичницького світогляду гуцулів (ворожки, мольфари тощо).

У розмові зі старцем оповідач, обізнаний з історією цих земель, цікавиться минулим Скиту Манявського і вказує на цілу низку причин, які спроможні були його зруйнувати: пожежа від блискавки («страшний Перун»), напад турків чи татар, «кримська неволя», «джума»-чума, дикі звірі, землетрус і навіть опришки («Довбушевих легінів сваволя» [11, 72]). Старець не дає прямої відповіді, бо це поставило б Могильницького, підданого Австрійської імперії, греко-католицького священика, в опозицію до розпоряджень чинної влади: православний монастир було закрито 1 липня 1775 р. з наказу австрійського цісаря Йосифа II [19, 119]. Натомість він подає розповідь старця про своє життя, а згодом і легенди та перекази про заснування обителі. Перед читачем постає життєпис гуцула, який завдяки старанням ігумена монастиря сім років опановував тут грамоту, отримувал світські та духовні знання. Водночас завдяки цій оповіді читач дізнається й про монастирські багатства та про оборонне значення обителі. Текст поеми структуровано через протиставлення минулого і сьогодення: тепер запустіння, руїна, тиша, а колись – багатство, процвітання, велелюддя.

Автор обґрунтовує обізнаність старця з історією монастиря тим, що він хоч і світська людина, все-таки була помічником ігумена. Його чіпка пам'ять із юначих літ зберегла розповідь ігумена про історію монастиря. А

ще він робив відповідні записи («в псалтирі начеркнений маю / Скита початок, возраст і кінець» [11, 73]).

Від імені ігумена монастиря Могильницький веде оповідь про дохристиянську добу в Карпатах, коли «Честь Перунові і Ладі богині / Дністра сусіди в гаях віддавали» [11, 78]. Чітко наголошено, що Київ-столиця був водночас і колискою християнства в Україні. Звідти для поширення віри посилали учених іноків. У «галицьку країну» були послані отець Пахомій і брат Йоанникій. Саме їхні пригоди неподалік Маняви й описано в поемі. Автор, якого дослідники вважають ерудитом, демонструє своє розуміння етнографічного районування українських земель, згадуючи про мандрі посланців Києва через «Розличні племенні язика / На проповідь – геть в гацьку країну» [11, 78]. Серед названих ним українських територій: Поділля, червенські городи, межі Теревовлі й Перемишля, роди Древлян, Дулібів, Бужанів, а також «Галич, Підгір'я столиця» [11, 80].

Могильницький аналогічно, як робить це зі Скитом Манявським, протиставляє колишній і теперішній Галич. Це – суто романтичний прийом, до якого так чи так вдавалися письменники-романтики. Згадаймо хоча б Шевченкове протиставлення героїчного минулого українців козацької доби безправному сучасному. Щоправда, Кобзар вибудовував цілу концепцію, пояснюючи причини занепаду від традиційних християнських і загальнолюдських цінностей. У Могильницького також експліковано тезу про деградацію нащадків: «днешне плем'я від предків виродне / Глипить нужденно при отців могилі» [11, 82]. Це виявляється в тому, що вони «ся мови вітцівської стидають! / Чужим похопні смішно-сь величати, / І бесіда їх чужа паплянина!» [11, 83]. Говорячи про славу Галича як столиці князівства, поет описує колишні багатства, які зійшли на ніщо. Все це протиставлено сучасному занепаду й руїнам. Не оминає він при цьому й гуцульську символіку: «Где тяжкий черес і пояс широкий [...] / Там нині зв'язка з ременю чи крайки!» [11, 83].

Далі Антін Могильницький показує, як у долю героїв втручається «священос» Архорій, який жив у Галичі при церкві Різдва. Коротко викладено його біографію, яка свідчить про заняття мешканців Карпат і Прикарпаття: видобуток і торгівля сіллю («Колись трудився торгівлею солі / І пізнав добре околичні гори» [11, 84]). Зі знанням справи поет устами Архорія розповідає про дорогу з Галича на Гуцульщину, де «на Запад Бистриця звертає», і де «кожда керниця студена і чиста» [11, 85]. Добре обізнаний він не лише з історією, а й із природними особливостями Карпат, багатствами краю. Зокрема, звернено увагу на наявність у горах нафти, що збирається на поверхні води (вода «помішана з дьогтем і з ропою»), звідки її гуцули традиційно збирали і використовували для медичних і господарських потреб.

Пошук води, що має цілющі властивості, символізує в Антона Могильницького шукання в Карпатах духовної чистоти й досконалості, тотожних із святістю київських гір, зокрема, Києво-Печерської лаври. До цього ідеалу прямували ченці, заглиблюючись у гори і зіставляючи принесену воду з місцевою: «в норі кожій і в кождім потоці / Бодай за краплю на вазі прибуло» [11, 87]). На глибинному рівні це означає пошуки в Карпатах того первня, з якого можна було починати на Гуцульщині християнізацію. Згідно з уявленнями Могильницького, навіть у

дохристиянському середовищі в горах існував певний ідеальний світ («вода»), аналогічний до світу колиски українського християнства.

Антін Могильницький добре знав, наскільки сильним було і залишалося в його час слов'янське язичництво Гуцульщини, і детально описав боротьбу старого світогляду та християнства. Київським ченцям у горах протистоїть «ворог слуг божих, сатана ізмінний» [11, 88]. Це в його образі та в образах його слуг персоніфіковано язичницьке світобачення горян. Показові цієї боротьби автор присвятив декілька розділів поеми, зокрема «Спокуса і блуд іноків», «Гостина в брусних дверях», «Внутрі брусних дверей». Крім «батальних» сцен, цікавим у поемі є художнє відтворення власне особливостей традиційних вірувань мешканців Гуцульщини, що втілювали старий світогляд, з яким і вели боротьбу київські ченці.

«Сатана ізмінний» представлений у вигляді рибалки, якого вперше побачили ченці у руслі Бистриці. За етнолінгвістичним словником «Гуцульська міфологія», сатана «в гуцульських говірках належить до назв на позначення поняття “найстарший чорт”» [18, 166]. У його зовнішності поет у дусі романтизму звертає увагу на деталі, які мандрівники не помітили, але про них знає оповідач: «Що повищ чола стирчали му роги, / Що як у цапа розколена п'ята / І з курячими пазурами ноги» [11, 89]. Іншими словами, це портрет чорта, змальований згідно з традиційними народними уявленнями.

У поемі «Скит Манявський» нечестивий – дволикий і лицемірний, спроможний легко збити мандрівників з праведної дороги, завести у непролазні пущі. В описі дороги відтворено гірський колорит грозової пори. Нечистий веде мандрівців «По плитах, скалах, каменю і груді. / По пнях і корчах товчуть босі ноги!» [11, 92]. Добре знаючи околиці Скиту Манявського, поет описує правдиво і достовірно рельєф, мікротопоніми. Він називає місце, куди прийшли ченці, спроваджені блудом: під гору Клива, до Брусних дверей. Назва *Клива* доволі поширена. Лише на Івано-Франківщині налічується 25 її варіантів. А саме це поняття фахівці тлумачать як «незаросла, гола вершина гори; камені в лісі» [2, 176–177]. До назв *Клива* й *Брусні двері* Антін Могилицький подав такі пояснення: «многі вершки гір горяни іменують Кливами; яким іменем сливе також одна з найвищих гір при источниках Бистриці межі селом Пороги з галицької і Брустурами з угорської сторони. Друга менша, але дуже стрімка, Клива стримить над Бистрицею межі селами Кричкою, Яблонкою і Раківцем; отстоїт от скит, і майже милою дороги, в простім протязі, на боці знаходяться к западу зівающі, так зовимі “Брусні двері” майже 50 сажней високо над рікою, в сторцем спадаючій стіні» [11, 204–205]. На Гуцульщині побутує багато легенд і міфологічних оповідок космогонічного характеру, в яких пояснено причини утворення гір, великих каменів тощо. Брусні двері так само пов'язані з дохристиянською міфологією, тому й не дивно, що саме сюди сатана завів християнських ченців. Могильницький так описує Брусні двері: «Над головами крем'яниста плита, / Майже п'ять шагів і повздовж і вишир, / Ніби шинами до скали прибита, / А всередині гранчастий отвір / Стрімка і гладка, ніби діло штуки, / Пустила корень, але у Кливи спід» [11, 93]. За всіма ознаками цей опис символізує вхід у підземний світ. Зауважу, що говорячи про вхід у підземний світ, романтики по-різному вирішували це питання.

Скажімо, Олекса Стороженко писав про дупло в старому дереві неподалік Почаєва. У Могильницького ж вхід обрамлено відповідно: «буки і ялиці, / Сосни, смереки, свірок і вовчі лиця; / На них гніздяться ястреби, вірлиці, / Під ними звірі і нори гадечі! / Двері до входу з заліза і міді» [11, 93–94]. До цієї романтичної «оздоби» пасує і містичний трепет, якого автор наганяє на читача оповіддю про те, що двері підпирала масивна брила, а стерегли їх «духів страшні дивогляди, / І якась дивна невидима сила!» [11, 94]. Термін *брусний* поширений на Гуцульщині, і серед варіантів етимології цієї назви є й така, що вказує на зв'язок з камінням [2, 38]. Усе це свідчить, що Антін Могильницький писав поему «Скит Манявський» із глибокими знаннями народних переказів і вірувань. Його твір – не просто художній текст, а багатоплановий мистецький витвір, що має глибокий зв'язок з фольклором Гуцульщини.

Автор подає колоритний опис потойбіччя (підрозділ «Внутрі Брусних дверей»). Його можна зіставляти з творами Данте і Котляревського. Але відмінність та, що це не пекло, а осідок демонічних сил, яких тут «безчисленні рої», і які стережуть «з грішми скрині і шкатули». Могильницький вказує на дві категорії представників нечистої сили, які зібралися у підземеллі: відьми та чарівниці. Описано їх згідно з фольклорною традицією як осіб потворної зовнішності, які варять на ватрі «то зілля, то масть» [11, 94], а сатана їх повчає. Образ підземних комор, повних багатства, передусім пов'язаний з опришківством. Володимир Шухевич вважав, що це явище новіших часів: «згадка про видобуване земних руд, яке зарядило з кінцем XVII в. австрійське правління, а до того оповідання про гроші, які опришки мали позакопувати в горах, дали повід до вірувань про закопані скарби» [20, 201]. Ми схильні вважати, що появу образу підземних комор слід співвіднести з фольклорною тезою про те, що дохристиянська віра нібито запалася під землю і там її у сховищах-коморах бережуть жреці-охоронці (згодом частково ототоженні з опришками). Цей мотив суголосний поширеному в фольклорі – про церкви, що «пішли під землю». Степан Пушик довів, що насправді йдеться не про реальні провали ґрунту, а про знищені дохристиянські святилища [14]. Суміш давнього і новішого трактування комор зі скарбами відображено в оповіданні Михайла Ломацького «Дудар із Ростік повістусе» [10, 171–172]. У ньому представлено образ старого дохристиянського світогляду (Арідник) та новішої історії і міфології (Олекса Довбуш). Обидва персонажі перебувають в печері під горою Говерлою на Гуцульщині. Арідник – це одна з назв сатани, про якого пише Могильницький. «Назва *арідник* у гуцульських говірках – одна з тих, які в легендах про створення світу фіксують поняття “найстарший чорт”» [18, 27]. Століття перед Ломацьким трактування підземної комори як пристанівку дохристиянського світогляду запропонував Антін Могильницький у поемі «Скит Манявський».

Фольклор Гуцульщини став багатим матеріалом для поета, щоби з позицій християнина показати все те зло, яке несе язичництво. Видно це і з повчань сатани своїм підлеглим відьмам: він навчає варити із зілля відвар, яким «від печі помастиш лопату, / Сядеш, полетиш скрізь каглу над хату» [11, 94]. Є тут повчання для відьми-чередільниці, як відбирати молоко у корів, а також, як робити привороти, як зводити людей зі світу. Це поширені на Гуцульщині види магії [15, 40].

У підземеллі відбувалося спокушання людей грішми і владою. Могильницький-романтик описує процедуру укладання угоди на продаж душі заради земних благ: «Стояв широкий застелений стіл; / На нім стояли пера і папери, / Писар на локоть підпертий сидів: / Зиркав довкола, кашляв, морщив брови, / Але не було на столі чорнила, / Бо сли з ким запис сатана чинила, / Пустих з малого пальця краплю крови, / Зараз ся згода о душу стокмила» [11, 96]. У цьому епізоді бачимо не лише фольклорні мотиви, а й явний перегук з європейською класикою, передусім з трагедією Гете «Фауст». Варто відзначити, що Антін Могильницький знав німецьку літературу. Зокрема німецькою мовою він опублікував оповідання «Конгруа о. Жагеловича» (українською у перекладі Івана Франка воно було надруковано в «Зорі» в 1884 році). Перекладав поет також баладу Шіллера «Граф на Габсбургу». Крім романтичної традиції, в процедурі укладання угоди на продаж душі можна помітити й певні пародійні моменти, зокрема в описі канцелярського чиновника за широким столом, який нудився в очікуванні роботи.

Спокушання київських ченців сатаною Антін Могильницький змальовує через пропозицію допомогти їм: «Покажу чисту з важков водов струю, / І за дві доби монастир збудую. / А за всі мої ласки і подвиги / Запишіть ім'я – от до сеї книги!» [11, 97]. При цьому автор підкреслює високу духовність ченців і силу християнських реліквій – хрестика з мощами святого і води з криниці святого Антонія. Реакція нечистого на освячену воду показана з реалістичною достовірністю: «Як хлюсне просто рибаків в сліпи, / Аж ся чуприна димом закурила!» [11, 98]. Дослідники (зокрема Іван Франко) відзначають, що Могильницькому добре вдаються батальні сцени. В поемі «Скит Манявський» бачимо хист Антона Могильницького змальовувати боротьбу, передавати запал і динаміку бою. Це додає творові свіжості, привертає увагу читача, інтригує. Опис боротьби поет подає у розділах «Запросини» та «Побіда». Щедро використовує він різноманітні художні засоби, зокрема й місткі порівняння: «Як где під гущев або при зимівці / Скочить вовк з корчів і розпудить вівці, / Вони по гущах, склезях і долині / Хутко розпирснуть, як липове клиня: / Так чортів гурма, що страху не знала, / Перед баклагом драпака втинала» [11, 99].

Романтичної таємничості поемі надає опис боротьби Пахомія в чортівському підземеллі, що переходить у довгі ходи-печери під горами (розділ «Путь підземний»). Епізод перемоги християнства над язичництвом легко вписується у контекст традицій романтичної літератури. Завершальний етап битви має такий вигляд: «Чернець скрапляє, гонить чорне стадо, / Що по дорозі ще ся помножило, / З вереском, писком швидко, хоть не радо, / То всторц, то плазом стрімголов летіло. / Лише що гурмов отвору доспіли, / Бухнули роєм, як бджоли із уля – / Блисла зірниця, когути запіли, / І закувала над ними зозуля!» [11, 100]. Автор, який був священиком, звичайно ж сповідував християнські цінності. Однак він захоплювався й народними віруваннями, був добре обізнаний із демонологічними оповідками, поширеними на Гуцульщині й у Галичині. Все це, поєднане з добрим володінням словом, надало творові літературної вартості.

Поема «Скит Манявський» засвідчує високий рівень ерудиції Антона Могильницького. Автор торкається різноманітних сфер

матеріального і духовного життя людини, він добре обізнаний із природою, починаючи від світу рослин і комах й закінчуючи астрономією. Та ці знання – не самоціль, а, сказати б, будівельний матеріал чи точніше – нитки, з яких постає тканина поеми. Сюжетна канва поеми, заснована на фольклорних переказах, під пером Могильницького перетворюється у багатобарвне та рельєфне плетиво художнього тексту.

Переїнятий відчуттям господньої опіки і безміру Божого творіння, поет створив «Молитву благодарственну», вкладену в уста врятованого від диявольських спокус Пахомія. «Релігійна молитва водночас є літературним жанром, який християнський теолог Іоанн Дамаскін (VII–VIII) у трактаті “Джерело знань” тлумачив як “сходження розуму” до Бога або “прохання необхідного від Бога” через “внутрішнє слово”» [9, 67]. Текст Могильницького – одна з перлин цього літературного жанру, до якого не раз зверталися українські поети. Автор передає відчуття людини, яка після пережитих катаклізмів ніби знову відкриває для себе велич Господнього Промислу, досконалість Його творіння.

Інша сюжетна лінія твору – пригоди ченця Йоанникія, який уникнув полону в підземеллі. Вона виписана слабше, тут менше динаміки, пригоди брата Йоанникія подано описово. Поет вводить у текст фольклорний мотив про походження каменя: мовляв, нечисті духи, наздоганяючи ченця, кинули за ним каменем: «Камінь той донині / Мхом поростає, в близькій луговині» [11, 105]. Це фольклорний прийом – пояснювати походження каменів незвичних розмірів якимись подіями легендарного характеру. Говорячи про пригоди Йоанникія, автор дає декілька етнографічно забарвлених штрихів: «Зайшовши хутко над Манявки устя, / Вздрів Йоанникій подорожніх гостей, / Що натирхавши статком сировиці, / Долів Манявков стягли до Бистриці» [11, 105]. Так автор оповідає про зустріч свого героя з гуцулами, які поверталися з кінями, навантаженими сировицею (соровицею) – природною водою з великим вмістом кухонної солі, що була сировиною при солеварінні.

Нічні переживання мандрівників, а потім щасливий порятунок і врешті щира зустріч після нетривалої розлуки, – усе це подано на тлі гірської природи. А водночас напрошуються паралелі з Біблією. Герої твору стають чистішими, подолавши спокуси. Це – випробування сили віри перед тим, як вони дійдуть до місця, в пошуках якого прибули сюди аж із Києва.

Наближення ченців до мети показано через їхні переживання («серце в грудях било як дзигарок») чи враження від спостережень за потоком Скитець («потік з-помежи гір грає, / Ніби по сходах в річку ся спускає» [11, 108]). Це дрібні деталі, які, однак, надають оповіді Могильницького художньої достовірності. Згаданий гідронім він пояснював: «Скитець – потік, зливающийся от восточно-южной стороны в Манявку; збирається із джерел на верховині села Бабче, на границі од Бітькова; полоче мури монастиря, і нині стоїть на нім міст з тесаного каменя. Єго-то вода, по преданію ізустному, мала переважити воду киево-печерську» [11, 205]. Така детальна примітка, яка покликана засвідчити відповідність художнього тексту народним переказам, свідчить про серйозну підготовчу роботу.

Автор не обмежився викладом того, як було знайдено воду («Зараз вага ся в долину схилила» [11, 108]), а описує й початки монастирського

життя в околицях гуцульського села. «Манява – село на річці того ж імени, протягло од розвалин скита горі рікою помежи двома пасмами верхів; повиш села знаходиться славетний водоспад, приваблюючий до себе в новіших часах, особливо літньою порою, багато гостей. В самім селі существовала донедавна баня сільна, нині залишена; мальовничеський край» [11, 205]. Антін Могильницький намагався дати читачеві якомога більше матеріалу про цей населений пункт, про життя і заняття місцевого люду. Він детальніше описує й «баню сільну» (солеварню). У тексті поеми є згадка про зустріч ченців з людьми, які везли соровицю. Автор вважав, що цей давній промисел існував тут не лише у XVIII ст., а й значно раніше. Ця авторська гіпотеза має реальне підґрунтя.

Іван Вагилевич припускав, що перші ченці поселилися в Маняві 1281 року [8, 74–75]. Місцем першого осідку був Блаженний камінь, який утворює грот. Декілька років тут жили ченці, доки не було збудовано приміщення скиту. Археолог Леонід Мацкевич свідчить, що 1977 і 1979 років біля Блаженного каменя вчені Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН України знайшли кам'яні вироби, що належали до мезоліту (епоха кам'яної доби, 8–6 тисяч років до народження Христа), отож тут, можливо, було язичницьке капище [8, 74–75]. Відомо, що перші християнські храми споруджували на місцях поганських святилищ. Усе це переконує, що Антін Могильницький описав не історію спокуси ченців нечистою силою, а протистояння і боротьбу на Гуцульщині християнства і язичництва. Не випадково на місці прадавнього капища було споруджено християнський монастир.

Сильвестр Калинець записав свого часу в Маняві легенду «Блаженний камінь» (збірка «Було, та мохом поросло: Народні легенди і перекази», 1922), в якій читаємо: «Але поки вибудували скит, ці чернці перебували під цим Блаженным каменем, коло якого ми ось сидимо. Він служив їм за чернечу келію і каплицю. Розуміється, колись виглядав він інакше, не так, як нині його бачимо. Монахи не засіли одної хвилини, працювали день денно коло Блаженного каменя. Прочистили куші тернини для вигідного приступу, зробили городжені двері, а перед печерою завели гарний город, де садили ярину та сіяли збіжжя. У цій печері пережили чернці багато літ» [8, 77]. Схоже, що подібним варіантом легенди користувався й Антін Могильницький. На основі цієї фольклорної версії він створив розділи «Блаженний камінь», «Притулок ченців в Блаженнім камені», «Внутренне упорядковане блаженного каменя». Автор зумів передати дух першопоселенців майбутнього скита, які задля господнього служіння терпіли незручності, голод і холод.

Неодноразово роздумує поет над проблемою чернечого служіння, при якому на початках постає потреба матеріального забезпечення і громадської підтримки: «Где дика пуша, глухі темні гори, / Чим наповнить він стодоли, комори?» [11, 113]. Завдяки природному багатству Гуцульщини ченці три роки вибули в гроті під Блаженным каменем. Аскетичний харч насельників скиту традиційний: лісові суниці, ожина, малина, афіни, дикі яблука і груші, букові горішки, гриби. Автор унікає слова *гуцул*, але пише про їхні контакти з ченцями: «І скотар часом, як зачує чутку, / Що в тій долині мають ченці жити, / Принесе вурди або сира грудку, / І свіжої ся жентиці напити» [11, 114].

Своєрідною поетичною робінзонадою можна назвати розділ «Внутренє упорядковане Блаженного каменя». У ньому автор оповідає про те, як і де ченці ховали припаси на зиму, що заміняло їм сокиру, як вони використовували луб'я і мох. Так змальовано процес видобування вогню: «На чтирьох брилах широкої плити / Сухі дерева єдно в друге терли» [11, 117]. Творча воля спроможна долати часові віддалі, сполучати минуле і майбутнє. Оповідючи про пригоди ченців, Могильницький, певно, й не гадав, що тут так само жили з дарів лісу і добували вогонь люди ще в добу мезоліту. Аби стати тут своїми, прибульці змушені були ніби пройти етапи розвитку горян у минулі часи, приміряти на себе їхній спосіб життя. Подібний опис української робінзонади кінця 1930-х років у Карпатах дав Мирослав Дочинець у романі «Вічник: Сповідь на перевалі духу» (2011). Але в Могильницького цей образ глибший, бо заснований ще й на понятті духовної робінзонади християн-місіонерів у язичницькому середовищі.

Розділ «Перше зазізнанє з жителями гір» наповнений етнографічними подробицями та відомостями про карпатську магію. Поет викладає в ньому свої знання на тлі місіонерської діяльності насельників скиту у гроті Блаженного каменя, акцентуючи на перевагах християнства над язичництвом. Для цього він подає своєрідну притчу про багача. Жив «багатий скотар», який «з трьох зимівок геть на полонині / Хоч триста дробу виганяв на яр» [11, 117]. Але він мав хворого сина, якому не допомагали жодні ліки. І лише навернення до християнства уможливило скорє одужання. Власне, опис того, хто і як лікував недужого до цього, і є художнім викладом матеріалу про знахарську практику Гуцульщини. Тут згадано такі магічні дії, як «підливання» стежки, наслання уроків, очарування зіллям. Перелік тих, хто не допоміг недужому, відображає мережу представників язичницької «індустрії здоров'я»: знахар, вішун, відьма, чарівниця, ворожка. Все це вихованці «рибакової школи», тобто нечистої сили. Поет доволі мальовничо розкриває сутність цих персонажів. Зокрема, про відьму він пише: «Ні тота відьма, що зраня на Юри, / Простоволоса, тай ще без сорочки, / Полізе коміть по гладкій фігурі, / Зубами здойме свячені віночки. / А на Купала, коли лопухами / Обмять стріху, вона ще при зорі / Сліди збирає всюди за стопами, / Рахує в плоті кіле і підпори» [11, 119]. Змальовує автор і тих, хто «кидає на карти», а також представників народної медицини – знахарів. Він детально описує їхні дії, які межують з травництвом та магією, дає поетичний опис гадання на псалтирі. Цей спосіб відомий здавна, про нього згадують дослідники давньої української літератури, оцінюючи причини популярності псалтиря в Русі-Україні: «“Псалтир” став підручною книгою, багато хто знав його напам'ять. Він використовувався і як книга богослужбна, і як навчальна, і як книга, призначена для домашнього душеспасительного читання, і, нарешті, як магічна, за якою можна було ворожити у скрутну хвилину» [5, 46–47].

Віщування, отримані від дяка за допомогою псалтиря, приводять гуцула-багача за допомогою до ченців. Автор використовує традиційну фольклорну формулу, поширену на Гуцульщині, згідно з якою лік хворому знаходиться поряд з рідним домом, хоч його шукали далеко («Мені так каже указ сеї книги, / Що твому сину лік паде під боком!» [11, 121]). Загалом же, поема насичена сталою народною фразеологією, що гармонійно влітається у її тло: «Нім чисту росу випила мурава, / Сонце в

три жердки над ліс підійшло» [11, 123]. До всього, твір не позбавлений слів, які чітко вказують на гуцульський колорит: *легінь, кошара, топір* та ін.

У поемі простежується ідея єдності українців через християнство. Спілкуючись з місцевим людом, зокрема й зі скотарем-багачем, «повзяли іноки / Відомість лучшу недоступних гір, / Що в тих долинах, в тій пуші глибокій, / Христа не знав ще первобитний мир» [11, 128]. В описі допомоги стражденним через молитву Антін Могильницький показав етапи місіонерської і пастирської діяльності християнських ченців на язичницькій Гуцульщині. Особливу роль при цьому відігравали засади аскетизму, які сповідували насельники скиту. Оздоровлення недужого подано як перемогу над нечистою силою, торжество християнського світла над язичницьким мороком.

Звернувшись до теми заснування монастиря в Карпатах, автор поемою «Скит Манявський» вводить Гуцульщину в контекст національної церковної історії. Хоча він у поетичному тексті і не вживав термінів *гуцул, Гуцульщина*, зате дав багатий опис Гуцульщини.

Література

1. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів / Софрон Витвицький ; перекл., передм., приміт. М. Васильчука. – Коломия : Світ, 1993. – 96 с.
2. Габорак М. Назви гір і полонин Івано-Франківщини : словник-довідник / Мирослав Габорак. – вид. 2-е, доповнене, уточнене. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 500 с.
3. Гаврилів Б. Іван Вагилевич і Прикарпаття / Богдан Гаврилів // Краєзнавець Прикарпаття : регіональний науково-методичний альманах. – 2011. – № 18, липень-грудень. – С. 5–7.
4. Єфремов С. Історія українського письменства. – Вид. 4-е, з одніями й додатками. – Київ ; Ляйпціг : Українська накладня, 1919. – Т. 2. – 462 с.
5. Історія української літератури. У восьми томах. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 540 с.
6. Історія української літератури. У восьми томах. – К. : Наукова думка, 1968. – Т. 3. – 516 с.
7. Качкан В. Боян галицької раті (причинки до біографії Антона Могильницького) / В. А. Качкан // Українське народознавство в іменах: У двох частинах / за ред. А. З. Москаленка. – К. : Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 34–41.
8. Легенда про гетьмана. Іван Виговський: від Конотопа до Скиту Манявського / авт.-упоряд. Іван Скрипник. – Івано-Франківськ, 1997. – 176 с.
9. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 2. – 624 с.
10. Ломацький М. З Гуцульщини : нариси / Михайло Ломацький. – Лондон, 1956. – 356 с.
11. Могильницький А. Твори / Антін Могильницький ; авт. вст. ст., упор., коментарів та прим. Є. Баран ; упор. В. Бабій. – Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2011. – 229 с.

12. Мусіхіна М. Магія гір : чарівне в житті гуцулів / Лілія Мусіхіна. – Тернопіль : Богдан, 2012. – 64 с.
13. Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст. / упоряд., підгот. текстів, біографічні довідки і приміт. І. Пільгука, М. Чернописького ; вст. ст. І. Пільгука. – К. : Дніпро, 1965. – 652 с.
14. Пушик С. Бусова книга : нові розділи / Степан Пушик // Перевал. – 2001. – № 1–2. – С. 254–298.
15. Сімович В. Праці в двох томах / Василь Сімович ; упоряд. Л. Ткач, О. Івасюк, за участю Р. Пилипчука, Я. Погребенник, передмова Ф. Погребенника. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – Т. 2 : Літературознавство. Культура. – 904 с.
16. Українські письменники : Біо-бібліографічний словник. –Т. 2. – К. : ДВХЛ., 1963. – 752 с.
17. Франко І. Єще о конгруу о[тця] Жегаловича (З позісталих писем А. Могильницького) / Іван Франко // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. / редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 53 : Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці 1876 – 1895. – 832 с.
18. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. – Львів, 2002. – 216 с.
19. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського / передм. І. Скрипника. – Івано-Франківськ, 1993. – VIII+136 с. – [репринтне відтворення видання 1887 р.].
20. Шухевич В. Гуцульщина. – П'ята част. – вид. 2-ге. – Верховина, 2000. – 334 с.

This article deals with peculiarities of Hutsul artistic display in the poem «Skyt Manyavskiy» by Anton Lyubych Mohylnytskyi (1811–1873).

The folklore outlets of the poem and their connection both with pre-Cristian beliefs of the Carpathian people and Cristian mythology are studied and analyzed.

Key words: poem, romanticism, legend, exposition, toponism, monk, heatheness, christianity, Manyava, Pidhirya, Hytsul land.

В статье рассматриваются особенности художественного отображения Гуцульщины в поэме Антона Любича Могильницкого (1811–1873) «Скит Манявский». Исследуются фольклорные истоки произведения, их связь с дохристианскими верованиями Карпат и христианской мифологией.

Ключевые слова: поэма, романтизм, легенда, предание, топоним, монах, язычество, христианство, Манява, Подгорье, Гуцульщина.

УДК 821. 161.2-06-34 В. Стефаник
ББК 823 (4 Укр)

Валентина Єрмак

ПРИСВЯТИ У РАННІХ РУКОПИСНИХ ТЕКСТАХ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті розглянуто роль присвят у ранніх рукописних текстах Василя Стефаника, розкрито зв'язок цих надтекстових елементів з авторським художнім матеріалом.

Ключові слова: присвята, поезія у прозі, рукопис, автограф, текст, листи.

Присвята як художньо-естетичне явище виступає органічною складовою творчої біографії письменника. Вона концентрує в собі важливу змістову інформацію, що допомагає глибше «увійти» в авторській текст, повніше розкрити його внутрішній смисл, особливо, коли це стосується творів, маркованих глибокою чуттєвістю і сповідальністю.

Приблизно в кінці 1896 – на початку 1897 року сповнений творчого ентузіазму Василь Стефаник поніс свої ранні образки в редакцію. Однак видавці не сприйняли модерних мініатюр письменника і зарахували їх автора до категорії «початкуючих літератів», у якій той найдужче боявся опинитися. Обурений несправедливою критикою, Стефаник, за його зізнанням, розірвав забракований рукопис ще у видавництві. Про невдалу спробу з виданням він наважився розповісти своєму близькому другові й наставнику Вацлаву Морачевському лише в квітні 1897 року, коли душевний біль ущух, жага до творення стала ще сильнішою, і сам автор чітко визначився зі своїм реципієнтом: «Тепер я буду служити людям і собі, а не громаді» [11, 138]. Нема потреби аналізувати в цьому контексті семантико-сміслову навантаження слова «громада». У цьому питанні нас випередив Роман Піхманець: «В розумінні певної або певних партійних груп (об'єднання, організація) вживав його Василь Стефаник» [4, 106].

Зупинимося докладніше на лексемі «люди». До цієї категорії реципієнтів Василь Стефаник зараховував людей з особливою внутрішньою шляхетністю, духовно споріднених, на очах яких розкривався його творчий геній. На підставі докладного вивчення його епістолярію краківського періоду творчості (1897–1900) можемо стверджувати, що найвищий ступінь довіри письменник виявляє в листах до Вацлава Морачевського та його дружини Софії (з Окуневських). Виняткової приятельської симпатії та відвертості сповнені листи Василя Стефаника до Ольги Гаморак – психологізовані замальовки, що в своїй сукупності формують внутрішню біографію митця раннього періоду творчості.

Першорядна роль у цій інтелектуальній «тріаді» належить Вацлаву Морачевському – особистості багатогранній, з глибоким внутрішнім світом і винятковою харизмою, до якого майбутній «абсолютний пан форми» (Іван Франко) «напросився до науки». Саме завдяки своєчасній моральній підтримці і літературним настановам Морачевського, що здебільшого надавалися листовно, психічна депресія Василя Стефаника швидко поступилася творчим поривам. У вже згаданому листі,

датованому квітнем 1897 року, Стефаник знову висловлює бажання повернутися до літературних студій, мотивуючи свої дії так: «Але тепер буду писати, хоть би лиш задля того, аби Вам таку втіху учинити, як Ви мені» [12, 138]. Через два місяці письменник уже мав перед собою чіткий творчий план – «написати маленьку книжочку і надрукувати в 5-трьох екземплярах». Чотири екземпляри він збирався подарувати Вацлаву Морачевському, один – залишити собі [12, 113].

Географічний простір, у якому здійснювався творчий процес молодого літератора, окреслювався трьома основними координатами «Русів–Кути–Сторожинець». Між ними – короточасні виїзди Стефаника до Кракова. У листі від червня 1897 року він повідомляє Морачевського про те, що збирається 1 липня їхати до Русова, а звідти через тиждень – «до Кут у гори», щоб «тут просидіти цілі вакації» [12, 111]. У Кутах Василь Стефаник збирався покращити свій фізичний стан і водночас, за його словами, «подокінчувати і посправляти деякі свої роботи і дати до друку» [12, 111]. Очевидно, на той час він уже мав деякі напрацювання. Можливо, серед них були й ті твори, що вціліли від авторського погрому, адже з відомих нині поезій у прозі лише одна («В ночі») датована автором. Час написання інших у другому томі «Повного зібрання творів В. Стефаника в трьох томах» (1949–1954) подано орієнтовно.

Затриматись у Кутах на весь період канікул Стефаникові не вдалося. Незважаючи на те, що природні гірські умови позитивно впливали на його здоров'я, для творчого самовираження письменник потребував спокою й усамітнення, чого в Кутах не було. У листі до Софії Морачевської від липня 1897 року він повідомляє про те, що 13 серпня прибуде до Сторожинця, де проживав повітовий лікар Атаназій Окуневський – батько адресатки. Оскільки Окуневський їде на з'їзд лікарів до Москви, Стефаник буде у його хаті сам [12, 115]. Ще у листі до Ольги Гаморак від липня 1897 року письменник розглядав Сторожинець як одне із можливих місць усамітнення, у разі, якщо йому не сподобається у Кутах [12, 113].

У цьому містечку Василь Стефаник перебував упродовж серпня-вересня 1897 року, наполегливо працюючи над майбутньою збіркою образків. Сприятлива психологічна атмосфера в Сторожинці та пригадування письменником днів, проведених у товаристві подружжя Морачевських, сприяли успішному перебігу творчого процесу: «Тепер я сижу у Сторожинці. Вам не треба казати, як тут добре. Ще ліпше тому, що я собі на кождім кроці нагадую Вас та й Вашу жінку» [12, 118]. З листів письменника до Вацлава та Софії Морачевських, надісланих у цей час зі Сторожинця, дізнаємося: приплив натхнення був таким потужним, що за одну ніч Стефаник написав «малих образків на цілу книжку» [12, 118–120].

«Сім образків» письменник надіслав подружжю Морачевських. Можливо, це був ескіз запланованої збірки. Твори автор розмістив на аркушах однакового формату (11,3 x 21), надавши кожному із них порядковий номер: 1. «У воздухах плавають ліси...», 2. «Над его головою голуб...», 3. «Городчик до бога ридав...», 4. «Йшов с поля...», 5. «Під горою коло ліса...», 6. «З хорім на двір...», 7. «Раненько чисала волося...» [8, арк. 1–7 зв.].

Жоден із цих текстів не мав заголовку. Очевидно, на цьому етапі підготовки збірки «малих образків» Василь Стефаник не сприймав згадувані вище тексти як готовий для друку видавничий матеріал певного жанрово-тематичного спрямування. Три тексти мали присвяти: «Над его головою голуб...» (з присвятою Атаназієві Окуневському), «З хорім на двір...» (з присвятою Софії Морачевській), «Раненько чисала волося...» (з присвятою Вацлаву Морачевському). Написані для найближчих приятелів – перших шанувальників його літературного таланту, вони насамперед виконували функцію «інтимних документів». Для емоційно-чутливого письменника художній текст виявився найбільш органічною та об'єктивною формою для висловлення свого шанобливого ставлення і приятельських симпатій до людей, котрі повсякчас сприяли розкриттю його літературного таланту.

На формальному рівні інтимні інтенції митця знайшли своє вираження у наданні трьом текстовим структурам присвят, у яких увага письменника акцентується на безпосередньому називанні адресата. Слушно зауважує дослідниця дедикаційних елементів Мар'яна Челецька: «Адресні особливості присвяти свідчать про її функціонування, власне, як “факту біографії поета”, тобто “признання впливу на його долю адресата вірша”» [5, 71].

Однак дещо несподіваним у контексті вищесказаного звучить прохання Василя Стефаника до подружжя Морачевських, висловлене в двох листах, надісланих зі Сторожинця у серпні-вересні 1897 року. Зокрема, Вацлаву Морачевському він писав: «Сім образків я посилаю Вам, аби-сьте собі вибрали з них то, що Вам найбільше сподобаєся. Ви і Ваша жінка. То, що виберете, то най лишаєся Вам, а решту кину людям у друкованій книжці...» [12, 119]. Із подібним проханням Стефаник звертається і до Софії Морачевської: «Написав-ем малих образків на цілу книжку за один вечір. Сім посилаю Вам, Ви вібракуйте, лишіть собі по одному, а решту киньте. Але скажіть, котрі-сьте вибрали Ви і Ваш чоловік...» [12, 120]. Логічно думати, що із семи образків Морачевські мали вибрати саме ті тексти, що були адресовані їм: «З хорім на двір...» (з присвятою Софії Морачевській), «Раненько чисала волося...» (з присвятою Вацлаву Морачевському). Чому ж тоді Василь Стефаник залишає право вибору за подружжям Морачевських?

Вважаємо, що вибір образків для адресатів (Софії та Вацлава Морачевських) Стефаник здійснював за естетичним критерієм. У фонді письменника (№ 8) зберігається первісний текст образка «Над его головою голуб...» (Од. зб. 51), але він не містить присвяти [9, арк. 1]. Допускаємо, що присвят не було і в перших редакціях текстів «З хорім на двір...» та «Раненько чисала волося...» (первісні автографи цих творів не збереглися).

У процесі докладного графологічного вивчення чистових автографів семи образків виявлено закономірність, якої дотримувався письменник під час переписування творів для подружжя Морачевських: між відповідним порядковим номером образка та його текстом Василь Стефаник робив помітні пропуски. Очевидно, перед тим, як надсилати Морачевським сім образків, пропуски у трьох текстах письменник заповнив присвятами: «(Д-рови А. О.) Над его головою голуб...», «(Софії М.) З хорім на двір...», «(Вацлавови). Раненько чисала волося...» (підкреслення моє. – В. С.).

Отже, присвяти постали у чистових редакціях образків як спосіб Стефаніка привернути увагу Морачевських до найдовершеніших, на його думку, творів, що найповніше відображали ідейно-естетичні погляди письменника, його нові літературні досягнення на мистецькій ниві.

Прикметно, що обидва тексти, присвячені Софії та Вацлавові Морачевським, мали різне ідейно-змістове та художньо-образне навантаження, хоч і відповідно до задуму Василя Стефаніка мали увійти до єдиної збірки образків, що мислилась письменником як цілісний художній організм.

Товарищі Софії Морачевській Стефанік присвятив образок «З хорім на двір...» – соціально-психологічну замальовку, яка крізь призму авторського сприйняття та чуття відображала одну із типових трагічних сцен галицького села кінця ХІХ – поч. ХХ століття – провадини до війська молодого рекрута. Вацлаву Морачевському письменник адресував текст «Раненько чисала волося...» – ліричну мініатюру, виконану в дусі модних на той час в європейській літературі поезій у прозі. (Показово, що лірична мініатюра з подібною назвою є у творчому доробку Шарля Бодлера («Волосся твоє – півсвіту...»). Отже, тексти-присвяти «З хорім на двір...» та «Раненько чисала волося...» значною мірою відображали дуалістичну природу творчих поривань Василя Стефаніка.

На особливостях психічного стану, у якому перебував новеліст напередодні від'їзду до Сторожинця, акцентує увагу Роман Піхманець, зазначаючи, що у цей час письменник ніби стояв на роздоріжжі, вагаючись із вибором жанрової форми, хоч «внутрішньо, інтуїтивно він уже визначився» [4, 106]. Це засвідчують і листи Василя Стефаніка, написані ще задовго до приїзду у Сторожинець, у значній частині яких виразно проступає тяжіння адресата до художнього процесу «перетоплювання мужицького слова» й «безлично голих образків» у поезію. Зокрема йдеться про листи від 17 травня [12, 101], 1897 року [12, 94], квітня 1897 року [12, 101], у яких письменник подає образки із сільського життя.

Виокремити їх у самостійні художні структури письменник поки що не наважувався, хоч і, судячи з усього, відчував органічну єдність з ними. Можливо, на заваді стояла нездійснена заповітна мрія: порадувати Вацлава Морачевського власною книжечкою ліричних мініатюр на кшталт модних поезій у прозі. Такий оригінальний подарунок мав слугувати виявом подяки і шани до людини, яка повірила в літературний талант галицького студента і відкрила перед ним інтелектуальну панораму культурно-мистецького життя європейського рівня. Водночас збірка мала б засвідчити певний етап мистецького зростання Василя Стефаніка і початок іншого, передчуття якого вже бентежило творче ество майбутнього новеліста. У листі, датованому липнем 1897 року, писав він Вацлаву Морачевському: «Хочу Вам хоть це зробити, бо мені видиться, що відлітаю від Вас, що сам десь падаю і вже-м не годен Вас триматися, як сильного дуба серед вітру. Як надрукую книжку і Вам дам, то буду чути у собі більше сили» [12, 113].

Дослідник Роман Піхманець вказує на іншу можливу причину, що заважала Стефаніку схилитися до соціально-психологічних новел: «Потрібне було читацьке визнання й тріумфальний хід поміж різних соціальних груп і прошарків його оповідань і новел із селянського життя...» [4, 106]. Та щонайперше – схвалення його нових літературних

устремлень найдорожчими авторитетами (Атаназієм Окуневським, Софією і Вацлавом Морачевськими), естетичні смаки та морально-етичні погляди яких завжди імпонували його неординарній творчій натурі.

Є підстави вважати, що в справі ідейно-художньої переорієнтації Василя Стефаніка вирішальний вплив мала Софія Морачевська (1865–1926). І річ не лише в освіченості, що вирізняла її з-поміж жінок того часу, а в глибокій внутрішній культурі й палкій любові до всього українського, якими Софія Морачевська вразила Стефаніка. З нею письменник ділився найінтимнішими почуттями і тривожними переживаннями, про які не завжди міг розповісти навіть Вацлавові. Тільки Софії Морачевській у листі, датованому серпнем 1897 року, він зважився розказати про напади «творчого демона», що емоційно виснажували його чутливу натуру [12, 117–118]. Прикметно, що й про передчуття перемін, що незабаром відбудуться в його внутрішньому світі, Стефанік писав у листі до Софії Морачевської, надісланому напередодні від'їзду до Сторожинця: «Чую, видите, якусь зміну у собі, що надійде і зробить мене добрим. Ой, цього мені треба, ой треба...» [11, 312–313].

Імпульси внутрішнього оновлення надходили зі світу дитинства – незмінного в сприйнятті Василя Стефаніка локусу любові й душевної гармонії. У цьому ж листі письменник асоціює їх з «маленьким хлопчиком», якого промовисто називає «моя сталість». Він виринає з глибин свідомості митця у хвилини найкритичнішого загострення внутрішнього чуття, коли потрібно знайти самого себе, справжнього: «Люцький біль цідиться крізь серце моє, як крізь сито, і раниць до крові [...]. Серед отих болів, мук і туги виринає маленький хлопчик, моя сталість...» [11, 312–313].

Місцем творчого самовизначення й віднайдення внутрішньої рівноваги став для Василя Стефаніка Сторожинець, про притягальну силу якого писав Софії Морачевській: «Рад би-м, ой як радо поїхав на цілі вакації до Сторожинця. Чую, що там багато би-м зробив...» [11, 312–313]. Саме тут, у домі Атаназія Окуневського, поряд з ліричними мініатюрами («У воздухах плавають ліси...», «Над его головою голуб...», «Городчик до бога ридав...», «Раненько чисала волося...») постали тексти соціально-психологічного спрямування («Йшов с поля...», «Під горою коло ліса...», «З хорім на двір...»). Згодом в одному з листів до Софії Морачевської Стефанік відверто напише про Сторожинець як про початок його нового творчого етапу: «У старій хаті Вашого батька проросло моє ще несміле поетичне слово – з рідної землі, мужицького горя» [5, 54]. Ці слова переконливо засвідчують, що в Сторожинці Василь Стефанік визначився з жанрово-тематичним вектором своїх творів.

Не випадково один із таких образків («З хорім надвір...») письменник присвятив Софії Морачевській – жінці, яка зростала серед селян і була обізнана з реаліями їхнього життя. «Це-бо була вона, що своїм добрим, ласкавим словом, своєю гордістю за своє походження навчила його цінувати українську селянську культуру, її високі етичні й естетичні вартості» [1, 13], – писав про вплив цієї жінки на Стефаніка-новеліста його син Юрій Клиновий (Гаморак). Про те, якими близькими були взаємини між цими двома духовно спорідненими особистостями свідчить і

той факт, що Василь Стефаник закреслив у присвяті вказівку на науковий ступінь адресантки (спочатку було «(Д-рови Софії М.)»).

Чи міг уповні збагнути ці ментальні тонкощі української селянської душі в своєму другові та учневі польський патріот, до того ж суворий естет і непохитний прихильник «чистого» мистецтва Вацлав Морачевський? Неперевершений знавець літератури, він спрямовував стихійну творчу енергію митця в річище найновіших мистецьких тенденцій, сприяючи насамперед максимальному розкриттю його ліричного потенціалу. Поезія у прозі «Раненько чисала волося...» (з присвятою В. Морачевському) стала для Стефаника своєрідним підсумком цінного творчого досвіду, набутого в мистецькій школі свого наставника. В основу цього ліричного образка письменник поклав реальний епізод зі свого інтимного життя, творчо осмисливши його в контексті європейських мистецьких візій кінця XIX – поч. XX століття і висловивши в такий спосіб щиросердечну подяку людині, яка відкрила йому «дорогу у світ». Бути собою на цій дорозі – людиною з винятковим селянським аристократизмом – допомогла майбутньому новелісту Софія Морачевська, навчивши його «любити Русів і правду в собі» [13, 30]. Ось чому, на нашу думку, реакція адресатів саме на ці образки була для письменника-початківця вкрай важливою.

Першим слухачем і поціновувачем новостворених поетичних малюнків Стефаника був Атаназій Окуневський – мудрий цілитель людських тіл і душ, який неодноразово відвідував батьківській дім майбутнього письменника, лікував його хвору матір. У ліричному герої образка «Над его головою голуб...» Атаназій Окуневський упізнав себе – самотнього старенького батька, який боляче переживає розлуку з єдиною донькою Софією (на той час подружжя Морачевських проживало у Швейцарії). Коли письменник прочитав цей текст вдруге, Окуневський навіть заплакав [12, 120]. Василь Стефаник зважився вдруге нести свої мініатюри в редакцію. Емоційний відгук Атаназія Окуневського на текст «Над его головою голуб...» додав письменнику впевненості в мистецькій вартості своїх образків і вплинув на його рішення подати до друку всі тексти, зокрема й ті, що мали присвяти. «Аби мене критика у пух рознесла, бо я ті образки буду друкувати, то я не боюся тепер...», – писав він у листі до Софії Морачевської у вересні 1897 р. [12, 120]. Василь Стефаник був переконаний, що образок «З хорім на двір...» справить на Софію Морачевську сильне враження: «Якби я міг перечитати 6 образок, Вам посвячений, мамам, то би їх мільон заплакав. Я того певний. Мільон мужичок би заплакав...» [12, 120].

Ми не знаємо, як відгукнулася про цей та інші образки Софія Морачевська. Доля листів-відповідей адресантки до Василя Стефаника, написаних упродовж 1897–1898 років, невідома, а ті, що наявні в архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, охоплюють період 1899–1900 років. Виняток становить лише один лист – від 4 липня 1896 року.

Зберігся лист-відповідь Вацлава Морачевського від 6 жовтня 1897 року, в якому він схвально відгукнувся про твори молодого літератора і зокрема про образок, присвячений адресанту: «Думаю про Ваші образки і про той, який для мене написаний. Не для мене він, хоч ім'я моє має» [3, арк. 1]. Ідеться про текст «Раненько чисала волося...», що

мав присвяту «(Вацлавови)». З огляду на зміст цього образка, реакція адресата є цілком закономірною. У листі до Вацлава Морачевського від жовтня 1897 року Стефаник розповів життєву історію, що лягла в основу твору «Раненько чисала волося...». Коли навчався в гімназії, у нього закохалася «висока, білява панна». Юнак не був певний у своїх почуттях до неї. Однак не міг відверто зізнатися в цьому дівчині, бо боявся завдати їй душевного болю. Висловити невимовне допоміг випадок: «Раз вона чисалася і я був при тім. Та вона питалася оріха, чи прийде єї милий?» [12, 120]. Замість горіха відповів Василь Стефаник: милий прийде, «але додав, що оріх мусить єї сказати, бо інакше він не годен, як сонце дивиться на него» [12, 122]. Ремінісценцією цього епізоду з життя письменника став образок «Раненько чисала волося...», присвячений Вацлаву Морачевському.

Саме цей лист допоміг адресату усвідомити свою опосередковану причетність до надісланого тексту: «Ви мені надіслали шматок свого життя, трохи свого болю, ви саме зі мною бажали поговорити про почуття найделікатніші» [2, арк. 1 зв.].

Передчасна смерть Євгенії Бачинської, яка була прототипом героїні образка «Раненько чисала волося...», глибоко вразила Василя Стефаника, спонукала до створення іншої редакції цієї ліричної мініатюри, яка не мала присвяти. Суттєвих авторських переробок зазнали тексти й інших шести образків, зокрема «Над его головою голуб...» (з присвятою Атаназію Окуневському), «З хорім на двір...» (з присвятою Софії Морачевській). До друку ці тексти Василь Стефаник подав без присвят, однак із заголовками. Очевидно, письменник не хотів виставляти на показ своє особисте ставлення до адресатів, дружбу з якими цінував понад усе.

У рамках нашого дослідження окремого розгляду потребують ліричні мініатюри Василя Стефаника «Самому собі» та «Ользі присвячую», в яких присвяти водночас виконують функцію заголовка. У літературно-критичних дослідженнях, присвячених вивченню творчості Василя Стефаника, надтекстові елементи такого типу аналізуються лише з позиції присвят, що суперечить авторській манері їх запису, відображеного в автографах цих ліричних мініатюр. Присвяти Василь Стефаник оформляв за однаковим принципом: у дужках (див.: 8, арк. 2, 6, 7), заголовки – завжди підкреслював горизонтальною лінією, як це подано у текстах «Самому собі» [8, арк. 8] та «Ользі присвячую» [6; арк. 1]. Однак адресність цих назв нівелює функціональні можливості заголовка як самостійного надтекстового елемента.

Назва «Самому собі» вказує на лірико-інтимну особливість тексту, глибоко осмисленого та адресованого письменником не широкій аудиторії, а «самому собі». Можливо, це було однією з причин, чому Василь Стефаник не надіслав цей текст разом з іншими сімома образками подружжю Морачевських, хоч і записав його тим самим чорнилом і на аркуші такого ж формату.

Син письменника Юрій Гаморак, упорядник видання «Твори» (Регенсбург, 1942), у якому вперше було опубліковано текст «Самому собі» (Од. зб. 57, арк. 8–8 зв.), вважав, що Василь Стефаник надіслав його Вацлаву Морачевському в листі разом з іншими образками [10; 317]. Однак у жодному з джерел, з якими довелося працювати, ми не знайшли підтвердження цього факту. Не наводить аргументів на користь своїх

висновків сам упорядник зазначеного видання. Спростовують таке твердження Юрія Гаморака цитовані вище листи Василя Стефаника до подружжя Морачевських, у яких письменник чітко пише про те, що надсилає сім образків. Згадки про поезію у прозі «Самому собі» в жодному з них немає. Можливо, письменник надіслав її Вацлаву Морачевському пізніше. Факт наявності тексту «Самому собі» в неавторизованому списку [7, арк. 9, (Од. зб. 58)] вказує на те, що він також мав увійти до запланованої збірки «малих образків».

Назва «Ользі присвячую» створює об'ємний інтимний простір навколо художнього тексту, закріплює його діалогічну природу. Адресність цього заголовка спонукала нас до детального вивчення листування автора з Ольгою Гаморак, завдяки чому вдалося виявити причини, що спонукали Василя Стефаника присвятити ліричну мініатюру саме цьому адресату. Першого січня 1900 року в 54-річному віці померла мати Стефаника. Для письменника цей удар долі став справжнім випробуванням на все життя. Особливо гострий біль її втрати відчував протягом 1900 року, на що вказують його листи, адресовані в цей час Ользі Гаморак, яка стала для нього після смерті матері «від родини навіть ближче» [12, 199]. Майже в кожному з таких листів В. Стефаник пригадує життєві ситуації, в яких роль матері набуває месіанського значення. Саме один із таких спогадів був покладений в основу образка «Ользі присвячую» та адресований близькій приятельці, а з 1904 року – дружині Ользі Гаморак.

Отже, присвяти в ранніх творах В. Стефаника виконують важливі і багатосторонні функції. Вони допомагають увійти в світ авторської свідомості, виявити ті психологічні імпульси, що сприяли активізації творчого процесу письменника, а також, пояснити індивідуальний підхід автора до вибору осіб, яким адресовані його перші ліричні мініатюри.

Література

1. Клиновий Ю. Моїм синам, моїм приятелям: Статті й есеї / Клиновий Юрій. – Едмонтон; Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово в Канаді», 1981. – 308 с.
2. Морачевський В. Лист до В. Стефаника від [13 вересня 1897 р.] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ. – Ф.) – Ф. 8. – Од. зб. 613. – 2 арк.
3. Морачевський В. Лист В. Морачевського до В. Стефаника від 6 жовтня 1897 р. // ІЛ. – Ф. 8. – Од. зб. 588. – 2 арк.
4. Піхманець Р. Повернення до себе. Над листами Василя Стефаника / Роман Піхманець // Дзвін. – 2008. – № 8 – С. 102–117.
5. Радиш Я.Ф. Перша жінка-лікар західної України / Я.Ф. Радиш // Історія української медицини: конф. ВУЛТ, 29 квіт. 1995 р.: тези доп. – К., 1995. – С. 54–56.
6. Стефаник В. «Ользі присвячую» // ІЛ. – Ф. 8. – Од. зб. 49. – 2 арк.
7. Стефаник В. «Святий вечір», «У воздухах плавають ліси...», «(Д-рови А. О.). Над его головою голуб...», «Городчик до бога ридав...», «Йшов с поля...», «Під горою коло ліса...», «(Софії М.). З хорім на

- двір...», «(Вацлавови). Раненько чисала волося...», «Самому собі» // ІЛ. – Ф. 8. – Од. зб. 58. – 9 арк.
8. Стефаник В. «У воздухах плавають ліси...», «(Д-рови А. О.). Над его головою голуб...», «Городчик до бога ридав...», «Йшов с поля...», «Під горою коло ліса...», «(Софії М.). З хорім на двір...», «(Вацлавови). Раненько чисала волося...», «Самому собі» // ІЛ. – Ф. 8. – Од. зб. 57. – 8 арк.
  9. Стефаник В. «У воздухах плавають ліси...», «Городчик до Бога ридає...», «Так виглядав якби над головою его білий голуб...» // ІЛ. – Ф. 8. – Од. зб. 51. – 1 арк.
  10. Стефаник В. Твори / Василь Стефаник; [за ред. Ю. Гаморака]. – 2-ге вид. – Регенсбург: Видавн. спілка «Українське слово», 1948. – 347 с.
  11. Стефаник В. Вибране / Василь Семенович Стефаник; [упоряд., підгот. текстів, прим. і словник В. М. Лесина та Ф. П. Погребенника]. – Ужгород: Карпати, 1979. – 329 с.
  12. Стефаник В. Повне зібрання творів: в 3 т. / Василь Семенович Стефаник; [відп. ред. О. І. Білецький]. – К.: Вид-во Акад. наук АН УРСР, 1949–1954. – Т. 3: Листи. – 328 с.
  13. Стефаник В. Повне зібрання творів: в 3 т. / Василь Семенович Стефаник; [відп. ред. О. І. Білецький]. – К.: Вид-во Акад. наук АН УРСР, 1949–1954. – Т. 1: Новели. – 376 с.
  14. Стефаник В. Повне зібрання творів: в 3 т. / Василь Семенович Стефаник; [відп. ред. О. І. Білецький]. – К.: Вид-во Акад. наук АН УРСР, 1949–1954. – Т. 2: Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади. – 223 с.
  15. Челецька М. Номеносфера поезії Івана Франка (поетика заголовків, присвят, епіграфів) / Мар'яна Челецька; НАН України; Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Відп. ред. М. З. Легкий. – Львів, 2007. – 304 с. – (Франкознавча серія. Вип. 9).

The article examines the role of dedications in the early Stefanyk's handwritten sources, reveals relations between these textual elements and copyright artistic material.

Key words: dedication, prose poem, manuscript, autograph, text, epistolary texts.

В статті розглянуто роль присвячених в ранніх рукописних текстах Василя Стефаника, розкрито зв'язок цих наддтекстових елементів з авторським художественним матеріалом.

Ключевые слова: посвящение, поэзия в прозе, рукопись, автограф, текст, письма.

УДК 821.161.2
ББК 83.4 (Укр.)

Любов Касіян

СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗБІРКИ «НА СТАРТІ» МЕЛЕТІЯ КІЧУРИ

У статті розглянуто стильову специфіку поезій збірки «На старті» Мелетія Кічури. Встановлено ознаки передсимволізму, декадансу, сецесії, частково футуризму та неокласицизму, що засвідчило полістильовий характер авторського тисьма.

Ключові слова: стиль, декаданс, передсимволізм, сецесія, неокласицизм, революційна поезія, футуризм.

Поетична творчість Мелетія Кічури – явище настільки динамічне і неоднорідне в стильовому аспекті, що варто говорити про складне сплетіння в ній ознак різних течій і стилів. Причин появи такої динамічної інтегрованої художньої цілісності можна виділити декілька. По-перше, дебютував він як поет у той доволі суперечливий в естетичному ракурсі час, коли українська література поступово ставала на шляхи раннього модернізму. По-друге, він був галицьким поетом, який певний час жив у Відні, а тому й потрапив під більший вплив віденського сецесіону, а не східноукраїнського символізму чи неоромантизму. По-третє, доля нещадно кидала його в різні закутки тодішньої Австро-Угорської імперії, а згодом і СРСР, де він став активним учасником нової групи поетів «Західна Україна» – «самовідданих борців за прийдешність» [2, 112]. І якщо в ранній період творчості Мелетій Кічура схилився до декадансу й сецесії, то в добу суспільних зрушень у його творчості помічені прореволюційні поезії, позначені футуристичними ознаками, що згодом переросли в гнівну сатиру. Сучасник поета Микола Зеров наголошував на неокласицистичності сонетарію митця [4, 179]. Отож, вирішувати питання про стильові домінанти поета надзвичайно складно.

Значною мірою сказане стосується і третьої за часом написання збірки Мелетія Кічури – «На старті». Її слід уважати важливим документом, який свідчить про те, що поет став виразником полістильової манери. Адже в образно-мотивних особливостях цієї збірки виявилися майже всі вище вказані стильові особливості. Власне їх аналіз з урахуванням проблеми індивідуального стилю поета і є метою дослідження. Її досягнення передбачає вирішення таких завдань:

- встановити ознаки різних стильових моделей у поезіях збірки «На старті» Мелетія Кічури;
- увиразнити специфіку авторського стилю.

У поодиноких літературознавчих дослідженнях творчості Мелетія Кічури зроблено спроби протиставити дореволюційну і післяреволюційну творчість письменника. Так, у статті «На зоряні шляхи» дослідник Василь Савчук писав: «У 1928 році в Києві видавництво „Західна Україна” випустило нову книгу поезій „На старті”, сама назва якої була символічною – відбила у значній мірі звитяжний поступ. Стала особливою, бо найбільш повно відтворила нове народження поетичного таланту Мелетія Кічури. Саме так. Нова збірка, що вийшла через 15 років

після «Tempi passati», явила нам не тільки прірву поетового мовчання, але й глибину різниці між Кічурою-початківцем і Кічурою 30-х років» [10, 4].

Проте не варто, на нашу думку, так категорично протиставляти два періоди творчості Мелетія Кічури. Слід радше говорити про творчість цього автора як єдину систему, яка чутливо реагувала на суспільно-політичні зміни і нерідко ставала залежною від них. Характеризуючи трансформацію ідейно-естетичних пошуків митця, можемо зазначити: Мелетій Кічура з «літератора віденської школи» [3, 493], у розумінні вузькому, ґрунтовно переродився в поета, який пройшов шлях від передсимволізму до митця пролетарської поезії.

Як стверджують радянські критики, саме від цієї літератури веде свій родовід соціалістичний реалізм. Приміром, Сергій Петров наголошує, що революційна пролетарська поезія є «найближчою попередницею, зачином соціалістичного реалізму» [7, 138]. Прикметно, що Мелетій Кічура робить спроби орієнтації на правдивість і типовість у зображенні життєвих явищ, зокрема щодо моделювання «героя доби». Створюючи поезію «Пливе, пливе», автор, мабуть, і гадки не мав, як символічно щодо змін його власних переконань пролунають такі рядки: *Пливе, пливе на світа грані, / З жахних, ненавидних пустель, / Верстаємо шляхи незнані, / По безбережнім океані, / Проміж підводних гострих скель. / Рука на кермі, – око в даль, / Думки ясніші за кристаль, / Чіткі й мінливі, як опаль, / Нас не гризе зневіри черв. / На шлях нам світають зорі, зорі, / Віків майбутніх вабить чар, / Хай у безмежному просторі / Ми тільки пил на метеорі, / Громами разить наш удар* [5, 54].

Пізніше Роман Гром'як напише: «Історія дедалі глибше розкривала свої таємниці, ми пізнавали начебто правду і напівправду про „зачарованих Сходом”, мобілізованих Першою світовою війною, обдурених райдужними гаслами національної волі. Було „сурмачів єднання” чимало, та доля у них склалася різна. Хто невсипущу працю і свої твори, а хто і власне життя – кожен у міру свого таланту та історичних можливостей – щось поклав у фундамент літератури на західних землях України, вкладав у справу популяризації різних ідеалів омріяної дійсності» [2, 111].

На жаль, і Мелетія Кічуру спіткала доля «зачарованих Сходом». Незважаючи на «жовтневе» сум'яття, що охопило більшу частину тогочасної інтелігенції, Мелетій Омелянович відразу зробив вибір на користь революції, вбачаючи в ній панацею від тогочасних «суспільних хвороб», реалізацію соціалістичного ідеалу, який митець розцінював як систему ідей: уявлення про вільне та щасливе життя, повноцінний розвиток людини, ідеї свободи, рівності й братерства.

Переїхавши до Києва, поет поринув у громадське й культурне життя України. У 1925 році він разом із Дмитром Бедзиком, Любомиром Дмитерком, Дмитром Загулом, Федором Малицьким, Миколою Марфієвичем, Агатою Турчинською створює секцію «Західна Україна» при літературній спілці «Плуг». У 1927 році ця секція стає окремою літературною організацією. Вона об'єднала 38 письменників: 32 – у Радянському Союзі та 6 – за кордоном. Найбільш активними серед них були Василь Атаманюк, Володимир Гадзинський, Мечислав Гаско, Дмитро Загул, Мелетій Кічура, Михайло Козоріс, Іван Ткачук, Агата Турчинська; за кордоном – Василь Бобинський, Мирослав Ірчан, Микола

Тарновський та ін. Крім спільних завдань, що стояли перед усіма українськими письменниками, новостворена спілка «Західна Україна» мала ще й свої специфічні. Їх чітко сформулював Микола Скрипник (тодішній міністр освіти України) у доповіді «Новий етап і нові завдання», виголошеній на першому з'їзді «Західної України» в січні 1930 року: «Ви, сказати б, неакцентовані дипломати від пролетарської радянської культури для Західної України. Це на вас покладається подвійний обов'язок як щодо Західної України, так щодо Радянської України, бо ви є представниками впливу духовного туди, на Західну Україну. Але тут ви не чужі, не сторонні, не представники, а співробітники велетенського робітничого процесу, що відбувається в нашій країні» [4, 30]. Проте, майже на двадцять років творчість (і навіть імена) речників соборності українського народу випали з літературного процесу [2, 115].

По-своєму типовим для «борців за єднання» був творчий шлях Мелетія Кічури. Збірка віршів поета «На старті» значною мірою засвідчила народження «зачарованого» революційним перетворенням поета. Зазнають змін ідейні обрії та проблематика його громадянської лірики. Часом Мелетій Кічура створює сповнені соціального оптимізму гімни-прокламації («Мітинг», «Ми знали всі» та ін.), декларує загальноприйняті погляди на дійсність і мистецтво зокрема: *Геть! Розсуньтесь, добрі люде, / Бачите, що більш трьох пудів / В мене повістів, поем, / А під чубом – тисяч тем! / Неабиякий вантаж, / Чверть столітній в мене стаж, / З книг моїх, думок, ідей – / Хоч будуйте колізей / [...] Нігтями, а той зубами, / Все в нові втискаю рами; / Дням минулим – некролог, / Я поет – ідеолог! / Завжди я на горизонті, / Перший я на кожнім фронті, / Хто б істор'ї не творив – / Скрізь я пліт свій городив. / Всі журнали, всі газети / Бачили мої портрети, / І побачать ще декрет, / Що народний я поет* [5, 91]. Художнє осмислення теми ідейності спочатку виливалося у вітальні поезії на честь революції, перемоги більшовиків, сягало високої символіки у творчості спілчан «Західної України».

Як і творчість класиків української літератури, праця спілчан, зокрема Мелетія Кічури, відзначалась інтернаціоналістським спрямуванням. Вона була пройнята палкою любов'ю не лише до західноукраїнських трудящих – їй невимовно близька доля трударів Китаю, Індії, колоніальних країн. До боротьби з рабством закликає Мелетій Кічура в поезії «Далека Індія», мріючи: *Знайти б єднаючу світи далекі кладку* [5, 73]. Солідаризуючись з іншими народами, поет радіє, що революційні події, з якими пов'язані його сподівання на визволення західноукраїнських земель, набувають планетарного розмаху: *Далека Індія! Країно чарів, снів. / Така близька мені і рідна серцю мому, / Коли затрусить світ твій визвольний мотив? / Я вірю в гнів твій і міць ще невідому* [5, 73]. Мотиви визвольної боротьби, протесту проти визиску та співчуття до знедолених звучать і в інших творах. Так, наближення «світового страйку» відчуває і герой поезії «Закурився Китай»: *Як Везув, закурився Китай / Протер очі зачумленій кулі: / Скрізь ворожих грабіжницьких зграй / Чорні біржі – і свиснули кулі* [5, 74].

Тяжка доля західноукраїнських трудящих, так правдиво й майстерно відображена Ольгою Кобилянською, Василем Стефаніком, Іваном Франком та їхніми сучасниками, постійно привертала увагу спілчан, зокрема Мелетія Кічури. Він викриває свавілля окупаційних режимів

Галичини, Буковини, Закарпаття: *Недавно ще жили між нами дивні люди, / Якоїсь хижкої, неситої породи, / І ми були для них не більш, як ботокуди, / Що їм призначено всі злидні та незгоди* [5, 45]. Автор бере за основу образ ботокудів та їх філософію, задекларовану Іваном Франком, констатує, що такий стиль життя перемагає на його землі. Сатира поета переростає в гнівний сарказм: *Самиці залюбки плекали срібний сміх, / Обточені слова і жести вередливі, / А самиці скаржились на брак нових утіх* [5, 45]. Проте Кічурові ботокуди перестали спати блаженним сном: *Аж ніччю загули вітри огненногрові, / Пробігли по землі із грюкотом гармат – / І вимели усіх із замків і з палат* [5, 45].

Читаючи твори Мелетія Кічури, як, зрештою, й інших спілчан, не можна не помітити їх тематичної спорідненості з художньою спадщиною Івана Франка. Це відзначали не лише члени «Західної України», а й тогочасна літературна критика: «Своїм франківством їхня творчість уявляє з себе цікавий історично-літературний документ, який свідчить, що серед західноукраїнських революційних письменників наймолодшої генерації (йдеться про членів „Західної України“) [...] живі ще ідеологічні впливи „каменярства“, найкращі й найздоровіші традиції великого автора збірки „З вершин і низин“» [1].

Хоча більшість поезій збірки «На старті» позначені революційним пафосом, усе ж у них ще досить часто звучать роздуми про Першу світову війну й проявляються ознаки передсимволізму – стилю, що домінував у ранньому періоді творчості автора. Так, у вірші «Едем» Мелетій Кічура виявляє себе справжнім майстром художнього слова, власного поетичного бачення, схильного до яскравої метафоричності, позначеного модерними рисами, що простежуються в творчих симпатіях до внутрішнього монологу, збагачення художньої творчості через прихований зміст життєвих явищ, як, наприклад: *Монокль, нове авто, шампан, рої кокот, / Шамбр-сепаре, квіти, м'які фотелі, / Гавани аромат, слизький, нудний бо-мо, / Розбецених субрет безглузді трелі. / На місті теж службні менестрелі, / Хай весь робочий люд ведуть на ешафот, / Їм перш за все: канцони, ритурунелі, / Дзвінка, глибока рима, карміновий рот* [5, 70].

Принагідно зауважимо, «що у 1930 році журнал „Західна Україна“ мав своїх читачів як у Європі, так і на американському континенті, загалом у 22-х країнах світу. З цієї трибуни і зазвучав „новий голос“ Мелетія Кічури, „голос вільний, що співав гімн революційному визволенню“» [9, 4]: *...Вихор сполоснув / Нових огнів габою, / І нас, закованих, розкув, / І ми пішли з тобою!* [5, 54].

Сучасники, безперечно, були вражені яскравістю, багатством поетичних образів і картин нової книжки Мелетія Кічури, її революційним пафосом. Дмитро Загул, скажімо, захоплювався тим «гомоном і цілющим простором, де бушують хвилі людського протесту, де маси, як і в житті, линуць до свого берега» [3, 7]. Згодом Василь Савчук напише: «Варто назвати одну лише суттєву рису, щоб зримо відчутти ту прірву між Кічурою молодим і зрілим: у ранніх творах – „пригноби, сум“, слабосиле авторське „я“; поезії ж наступного періоду характерне відчуття маси, згуртованості звитяжного „ми“» [9, 4].

Справді-бо насиченість книги темами, образами незвичайна. При цьому Мелетій Кічура часто використовує антитези та контрасти. Перебуваючи під впливом повоєнної ейфорії, він відображає відчуженість

людини від людини, її глибокий песимізм, спричинений жорстокою дійсністю. Велика ілюзія героїзму та романтики була розстріляна війною, залишивши після себе не меншу порожнечу безвір'я, безнадії, спустошеності та марних сподівань. А покоління, яке поклато свою молодість і здоров'я на вівтар війни, отримало «найвищу нагороду» – монумент. Він стає символом ідкої насмішки у поезії «В кафе»: *Теплий, розніжений гам... / Стабілізується франк; / З патосом пінить шампан, / Сріблом з естради дискант. / Не долітає сюди / Докірний милицієв грюк; / Не плачуть більми брудні / На голі обрубки рук. / Хто за отчизну страждає / В тяжкий для неї момент, / Той нагороду вже взяв – / На Марні стоїть монумент* [5, 61].

Заслуговує на увагу й інша група поезій збірки «На старті», позначена рисами м'якого ліризму: *Юних, світлих пісень / Поломінні мотиви, – / Усміхається день, / Хлібом стеляться ниви. / Наче стріли дзвінки / випускають в простори, / Мечуть срібні сітки / В кручі синього моря. / А простори ясні – / Думи горді, крилаті, / А безодні жахні, – Серце болем багате* [5, 16]. Як бачимо, у творі наявна віра в життя, оптимізм, але відчуття трагізму переплітаються у світовідчутті й творчості поета, власне, як і в реальному житті, що зіткане з химерних суперечностей. Але не тільки трагізм і песимізм, як може здатися на перший погляд, був притаманний Мелетію Кічури. Своєрідною бінарною опозицією, антитезою до трагічного виступає в автора ідея визволення. Щемливий сум переходить до заклику, лозунгу: *На зоряні шляхи! Нехай і кричуть круки, / Нехай тривожить сон згадки минулих днів, / Продерся правди світ і в капища ошуки, / Звільняється земля від бога й від чортів* [5, 17].

У рецензії 1928 року на книжку Мелетія Кічури «На старті» Микола Зеров критично охарактеризував «есенінську істеріку, безтемпераментне ниття і стилістичну обмеженість» [4, 179] деяких поезій автора. Така оцінка стосується насамперед творів, у яких ще досить сильно виказував себе передсимволістський досвід ранньої лірики. На нашу думку, сецесійний стиль збірки Мелетія Кічури «Tempi passati» знаходить свій вияв ще й в окремих футуристичних стильових експериментах. Скажімо, поет часто вдається до складної метафорики, яка близька футуризмові: *Не сон, не спомин легендарний, / Встає над зораним степом: / Густі фаланги дужих армій / У бій кидаються притьмом. / Не мають прапори шовкові, / Не сліпить гострий блиск шабель, / Скажені гидри стоголові / Завихрились у карусель. / Шумить на Дін тайга Сибіру, / Толочить степ Кавказ, Урал; / До ледяних пустель Паміру / Дніпро дев'ятий пінить вал. / Ворожих первенів стихії / Піднялись з лона тисячліть, / І перестрілись суховієм – / На перехресті двох орбіт* [5, 33]. Також Мелетій Кічура захоплюється радикально новою моделлю художньої реальності, у якій домінує зображення не сільських пейзажів, а міста. Його поезію насичує урбаністична атрибутика (*Полум'я, вибухи, скрегіт... / Рвуться над містом шрапнелі, / Гострий, упевнений регіт / Креше об сквері й панелі*) [5, 14], враження від руху техніки (*Покарбувавши шлях залізними зубами, / Вкотився звільна він на лоно десятини, / Роз'єднаних з віків ворожими межами / І жалісно закляк розкошлатий полин. / [...] Стоять гуртом, мовчать, а віл залізний оре, / Немов проковтує за пластом пласт землі, / І стеле чорних скиб ряднище неозоре*) [5, 44] та гулу цехових верстатів (*Гартованих рамен ритмічні, гострі корчі, / Симфонія гудків і махових*

коліс, / Хвилясте полум'я між димових завіс, / Удари молотів дзвінки, доцільно-творчі) [5, 46], заводських гудків (*Похмурий ряд фабричних мурів, / (бетонні форти вздовж кордону) / Над ними прапори червоні / Несуть привіт далекій бурі. / Грядуть бої, гудуть сигнали... / Вицухає гул в цегельних трюмах, / Огненний спис – бездомні думи / Пронизують вечірні далі. / З-за обрію електролави / По рейках мрій літа й століття, – / Згасає день, сукате віття / Гойдає тихо сонні трави*) [5, 47]. Доречною, гадаємо, тут стане думка літературознавця Володимира Моренця: «[...] українській футуристичній поезії притаманний пафос щасливого майбутнього, радісне привітання благословенного завтра» [6, 162].

У згаданій вище статті Микола Зеров наголошував, що митець, «шукаючи нової естетики», різко відходив від традиційної поезії, у його віршах з'явилися іронія і сарказм: *В паризькому шантані / Безпечний гамір, гам, / на скрипках рвуться струни / Від ласкотливих гам. / Бурчать баци бундючно, / Зривається фагот, / Блищать штучні брильянти / На зачісках кокоот. / [...] / Встає одна княгиня, / Бере до рук кристаль, / Уста – граната Криму, / В очах холодна сталь. / «За вас, великий княже, / Підношу цей пугар, / Хай згине цього року / Останній комунар! / [...] / «Гурра! Гурра!» Музики – / Тромбон, кларнет, фагот; / Насмішлива гримаса / Кокоткам кривить рот* [5, 67].

З цього погляду стає зрозумілим звернення Мелетія Кічури до сатири, де він, зберігши своє гострослів'я та дотепність, міг хоча б почасти залишатись собою. Можна, очевидно, стверджувати, що поет вдався до політичної сатири саме тоді, коли на зміну версії ідеального комуністичного світу (втрати заповітної мрії) у його свідомість прийшло глибоке ідеологічне розчарування. У збірці «На старті» автор групує тематично близькі вірші в цикли; цикли – в чотири розділи, у кожному з яких поряд із «піснею новому» ладу є сатиричний твір [10, 4]. Зокрема, поезія «Мадам Арлова», скерована проти знаті: *Мадам Арлова сидить під хрестом... / Як нють крижі і ноги... / З бідою п'ять проверстала верстов, / Щойно третину дороги / [...] / Мадам Арлова байдужа на все, / Виймає крам свій із клунка, / Старий, облізлий, пустий несесер, / Останок якогось дарунка. / До уст підносить, – сльозинки горять / Вогким, затьмареним блиском, / А пам'ять нижче та нижче навгад – / Літ юних пишне намисто* [5, 24].

У сатиричних творах Мелетій Кічура виявив себе неабияким майстром. Безперечно, яскравими є публіцистично-гострі поезії «Квазіреволюціонерам», «За стіною», «Притон» та ін. Поезія «Невтральний» описує ліричного героя-притосованця: *Настрій в мене ідеальний – / Я мов камінь став невтральний, / У повітрі десь завіс; / Ні на ліво, ні на направо, / Тут болоче, там діймаво, / Тільки чую: хитрий лис* [5, 37]. Складається враження, що кожна поезія Мелетія Кічури носить відбиток конкретної постаті. Тільки уважно прочитавши художній доробок автора саме в такій послідовності, читач відчує справжній пафос, змістовну наповненість творів.

Поряд із поезією, що засвідчує активні пошуки «нової естетики», Микола Зеров відводить чільне місце сонетам Мелетія Кічури й оцінює їх крізь призму класичного мистецтва. Він відзначає талант митця, підсилений глибокими знаннями та розумінням класичної досконалості: «поетичний хист автора найлегше себе почуває серед книжних

ремінісценцій, літературних образів, серед поважних сонетних ритмів» [4, 179]. І це не дивно, адже самому Миколі Зерову неокласичні тенденції були дуже близькими.

Сонети Мелетія Кічури – традиційні за формою і стилем, за метрикою і віршованим ладом. Часті переходи від розмовної мови до сумної пісенної співучості, від неї – до напружених енергійних ритмів створюють багатоголосся: *Над чорним лісом смуги багрянлиць, / Сполох червоний дзвонить мідні дзвони, / На села лине вразний брязк рушниць, / Встають на бій, мов з-під землі, загони. / Немає жалю, спочуття, заслони, / І тихі жони (лави лютих львиць) / Зривають, топчуть дротяні запони, / І рвуть голіруч гати з гаківниць. / І гинуть без ваги під музику гармат... / Їх местний розмах буйний, незупинний, / А серце вказує, хто ворог, а хто брат. / Народе мій! Вулкане вічно чинний! / Страшний твій вибух, як огненна лава, / Пливе твій вибух, як огненна лава, / Пливе твій гнів, грізне завзяття – слава!* [5, 11].

Прикметним є звернення Мелетія Кічури до образу Мефісто в однойменному сонеті, що підтверджує неокласичне спрямування індивідуального стилю митця: *Зі сторінок старих, пожовклих фоліантів, / Із потускнілих фресок голосних митців, / Під таємничу гру заржавілих курантів, / Ти нам являєшся, маро минулих днів* [5, 87]. Трансформуючи образ диявола, поет відтворює нерозривний зв'язок минулого з сучасним, вічного з сущим. Ліричний герой Мелетія Кічури відчуває неспокій у вирі життєвих катаклізмів, відтворюючи трагічний стан самого поета. Така особливість сонетарію митця є пріоритетною ознакою творчості. Проте в окремих сонетах збірки «На старті» поет створює особливі контрасти, де знову з'являється громадянська пристрасність: *Китить борня і дальні покоління / Не спочиватимуть і протягом століть / Не уменшиться радісне тяжіння / Запалюватимуть змагань оновлюючий світ / Та інша вже борцям світитиме мета, / Не ті, що нині, гратимуть литаври* [5, 82].

Микола Дубина у статті «Мелетій Кічура: шляхами письменницької долі» зазначає: «Поет вільно володіє арсеналом технічних засобів віршування. Легко й невимушено переходить автор від чотиривіршів до дво- й п'ятирядкових строф, усікає стопи, вводить пірихії, вдається до λοгаєди, переносів, створюючи таким чином необхідні для глибшого виявлення ідеї творів [3, 7].

Схвальними й цікавими є думки щодо творчості Мелетія Кічури й інших письменників. Зокрема, Дмитро Рудик писав: «...Його твори у свій час пробивали шлях українській поезії поза межі української території. Митець оригінальний на українському ґрунті лірики, його порівнювали з Шарлем Бодлером. Поет змагав заглянути в нутро суті життя, ловить в ньому нюанси... Та Кічура поет того порядку, що не тільки не тікає від життя, а навіть вглубляється в нього, боліє його болем. Як художник добирає нижніх красок, тонких образів» [8, 3].

Отож, у збірці «На старті» частково проявилися ознаки передсимволізму, декадансу і сецесії, які були властивими ранній творчості поета (збірки «Без керми», «Tempi passati»). Власне новаторськими стали футуристичні та неокласичні впливи тогочасної світової літератури. Пошуки нової модерної естетики спричинили посилення сатиричного струменя в ліричному наративі, а відтак призвели до появи жанру політичної сатири. Поєднання ранньомодерністських

стильових експериментів з авангардними в поезіях збірки «На старті» засвідчує особливий індивідуальний почерк Мелетія Кічури.

Література

1. Антонюк Є. Українські класики у творчій діяльності «Західної України» / Є. Антонюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Філологія. – Вип. 11; редкол. Н.Л. Іваницька. – Вінниця, 2009. – 343 с. – <http://www.info-library.com.ua/books-text-10708.html>.
2. Гром'як Р. «Зачаровані» й осліплені / Р. Гром'як // Гром'як Р.Т. Культура. Політика. Інтелігенція. Публіцистика літературознавця / Р. Гром'як. – Тернопіль : Джура, 2009. – С. 119–129.
3. Дубина М. Мелетій Кічура : Шляхами письменницької долі / М. Дубина // Літературна Україна. – 1992. – 3 грудня. – С. 7.
4. Зеров М. Рецензія на книгу : Кічура М. На старті / М. Зеров. // Життя й революція, 1928. – №5. – С. 179.
5. Кічура М. На старті: Поезії / М. Кічура. – Кн. 4. – К.: Спілка революційних письменників «Західна Україна», 1928. – 92 с.
6. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща / В. Моренець. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 327 с.
7. Петров С. Возникновение и формирование соцреализма / С. Петров. – М.: Высшая школа, 1976. – 415 с.
8. Рудик Д. Письменники з Західної України в УРСР / Д. Рудик // Зоря. – 1926. – лютий. – С. 3.
9. Савчук В. Червона грань таланту / В. Савчук // Нове життя. – 1971. – 9 лютого. – С. 4.
10. Савчук В. На зоряні шляхи / В. Савчук // Нове життя. – 1973. – 22 лютого. – С. 4.
11. Скрипник М. Новий етап і нові завдання / М. Скрипник. // Західна Україна – 1930. – №1. – С. 30.

The article deals with the specific stylistic poetry of Meletius Kichura's collection «The Start». The signs of before Symbolism, Decadence, Secession, partly Futurism and Neo-Classicism are established, that showed the polistyle nature of the author's writing.

Keywords: style, Decadence, before Symbolism, Secession, Neo-Classicism, revolutionary poetry, Futurism.

В статті розглянуто стилеву специфіку стихотворень збірки «На старті» Мелетія Кічури. Установлені признаки предсимволізму, декаданса, сецесії, частинно футуризму і неокласицизму, що свідечує про полістильовий характер авторського письма.

Ключевые слова: стиль, декаданс, предсимволізм, сецесія, неокласицизм, революційна поезія, футуризм.

УДК 821.161.2
ББК 83.4 (Укр)

Сюй Ліша

КОЗАЦТВО ТА ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ЧОРНА РАДА. ХРОНІКА 1663 РОКУ»

У статті проаналізовано образи запорозьких козаків в історичному романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада». Коли Кирило Тур – добрий, щирий, відважний курінний отаман, вдає з себе характерника, який грається з життям, то кошовий дід Пугач постає передусім як охоронець запорозьких традицій та січової ідеології. В характеристиці сліпого старця-кобзаря Божого Чоловіка акцентовано на його гуманістичних і християнських позиціях.

Ключові слова: Чорна рада, історичний роман, «Руїна», Запорозька Січ, запорозькі й городові козаки.

«Чорна рада» – перший історичний роман в історії української літератури. Це найважливіший та найвідоміший твір Пантелеймона Куліша, над яким письменник працював понад десять років. В основі роману конфлікти й непорозуміння між різними соціальними верствами українського суспільства після смерті гетьмана Богдана Хмельницького, тобто у період «Руїни». Їхньою кульмінацією власне й стала чорна рада з виборів гетьмана, що відбулася влітку 1663 року в Ніжині. Внаслідок участі в цій раді селян і містян («черні») вона й названа «чорною». Важливими дійовими особами ради були запорозькі та городові козаки, найбільш яскравими з яких є Кирило Тур, батько Пугач і Божий Чоловік.

Образ Кирила Тура – один із найбільш колоритних у романі. Він постає як козак-характерник, а «його яскравим фольклорним прототипом є козак Мамай» [2, 114]. До Кирила Тура письменник ставиться з очевидною симпатією, хоча за своїми характеристиками це неоднозначна постать. Кирило благородний, щирий, відважний, цінує побратимство, неодноразово рятував від смерті Шрама, Сомка. Хоча Кирило аполітичний, він усе ж готовий визволити Сомка з ув'язнення, заплатити за його волю своїм життям, щоб той боровся за реалізацію своїх патріотичних задумів. Тур водночас химерний, легковажний, юродивий, навіть дикий. Він нічого не боїться, не визнає над собою нічиєї влади, врешті, навіть викрадає гетьманову наречену, бо дівчина йому дуже сподобалася.

У романі Кирило Тур вперше з'явився в супроводі запорожців, які «прощаються» зі світом, тобто покидають світське життя і йдуть у монастир. Авторів роману такий сюжет розповів Тарас Шевченко, а Куліш спочатку помістив цю розповідь у збірнику «Украинские народные предания» (М., 1847). Зовнішність Тура дуже королитна: «Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялись над тими очима, і – враг його знає – глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх» [3, 90]. Уже цей опис вказує на оригінальність

образу, тобто він є не звичайним козаком. Вперше побачивши Лесю, Кирило одразу закохався в неї, а відтак вирішив проігнорувати всі запорозькі принципи й спробував викрасти дівчину та вивести її в Чорногорію. Кирила не бентежить те, що прагнучи справити на Лесю належне враження, своїм «залицанням» він лише налякав її.

На зустрічі, яку в Києво-Печерській лаврі організував Сомко, Кирило Тур ще раз побачив Череванівну. Знаючи, що вона наречена гетьмана Сомка, козак усе ж відкрито заявив про свою любов до неї, готовність усім пожертвувати задля «такої кралі», «покинути й усе на світі, не то що товариство [...]. Я без сії дівочки не поїду з України» [3, 125–127]. Під час вечері Кирило сказав Сомкові, що таки викраде його наречену і перевезе її в Чорногорію, що той сприйняв як жарт. Більш серйозно до цього поставився Шрам, відповівши Сомкові, що «сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись і продадуть» [3, 123].

Плануючи викрасти Лесю, Кирило «заговорює» двері кімнати, де спала дівчина. У ці властивості Тура не вірить навіть його побратим, заявляючи, що той його «морочить». Однак уночі Кирилові все ж удалось викрасти Лесю, і цьому ніхто не перешкодив. Дівчина дуже злякалася, але на це запорожець не звертав уваги: Череванівна «почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався [...]. Очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертвіло од страху» [3, 157–158].

Кирило хоче щастя дівчині, але розуміє це по-своєму, не зважаючи на її почуття. Його не цікавить дівоче серце, а тому він ставиться до неї жорстоко, навіть дещо цинічно. У сприйманні Лесі Тур постає як людина без серця, а тому може принести їй лише страждання, бо є уособленням жорстокої сили. Очевидно, саме в цей момент Леся зрозуміла, що цілком байдужа Сомкові, котрий думає лише про свої гетьманські амбіції. Характеристичним є епізод, що стався після поєдинку – Сомкові байдуже, як почуватиметься його наречена, він цікавиться самопочуттям Кирила, хоче йому допомогти. З приводу поранення Тура, Сомко так і сказав: «лучче б міні довіку не женитись, ніж отсе бачити тебе без пам'яті і гласу» [3, 174]. Це остаточно відвернуло Лесю від гетьмана, і її серце заволоділа любов до Петра Шраменка.

Цілковитою протилежністю Кирилові Турові є Петро Шраменко, який був єдиним, хто не піддався магії впливу запорожця-характерника. Письменник багато уваги приділив зображенню внутрішніх переживань Петра, який бачив марність своїх сподівань на любов гордої красуні. Зневіри Петрові додавало й зверхне ставлення до нього Лесиної матері. Однак усе це не зупинило козака від наміру урятувати дівчину, яка, як йому здалося, кликала на допомогу саме його. Хоча Кирило знає Петра як відважного і вправного воїна, все ж не боїться прийняти його виклик на чесний поєдинок, бо вважає, що лише в такий спосіб збереже свою лицарську славу: «про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах» [3, 160]. Кирило відмовляється і від того, щоб у поєдинку з Петром Шраменком йому допомагав побратим, тобто нападати вдвох на одного, бо це суперечить його кодексу честі.

Про благородство Кирила Тура й Петра свідчить також їхня зустріч через певний час після поєдинку. Вони привіталися як давні приятелі, а Кирило навіть запросив Петра додому в гості. Їхній безкомпромісний

посидинок через дівчину, який міг закінчитися чиеюсь смертю, лише зміцнив цю дружбу.

Епізод нової зустрічі Кирила й Петра цікавий і розповіддю запорожця про свого батька, який колись покинув дружину й доньку, а малого сина взяв у Січ. Кирило не вважає на те, що про нього думає матір, йому байдуже, що з нею станеться після запорозького суду над ним, бо пов'язав свою долю з козацтвом. Відтак не можна вважати щасливою долю Кирилової матері, а тому вона проклинає й Запорожжя: «узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка – не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина – не дознаю щастя й при старості літ!» [3, 243]. Жінка побачила, що Петро не такий жорстокий, як запорожці, а тому просить простежити за тим, як будуть судити її сина й можливо, врятувати його.

Організував раду, щоб судити Кирила Тура, старий запорожець Пугач. Кошовому дідові не сподобалося, що той через залицання до Лесі Череванівни «наробив сороба товариству на всі роки» [3, 271]. Вимогу Пугача підтримав претендент на посаду гетьмана Іван Брюховецький, і Кирила Тура зв'язали мотузками й повели до стовпа, щоб покарати киями. Запорожець виявив велику мужність: він «і не зморщивсь, і не застогнав» [3, 276], а після покарання киями «зробивсь тільки дуже веселий, і як устали з-за обід, да як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що сього козака бито недавно киями» [3, 286]. Вкажу й на те, що Пугач хоча був прибічником суворого покарання Кирила Тура, все ж пошанував його своєю присутністю на обіді та дав різні цілющі трави, щоб швидше загоїлися козакові рани, бо розуміє його значущість для Запорозької Січі.

Кирило ніби ігнорує все, що відбувається навколо нього, але в критичні хвилини постає як патріот – уболіває за батьківщину, хоче бачити її вільною. Як і більшість запорозьких козаків, він попри свою аполітичність спершу підтримав Івана Брюховецького, однак побачивши, що лише Сомко може привести Україну до єдності та могутності, прийшов його визволити. Хоча Тур декларує свою відстороненість від тогочасних процесів, усе ж каже Сомкові: «Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка – він тепер більш потрібен» [3, 402]. Зрозуміло, що запорожцем рухали патріотичні почуття. Свій учинок Тур хоче здійснити не задля того, «щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!» [3, 399]. Не врятувавши Сомка, він врятував родину Череваня від хитрого Івана Брюховецького, а це відкрило Лесі й Петру дорогу до щастя. Кирило таки вирішив поїхати з України в Чорногорію, бо там більше свободи.

Характеризуючи образ Кирила Тура з позицій сучасного літературного процесу, Євген Нахлік зазначив, що «потужна енергетика образу Кирила Тура доносить до нас сьогоднішніх протопостмодерністичний елемент» [2, 115]. Це пов'язано з тим, що Кирило зображено як людину, котра грає життям, однак хоче правди, доброти та свободи, хоча розуміє такі цінності по-своєму. Відчуваючи ілюзорність родинного щастя, Кирило водночас прагне знайти споріднену братерську душу, а тому в соборі святої Софії в Києві бере «шлюб побратимства» з Богданом Чорногором. Козак ставиться до життя ірраціонально, сказати б, нетрадиційно, дивує усіх своєю поведінкою, а

життя сприймає як безкінечну гру. Кирилова душа сповнена суперечностей, він понад усе любить свободу, сміливий, зневажає небезпеку. Як типовий запорожець, він зверхній у ставленні до жінок, однак для такої красуні, як Леся, може знехтувати усіма принципами. Хоча Тур є добрим приятелем Сомка, однак викрадає його наречену, зовсім не переймаючись тим, що це могло б засмутити гетьмана. Кирило здається веселим і безтурботним, але на його душі лежить щось дуже важке. Тим він близький до образу запорожця Щербини з раннього роману Куліша «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843). Сомко так захищав козака перед Шрамом: «бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами» [3, 130]. Попри щире віру в Бога, запорожець цілком свідомий того, що часом помиляється: «та хіба ж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знать у які тенети» [3, 288]. Як приклад для себе Тур вказує на життя Божого Чоловіка: «У того й думка, й серце у законі Господньому, поучається він закону Божому день і ніч, а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...» [3, 288]. Як бачимо, думки Кирила часто не сходяться з його реальними вчинками.

Своє завдання Тур вбачає в боротьбі з «невірними», себто турками й татарами, а тому разом із своїм побратимом Богданом Чорногором хоче оселитися в Чорногорії, щоб захищати православний світ. За спостереженням Євгена Нахліка, образ Кирила має певні риси образу «зайвої людини» в російській літературі, зокрема, Печоріна Михайла Лермонтова. Дослідник розглядає образ Тура як «байронічного героя» на український лад, водночас зазначаючи, що через цей образ виражено романтичне світовідчужання першої половини ХІХ ст.: «прагнення до ідеалу – добра й правди – й усвідомлення неможливості досягти його. Звідси – постійна іронія, розлад між словом і ділом, ірраціональна поведінка» [2, 114].

Батько Пугач – старець або кошовий дід: «старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як сопуха» [3, 223]. Він справедливий, а тому його шанують містяни й запорозькі козаки. Навіть Гвинтовка ставиться до Пугача з повагою: «забувши й своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітанням, мов той у найдорожчих кармазинах» [3, 223]. Старий запорожець – прибічник ідеї соціальної рівності, а тому дорікає Гвинтовці за його зверхнє ставлення до міщан. Пугача турбує те, що городові козаки запаніли: «козаки почали тепер нагинати їм (себто містянам. – С. Л.) шиї справді по-шляхетськи» [3, 226], а тому застерігає Гвинтовку від народного бунту: «Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаликами! [...] Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не кається!» [3, 227]. Звертаючись до міщан, Пугач їх заспокоює: «Плюйте ви й на його гординю, й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятирицею» [3, 227]. Січовий дід прагне встановлення соціальної рівності, знищення приватної власності.

Пугач – один з організаторів і натхненників «чорної ради». Він спершу підтримує Івана Брюховецького через його «комуністичну» ідеологію – той проголошував: «не знатимете під моєю булавою жодного

козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні» [3, 258]. Однак старий січовик швидко переконався в лицемірстві Брюховецького – коли той відмовився покарати за аморальний вчинок Олексу Сенчила, Пугач проклинає новообраного гетьмана: «вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака!» [3, 375].

Кошовий старець є охоронцем січової ідеології та запорозьких традицій. Його найбільше турбує те, що козаки ними нехтують, хочуть жити так, як і всі люди. Водночас кошовий дід може бути турботливим і доброзичливим. Побачивши, що Кирило стійко витримав удари киями біля ганебного стовпа, Пугач не лише прийшов до його куреня на обід, що вже було великою честю для запорожця, а й дав йому ліків, щоб швидше загоїлося тіло.

Іншим типом запорожця є Божий Чоловік – сліпий старець-кобзар: «темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені» [3, 20]. Продовжуючи портретний опис кобзаря, Куліш додає: «А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом» [3, 21]. Кобзар не лише лікує людей, а й викупує невольників із неволі за гроші багатих козаків. Наприклад, він колись викупив Василя Невольника з турецької каторги за гроші Череваня. Божий Чоловік є дуже популярним народним кобзарем, його пісні яскраві та виразні: «співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить» [3, 21].

Відвідуючи різні терени України, сліпий співець цікавиться й тим, що там відбувається, хоча намагається не втручатися у їхній перебіг. Він має авторитет серед козаків, його поважають і слухають, однак кобзар переважно аполітичний. Коли Шрам просить його підтримати Сомка, Божий Чоловік сказав, що не випадає «встрявати до тії заверюхи» [3, 32]. Слушним є твердження Василя Івашківа, що Божий Чоловік є своєрідним «ідеологом-наднаціоналістом» [1, 195], а тому цурається участі в національній справі, йому байдужа й чорна рада. У ранніх редакціях роману Куліш акцентував на його позитивних оцінках турецьких традицій.

Божий Чоловік є гуманістом в повному сенсі цього слова. Шрам розсердився на нього через те, що той допомагав запорожцям лікувати їхнього курінного отамана Кирила Тура, який у поєдинку тяжко поранив Петра. Кобзар однак не звертає увагу на те, хто з цих учасників винен: «мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь» [3, 207].

Наприкінці роману, коли Петро говорить про несправедливість долі свого батька й Сомка, Божий Чоловік зазначив: «А праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає» [3, 420]. Усвідомлюючи земну марноту, сліпець пропагує загальнохристиянські цінності, виступає проти прагнення до нагород і слави, бо «слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали життя за людське благо; а славному слава у Бога!» [3, 421]. Отже, на думку Божого Чоловіка, сенс існування людини полягає в самопожертві, вірі в Бога й прагненні до доброти та істини.

Божий Чоловік вважає, що є лише одна дорога – шлях до милосердя. За Віктором Петровим, це пов'язано з його космополітизмом, «бо діла милосердя не знають кордонів і розмежувань» [4, 400]. Кобзар є втіленням ідеальної християнської моралі [1, 194], бо вважав, що щастя людини – в праведності її душі. Якщо людина вчинила моральний злочин, її чекає Божа кара, адже «усякому єсть своя кара і награда од Бога» [3, 420]. На переконання Божого Чоловіка, найтяжчим є злочин Брюховецького – він покараний гріхом.

Василь Івашків акцентував на органічному взаємозв'язку образів Божого Чоловіка і Кирила Тура: «Кирило Тур – це Божий Чоловік у молоді роки, а Божий Чоловік як дійова особа роману П. Куліша – це Кирило Тур у старості» [1, 198]. Обидва герої усвідомлюють земну марноту, але, як уже йшлося, Кирило, не бажаючи втручатися у національні політичні дії, все ж пробує визволити Сомка, щоб той боровся за краще майбутнє України. Діяльність Божого Чоловіка переважно обмежується пропагандою християнських цінностей, що дає змогу зберегти душевну рівновагу.

Кирило Тур, Батько Пугач і Божий Чоловік – три яскраві образи запорозьких козаків першого історичного роману в історії української літератури «Чорна рада». Хоча вони не є головними персонажами твору, але зображено їх досить яскраво. Кирило Тур є добрим, щирим, відважним курінним отаманом, хоч удає з себе характерника, який грається з життям. Він прагне правди, свободи, любові, а його вчинки наповнені героїчною романтикою. Кошовий дід Пугач є охоронцем запорозьких традицій та січової ідеології. Захищаючи інтереси простих містян, Пугач прагне встановлення соціальної рівності. Натомість у характеристиці сліпого старця-кобзаря Божого Чоловіка переважають гуманістичні й християнські риси. Перебуваючи у вирі національних політичних подій, він не втручається в державні справи, бо свої християнські ідеали зробив життєвим кредо. Усвідомлюючи примарність земного буття, кобзар прагне переконати людей у тому, що щастя людини у праведності її душі. Отже, ці яскраві художні образи відіграють важливу смислову роль у художньому змісті «Чорної ради», роблять твір цікавим і колоритним.

Література

1. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів, 2009. – 448 с.
2. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель / Наукова монографія: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – 462 с.
3. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. – СПб., 1857. – 429 с.
4. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т. I – VI. – 572 с.

The given article analyzes images of Zaporizhzhya Cossacks in the historical novel by Panteleymon Kulish "The Commonners' Council". While Kyrylo Tur appears to be a kind, sincere and courageous kurin' otaman (a military unit leader) and pretends to be a magician playing with his own life, kish (another military unit) leader Grandfather Puhach is viewed as a guardian of Zaporizhzhya traditions and Sich

ideology. In her characteristics of the blind kobza player God's Man the author emphasizes his humanistic and Christian ideas.

Key words: The Commonners Council, historical novel, "The Ruins", Zaporizhzhya Sich, Zaporizhzhya and Cossacks, Cossacks living outside.

В статті проаналізовані образи запорозьких казаків в історическому романі Пантелеймона Куліша "Черный совет". Когда Кирилл Тур – добрый, искренний, отважный куренной атаман, представляет из себя характерника, который играет с жизнью, то кошевой дед Пугач появляется себя прежде всего как охранник запорозьких традиций и сечевой идеологии. В характеристике слепого старца-кобзаря Божего Человека акцентировано внимание на его гуманистических и христианских позициях.

Ключевые слова: Черный совет, исторический роман, "Руина", Запорожская Сеч, запорожские и городовые казаки.

КУЛЬТУРА, МИСТЕЦТВО, ДУХОВНІСТЬ

УДК 782.1;314.743;93 (44)

ББК 85.31(4Укр) + 63.3 (4Укр)

Ганна Карась

ПОСТАТЬ АННИ ЯРОСЛАВНИ – КОРОЛЕВИ ФРАНЦІЇ В МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КОНТЕКСТІ ПРАЦІ ІВАНА КУЗИЧ-БЕРЕЗОВСЬКОГО "ЖІНКА І ДЕРЖАВА"

Стаття присвячена розкриттю постаті королеви Франції Анни Ярославни в контексті музичної культури української західної діаспори та праці І. Кузич-Березовського "Жінка і держава". Висвітлюється питання створення і постановки опери "Анна Ярославна" композитора Антона Рудницького (США).

Ключові слова: Анна Ярославна, Франція, королева, музична культура, опера, А. Рудницький, І. Кузич-Березовський, жінка, держава.

У контексті сучасних гендерних підходів роль жінки в житті нації, творенні держави, розвитку культури і мистецтва важко переоцінити. Якщо це питання активно і об'єктивно почало висвітлюватися в Україні тільки з часу її незалежності, то в українській західній діаспорі воно мало місце у працях багатьох дослідників. Роль жіноцтва в суспільному житті України, їх мистецькі здобутки та зв'язки з еміграцією висвітлені в роботах відомої діячки українського жіночого руху, історика Марти Богачевської-Хом'як (США), журналіста з Канади Олександра Лугового, історика Івана Кузич-Березовського [2; 5; 6].

Перу уродження Нижнього Березова (нині Косівського району Івано-Франківської області) Івана Кузич-Березовського (1903–1985), який емігрував з України після Другої світової війни до Канади, а згодом до США, належить низка праць: "Березівське боярство на тлі історії України" (Детройт, 1962), "Жінка і держава" (Варрен, 1985); "Оріяна – Праісторія України" (1979–1981) та "Суверени України" (1982), які започаткували нові напрями в дослідженні давньої та сучасної історії України.

У праці "Жінка і держава", яка була однією з перших спроб об'єктивно висвітлити роль української жінки як державного і політичного діяча, автор поставив своїм головним завданням на прикладі володарок Руси-України Олени-Ольги – дружини Ігоря, Інгерди – дружини Ярослава Мудрого, Анни – королеви і регентки Франції розкрити роль жінки у формуванні нації і створенні власної держави. Іван Кузич-Березовський провів велику дослідницьку роботу, щоб не лише спростувати фальсифікаторські вигадки стосовно цих видатних осіб, а й на основі проаналізованої джерельної бази показати їх в усій величі. У вступі автор пише: "Ми виростили вже із світу казки, хочемо бути зрілою нацією, мати свою рідну національну історію, гідну старого великого культурного народу", "нація з такими світлими традиціями мусить пізнати себе й свої світлі великі історичні постаті та показати їх у світлі історичних фактів" [5, 7 – 8]. Одна з дев'яти частин книги присвячена Анні Ярославні –

королеві і регентці Франції [5, 151–184]. Її постать автор висвітлює на фоні суспільно-історичних подій в Київській Русі, Франції, загалом у Європі. Кузич-Березовський підкреслює, що коли у Києві з'явилися послівати французького короля Генрика (Анрі) I, Анна, дочка короля Ярослава, мала 20 років (народжена близько 1024 року), а “Київська імперія була в zenіті сили й слави, і з-за того добре знана в цілій Європі” [5, 151]. Питання одруження дочок тоді завжди вирішували батьки, а тому шлюб Анни був мотимований політичними потребами. У травні 1051 року Генрик I і Анна повінчалися в катедрі в Реймсі, там же Анна була й коронована. Не ставши матір'ю одразу, “Анна проводила дні у молитві та прирекла побудувати монастир, якщо Бог пошле їй сина” [5, 158–159]. Коли молитва була вислухана і народився син Филип I (1052), королева збудувала обітований монастир в м. Сенліс, який стоїть до сьогодні як пам'ятка королеви-українки. Згодом Анна народила ще одного сина – Гугона (1054). Через хвороби короля Генрика I багато державних обов'язків від 1057 року почала виконувати молода енергійна королева, підписи якої видно на багатьох актах. Після коронування семилітнього сина у 1059 році, весь тягар правління державою перейняла Анна. Іван Кузич-Березовський вказує на листа папи Николая II, адресованого королеві, у якому “хвалить Анну за її віру й побожність, добродійство й чесноти, з якими вона виконує гідно королівську владу” [5, 160]. Зоставшись молодою вдовою з двома синами, Анна здійснювала керівництво державою як регент, а згодом, щоб затримати королівську гідність і втримати лад у державі, передала ці обов'язки Регенційній Раді [5, 161]. Королева Анна привезла в Францію не тільки дорогий посаг, а й високу культуру, її тут шанували і поважали. З її ім'ям пов'язують найстаршу пам'ятку руського письма – Євангеліє, яке вона привезла до Франції, і на якому впродовж 400 літ присягали при коронації французькі королі [5, 176–177].

Особливо важливими є висновки, які робить Іван Кузич-Березовський, висвітлюючи роль Капетингів – нащадків королеви Анни в історії Франції. Від Анни та її сина Филипа I, а особливо внука Людвика (Люї) VI, званого “Великий”, влада Капетингів “міцніє, Франція консолідується і стає такою сильною державою, що в наступному столітті являється найбільшою потугою в Європі. Капетинги змодифікували й приспособили до відносин у Франції римське право та покликали до життя парламент за зразком римського сенату. Капетинги співпрацювали якнайтісніше з французькою церквою. Франція розвивалася економічно й культурно. Правнук Анни, Филип II, зв. “Август”, (1165–1223 р.) заложив у Парижі університет, що став огнищем науки для Західної Європи” [5, 181–182]. Внуки й правнуки Анни Ярославни піднесли економіку держави на високий рівень розвитку. “Династія Валезіїв унаслідила по Капетингах сильну, сконсолідовану й упромисловлену Францію. Це результат трислітнього панування династії Капетингів, правників українки Анни Ярославни” [5, 182].

Постать Анни Ярославни має широке висвітлення в літературі, образотворчому мистецтві. Одиноким прикладом уваги українських композиторів до постаті цієї славної жінки є опера “Анна Ярославна” відомого митця діаспори Антона Рудницького (1902 – 1975). Метою нашого дослідження є висвітлення питання створення і постановки його

опери “Анна Ярославна”. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: виявити генезу опери “Анна Ярославна” А. Рудницького; дати характеристику цієї опери як явища музичної культури; виокремити її значення для розвитку української музики.

Джерелами для висвітлення постаті Анни Ярославни в контексті музичної культури української діаспори слугують програми-буклети опери [1; 7], публікації її автора [9; 10], критиків [3; 12–14]. Питання створення і постановки опери “Анна Ярославна” Антона Рудницького знайшло перше висвітлення в нашій монографії [4].

Постать славетної українки стала основою опери “Анна Ярославна, королева Франції” українського композитора із діаспори Антона Рудницького, написаної на лібрето Леоніда Полтави у 1966 (клавір) –1967 (інструментовка) роках. Василь Витвицький вважав, що лібрето опери, його фабула, побудова і текст – приблизно на рівні відомих опер світового репертуару, адже рідко коли оперні лібрето поєднували стрункість поетичної форми з глибиною змісту, логікою та виправданням ситуацій і реакцій [3, 59].

Взявши за основу історичні події початку XI століття, коли молода княжна Анна, улюблена донька великого князя Київського Ярослава Мудрого, стала під вінець з королем Франції Генріхом I, композитор написав глибоко романтичну оперу, де в обрамленні контрастної та зворушливої музики розгортається історія красивого кохання двох дуже далеких за вихованням, менталітетом, внутрішнім світовідчуттям людей. Сам Рудницький визначав її як неоромантичну. І хоча на початку своєї композиторської діяльності він захоплювався новими стилями і напрямками, проте, написавши оперу “Анна Ярославна, королева Франції”, говорив: “Я не вважаю, що композитори можуть щиро висловити емоції за допомогою формул, пов'язаних з атональною системою, серійною технікою” [14]. Музика твору з погляду її конструктивних основ витримана в окремих замкнених і досить симетрично побудованих сольних (16 арій), ансамблевих і хорових (11 номерів) складових без увертюри та пафосного фіналу. Оркестр, своїм складом середній між повним симфонічним і камерним, виконує важливу, не раз самостійну функцію, хоч чисто оркестрових місць в опері небагато, та й ті, що є, короткі. Аналізуючи мелодіку опери, Василь Витвицький відзначав, що Антін Рудницький “має легкість снування мелодійного прядива на довгих площинах” [3, 59], хоча йому не вдалося уникнути однотипності в чоловічих ролях. Гармонія твору чисто функційна. Що ж до стосунків музики опери з українським мелосом, то цікавою видається друга дія з дівочими піснями та хороводами. Проте музика опери, на думку Витвицького, “не підкреслює національних чи локальних рис” [3, 60], та й сам автор відзначав, що в опері “нема будь-якої “французької” чи “української” музики, чи музичної тематики, але вся музична мова того самого стилю й характеру – мого власного” [10]. Канадський критик Ерік Мак Лін, слухаючи концертне виконання опери в Монреалі в 1969 році, відзначав, що її музична мова нагадує Михайла Глінку та Цезара Кюї, що композитор освоїв навички іншої епохи [13]. Натомість американський критик Вільям Вольман вбачав у ній ремінісценції Ріхарда Штрауса [14]. О. Процідим пише, що в ній “помітними є сліди пізньоромантичної німецької опери” [8, 51]. Композитор продовжував

працювати над оперою і після прем'єри, пишучи додаткові арії, дещо вдосконалюючи вже написане.

В опері яскраво виражені елементи соціально-політичної драми. Актуальність опери зумовлена символічним посланням минулого в сьогодення. Автор передає його устами великого князя Ярослава, який закликає вести діалог між державами, народами, різними культурами у дусі поваги і взаєморозуміння. Режисер-постановник опери в Україні Мішель Волковицький (француз українського походження по батькові) писав: “Красива Анна приносить в похмуру середньовічну Францію освіченість і золотосяйність київських церков. Вона приходиться зі Сходу як сонце, що зігріває теплом і осяєє своєю мудрістю королівство і серце Генріха I” [7].

Василь Витвицький, відзначаючи два головні недоліки опери – надмірну побожність та надмірно підкреслений патріотизм, – звертається до митців і діячів із настановою правди життя: “<...> менше високих слів і заяв, менше сповнених піднесення поз, більше правди, щирості і простоти” [3, 59]. Критик, аналізуючи оперу на тлі сучасних тоді течій світового оперного мистецтва, поряд із консервативністю музичної концепції, відзначав деякі її новації: замість великої увертюри – короткий дванадцятитактовий вступ оркестру, замість ефектного, а водночас стереотипного та трафаретного закінчення за участю всього виконавського колективу – притишений настроєвий спів головної героїні. Водночас, твір А. Рудницького не відповідав тодішнім тенденціям світової оперної музики. Василь Витвицький робить цікаве музично-соціологічне спостереження: в процесі еволюції Рудницького-композитора під впливом оточення відбулося “відмодернізування” музичних ідіом митця – колишнього активного музичного модерніста на початку своєї діяльності. У цьому повороті до традиційного композитора, на жаль, пішов задалеко. Таким чином, “надмірно консервативна на музичному полі наша громада втягає наших музик у свою орбіту”, адже живе вона не тільки минулим, а “що гірше – живе в минулому” [3, 60]. Та й сам композитор визнавав, що “я рішив писати цю оперу в формі опер старих, добрих часів” [10].

Українське співоче товариство “Кобзар” здійснило прем'єру опери “Анна Ярославна” Антона Рудницького 24 і 25 травня 1969 року в Нью-Йорку (Карнегі Голл) та Філадельфії (Таун Голл) [10]. Організатором постановки став Український Народний Союз, який відзначав 75-річчя своєї служби українській громаді в США. Головними виконавцями опери були солісти Оперного ансамблю з Нью-Йорку, відомі співаки Лев Рейнарович, Галина Андреадіс, Андрій Добрянський, Марта Кокольська, Іван Гош, симфонічний оркестр з Філадельфії, студенти балетної школи Роми Прийми-Богачевської. Композитор диригував оперою та здійснював режисуру свого твору, маючи багатолітній досвід диригентської праці в оперних театрах. Опера прозвучала у концертному виконанні в інших містах США (Детройт, Клівленд, Чикаго) та Канади (Торонто, Монреаль) у жовтні 1969 року [9]. Організацією постановки в Монреалі, що відбулася в одному з найкращих концертних залів континенту Place des Arts, займався канадієць українського походження Рей Стівенс. Про її постанову писала україномовна і англійська критика [13; 14].

Більш як через чверть століття, у 1995 році, опера була поставлена в Національній опері України ім. Т. Шевченка в Києві. Як писали

українські музикознавці, “вистава пройшла в обстановці особливо урочистого піднесення. Як і подобає прим'єри” [12]. На ній були присутніми почесні гості із США – сини композитора – відомі музиканти Роман і Доріан та його вдова, відома в Україні у 1930-ті роки оперна співачка Марія Сокіл, яка співала в оперних театрах Києва, Харкова, Львова, пізніше у багатьох театрах Європи, США. Музика батька і чоловіка збрала родину в Києві. Для України це був зовсім невідомий твір, а тому прем'єру готували довго й серйозно. Марія Сокіл, яка була ініціатором постановки, вела з цього приводу переписку з керівництвом Національної опери України. Одному з кращих знавців оркестру, композитору Левку Колодубу, було замовлено нове оркестрування опери із врахуванням можливостей великого оперного оркестру; із Франції запрошено режисера-постановника Мішеля Волковицького та художника-сценографа Олександра Еро. Оперу готували два склади кращих солістів, хор, оркестр та балетна трупа театру. Підготовчою роботою музичної складової опери займався диригент Іван Гамкало. Як зауважує з цього приводу Алла Терещенко, “керував розумно, творчо, не подавляючи нічії ініціативи, скеровуючи пошук в русло відтворення вистави, адекватної композиторському задуму історичної опери, сильно зафарбованої в романтичні тони. Київська постановка була пишною, барвистою, багатолюдною, блистіла золотом і всіма наявними на палітрі фарбами” [12]. Критик відзначає злагоджений ансамбль, прекрасне звучання хору та оркестру, успіх молоді солістки театру Ірини Даць, яка створила чудовий образ київської княжни.

Отже, звернення української музичної драматургії до княжої доби, що само собою було актуальним, але виконане засобами романтичної опери XIX століття не дало композиторові можливості створити шедевр, який би міг стати новим словом опери нового часу, вийти із зачарованого трикутника – “Наталки Полтавки”, “Запорожця за Дунаєм” та “Катерини”. Водночас, ця опера є найвизначнішим пам'ятником великій київській княжні і французькій королеві. Цікаво, що у рейтингу найвідоміших жінок сучасної і стародавньої України Анна Ярославна займає дев'яте місце. В Інтернеті дослідники нарахували 43 тисячі покликань про неї [11].

Література

1. Анна Ярославна : опера на 3 д. , 5 відслон із взаємин України-Руси та Франції в XI ст. / лібр. Л. Полтава, комп. А. Рудницький. – Джерсі Ситі: Свобода, 1969. – 19 с. : іл. – Тит. арк. та обкл. парал. англ.
2. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому : жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
3. Витвицький В. Опера “Анна Ярославна” Антона Рудницького / В. Витвицький // Сучасність. – 1970. – Ч.1/109. – С. 59–61.
4. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі XX століття : [монографія] / Г. Карась. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. – 1164 с.
5. Кузич-Березовський І. Жінка і держава / І. Кузич-Березовський. – Львів : Світ, 1994. – 287 с.

6. Луговий О. Визначне жіноцтво України : історичні життєписи / Ол. Луговий (Олександр Овруцький-Швабе). – К. : Дніпро, 1994. – 335 с.
7. Програма-буклет опери Анна Ярославна, королева Франції А. Рудницького (Київ, 1995) // Архів Національної опери України. – Ф.573. – Спр. 250. – папка 83: Афіші та програми концертів за участю А. та М. Рудницьких (1939–1995).
8. Процідим О. Антін Рудницький. Нарис про життя і творчість : дипломна робота / О. Процідим. – Львів, Львів. держ. консерваторія ім. М. Лисенка. – 1991. – 76 с.
9. Рудницький А. “Анна Ярославна” вирушає в дорогу / А. Рудницький // Свобода. – 1969. – Ч. 191. – 17 жовт.
10. Рудницький А. Як творилася і підготовлялася до вистави опера “Анна Ярославна” (3 нагоди прем'єри в Нью-Йорку і Філадельфії, 24 і 25 травня 1969 р.) / А. Рудницький // Свобода. – 1969. – ч. 86. – 9 трав.
11. Стражний О. 10 найвідоміших жінок України / О. Стражний [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.astralit.com/Articles/articles_8.htm
12. Терещенко А. В опере – “Анна Ярославна” / А. Терещенко // Зеркало недели. – 1995. – 22 груд. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/CULTURE/v_opere__anna_yaroslavna.html
13. Eric McLean. Russia of 900 years ago recalled in opera // The Montreal Star. – 1969. – 24 november.
14. William Wollman. Rudnytsky Opera Will Debut // Asbury Park Evening Press (Monmouth, New Jersey). – 1969. – 20 may.

The article is dedicated to the image of queen of France Anna Yaroslavna in the context of musical culture of western Ukrainian diaspora and “Woman and state” by Ivan Kuzych-Berezovskyi. The author depicts process of writing and production of opera “Anna Yaroslavna” by composer Anton Rudnytskyi (USA).

Key words: Anna Yaroslavna, France, queen, musical culture, opera, A. Rudnytskyi, I. Kuzych-Berezovskyi, woman, state.

Стаття посвячена раскрытию личности королевы Франции Анны Ярославны в контексте музыкальной культуры украинской западной диаспоры и работы И. Кузич-Березовского “Женщина и государство”. Освещается вопрос создания и постановки оперы “Анна Ярославна” композитора Антона Рудницкого (США).

Ключевые слова: Анна Ярославна, Франция, королева, музыкальная культура, опера, А. Рудницкий, И. Кузич-Березовский, женщина, государство.

УДК 81'371

ББК 81.0

Ярослав Яремко

ЕВОЛЮЦІЯ СЕМАНТИКИ КОНЦЕПТІВ ВОЛЯ, СВОБОДА: КОГНІТИВНИЙ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті простежено еволюцію семантики концептів воля, свобода як вузлових компонентів політичної сфери. Шляхом когнітивно-дискурсного підходу висвітлено їх смислове наповнення, культурно-духовну значущість у бутті концептуальної особистості (людини чи національної спільноти). Тому акцентовано увагу на трисидиному вимірі цих концептів: політичному, морально-етичному, духовному.

Ключові слова: концепт, воля, свобода, політична сфера, концептуальна особистість, когнітивно-дискурсний підхід.

У кожного народу своє уявлення про волю, свободу. Це пов'язано з ментальністю народу, його історичним розвитком, когнітивним і культурним досвідом. Якою ж є концептуалізація цих базових компонентів буття людини в українському мисленнево-мовленневому просторі?

Смислове наповнення концептів *воля, свобода* доречно розглянути через семантичну еволюцію цих слів-політонімів у поєднанні з фоновими знаннями, сформованих культурологією, історією, філософією, психологією та ін. „людинознавчими” дисциплінами. Синкретичний (когнітивно-дискурсний) підхід нам видається найбільш методологічно виваженим у дослідженні природи так званих „культурних концептів”. Саме концепти історико-культурної свідомості народу як мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом, на думку Ю.Степанова, є особливо виразними. Вони є свого роду „згустками культури у свідомості людини”, той „пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, який супроводжує слово, [...] основний осередок культури в ментальному світі людини [32, 43]. Цей невидимий внутрішній світ певною мірою оприявнюється у комунікації, де набуває той чи іншої вербальної інтерпретації – залежно від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних чинників.

Поняття *воля* увійшло у свідомість людини дуже давно, – мабуть, на тому етапі, коли людина почала себе усвідомлювати власне людиною. Воно має глибоке етимологічне коріння. Українська мова успадкувала його з давньоруської (давньокиївської) мови, у яку воно перейшло зі спільнослов'янського джерела. Прасл. *volja* було утворене в період балто-слов'янської єдності (пор. укр. *воля*, р. бр. болг. *воля*, п. вл. пл. *wola*, ч. *vůle*, слц. *vól'a*, схв. *võľa*, стсл. *воля*, лит. *valia*, „воля”, лтс. *wala*, „те саме”, в.-луж., н.-луж. *wola*; пор. ще: дісл. *val* „вибір”, двн. *wala* „те саме”, нвн *Wahl* „те саме; вибори”, *wille* „воля”, *wollen* „хотіти”, дінд. *varah* „бажання, вибір”, ав. *vāra* „воля, відбір” [ЕСУМ I: 423, СФ I, 347-348].

У давньоруський період *воля* простежується у різних контекстах – церковно-релігійному та побутовому контекстах, означаючи відповідно: „бажання, voluntas”, „згоду”, „можливість, свободу, licentia, libertas” [Срезн. I, 298-299]. У цей же період функціонує семантично близька до

воля, однак більш термінована лексема *свобода* з первісним значенням „можливість діяти по своїй волі” [Срезн. III, 278]. На основі первісного значення розвинулися похідні, в основному політичні значення: „незалежність”, „звільнення від рабства”, „стан вільної людини, свобода”, „звільнення”, „дозвіл”, „вільна людина”. У староукраїнській мові у семантичних структурах цих синонімів відбулися зміни: якщо *воля* відчутно розширила свій семантичний обсяг й активізувала своє функціонування, то *свобода*, навпаки, перейшла до пасивного фонду. Цю лексико-семантичну трансформацію підтверджує зіставний аналіз лексикографічних пам’яток – „Матеріалов” І.І.Срезневського”, „Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.”, Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”. Крім успадкованих з давньоруської мови значень „бажання”, „свобода, можливість”, слово *воля* набуло у XV ст. виразно політичних значень „стан того, хто перебуває на волі”, „тимчасове звільнення новосельців від феодалних повинностей і податків”, а також психологічних „намір, замисел”, „погляд, думка” [Сл. XIV – XV 1, 195-196]. Натомість староукраїнські пам’ятки не фіксують лексеми *свобода*, а подають лише похідний від цієї лексеми прикметник *свободний*, „вільний, свободний” [Сл. XIV – XV 2, 322] та абстрактний іменник *свободность* „свобода, вольность” [Тимч 2, 310], утворений за допомогою суфікса –*ость* від основи прикметника *свободный*.

Особливо активно концепт *воля* викристалізувався в XVI – XVII ст., в епоху козацької доби. Як відомо, знакові історичні події неминуче впливають на еволюцію мовної системи, викликають ланцюгову реакцію кількісних і якісних змін у лексичному складі. Козацька доба народжувала свою, якісно іншу систему суспільно-політичної термінології. Закономірним виявом її лексико-семантичної еволюції ставало розширення семантичної структури успадкованих політонімів, розвиток синонімії рядів, семантична диференція лексем тощо. Так, змінилась семантична структура слова *воля*, яка охоплювала такі значення: „одна із функцій людської психіки”: „бажання, хотіння, прагнення”; „повеління, закон, влада, право (стосовно Бога); „свобода дій, незалежність”; „тимчасове звільнення від феодалних повинностей і податків”, [Сл. XVI – I пол. XVII ст. 4, 219-222]. Паралельно зі словом *воля* функціонувала полісемійна лексема *вольность*. Їх семантичний обсяг перетинався у синонімії зоні, сформованій спільними семами: „незалежність”; „звільнення від повинностей”; „бажання” [Сл. XVI – I пол. XVII 4, 203-204]. Попри те *вольность* відбиває тенденцію до семантичної диференціації синонімії лексем. Це підтверджує ієрархія політичних значень, які сформували семантичну структуру слова *вольность*. Семантичним центром (базовим значенням) є „воля, свобода”. На основі семем *„право, привілей”* розвинулись нові лексико-семантичні варіанти „право, дозвіл”; „право чинити на власний розсуд” [Сл. XVI – I пол. XVII 4, 204]. Зауважимо, що абстрактний іменник *вольность* утворено за допомогою суфікса –*ость* від основи прикметника *вольный*, у якому простежується, зокрема, такі значення: „вільний, незалежний”; „вільний, дозволений”; „який має право розпоряджатися чим-небудь на власний розсуд, за власним бажанням” [Сл. XVI – I пол. XVII 4, 204-205]. Ці значення й транспоновано на іменник *вольность*. Внаслідок активного вживання з компонентом *воля* стійких сполук *своя воля*, *вольная воля* виникла семема

„свавілля”. Власне вона є завершальною в ієрархії значень політоніма *вольность*, що і фіксує „Словник української мови XVI – I пол. XVII ст. [4, 204]. Однак попри певну умовність послідовного розташування лексико-семантичних варіантів, певну аморфність семантичних меж між ними, нам видається не зовсім логічним уведення значення „сваволя” у семантичну структуру слова *вольность*. У „Лексиконі” (1627) П.Беринди, наприклад, *вольная воля* разом із синоніміїними сполуками *самовольная вольность*, *добровольная вольность* тлумачать зміст реєстрового слова „самовластіє”. Історичну тяглість такого тлумачення засвідчують „Матеріали” І.Срезневського, де *самовластіє* – „свободная воля” [Срезн. III(1), 246].

На доцільність семантичного розмежування *вольности* і *свавілля* вказує зафіксований лексикографами контекст: „Своя воля та, *Ошляете, а не вольность! Бо и писмо мовить: „все ми вольно, але не все пожыточно”* [Сл. XVI – I пол. XVII 4, 221]. Зіставний аналіз функціонування фраземи *своя воля* у давньоруський період і в XVI ст. засвідчує, що стійка сполука зазнала семантичної переакцентації, причому подвійної: якщо в „Матеріалах” І.Срезневського *своя воля* має значення „свобода”, *по своей воле* „вільно, добровільно”, *своею волею* „вільно, добровільно”, *быти своею волею* „поступати вільно, по своїй волі”, тобо ці сполуки наповнені позитивним оцінним змістом, то у XVI ст. спостерігаємо перекомотацію: а) „свавілля”; б) „розпуста”. Поштовхом до семантичної трансформації послужили, мабуть, позамовні чинники. Як відомо, всі козацькі права й привілеї об’єднувала назва *вольности* війська запорізького. Це засвідчує Львівський літопис середини XVII ст., де зазначено: „просил... о приве(р)ненье во(л)ности(и) давны(х) во(и)ску запорозкому” [Сл. XVI – I пол. XVII 4, 203]. „За ці вольности, „належні рицарським людям”, „надані князем руським й королями”, козащина вела вперту боротьбу весь той час, як була під польською владою” [16, 240]. Такі виступи польська влада обурливо називала *своеволя козацкая, сваволя козацкая*, а національно-визвольну війну українського народу – *козацчизна* [ІУМ, 479]. Мабуть, з легкої руки цієї влади виникли й інші компоненти синоніміїного ряду на позначення поняття „протест, повстання”: *бунтованье, збуренье, бунть*.

Наведена вище перекомотація сполук *своя воля, вольная воля* з оцінно позитивної на вкрай негативну відбиває порушення семіотичного принципу системної конгруентності (відповідності, сумісності), коли знаки (історичні дії, історичні події), що належать до одної системи цінностей, до одного культурного коду, трактуються через призму іншої системи, інших національних інтересів. Якщо ігнорувати національні інтереси, то українське козацтво важко назвати, послуговуючись термінологією сучасного мультикультуралізму, „політкоректним”, оскільки воно *своею волею* виявило спротив національному і соціальному гніту. Та якби там не було, та *воля до свободи*, яку культивували українські козаки, проникла у пласти народної свідомості, стала невід’ємною ознакою національного менталітету. Цього не могли не бачити іноземці, зокрема французький інженер Г.Боплан, який, перебуваючи в Україні у XVIII ст., відзначив: „Українці над усе цінують волю, без якої жити не можуть”. Генетичний зв’язок ідеї *свободи* з козацьким світобаченням і козацьким способом життя підтверджують рядки національного гімну:

*Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.*

Концепти *воля, свобода* нерозривно поєднані з концептами *нація, держава*. Має рацію Є.Маланюк, коли у козацькій добі простежує джерела формування модерної української нації, її інтелектуально-мілітарної риси: „Так само, як Січ здолала створити на території чужої держави мілітарну республіку, так суспільство здолало – школами, братствами і безупинною боротьбою – створити „державу і державі” [...] Острозька Біблія і закурений порохом мушкет [...] – це могло бути гербом тієї віколомної доби на переломі XVI – XVII ст. [21, 49-50]. Історія підтверджує, що ці атрибути є надійним джерелом будь-якої держави, чи тодішньої, чи нинішньої. Саме ці атрибути є рушійною силою на шляху перетворення етносу у націю.

Староукраїнська політична термінологія сягнула свого еволюційного піку у часи гетьманування Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Після фатальної для України Полтавської битви (1709) побудова станової держави західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою, як намітив „архітектор європейської України Іван Мазепа [25, 77], занепадає. Настає затяжна „ніч бездержавности, – за оцінкою Є.Маланюка. – „Ніч” в тім розумінні, що Україна перестала бути справою політичною (підкреслення Є.Маланюка) [21, 66]. У таких історичних умовах, звісна річ, немає „шансів” для розбудови української концептосфери як сфери знань народу, його політичного чи культурного досвіду.

Адже чим багатший цей досвід, тим пізнавально глибшим є зміст концепту, тим виразнішим є його мовне вираження. Взаємодія цих чинників впливає на глибину концептуалізації, яку трактують як „процес утворення і формування концептів у свідомості” [2, 20], а ще – „як осмислення нової інформації, що веде до утворення концепту” [КСКТ, 93-94]. Тому концептосфера у процесі історичного розвитку постійно змінюється, відображаючи, які концепти на певному історичному етапі були для суспільства більш значущими, а які – менш важливими, які семантично збагатилися чи виникли, а які – занепали чи зникли. Взагалі історично нерівномірним, мозаїчним за характером є структурування самого змісту концепту. Тут важливо звертати увагу, на думку Ю.Степанова, на генетичний аспект концепту, який „складається з історично різних шарів, різних за часом утворення, і за походженням, і за семантикою, а тому спосіб їх сумування у визначенні за самою суттю справи є генетичним” [32].

Оскільки концептосфера як вмістилище світу людини, вияв її свідомості матеріалізується певною мірою у мовній картині світу, доречно простежити, яких змін зазнали концепти *воля, волність, свобода* через реконструкцію як фактів мови, так і культури. Основою для спостережень можуть послужити концептуально подібні лексикографічні праці, які тісно пов’язані із суспільно-історичними й культурними умовами життя народу у XIX ст. – „Словник української мови” П.Білецького-Носенка і

„Словарь української мови” за редакцією Б.Грінченка. Ця концептуальна подібність проявляється у джерельній базі, яку сформували передусім жива народна мова і фольклор. Вони й зумовили етнографічний вектор цих праць – більшою мірою у Словнику за ред. Б.Грінченка, меншою – у Словнику П.Білецького-Носенка.

Особливістю живої народної мови є тяжіння до омовлення предметів, явищ побутової сфери із притаманним для них конкретним предметним значенням. Таких суто чуттєвих знань про довкілля достатньо для практичної діяльності, для безпосереднього сприйняття дійсності, характерного, скажімо, для малограмотного селянина XIX ст. з його традиційним, усталеним укладом життя. Однак емпіричних знань не може бути достатньо для пізнання духовного, внутрішнього світу, чие розкодування потребує слів абстрактного, розумового характеру. Без них, зрештою, важко здійснювати концептуалізацію категорій політики на логіко-раціональному рівні, хоча у ній, як і у футболі, розуміються усі, незважаючи на постійні алогізми політичної дійсності.

Попри різнобій у поглядах на структуру і зміст концепту, незаперечним є твердження про його еволюцію від образного до раціонального у процесі розвитку суспільства і пізнання. На первинності предметних, побутових концептів у свідомості людини і розвиток на їх базі нових, більш абстрактних загострює увагу Є.С.Кубрякова: „Не сумніваючись у тому, що біля витоків людського досвіду виявлялись концепти, які базувались на тілесному досвіді і узагальнювали досвід тіла (тобто його рецепторів, що сприймали реальність в діапазонах, передбачених біопротограмою людини), на нашу думку, подібний досвід із розвитком людини виходив далеко за межі прямого сприйняття світу [...] Із наочного досвіду такий досвід переростав у щось значно більше й значно складніше. З одного боку, завдяки здатності людини розумно висновувати, а з іншого – через розвиток інструментальних методів у різних фундаментальних науках, людина неминуче переходила від прямого споглядання за природою й безпосередніх спостережень над нею до осмислення безпосередньо не спостережуваного. Людина не тільки позначала світ, але й описувала його. У таких описах народжувались нові концепти...” [17, 16]. Зі сферою „безпосередньо не спостережуваною” пов’язані, зокрема, „метафізичні концепти (*душа, істина, свобода, щастя, любов* та ін.) – ментальні сутності високого чи граничного ступеня абстрактності, які спрямовують до „невидимого світу” духовних цінностей... Власне такі семантичні утворення, як слушно зауважує М.Скаб, є ключовими для розуміння національного менталітету як специфічного ставлення до світу його носіїв” [31, 30].

Оскільки смислове наповнення концепту залежить від конкретних суспільно-історичних та культурних умов, у яких здійснюється мовленнєво-мисленнєва діяльність комуні кантів, констатуємо: після втрати (наприкінці XVIII ст.) Україною навіть „латентної” (напівсуверенної) державності, а як наслідок – перебування в складі інших держав імперського типу, розвиток національної когнітивної картини світу було заблоковано, а з нею – і розвиток політичної думки. Тієї думки, що матеріалізувалася в „*Pacta et Constitutiones*” або Бендерській Конституції Пилипа Орлика – першій демократичній конституції в Європі, що вийшла через рік (1710) після Полтавської битви, коли Україна була розгромлена

як держава. Тієї думки, що навіть попри весь історичний драматизм поразки не знімала у конституції з „порядку денного” історичного завдання України – „повернути їй колишню волю”. Тієї думки, яку намагались заглушити Валуєвським циркуляром (1863) з його імперсько-шовіністичним імперативом „ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”, а невдовзі – Емським указом (1876). Алогічно чи не зовсім: ініціаторами цих українофобських документів, спрямованих на знищення мови і культури українського народу та й загалом українського національного руху, були українці за походженням Орест Новицький (циркуляр) та Михайло Юзефович (указ). Пізніше у політичному дискурсі національне зрадлиство буде названо *колабораціонізмом*, а зрадники – *колаборантами*.

З погляду комунікативної лінгвістики такий варіант комунікативної поведінки може трактуватись досить евфемістично: комунікативна роль – *вдячний підлеглий*. Однак за цією комунікативною роллю прихована справжня суть колаборанта, що своєю вірнопідданською, сервільною поведінкою намагається егоїстично „вслужитися перед своїм іноземним господарем, довести, що він ще більше „праведний”, аніж його пан” [13, 4].

В умовах названих вище дискримінаційних заборон – Валуєвського циркуляру та Емського указу (та й до них теж) – згадувати про *козацькі вольності* вважалося кривою. Тож мимоволі слова *вольність*, *свобода* ставали табуованими, деактивізовані – у кожному разі їх не фіксує Словник П.Білецького-Носенка. Щодо лексеми *воля*, то вона різко звузила свою семантичну структуру через втрату соціально-політичних значень, однак, крім двох успадкованих: „Бажання” і „Свобода. Вольність”, набула ще одного, пов’язаного із внутрішнім світом людини „Злорадство; ненависть” [СБН, 84].

Цікаво з когнітивного погляду простежити, чому такий соціально значущий денотат набув оцінно негативного оцінного змісту? Першопричина – конкретні суспільно-політичні умови бездержавності, національна та соціальна дискримінація з боку чужинської влади, що й знайшло своє відображення у Словнику за ред. Б.Грінченка. Крім двох спільних значень, які лексикографуються у Словнику П.Білецького-Носенка – „воля, свобода”; „бажання”, Словник за ред. Б.Грінченка фіксує нове соціально-політичне значення „влада, сила” [Гр. I, 253]. Знаючи дискримінаційний характер цієї влади, не дивно, що в народній свідомості вона викликала категоричне несприйняття й набула негативного змісту „злорадство; ненависть”. Показовими до соціально-політичного значення „влада, сила” є приклади, ілюстровані фразеологічними висловами: *Чия воля, того й сила; Не будуть мати вражі ляхи на Україні волі і знаменитим Шевченковим: В своїй хаті своя правда і сила, і воля* [Гр. I, 252].

Взагалі у фраземах, „як ні в жодній іншій мовній одиниці, яскраво виявляється специфічний національний колорит, особливості образного народного мислення, власне національне сприйняття „мовної картини світу”, віддзеркалення характерних особливостей культури й побуту, народних звичаїв, історичного минулого тощо [СФУМ, 203]. Якщо трактувати фразеологізми в широкому розумінні – від ідіом до синтаксично сталих словосполучень, коли до складу фразеології

залучають пареміологічні одиниці, то, на думку В.Білоноженко, „найціннішою серед фразеологічних словників XIX ст. є збірка „Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірник О.Марковича і других. Спорудив М.Номис”. Віддамо належне *цивільній відвазі* (вислів О.Теліги) упорядника: збірка вийшла 1864 р., хоча вже почав набирати драконівської сили Валуєвський циркуляр 1863 р.

В пору, коли, за Шевченком: „на всіх язиках все мовчало, бо благоденствувало”, народна свідомість виливала своє прагнення *волі* у фраземах. Мабуть, нагадували про себе успадковані від козацьких часів архетипи, які приховані у колективному невідомому (термін К.-Г. Юнга) і передаються з покоління в покоління. Невипадково символом України, її одвічної боротьби за *волю і незалежність* виступало козацтво [ССКУ, 119]. Водночас панська чи імперська чужинецька *воля*, а точніше – *сваволя влади* викликала спротив. Звідси – диференційність значень, той аксіологічний колорит, який спостерігаємо у фраземах. Тож фразеологічні вислови із компонентом *воля* у збірці М.Номиса корелюють із такими значеннями (далі у дужках вказано сторінки цієї праці):

– „воля, свобода”: *волен Бог, та и ти* (241); *вільному воля* (241); *хоч рачки, та на волі* (287); *хоч спина гола – та своя воля* (100); *хоч за три дні перед смерті волі побачить* (100); *коли та воля буде? чи вона втопилась, чи де поділась?* (100); *з корита іли та у волі жили – ніякого горя не знали* (100);

– „влада, сила”: *не підеш по добрій волі, то підеш по неволі* (88); *панська воля* (241); *на панській волі* (241); *се пряме безвілля* (100);

– „зловтіха, ненависть”: *життя вольне, як собаці на прив’язі* (100); *вольні-вольні, – на все не довольні* (100); *на волі – плачу доволі* (100); *волі масте (як вам завгодно); як панське зволення* (241);

– „бажання”: *добра воля стане за учинок* (587); *то Божя воля, чи щаслива, чи нещасна доля* (587); *у полі дві волі* (450).

В окремих усталених сполуках спостерігаємо синкретизм значень, зокрема соціально-політичних значень „воля, свобода” і „влада, сила”: *чоловік без волі, що кінь на притоні* (587); *в клітці є пуди, істи, и хороше сісти, та немає волі* (241).

Воля може набувати символічного значення, яке, як слушно зазначає дослідник національних символів української мови В.Кононенко, є „скоріше внутрішньо відчутним, аніж до кінця пізнаним” [9, 6]. Підмітивши здебільшого *трансцендентальний характер символу*, вчений простежує механізм виникнення власне національного символу: „Перехід від архетипного слова-символу до власне національного, локалізованого стосовно даного етносу відбувається шляхом складних семантичних трансформацій, зумовлених образно-значеннєвим переносом на ґрунті певної етнокультури, з опорою на прагматичні чинники, національно орієнтований набір пресупозицій” [9, 5].

У народу, який відчув смак волі, але втратив її, *воля* завжди асоціювалася з образом козака. Цей пієтет українців до своїх лицарів зауважив ще М.Костомаров: „Я помітив, що в піснях українських все прекрасне є під образом козака” [12, 158]. Народні уявлення закріпилися у стійких зворотах, які подано у „Збірці” М.Номиса: „*Козак та воля – заласна доля*(74). *Степ та воля – козацька доля* (74). *Коли козак в полі, то він на волі* (74)”. Для козацької ментальності, для світобачення і способу

життя цих відчайдухів ідея волі набирала екзистенційного характеру – без неї буття втрачало сенс. *Козацька воля* могла еволюціонувати, переходячи з одного виміру – військового в інший – релігійний. *Адже воля – це дар Божий*. Виявом такої трансформації є зафіксована в Словнику за ред. Б.Грінченка лексема *процальник* із виразним прагматичним (конотативно-емотивним) забарвленням: „козак, який прощався гулянкою зі світським життям перед вступанням у монахи” [Гр. III, 492]. Лише через фонові знання, через вироблені народом стереотипи світосприйняття можна зрозуміти ту сцену прощання козака „зі світським життям”, що проходило у постійних битвах, яку яскраво відтворив П.Куліш у „Чорній раді”: „А погулявши неділь ізо дві да начудувавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Міжгігорського Спаса. Хто ж іде, а хто з процальником танцює до самого монатисря... А за ним везуть боклаги з напівками і всякі ласоці” [Гр. III, 492]. Тож притягальність образу козака для народної свідомості можна пояснити і тим, що у козакові народ бачив себе, свої традиції, звичаї, риси характеру, де із відвагою, мужністю, волелюбством переплелися безжурність, нестримність, гультайство. Так чи так, а козаки залишилися вірними собі, але передусім – як сини волі.

Сповідуваний ними культ *волі* викликав пієтет у Шевченка, котрий, за оцінкою Д.Донцова, „виразно розрізняв дві касти – „лицарів” (козаків) і „свинопасів”. Для останніх мав багато синонімів: „подлії раби”, „підніжки”, „лакеї” („Юродивий”), „холодні”, „мужицькі душі” („Княжна”), „плебеї-гречкосії” („Неофіти”), „ягнята” („Холодний яр”), „капуста головата” („Хіба самому написати”) [Донцов. Козак... : 154]. „Останнім бардом козацтва” називав Д.Донцов поета, котрий буття душі не уявляв без волі:

„Не вмирає душа наша,
не вмирає воля”.

Живучість, непроминальність *ідеї волі* у народній свідомості засвідчують сторінки історії. *Ідея національної волі* завжди була вкорінена в історію українського визвольного руху. Вона була провідною у 20-х роках ХХ ст. для повстанців Холодного Яру, на чорному бойовому прапорі яких було гасло: „*Воля України або смерть*”. Історичну тяглість національно-екзистенційної *ідеї волі* було стверджено на Третньому надзвичайному зборі ОУН (1943), що сформував водночас політичне кредо: „*Воля народам – воля людині*”.

Порівняно з компонентом *воля* значно меншу фраземотворчу продуктивність виявила *свобода*. У „Збірці” М.Номиса відбито лише один фразеологічний вислів із компонентом *свобода*: „*В пригоді – мисль о свободі*” [Ном., 100], хоча Словник за ред. Б.Грінченка сигналізує про актуалізацію *свободи* [Гр. IV, 110]: на базі кореня *свобод-* виникли деривати *свободити, свобідний, свобідно* [Гр. IV, 111]. Ще раніше *свобода* відновила у „Малорусько-німецькому словнику” Є.Желєхівського, С.Недільського, де разом з похідними *свобідний, свобідність, свободолюбивий* [СЖН II, 857] набуває помітного політичного звучання [СЖН II, 857]. У цьому галичанам сприяла австрійська конституція 1867 р., де було записано: „Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою

національність і свою мову” [див.: Караванський, 117-118]. У мовному аспекті становленню українського політичного лексикону у середині ХІХ ст. сприяла згадана раніше перекладна лексикографічна праця „*Die juridisch – politische Terminologie für die slawischen... Sprachen Österreichs*” („Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії”, 1851). Це була поважна наукова праця, яка об'єднала зусилля відомих слов'янських вчених: П.-Й.Шафарика, В.Караджича, Ф.Міклошича, Я.Головацького. У німецько-українському словнику до реєстрового *Freiheit* подано українські відповідники *вольність, свобода* [JPT, 96-97]. Зі *свободою* пов'язані також політоніми *свободний, освободити*, а також терміни-словосполучки *свободний житель, свободний оть обязанности* [JPT, 96-97].

На реєстр словника не могли не накласти відбиток революційні події в Австрії 1848 р., що увійшли в історичний дискурс під назвою „*весна народів*”. У контексті цих подій, коли, за оцінкою І.Крип'якевича, й „українці в тому часі почали організовуватися політично” [16, 288], виникла перша українська політична організація у Галичині „Головна Руська Рада”. У своєму маніфесті (1848 р.) вона заявила про єдність усього 15-мільйонного українського народу і оборону прав українського населення [19, 166]. Звичайно, захист національних прав потребував опертя на військову силу. Тож з ініціативи Ради було створено національну гвардію, а на Підкарпатті для боротьби з угорськими загонами – народну самооборону і батальйон гірських стрільців [19, 167].

Наведений історичний контекст дає змогу прояснити подальший розвиток українських концептів *воля, свобода*. Річ у тім, що мовною реакцією на революційні події 1848 р. було виникнення такого життєво важливого слова як *вольномисліє* [JPT, 97]. Воно зумовило новий поворот не лише у семантичній еволюції слова *воля*, а, можливо, у розвитку української політичної думки. У кожному разі, „весні народів” 1848 р. завдячуємо тим, що сучасний український політичний лексикон збагатився синонімічним до *вольномислія вільнодумством* „критичне ставлення до пануючих релігійних або політичних поглядів суспільного ладу” і похідними від нього *вільнодумний* „який критично ставиться до пануючих релігійних або політичних поглядів”, *вільнодумність* „властивість за знач. *вільнодумний*”, *вільнодумець* „людина, якій властиве вільнодумство”, „*вільнодумна* „жін. до *вільнодумець*”, *вільнодумствувати* „виявляти вільнодумство” [СУМ I, 675], які мають потужний, хоч і невидимий прагматичний (конотативно-емотивний) заряд. Ця весна 1848 р. сприяла кристалізації європейських цінностей – громадянських прав і свобод, а відтак – тяжінню українських концептів *воля* і *свобода* до політичної євроцентричності.

Як зазначає С.Караванський, „галицьке культурне життя ХІХ ст. було сього роду лабораторією, де випробувано нові мовні форми, засновані або відшукувані потім літературною мовою” [8, 121]. Такою ж формою, що дала добрі номінативно-поняттєві сходи на українському мовному ґрунті, є *свободолюбивий*, від якого у СУМі утворено фонетичний варіант *свободолюбний* „який любить свободу, незалежність, який прагне до свободи, незалежності; волелюбний” [СУМ IX, 99], а від нього – ціле словотвірне гніздо: *свободолюбність, свободолюбство, „любов, прагнення до свободи, незалежності”, свободолюб „волелюбна*

людина”, *свободолюбець* [СУМ IX, 99]. У цих політонімах з виразним прагматичним забарвленням у структурі політичного значення домінують семи позитивної оцінки. Згідно з психолінгвістичним значенням слова ці політоніми-прагматизми викликають у свідомості мовця відповідний смисловий ореол, відповідні асоціації.

Закладений у політонімі *свобода* смисловий потенціал зреалізував себе в основному значенні цього слова „відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля”. До цього базового значення додано семантичний відтінок „державний суверенітет” [СУМ IX, 98], у якому, проте, зосереджена вся семантична вага основного значення.

Виникають великі сумніви, що саме таке значення хотіли б актуалізувати в українській свідомості мовця і режисери, які планували українізацію у 20-их рр. ХХ ст. На думку сучасних історіографів, її штучний, подвійний характер не викликає сумнівів. Зрештою, це розуміли і сучасники. Їх спогади допоможуть, з одного боку, сформулювати уявлення про суспільно-політичну ситуацію, у якій довелося жертвовно і стоїчно підтримувати життя *свободи* як екзистенційної цінності людини і як суспільного ідеалу; з іншого боку – допоможуть зрозуміти штучну вербальну лакунарність українських концептів *воля* і *свобода*. У листі до секретаря НТШ ім. Т.Шевченка В. Гнатюка Є.Тимченко не має особливих ілюзій щодо українізації: „Не ідеалізуйте нашу державу. Це ще в певній мірі фікція. Влада в московських руках, і ми увесь час боремось, щоб одного чудового ранку не опинитись в руках „єдиної, неделимої”. Хто буде боронити українських інтересів, коли на чолі держави „чужі люде”. Армія у нас організується, але на кого, чи не на нас” [20, 318]. Але навіть в умовах *фіктивної свободи* (як би сказав П.Грабовський, *вільної неволеньки*) ті, для кого *свобода* не була пустим звуком, створили науково-культурний феномен 20-их. З цим періодом пов’язуємо „термінологічний вибух”, де звернемо увагу на вперше скодифіковані на науковій основі словники української військової термінології як складової політичного лексикону.

У „Практичному російсько-українському словнику для військових”, виданому 1924 р., до реєстрового російського *свобода* подано українські відповідники *воля*, *вільність*, а до похідних *свободный*, *свободолюбивый* відповідно українською *вільний*, *вільнолюбний* [ПСВ, 131]. Як бачимо, синонімічний ряд в українській частині словника зберігся з тою показовою різницею, що замість слова *свобода*, актуалізовано слово *вільність*. У „Російсько-українському словнику військової термінології” С. та О.Якубських, виданому 1928 р., рос. *воля* корелює з укр. *воля*, *свобода* [СЯ, 30], а на основі *волі* утворилися семантично спеціалізовані похідні *вільний*, „*вільно*” (військова команда), *вільнонайманний* й термінословосполучення *вільний бій*, *вільні рухи* [СЯ, 30]. Натомість ця суспільно й мовно значуща лексикографічна праця не фіксує у реєстрі політоніма *свобода* через причини, що не залежали від волі авторів. Річ у потенційно закладеному у слові *свобода* власне політичному змісті, що й наклало відбиток на сполучуваність і конотації цього слова в російській та українській мовах, пор.: *выпускать на свободу* – *випускати на волю*; *демократические свободы* – *демократичні свободи*; *лишать свободы* – *позбавляти волі*; *политические свободы* – *політичні свободи*; *пришла*

свобода – *прийшла воля (свобода)*; *свобода воли* – *свобода волі*, *свобода личности* – *свобода особи*, *чрезмерная свобода* – *надмірна вільність* [РУС III, 305].

Як бачимо, попри очевидні синонімічні відношення *волі* і *свободи*, такою ж очевидною є відмінність у конотації цих політонімів: якщо слово *воля* вживається у словосполученнях як із позитивним оцінним змістом (*випускати на волю*), так і з негативним (*позбавляти волі*; *надмірна вільність*), то словосполучення із компонентом *свобода* наповнені лише „позитивними” конотаціями. Власне відмінність у прагматичному (емотивно-конотативному) забарвленні слів *воля* і *свобода*, їх сполучуваність могли б сприяти семантичній диференціації цих термінів, як це відбулося у російській мові, де концепт *свобода* „політизувався” значно раніше, ніж в українській мові. На політичну значущість вказує і форма множини іменника із супровідними прикметниковими означеннями-кваліфікаторами: *демократичні свободи*, *політичні свободи*. Однак лексикографуються ці термінні словосполучення лише у 80-х рр. ХХ ст. у „Російсько-українському словнику” (1984 р. в.), хоча поняття *громадянські свободи* для українського політичного дискурсу було відоме значно раніше. Актуалізацію цього поняття спостерігаємо у контексті, відтвореному автором першого українського правничого словника К.Левицьким: „Коли наш нарід дійшов до *волі* і *перших свобод громадянських* під Австрією (1848), то він ще довгий час не мав народних адвокатів та через те, як безборонна маса, наражений був на величезні втрати на усіх ділянках свого життя”. „Німецько-український правничий словар” (обсягом 494 с.) вийшов 1920 р. у Відні, де в умовах громадянського суспільства функціонували *громадянські свободи*, зокрема *свобода слова* і *свобода друку*. „Російсько-український словник військової термінології” С. та О.Якубських було видано 1928 р. в умовах „дозованої” *свободи* у час проголошеної більшовиками українізації, де згадка про *громадянські свободи* радянській ідеологічно пильній цензурі могла б здаватися крамолою. Коли ще не втихло відлуння Визвольних змагань 1917-1921 років за Українську державу, таке політично містке поняття явно не вписувалось у сценарій українізації по-більшовицьки, оскільки викликало „неправильні думки” – надто *свободолюбні* і надто українські. А так „боротьба з класовими ворогами” спрощувалась: немає слова – немає поняття, немає думки, немає пізнання. Адже людське пізнання починається зі слова. Іншими словами: без адекватного омовлення політичної дійсності не могло бути її адекватного осмислення.

Свободі було важко отримати „прописку” у словнику ще й тому, що його укладачі С. та О.Якубські не могли не відчувати випарів ідеологічної задухи і переслідувань напередодні судилища над Спілкою Визволення України (1929). Десятки найвидатніших учених, громадсько-політичних і державних діячів, у т.ч. С. та О.Якубські, невдовзі були репресовані і фізично знищені. Україні-зацію змінила русифікація.

У когнітивному плані це означало нівелювання *свободи* думання і пізнання. У мовному плані природню розбудову мови по горизонталі (розширення україномовного ареалу), і по вертикалі (різні функціональні сфери: навчальні заклади, державні інституції, театр) було підмінено комуністичним лінгвогіпнозом, або, за висловом англійського письменника Д.Орвела, комуністичним новоязом.

Його суть – у підміні процесу думання його імітацією, вільнодумства – спрIMITизованим й маніпулятивно зацентрованим однодумством, комуністичним „єдиномислієм”. Стереотипізація і уніфікація мислення опиралась на політичний словник, наскрізь пронизаний ідеологемами типу *комуністичне будівництво, моральний кодекс будівника комунізму, суспільні блага, окрилені успіхами трудящі, ентузіазм народу, вірність партії, переможна хода комунізму* тощо. Присмаку фальшивої ідеології радянський політичний словник не позбувся і в час так званої перебудови, де поняття *свободи* нібито набирало нового змісту – відповідно до проголошеного „соціалізму із людським обличчям”.

Шлях *переможної ходи до світлич висот комунізму* торувався через голодомори, репресії, мільйони відібраних життів, покалічених доль... Звичайно, в умовах тоталітарного суспільства наївно було б сподіватись на розбудову національної концептосфери. Зокрема тієї частини, що вербалізується в мовній картині світу. Та навіть тоді, коли національна концептосфера функціонально звузилась чи у деяких сегментах (військовому, релігійному) навіть була заблокована, позаяк український військовий духовний світ були позбавлені зовнішніх стимулів, свого етнічного простору, *національна свобода* виявила свою життєздатність. Вона акумулювала національний дух. А він своєю чергою живить *волю до свободи*. Таке взаємоперетікання впливає із екзистенційної значущості національного духу, який, підкреслювали В.Гумбольдт та Гегель, інтегрує ідеальне та буттєве, теперішнє та минуле, повсякденне та історичне [15, 300].

Якраз національному духові, а не так званим „об’єктивним чинникам”, належить визначальна роль у розбудові духовної структури людини чи нації. Його вплив на людське буття є глибинним й універсальним, всеосяжним, хоча й не піддається безпосередньому „вчисленню”. Він „являє собою певний ступінь трансцендентної дійсності, що об’єднує націю в духову цілість, є сенсом її духовного розвою, вираженням її ментальності, її самобутності як біодуховного феномена. Національний дух як трансцендентний прошарок, певним чином структурований у різних формах культури – мистецтво, наука, фольклор, музика, скраплений у щонайрізноманітніших формах національної діяльності: від політичних до фізичних, синкретизується з духовною природою людини...” [37, 272]. Ця далеко не ефемерна субстанція є рушієм і генератором поступу кожної політично самодостатньої (суверенної) нації: є національний дух – нація стає суб’єктом історії; немає, чи втрачено, чи недостатньо – приречена бути об’єктом.

Особливо виразно національний дух оприявнював себе у доленосній для нації періоди – боротьби за власну державність. Тому концепт *національний дух* є константою концепту *свобода*. „Дух розкривається всією історією нації: від її генези як етнічного явища – до формування політичної спільноти громадянського суспільства, – наголошує український філософ Сергій Кримський. – Український народ, який знайшов сили перебороти усі історичні драми, підкріплював свою стійкість специфічним менталітетом. Вихідним пунктом цього менталітету

була ідея святості своєї Батьківщини, богообраності своєї землі, повага до своєї *неньки-України*” [15, 298-300].

Такі акценти імплікативно зміщують виміри у концептуалізації *свободи* – не лише як категорії політичної, але й морально-етичної. Вони випрозорюють українське розуміння *свободи*, яке завжди у свідомості народу-сіяча і водночас народу-воїна було закорінене у рідну землю. Тому земля для українця – не лише годувальниця, це і джерело життєдайної внутрішньої сили, незнищенності національного духу, а ще – власна територія свободи. Українська кордоцентрична душа сприймала землю як щось рідне, святе, звідси і народна візія *землі* як матері. Пригадаймо ще раз Франкове:

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені [38 I, 28].

У цьому контексті очевидним є нерозривний зв’язок двох концептів – *свободи*, яку треба виборювати у бою, і *землі*. Захист *землі-матері* стає для людини імперативом честі і гідності, незважаючи навіть на усвідомлювану поразку у нерівній боротьбі. Поразку фізичну, але не моральну і не психологічну. Навпаки, через усвідомлення обов’язку перед *богообраною землею* людина стає духовно непереможеною. Вона стає вільною. Адже *свобода*, наголошував Альбер Камю у книзі „Людина протестуюча”, це не привілей, а обов’язок [див.: 26, 21]. Це ще одна грань *свободи* – тільки не зовнішньої, а внутрішньої. Виняткового важливого значення набуває *внутрішня свобода* тоді, коли немає *свободи зовнішньої* (тобто певної сукупності прав, наданих особі державою, суспільством, та забезпечення відповідних гарантій для реалізації цих прав), коли рідна земля як *власна територія свободи* зазнає наруги від ворожої займанщини.

Така візія була характерна, перефразовуючи А.Камю, для протестуючої української людини в пору визвольних змагань. Для неї „найвищим ідеалом, що надихав на подвиги жертвності”, за спогадами самих учасників визвольного руху, були *Бог і Україна* [23, 96]. Можемо собі відповісти, чому невід’ємною рисою її ества ставала хтонічність – органічна закоріненість у рідну землю, яку потрібно постійно захищати, як і право бути собою на цій землі, право на власну ідентичність. Моральна потреба захистити землю батьків і своє право бути на ній господарем була першопричиною і першоосновою визвольного руху українства. „Тут, наприклад, звертає увагу мотивування початку національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького саме потребою здобуття козаками шляхетних чеснот. Ще більш яскраво про сказане свідчить приклад УПА, діячі якої, розуміючи усю небезпечність боротьби і проти поляків [Армії Крайової – Я.Я.], і проти армій двох тоталітарних режимів, своєю мужністю демонстрували *волю до свободи*. Отже, ідеал *свободи* був архетипічним для українського менталітету, – стверджує український мислитель Сергій Кримський [15, 296].

Як бачимо, семантична близькість двох понять – *волі і свободи* – сприяла їх злиттю в одне цілісне поняття – *воля до свободи* як свідоме, вперте, часто жертвоне прагнення для досягнення високої мети.

Поряд із концептом *свободи* таким же наскрізним в традиційній українській свідомості був концепт *землі*. Українці вірили, що *земля* зберігає і передає їм силу і славу предків. Звідси і культ *землі як життєдайної сили*. На *землю* молилися; перед нею клялися; грудку рідної *землі* як оберіг брали на війну чи у довгу подорож. На таких діях ґрунтується ідея святості *землі* в уявленнях українців.

Якою б важкою не була праця на *землі*, якими б жертвоними зусиллями не довелось її боронити від ворожих зазіхань, народне ставлення до *землі* було незмінно шанобливим. Культ *землі* генерував виникнення дериватів як правило із позитивним прагматичним навантаженням: *земелька, земляця, землянька*. Особливим виявом вдячності і шани вважався доземний поклін, що і проявилось у фраземі: *уклонитися до землі* „дуже низько кланятися кому-небудь, виявляючи особливу шану” [СУМ III, 558]. Народне сприйняття *землі* передають такі типові епітети як *свята, священна, Божя, рідна, батьківська, благословенна, вільна, вічна, дорога, древня, козацька, кровно-рідна, щедра, багата, плодюча* тощо.

Знавець українського менталітету Г.Липинський вважав, що *земля*, як етнічне підґрунтя, має особливу енергетику, що впливає на долю та індивідуальність народу [15, 295]. Прив’язаність до *землі* виробила в українській свідомості розширене розуміння *свободи* як поєднання трьох вимірів: політичного, етично-морального та релігійного. На такому органічному сплаві виникає і кристалізується духовна єдність народу. Глибинне осмислення цієї екзистенційної категорії відбито у філософії І.Ільїна: „Ця єдність виробляється історично, у боротьбі, у створенні єдиної духовної культури і в самообороні від загарбників, що нападають... Кожний народ покликаний прийняти свою народну й історичну „даність” і духовно опрацювати її, подолати її, одухотворити її по-своєму, перебуваючи у своєму, своєрідному національно-історичному акті. Це його невід’ємне, природне, священне право; і водночас це його історичний, загальнолюдський і, що найбільше важливо, релігійний обов’язок. Він не має духовного права відмовитися від цього обов’язку і призначення. А раз відмовившись – він духовно розкладається й гине; він історично зійде з лиця *землі*” [7, 232-233]. А далі російський мислитель розкриває важливу (якщо не визначальну) роль національного чинника у самовираженні концептуальної особистості – людини чи народу: „Все велике може бути сказане людиною чи народом тільки по-своєму, і все геніальне народжується саме в лоні національного досвіду, духу й укладу. Денаціоналізуючись, людина губить доступ до глибинних криниць духу й до священних вогнів життя; бо ці криниці й ці вогні завжди національні: у них закладені й живуть цілі віки всенародного труда, страждання, боротьби, споглядання, молитви й думки” [7, 326].

Як бачимо, без національних „криниць духу” й „вогнів життя” не мислиться, не уявляється гідне людини буття. Таким воно може бути у своїй „хаті” – державі. Вона – запорука *свободи*, як вищої духовної цінності буття. Однак образ *землі* у народній свідомості багатогранний, неоднорічний. Прив’язаність до *землі* може стимулювати у людському

естві не тільки потяг до *свободи* у її триєдиній сутності (політичній, етнічно-моральній, релігійній), але й стати причиною *несвободи*, крайнього егоїзму, тихої зради. Тоді поряд із кращими проявами людської натури, пов’язаними із землею, виринають інші, нелюдські. Зрештою, „у всі часи, у кожному суспільстві завжди хтось обробляв свою нивку, куплену за тридцять срібняків [10, 29], – зауважує поет, яка знає ціну *свободи*. Її глибинний зміст Ліна Костенко позначила не просто поетичним – буттєво вистражданим афоризмом: „*Моя свобода завжди при мені*”. Образ *нивки* у наведеному вище контексті набуває символічного значення – „те, що стає предметом торгу заради власної меркантильної мети”. Ті ж хто „обробляє свою нивку, куплену за тридцять срібняків” – це тип людини-раба. Загалом проблема відступництва настільки давня, наскільки актуальна, зокрема у політичній дійсності. Вона віддзеркалена в історичному поступі українського народу, де поряд із стоїчним героїзмом одних бачимо також байдужу „хатускрайність”, а то й зраду – інших.

Звича йно, розвитку *свободи внутрішньої* сприяє *свобода зовнішня*. Така гармонійна взаємодія можлива у демократичному суспільстві. Але її реалізація вельми проблематична через обмеженість зовнішньої *свободи* у тоталітарних державних утвореннях, у складі яких тривалий час перебувала Україна. В умовах бездержавності центр ваги зміщується на внутрішню *свободу*. Адже відчуття внутрішньої *свободи* підтримує у людині стан буттєвого „прямосяння”, психологічної впевненості у своєму житті, ошляхетнює думки і вчинки. Зрештою, „із внутрішньої *свободи* виростає *воля* боротися за своє гідне життя...” [27, 6].

Моделюючи свою щоденну поведінку у несприятливих суспільно-політичних умовах, внутрішньо вільна людина керується передусім імперативом обов’язку. Живим втіленням внутрішньої *свободи*, всупереч реальним обставинам, виступають особистості пасіонарного типу, „раби волі”, (за Франком). „Це те добровільне, а отже, й непозбутне *внутрішнє мусиш* („*мус – великий пан*” – сказано у давньому прислів’ї), що рухало і Франком, і Лисенком, і Грінченком, і Коцюбинським, і Старицький, і Лесею Українкою... І те, що часом називалося „марною працею”, було насиченим щоденним подвижництвом..., – наголошує Іван Дзюба [5, 8] у праці із виразно когнітивним вектором „У світі думки Лесі Українки”.

Справді, створена пасіонарними концептосфера сприяла розбудові національної когнітивної картини світу і таким чином сприяла національному розвою. Із їх україноцентричного світу думки і громадянського подвижництва вийшли майбутні борці за волю України, пам’ятаючи вистраждану мудрість в устах Лесі Українки:

Хто визволиться сам, той вільним буде.

Хто визволить когось, в неволю візьме [36, 143].

Культурне уявлення, закладене в українському концепті *свобода*, має в собі ті константи, які можна назвати універсальними, загальнолюдськими. Йдеться про нерозривний зв’язок – експліцитний чи імпліцитний – із концептом *обов’язок*. Як приклад можна навести слова німецького державного діяча Конрада Аденауера, якого Черчилль назвав „найрозумнішим німецьким політиком із часів Бісмарка”. „Щастя не в

тому, щоб досягти великих успіхів і утримати досягнуте. Щасливий той, хто виконує обов'язок і діє відповідно до своїх принципів, навіть якщо при цьому зазнає поразки" [29, 7]. Така думка людини, що зазнала втрати близьких та інших життєвих негараздів, із погляду буденної прагматики може видатися алогічною. Однак в духовному вимірі збережено вірність обов'язку, який є репрезентантом національного духу на трансцендентному рівні, де сягає вершини особистості.

„В історії України духовний подвиг фактично розглядається як співпричетний подвигу військовому" [15, 299]. Тому що в обох ракурсах йдеться про одне – збереження і розбудову простору *національної свободи*. Пригадаймо український ренесанс 20-их років ХХ ст. і „тих, хто невтомно і невсипучо розорював перелogi й обробляв культурну ниву. Була втома, були сумніви, були розчарування, але їх пересилювало категоричне і владне, нині багатьом незрозуміле, багатьма презиране „*мусити*" [5, 9]. Фінал відомий: українська інтелігенція майже повністю закінчила свій шлях на Соловках. Чи знайдеться в інших мовах відповідник, щоб передав той аксіологічний смисл, закладений в українському вислові „*розстріляне відродження*". Образ *розстріляного відродження* допомагає прояснити концепт *української свободи*, яка жила в архетипних глибинах національного організму, в політичній думці, художній літературі не завдяки, а всупереч суспільно-історичним обставинам. Це була свобода української концептуальної особистості (людини чи народу), або „цілого чоловіка", за Франком.

Пригадаймо іншу конситуацію, пов'язану із феноменом шістдесятництва. За спогадами Марти Дзюби, коли після виходу книги І.Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація" автора заарештували, відомий перекладач М.Лукаш „ніяк не міг змиритися з тим, що Івана заарештували й хотів написати листа з наївною пропозицією відсидіти замість нього термін. Це обговорювалося в Ірпені в домі Кочура. Я була присутня при цьому й говорила тоді Миколі, що його лист не тільки не допоможе Іванові, а й зашкодить йому самому [...] А десь за два дні прийшов до мене і сказав: „Я написав листа. Я це зробив не для Івана, не для тебе, а для себе. Тому що я з тим жити не міг. В результаті його перестали друкувати".

У наведеному контексті *концепт внутрішньої свободи* синкретизується з *концептом обов'язку*. Це той вияв благородного „егоїзму", який по суті ототожнюється з альтруїзмом. Шістдесятники теж виконували свій обов'язок, свій великий „Мус" (слово В.Стуса) [33, 8] перед рідним народом. Захищаючи його гідність, вони водночас захищали і власну гідність, часто ціною свого життя.

Єднальною ланкою, яка може увиразнити розуміння концептів *внутрішня свобода і обов'язок*, є слово *мус*. Цей іменник походить від дієслова *мусити*, запозиченого через посередництво західнослов'янських мов з німецької *müssen* „мусити", що пов'язане з *messen* „міряти" і спорінене з лат. *meditor* „обмірковую, збираюсь", гр. *μεδομαι* „турбуюсь" [ЕСУМ III, 539]. У сучасній українській мові синонімом до *мусити* виступає *бути зобов'язаним* [ППС, 209]. Слово *мус* у СУМі [IV, 830] кваліфікується як діалектне і синонімізується зі словом *примус* в основному значенні „натиск з чийого боку; примушування" та семантичними відтінками „зусилля над собою"; „зумовлена кимсь або

чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання"; „натиск, обумовлений законом" [СУМ VII, 682]. Натомість у лексемі *мусити* і дериваті *мус* закладено смисл, який виходить за межі узвичаєного лексику. Сполучуваність із означенням *великий* і написання слова *Мус* з великої літери, а також фразеологічний вислів „*мус – великий пан*" надає значенню піднесеного характеру й актуалізує ті конотації, що пов'язані передусім з моральним обов'язком як свого роду моральним абсолютом, кодексом честі.

Окрім морального виміру, прагматичне навантаження слова *мус* пов'язане також зі *свободою* – як особистісною внутрішньою, так і національною. „Присутність" *свободи* у такому переплетінні випрозорює контекст ще козацької доби. Слово *мус* (*мусити*) набуває героїчного і водночас трагічного ореолу у світобаченні гетьмана Івана Мазепи, чие державницьке мислення наснажувало „відчуття „Ойчизни" як Богом даної землі. Тому вмерти за Батьківщину – це вищий моральний обов'язок: безсмертна природа людської душі реалізує себе через цю найвищу „земну" самопожертву. Залишити в біді Вітчизну означає приректи себе самого на смерть: „Кто бовім за ойчизну не хоче вмирати, той по том з ойчизною *мусить* погибати" [25, 27].

Імплицитний смисл *мусити* (*мус*) збагачують семи „наказовість", „кордоцентричність", які реалізуються у вислові „*наказ серця*". За спогадами заступника Головного командира УПА В.Кука, Роман Шухевич, знаючи, одначе, що його таки засудять, добровільно зізнався, що належав до ОУН і поступив так тому, що „це був наказ мого серця", заявив він. Його засудили на три роки ув'язнення..." [18].

„Ось і виходить, – узагальнює С.Кримський, – що існують вищі смисли, які підіймаються над оцінками успіху та поразками, і є історичні діяння, герої яких надихаються метою, що є більшою за ціну конкретних поразок чи перемог" [15, 299]. Ця висока мета – свобода Вітчизни і свобода людини – надихала тих, чие життя перервалося на полі Полтавської битви чи на Соловках, у лавах армії УНР чи УПА, у Холодному Ярі чи за Полярним колом, у Норильському чи Кандегірському повстаннях. Від духу непокори повсталих похитнувся ГУЛАГ, а невдовзі – тоталітарний сталінський режим, від якого тремтів увесь світ. „Історія України показово демонструє ту обставину, що проблема перемоги чи поразки має більш широкий ментальний контекст, ніж ситуація успіху чи невдачі. Свого часу герцог Веллінгтон, герой Ватерлоо, висловився з цього приводу так: „Якщо не рахувати поразки, то нема нічого більш трагічного, ніж перемога. Адже переможців не судять" [Кримський : 299]. Навпаки, судять переможці. І пишуть свою історію.

У їх ідеологічно зацентрованій інтерпретації переможені постають, вдаючись до пропагандистських штампів, „зрадниками", „бандитами", „колаборантами" тощо, від чого перемога одних має набувати нібито історично невідворотного характеру, так само як і приреченість поразки інших. Та знищити – ще не означає перемогти. Бо чому тоді в народній свідомості зберігаються інші аксіологічні характеристики, і як символ нам'яті насипаються за козацьким звичаєм стрілецькі могили із формулою посвяти і вдячності: „Борцям за волю України". В адресованому контексті закладено спільне знання комунікантів про історичні події, спільне їх сприйняття і оцінка. І в цій зоні перетину когнітивних просторів учасників

комунікації виникає пресупозиція, яка актуалізується в процесі спілкування: „Ідея, як і людина, живе доти, доки про неї пам'ятають”. Очолюючи Український інститут національної пам'яті, Ігор Юхновський зауважував: „Боротьба українців за незалежність у різні перехідні періоди набувала різних форм. Доля учасників цієї боротьби завжди була трагічною. Але трагічною ще й тому, що їхні імена, пам'ять про них нехтувалася правлячими режимами. В офіційних документах державокупантів борці за незалежність значаться як „бандити”, „зрадники”, „шпигуни”, „саботажники” тощо. І ця зневага вкарбовувалася у пам'ять нації десятиліттями. Націю у її віковій боротьбі за незалежність намагалися зробити безпам'ятною [39, 21].

Взагалі *свобода* передбачає право вибору: „Aut – Aut”, „Або – або”, послуговуючись формулою одного з основоположників екзистенціалізму Сорена Кьєркегора. Проблема вибору як основне екзистенційне питання загострюється у причинно межових ситуаціях. Тоді у психологічній Я-концепції особистості реальне Я (якою людина є в даний момент) та ідеальне Я (якою людина хотіла б стати) може зближуватись чи, навпаки, згубно для самої ж людини віддалятись. У яких внутрішніх координатах перебуватиме людина залежить від кодексу честі чи знову ж таки від його відсутності. Бо від себе не втечеш, і тоді перемога може бути не зовсім перемога, а поразка – зовсім не поразка. Цю психологічну драму у поетичній конкретиці втілила Леся Українка у поемі „Роберт Брюс – король шотландський”. За своїм глибинним змістом це твір про концептуально полярні поняття – свободу і несвободу, яка веде до зради. Відповідно проводяться дві конфліктні лінії: зовнішня – боротьба між Шотландією та Англією, коли шотландський народ під керівництвом Роберта Брюса відстоював свою незалежність; внутрішня, екзистенційна – боротьба духовно високого, шляхетного із ницим, холуйським. Бо це не просто етнічний чи соціальний конфлікт – селян і панів, це конфлікт між „своїми”. Шотландське військо селянське тому, що

Шотландське лицарство усе перейшло
Служити в англійському війську,
Пішло боронити мечем і щитом
Корону і владу англійську [34 II, 44].

Вірнопідданому прагматизму „свого” панства, якому англійський король „знов вернув права й маєтки панські” [II, 48], протиставляється тихий стоїцизм й непохитний дух шотландського народу:

На простих селянських щитах не було
Девізів гучних, красномовних.
У цілого війська девіз був один:
„За волю, за рідну країну!
Хоч слів тих ніхто на щиті не носив,
Та в серці носив до загибуні” [34 II, 44].

Ідея волі, визволення країни від іноземних поневолювачів перетворює ціле військо у духовний моноліт. Красномовним у наведеному художньо-історичному дискурсі постає підтекстовий смисл: „Це був наказ їхнього серця”. Як глибокий знавець людського єства, його „вершин” і „низин”, Леся Українка розкриває анатомію зради, відтворюючи найменші порухи душі духовно роздвоєної, спустошеної особистості, яку не тішать подаровані привілеї і завтрашня зустріч із рідною землею. Внутрішній зір

художника помічає боротьбу почуттів кожного з тих, хто „завтра... піде до рідної оселі” [34 II, 48]. На логічно поставлене питання „Чого ж сидять вони такі смутні та невеселі” [34 II, 48] немає логічної відповіді. Натомість є гранично точна екзистенційна діагностика:

Того, що душу їм гризе
І сором, і досада, –
Здається їм, що все кругом
Гукає: „Зрада, зрада!...” [34 II, 48]

Хоча драма не пов'язана історично з українською тематикою, однак проблема національного відступництва еліти чи тих, хто вважає себе елітою, є вічною й універсальною. Актуальною вона була й залишається для української політичної дійсності. Ще М.Костомаров у своїй праці „Дві руські народності” звертав увагу на те, що українці постійно втрачають свою еліту: „Доля південно руського племені влаштувалася так, що ті, хто висувався з маси, звичайно втрачали і народність; за старих часів вони робилися поляками, а тепер робляться великоросами. Народність південноруська постійно була і тепер залишається надбанням простої маси” [12, 68].

У традиційній українській свідомості моральний осуд негідних дій, вчинків часто здійснювався через „суд” землі. Якщо людина зазнає докорів совісті, вона побоюється внутрішньо зустрічі із землею. Як сакральне явище, земля має надзвичайно великий вплив на душу людини, на її поведінку, на самоусвідомлення себе як духовної істоти. Коли „блудний син” повертається до неї, вона наче нагадує про національне самозречення і апелює до совісті і сумління людини. Це функція внутрішньої моральної актуалізації, яка нуртує в душі, „гризе душу”, ставить „незручні” питання. Уявлення про внутрішній психологічний стан духовного рабства передають фраземи із компонентом *земля*, які є джерелом національної педагогіки та дидактики: *земля западається* „про безвихідне становище” [СУМ III, 239]; *понурити голову в землю; потупити (опустити, втупити) очі (очиці) у землю (до землі)* „нахилившись від почуття сорому, незручності, ніяковості і т. ін., дивитися вниз” [СУМ III, 558]; *горить земля під ногами* „нестерпні умови, скрутне становище з чого-небудь” [СУМ IV, 130]. Побудований за принципом ампліфікації, цей ряд фразем посилює внутрішній стан морального спустошення людини-відступника.

Виокремлюючи концептуальні ознаки, які утворюють зміст концепту *свободи*, варто звернути увагу ще на один урок від Лесі Українки – на *свободу особистості*. Без цієї категорії не мислиться *національна свобода*. Лише ті, що сильні духом, хто здатен вбити в собі раба, можуть створити світ свободи. Як правило, вони не нарікають на гірку долю, на несприятливі обставини – вони змінюють їх. Вони творять простір свободи на відстані руки, тобто навколо себе, залишаючись при цьому гордими своєю свободою особистостями. Втіленням духовного стоїцизму є роздуми Лесі Українки у листі до А.Кримського: „Як добре зважити, то перелому я ніколи не зазнала, хоча, запевне, еволюція була і в мене. Життя ламало обстановку навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінчалась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно

засвоїла собі „трагічний світогляд”, а він такий добрий для гарту” [35, 372].

Проявом *свободи духу* є також незалежність поведінки, яка часто на підсвідомому рівні цензурується сакраментальним: „Що скажуть”. Леся Українка, що сповідувала, за Ніцше, „щось на зразок вищої моралі” [24, 957], не попадала у пастку цього стереотипу: „Я й тепер не тямлю, що саме заважало нам тоді частіше та довше бачитись? Невже посміхи Ваших тодішніх приятелів над нашою приязню? (Ви щось говорили мені про те в Тифлісі). От уже можу сказати, що до того преславного пана „Qu'en diga-t-on” („Що говоритимуть”, франц.) мені тоді (та й завжди) не було ніякого діла, тим більше, що він ніколи не надгороджує за подавані йому жертви” [35 XII, 372].

Незважаючи на „свої вічні хороби” [35 XII, 228], людина із дворянського роду Косачів виявляє дивовижний аристократизм духу. Не можна не відчутти його еманации, що немов випромінює душевна тональність звернення однієї геніальної особистості до іншої – Лесі Українки до А.Кримського: „Зрештою, життя моє не було убогим, і сором було б мені плакатись на нього. Нащо думати про катастрофи, дорогий товаришу? Над усіма нами вони висять, та, на щастя, ми не знаємо, коли вони впадуть. От я запрошую Вас у гості, а чи одміряно мені стільки життя, щоб я могла „дочекатися того святонька”? Правда, берлінське „світило” одмірювало мені 15-20 років, але 5 уже минуло з того часу, останні 5, може, будуть такі, що й до життя мало будуть подібні, отже, лишається 5-10 років більш-менш порядних... Об тім, я можу прожити стільки, скільки Победоносцев, на злість усім світилам, – я ж кажу Вам, страх уперта” [35 XII, 373]. Через неповних два роки аристократки духу, що вміла „крізь сльози сміятись” і з викликом запитувати: „Хто вам сказав, що я слабка”, не стало.

Ті смислові нашарування, які отримує *свобода* у дискурсі Лесі Українки, надають цьому концепту ще й трансцендентного характеру. Бо поняття *свобода* радіє не лише політичний і морально-етичний виміри, а й духовний. Власне дух є генератором свободи людини як духовної істоти. Він визначає внутрішній світ людини, стан її душі, а в матеріальному (фізичному) вияві моделює поведінку, зокрема, комунікативну.

Одним із засобів відтворення внутрішнього світу – світу *свободи* – є когнітивні метафори. Звернемо увагу на ієрархію сприйняття *свободи* у свідомості людини – від особистісної, індивідуальної свободи до політичної національної *свободи*. Коли індивідуальний та суспільний елементи виступають як одне ціле, вони відбивають громадянську зрілість суспільства. В українському концепті *свобода* такий синтез спостерігаємо в періоди боротьби за державну незалежність. Своєрідними сигналами еволюції концепту *свобода* виступають політичні метафори, що виникли на ґрунті асоціацій:

свобода – речовина (страва):

„Якщо й не гадають позбуватися своєї мовної, отже, і етнонаціональної ідентичності менш численні народи Європи: чехи, хорвати, шведи, фіни, данці, ісландці та ін., – то цього не зробить і 50-мільйонна українська нація, яка вже відчула смак *свободи* і вартість національної гідності” [28, 239].

свобода – незвичні умови життя:

„Нікколо Мак'явеллі (1469 – 1527) на ґрунті італійського досвіду констатував: „Коли люди довго й покірливо терплять тиранію, то вони розбещуються, втрачаючи дорогоцінний дар богів – незалежність, сміливість, чесність. Натомість починає квітнути холуйство, легкодухність, лицемірство. І якщо форма правління раптово змінюється, то народів не просто пристосовується до *свободи*” [28, 212].

свобода – те, що має суспільну вартість:

„Українські інтелігенти, для яких Україна є не просто позначкою на географічній карті, висловлюють переконання, що найбільш реалістична політика – це політика, що відстоює *цінності свободи* і демократії” [3, 2].

свобода – ідеал:

„Щойно сказане підтвердилося під час подій 2004 року, названих Помаранчевою революцією [...] *Торжество духу свободи*, потужність *пориву до свободи* були вражаючими. Зауважимо, що в цьому русі *свобода* зовнішня і внутрішня поєдналися в нерозривну цілісність [30, 106].

Як бачимо, використання в омовленні політичної дійсності політичних метафор є чимось більшим, ніж засіб комунікативного впливу. Ця дійсність може ставати духовним середовищем, якщо лейтмотивом інтенцій, думок і поведінки людини стає відчуття *свободи* – як зовнішньої так і внутрішньої. Це відчуття сягає трансцендентного рівня концептуальної особистості, є вершиною її світовідчуження. „На трансцендентно-адоративному рівні мова неначе віддаляється від мовця, від його свідомості і так якби веде за собою у свої глибинні духовні поклади; на цьому рівні ми *душею* (підкреслення наше – Я.Я.) торкаємося того у мові, що лежить за порогом свідомості: складаючись зі слів, виникаючи у певному словесному контексті, метафора втрачає ознаки номінації, втрачає свою називатисть і таким способом переключаче сприйняття мовного тексту не за змістом, а за душевним дотиком” [37, 219].

Наведені вище моделі вербалізації концепту *свобода* актуалізують як правило позитивний прагматичний (емотивно-конотативний) ореол. У цьому й полягає універсалістський характер концепту *свобода*. Проте знак оцінної характеристики може змінюватись із позитивного на негативний, якщо *свобода* поєднується зі словами з негативно забарвленим прагматичним компонентом. Тож метафоричні складники концепту *свобода* можуть бути і такі:

свобода – стадія первісної культури:

„Зростання соціуму відбувається на певних суворих принципах порядності, відповідальності, професійності, яких дотримується більшість. У нас же, в умовах *дикої свободи*, правилом стало обминати принципи і хизуватися цим” [1, 6-7].

свобода – відсутність гідності:

„Лист В.Стуса, адресований П.Шелесту, тодішньому першому секретарю ЦК КПУ, містить надзвичайно цікаві міркування поета про спотворення соціалістичної ідеї в Радянському Союзі. Вони свідчать, що у протистоянні з комуністичним режимом Стус не обмежувався боротьбою за національні права. З не меншою відвагою він обстоював індивідуальне право людини на свободу: „... я все більше переконуюсь, – писав поет, – що такий соціалізм не є соціалізмом. Такі політичні свободи – не є свободами. Такий рай – не є раєм. Така „правда” – не є правдою. Таке

закабалення людської душі, людської совісті, таке вилюднення людини майже несла винести. Тоді відкривається найбільша свобода – *свобода раба*, якому байдуже, де мовчати, байдуже, де хвалити начальника, де брехати – про себе, про оточення, про життя. Таке вивласнення душ нищить будь-яку вартість людського існування” [22, 4].

Отже, концепт *свобода* – складний, багатогранний і мінливий. Його динамізм підживлюють політичні метафори, які стали невід’ємними складовими дискурсу не лише як спосіб оптимізації інтерактивності комунікантів чи як засіб комунікативного впливу, а як втілення духу, що „підносить людину до духовної стратосфери” [37, 249].

Умовні скорочення

Гр. – Словарь української мови: В 4-х томах / Упор. Б.Грінченко. – Фотокопія. – К., 1906 – 1907.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О.С.Мельничук. – К., 1982-2006. – Т. I-VII.

ІУМ – Історія української мови. Лексика в фразеологія / Відп. ред. В.М.Русанівський. – К., 1983.

КСКТ – Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С.Кубряковой. – М.: МГУ, 1996.

Ном. – Українські приказки, прислів’я і таке інше. Уклад М.Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М.Пазяка. – К.: Либідь, 1993.

ПСВ – Практичний російсько-український словник для військових. – Харків, 1925.

ПСС – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К., 1995.

РУС – Русско-украинский словарь. – 2-е изд., испр. – Т. 1-3. – К., 1982-1984.

СБН – Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1966. – 423 с.

Сл. XIV – XV ст. – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / Гол. ред. Л.Л.Гумецька. – К., 1977 – 1978. – Т. I-II.

Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1-3.

СУМ – Словник української мови. – К., 1972. – Т. III.

ССКУ – Словник символів культури України. Видання друге, доповнене і виправлене. – К.: Міленіум, 2002.

СФ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М., 1964 – 1973. – Т. 1-4.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. – К., 2003.

СЯ – Якубські С. і О. Російсько-український словник військової термінології. – К., 1928. Фотопередрук з післямовою Олекси Горбача. – Мюнхен, 1993.

Тимч. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної мови XV – XVIII ст. Підгот. до вид. В.В.Німчук та Р.І.Лиса. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – Книги 1, 2.

ЈРТ – Die juristisch-politische Terminologie für die slawischen... Sprachen Österreichs («Правничо-політична термінологія для слов’янських мов Австрії»). – Wien, 1891.

Література

1. Баган О. Кожна влада ефективно працює лише тоді, коли боїться контролю з боку громадян // Вільне слово. – 26 серпня 2009 р.
2. Болдырев Н.Н. Значение и смысл с когнитивной точки зрения и проблема многоязычности // Материалы Второй международной школы-семинара по когнитивной лингвистике: В 2- ч. Ч. 1. – Тамбов, 2000. – С. 11-17.
3. Відкритий лист української інтелігенції до адміністрації США та урядів країн ЄС // День. – 29 липня 2009 р.
4. Гаврилишин Б. Людство й Україна потребує іншої життєвої філософії // День. – 13-14 липня 2012 р.
5. Дзюба І. У світі думки Лесі Українки. – Луцьк, 2006.
6. Донцов Д. „Козак із мільона свинопасів” // Донцов Д. Літературна есеїстика. – Дрогобич: Відродження, 2010. – С. 154-172.
7. Ильин И.А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. – М., 1993.
8. Караванський С. Секрети української мови. – К.: „Кобза”, 1994. – 152 с.
9. Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 269 с.
10. Костенко Ліна. Поет, що ішов сходами гігантів // Українка Леся. Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1989.
11. Костомаров М. Дві руські народності / Серія „Броньбійна публіцистика” / За заг. ред. Лариси Івшиної. – Видання друге. Бібліотека газети „День” „Україна Incognita”. – К., 2013. – 72 с.
12. Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов’янська міфологія. – К., 1994.
13. Кралюк П. Валуєвський циркуляр і група „148” // День. – 2-3 серпня 2013р.
14. Кралюк П. Ніч безелітарності // День. – 23-24 серпня 2013 р.
15. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008. – 367 с.
16. Крип’якевич І. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч. 1. – 288 с.
17. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 6-17.
18. Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. – Львів, 2005.
19. Кульчицький С. Головна Руська Рада // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 166-167.
20. Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – Т. 224.
21. Маланок Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
22. Масенко Л. Що мав прославляти Стус // День. – 1-2 лютого 2013 р.
23. Михаськів М. Історичний нарис сіл Сівки-Войнилівської і Мошковець. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – 157 с.
24. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. – М., Харьков, 1999.
25. Пахльовська О. Мазепа – архітектор європейської України? // День. – 29 червня 2009 р. – С. 7.

26. Пахльовська О. Імператив інтелектуального опору // День. – 2-3 квітня 2010 р. – С. 21.
27. Пахльовська О. „Прямим проломом пам'яті в безмежність” // День. – 11-12 листопада 2011 р. – С.6.
28. Радевич-Винницький Я. Мовна складова національного буття: студії з української лінгвонаціології. – Київ-Дрогобич: Посвіт, 2013. – 266 с.
29. Райхель Ю. „Найрозумніший німецький державний діяч із часів Бісмарка” // День. – 31 жовтня 2009 р.
30. Свідзинський Л. Синергетична концепція культури. – Луцьк: ВАТ „Волинська обласна друкарня”, 2009. – 695 с.
31. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. – Чернівці: „Рута”, 2008. – 559 с.
32. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.
33. Сюдюков І. Той, хто не гнув голови // День. – 4 вересня 2009 р.
34. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах // Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський. – К., 1975. – Т. 2. – С. 41-53.
35. Українка Леся. Там само // Леся Українка. До А.Ю.Кримського. – К., 1979. – Т. 12. – Листи (1903-1913). – С. 370-373.
36. Українка Леся. Осіння казка // Леся Українка. Драматичні твори. – К., 1989.
37. Федик О. Мова як духовний адекват світу. – Львів: В-во „Місіонер”, 2000. – 299 с.
38. Франко І. „Земле моя, всеплодющая мати” // Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 28.
39. Юхновський І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті // Дзеркало тижня. – 27 жовтня 2007 р.

The article is devoted to the evolution of the semantics of the concept liberty, freedom as basic components sphere. On the basis of the cognitive-discursive approach it is enlightened their significative filling, cultural and spiritual consequence in the being of the conceptual personality (man or national community). That's why it is taken into consideration the triad of these components: political, moral-ethical, spiritual.

Key words: *concept, liberty, freedom, political sphere, conceptual personality, cognitive-discursive approach.*

В статье исследуется эволюция семантики концептов воля и свобода как базовых компонентов политической сферы. На основании когнитивно-дискурсивного подхода отражено их смысловое наполнение, культурно-духовная значимость в бытии концептуальной личности (человека или национального социума). Поэтому акцентировано внимание на триедином измерении концептов: политическом, морально-этическом, духовном.

Ключевые слова: *концепт, воля, свобода, политическая сфера, концептуальная личность, когнитивно-дискурсивный подход.*

УДК: 908

ББК: 84.6

Ганна Козак, Василь Парпан, Ігор Козак

КРАЄЗНАВЧА ЦІННІСТЬ СЕЛА ПОТЕЛИЧ: ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ НАВКОЛО ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ СЯТОГО ДУХА

У статті показано краєзнавчу цінність села Потелич Жовківського району Львівської області з дерев'яною церквою Святого Духа. Запропоновано сучасні способи відновлення (зокрема новітні технології 3-вимірної візуалізації) та збереження ландшафту навколо сакральної дерев'яної пам'ятки.

Ключові слова: *краєзнавство, культурна спадщина, культурний ландшафт, 3-вимірна візуалізація.*

Транскордонний регіон Розточчя на українсько-польському прикордонні характеризується унікальними природними та культурними ландшафтами. Природниче і культурологічне різноманіття усе частіше розглядається як потенційний фактор зрівноваженого розвитку регіону прикордоння. Тому проблема збереження, впорядкування і відновлення історико-культурної спадщини прикордоння має велике культурно-просвітницьке та виховне значення. Це стосується насамперед об'єкта дослідження – села Потелич (1262 рік заснування), що в Жовківському районі Львівської області та історико-культурної, і сакральної пам'ятки у ньому – дерев'яної церкви Святого Духа (побудована в 1502 році).

Відновлення культурного ландшафту навколо давньої пам'ятки національного значення є актуальною проблемою сьогодення. Бо це не тільки естетичний вигляд, але також і забезпечення стійкості такого горбистого ландшафту. Охорона найстарішої дерев'яної церкви Святого Духа у селі Потелич, а також впорядкування території навколо неї може сприяти швидшому занесенню цієї пам'ятки до списків культурної спадщини UNESCO від України.

Досліджуваний об'єкт Розточчя характеризується цікавою неживою [1, 2] та живою [6, 7] природою. Проблеми та перспективи розвитку села Потелич, збереження та охорони історичних пам'яток у ньому є власним дослідженням авторів і було започатковане в публікації 2010 року [5]. Автори повертаються до з'ясування невирішених раніше завдань, зокрема до питань благоустрою, відновлення, забезпечення, естетичного впорядкування ландшафту навколо історико-краєзнавчої пам'ятки – церкви Святого Духа. Одним із важливих завдань було створення візуально-системного та гармонійного сприйняття оточення на фоні сакральної пам'ятки.

Отож, метою і завданнями дослідження передбачено показати історико-краєзнавчу цінність старовинного села Потелич і не менш цінної з краєзнавчого погляду дерев'яної церкви Святого Духа, а також запропонувати способи збереження, відновлення, забезпечення, покращання естетичного сприйняття культурного ландшафту навколо церкви.

У статті використано історичні і картографічні матеріали, застосовано методи аналізу, порівняння, моделювання у 3D. Зроблено 32

фотографії церкви і її оточення (цифрові фотографії виконано з різних місць), які й введено в програму 3D Studio Max [8]. У цій програмі опрацьовано 3-вимірні моделі досліджуваних об'єктів.

Україна обрала чітку і пріоритетну орієнтацію на інтеграцію до Європейської Спільноти, яка шанує і підтримує всі культури, що функціонують у її межах. Тому питання збереження і підтримування історико-краєзнавчої культурної спадщини на прикордонні має дуже важливе державне значення [4].

У зв'язку із сучасним економічним розвитком питання збереження і підтримування в належному стані цінних історико-краєзнавчих пам'яток та навколишніх ландшафтів стоїть дуже гостро. Бо саме вони є носієм ідентичності багатьох поколінь людей, які його творили, взірцем духовної і матеріальної культури, яку треба зберегти для нащадків [4]. Такою історико-краєзнавчою цінністю є й село Потелич у Жовківському районі Львівської області та дерев'яна церква Святого Духа в ньому.

Потелич (давні назви – Потилич, Телич, Подтелич, Підтелич) є типовим для прикордоння і водночас оригінальним селом. Засноване в 1262 році, воно має давню й багату історію, що починається від першої згадки в Галицько-Волинському літописі під 1262 роком, коли тут зупинявся князь Данило Галицький і закінчується сьогоднішнім днем, коли сільська громада осмислює цінності й намагається їх зберегти та примножити. У минулому місто, нині село, Потелич єдине в своїй цільності завдяки збереженим природним ландшафтам – неповторним Росточанським ландшафтним комплексом. Адже саме тут можна зустріти елементи карпатських бучин, поліських соснових борів та боліт, ксеротермічних угруповань Поділля [6]. Цікавими є також унікальні та цілющі джерела, зокрема джерело святої Марії, естетичні та рекреаційні об'єкти цієї території з чудовими краєвидами і багатохуторною системою проживання, які формують її великий туристичний потенціал. У 1980 році на цій території засновано Потелицький державний заказник, який ще й славиться неповторною рослинністю та місцем оселення багатьох видів водно-болотних птахів.

Давнє місто Потелич – майже ровесник Львова. Воно має багато ознак, характерних для міст княжої доби: височить тут гора Городище – аналог Високого замку у Львові, у підгородді знаходились церкви: як і у Львові – при великих шляхах. До нині в селі збереглися руїни західної частини валу. Свого часу ці оборонні споруди захищали Потелич і старий шлях, що йшов із Белза до Надсяння. Цікаво, що польський археолог Зоріан Ходаковський, який перебував тут у 1818 році, назвав Потелицьке городище “святим городом старих слов'ян – довкола валом обсіпанім” [9].

У 1498 році місту було надано Магдебурзьке право. Потелич стає одним із великих економічних центрів. Крім гончарних майстерень, фаянсової фабрики і двох гут тут були броварня, гуральня, млини, воскобійня і чималий ремісничий промисел – ткацький, кушнірський, шевський, сідлярський, ковальський, боднарський [9].

Внаслідок нападу татар у 1502 році місто було частково спалене. У 1569 році воно знову зазнало нападу татар. У 1648 і 1655 роках через Потелич проходили козацькі полки Богдана Хмельницького [3].

У Потеличі є поклади фаянсової і гончарної глини, добрий вапняний камінь, білий пісок, придатний для гуті скла, а також буре вугілля. У ґрунті археологи знаходять багато скам'янілостей з минулих епох. Усе це призвело до розвитку гончарних промислів. Тут були знамениті гончарні майстерні, фаянсова фабрика, дві гуті [3].

У XV-XVI століттях у Львові нараховувалось 45 гончарів, у Кам'янець-Подільському – 26, Потеличах – близько 240. Самі цифри вказують на значення Потелич. Внесок потелицьких майстрів у розвиток українського мистецтва – важко переоцінити. Місто славилось не тільки українською керамікою, але й було у минулому одним із п'яти осередків розвитку єврейської кераміки в Галичині. Місцевий скульптор і художник Василь Грицак припускає, що, можливо, колись станеться диво і цей дух старовини та творчості давніх майстрів надихне потеличан на те, щоб закрутивсь врешті гончарний круг, відроджуючи славу далеких предків.

У XVII столітті після перенесення головного торгового шляху, який з'єднував Люблін зі Львовом, місто занепало і вже не відновило свого давнього значення.

На сьогодні Потелич став місцем пошанування різних культур: не лише рідної української, а й польської, єврейської, німецької (проїжджаючи, при дорозі можемо побачити впорядковане кладовище воїнів, полеглих у II-й Світовій війні).

Потелич знаменитий своїми пам'ятками дерев'яної архітектури. Найстарішою будовою в Потеличі і офіційно найстарішою дерев'яною церквою Львівщини вважають церкву Святого Духа. Вона збереглася донині й охороняється як пам'ятка державної архітектури. Греко-католицька церква Святого Духа збудована в 1502 році на кошти гончарського цеху на місці старої церкви св. Бориса і Гліба, спаленої татарами. Тризрубна двохверха будівля є яскравим прикладом забудови бойківського типу. У 1620-1640 роках вона була розписана, а в 1683 р. відомий маляр Іван Руткович намалював ікону “Деїсус”. У 1736 році її відремонтували. Цінними і оригінальними є ікони “Борис і Гліб”, “Богородиця” та ін. Поряд розташована дерев'яна квадратна двоярусна дзвінниця – ровесниця церкви [10].

Нині церква чекає на вирішення своєї долі в UNESCO, але ще не все зроблено в Україні. Потрібні активніші дії на державному рівні (активізація розпочатих кроків без огляду на дії сусідніх країн щодо приготування і своєчасного подання необхідних документів до UNESCO), а також на місцевому (впорядкування території навколо пам'ятки, забезпечення доїзду і охорони пам'ятки, відповідної її реклами).

Ландшафт навколо церкви Святого Духа складний, горбистий, геоморфологічно мало стабільний. Тому нашим завданням було показати можливості забезпечення його перед ерозією, зсувами, вимиванням ґрунту. Засаджені рослини повинні зміцнити, скріпити ґрунт, а також покращити естетику та візуальне сприйняття оточення навколо історичної пам'ятки. Для підтримання, збереження та впорядкування специфічного ландшафту навколо церкви пропонуємо використання інноваційних технологій 3D, які дають можливість реконструкції і впровадження нових елементів при сакральних об'єктах, пам'ятках архітектури і т. ін. Ця програма допомагає розпланувати довкілля перед виконанням потрібних і коштовних праць. Завдяки візуалізації, що відображає реальну ситуацію,

споглядач здатний зауважити естетичний потенціал, який прихований у тих місцях, з яких варто розпочинати роботу щодо відтворення ландшафту.

Комп'ютерні технології мають перевагу над традиційними: вони міцніші, вірогідніші, менш коштовні й трудомісткі, мають безмежні можливості для впровадження змін на кожному етапі виконання праці. Це перспективні програми майбутнього.

Одне із головних завдань статті полягає в тому, щоб запропонувати впорядкування вибраної ділянки із цього оточення за допомогою візуалізації у програмі 3D Studio Max із використанням рослинності, яка є в природньому середовищі околиць села Потелич, тобто Розточчя.

Візуалізація оточення церкви Святого Духа подана разом із прикладним планом насаджень. Для творення благоустрою території використано матеріали, що стосуються околиць села Потелич, а саме: природні умови, історія місця, дані про рослинний покрив, а також актуальні фотографії території.

Запропонована рослинність, яка була вибрана для візуалізації благоустрою ландшафту навколо Святодухівської церкви, первинно походить з угруповань букових лісів, що природньо виступають на Розточчі. Однак через високе сонячне освітлення терену навколо церкви, а також його форми (місцями стрімкі схили), були використані рослини з інших угруповань, як-от: гвоздика картузіанська (*Dianthus carthusianorum* L.) та роговик низенький (*Cerastium pumilum* Curt.). Вони покликані утримувати своїм корінням схили в стійкій формі, а також покращувати естетичний вигляд оточення й урізноманітнювати рослинну композицію. Серед вибраних рослин є такі:

Аконіт міцний (*Aconitum firmum* Reichb.) – має довге і міцне коріння, проростає на кам'янистих схилах і гірських луках, висотою 50-150 см, із світло-фіолетовими квітами, зібраними в суцвіття з китицею 15 см, цвіте у червні-серпні, вирощують на городах, клумбах тощо. Рослина придатна для обсадження берегів водойм; найкраще проростає у родючому ґрунті, дуже життєва; добре росте на сонці і в півтіні; розмножується вегетативно і генеративно.

Цибуля ведмежа (черемша) (*Allium ursinum* L.) – рослина висока: 20-50 см. У природних умовах росте купинами, утворюючи зімкнуті поля; любить півтінь і тінь; квіти зеленувато-білі, листки великі довгі вузьколінійні; може проростати на бідних піщаних ґрунтах. Це – їстівна лікувальна рослина із виразним запахом.

Роговик низенький – рослина невисока: 15-30 см, стебла стеляться і підносяться догори; творить зімкнений килим; рівнинна та гірська рослина; цвіте від травня до липня. сріблясто-білий колір роговика дає можливість компонувати його з іншими рослинами. Особливо надається він до висаджування на скалистих і стрімких схилах. Можна висаджувати також як рослину оздобну під хвойні дерева. Тоді сріблястий її колір становить гарне контрастне тло до зеленого.

Зубниця залозиста (*Dentaria glandulosa* Waldst.et Kit) – багаторічна рослина з гарними блідо-рожево-ліловими або білими квітами; не завжди утворює суцільні зарості; любить півтінь; не вимоглива до ґрунту і може проростати на бідних піщаних ґрунтах. Зимуючі пагони її знаходяться на рівні землі.

Гвоздика картузіанська – рослина з яскравими пурпурово-фіолетовими квітками; утворює міцне і розгалужене кореневище; світлолюбна і теплолюбна, невимоглива до ґрунту. Найчастіше вона виступає на сухих луках і на піщаних ґрунтах; може також проростати на скелях і в скелястих щілинах; цвіте від червня до вересня; зимуючі пагони знаходяться на 25 см над поверхнею ґрунту.

Жовтозілля дібровне (*Senecio nemorensis* L.) росте у лісах, на зрубках, над потоками, у трав'яних заростях; швидко проростає і збільшує кількість особин. Язичкові квітки сірчано-жовтого кольору в негустому зонтиковидному суцвітті. Листки його видовжені, загострені, дрібно-пилчасто-зубчасті. Рослина невимоглива до ґрунту і може проростати на бідних піщаних ґрунтах; цвіте у червні-серпні; любить півтінь; зимуючі пагони знаходяться на рівні ґрунту.

Живокіст серцевидний (*Symphytum cordatum* Waldst.et Kit) – любить півтінь або помірну тінь; проростає на бідних піщаних ґрунтах в помірно холодних кліматичних умовах; великі еліптичні або широколацентні листки; квіти блідо-жовтого кольору; зимові пагони знаходяться в ґрунті.

Кожна з названих рослин була зреконструйована в техніці 3D; відтворено також сучасний терен навколо церкви Св. Духа (рис. 1). Змальований навколишній ландшафт був поділений на полігони так, щоб вони відтворювали межі насаджень окремих видів. Модель кожної рослини вміщено у відповідному полігоні моделі ландшафту навколо церкви, що надає їм якнайбільш природнього вигляду.

Обрано також фрагмент культурного ландшафту навколо церкви Св. Духа, зокрема схил біля сходів, що ведуть до церкви – це орієнтоване на південь, місце з бідним ґрунтом. Нині це місце поросле травою. Ми пропонуємо цей фрагмент ландшафту засадити рослинами, які люблять південні схили і є невибагливими до ґрунту (гвоздику картузіанською й роговиком низеньким), щоб вони були посаджені на зразок різнокольорових плям, помітних із далекої відстані. Біля самих сходів, що піднімаються до церкви, пропонуємо насадження цибулі ведмежої – високої, запашної, лікувальної рослини із зелено-білими квітками.

Візуально палета різнокольорових барв помітна як із пагорбу, на якому стоїть церква, так і з нижчих частин терену і з містка над річкою: змінюючись від фіолетово-голубих квітів аконіту міцного до жовтих жовтозілля дібровного та білих живокосту серцевидного аж до ніжно-фіолетових кольорів зубниці залозистої. Це добре видно з поданої візуалізації в 3D (рис.1).

Естетичне урізноманітнення терену варто визнати пріоритетним. Хоча не можна досягнути покращання естетичного вигляду ландшафту без його зміцнення та забезпечення від ерозії та зсувів ґрунту. Таку функцію також виконують запропоновані до насадження рослини із міцним та великим корінням.

Отож, висновки поточного дослідження наочно демонструють краєзнавчу цінність села Потелич, особливо ж – церкви Святого Духа та оточення навколо неї. Запропоновані види рослин для насадження навколо церкви відповідають екологічним умовам і запевнюють естетичний вигляд оточення церкви. Вони виконують водночас захисну та протиерозійну функції. Візуалізація 3D є перспективною формою для відтворення цінних природничих та культурних елементів ландшафту.

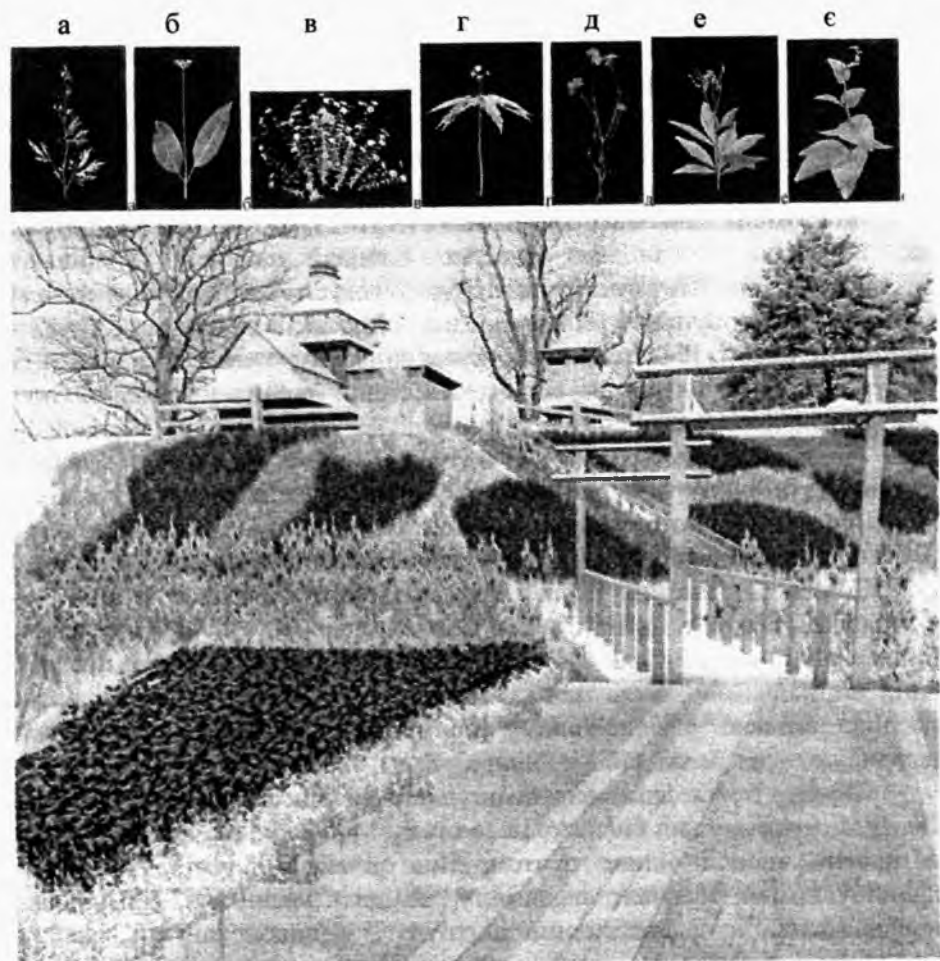

Рис. 1. Вигляд у 3D: а – аконіт міцний, б – цибуля ведмежа, в – роговик низенький, г – зубниця залозиста, д – гвоздика картузіанська, е – жовтозілля дібровне, є – живокіст серцевидний, ж – проект впорядкування ландшафту навколо церкви.

Перспективи досліджень можуть передбачати подальше опрацювання методів візуалізації 3D, що дасть можливість відтворити церкву Святого Духа віртуально у вигляді фільму у 3D, а також тривимірно відобразити найцінніші, а, можливо, вже й неіснуючі елементи цієї найстарішої сакральної дерев'яної пам'ятки на Україні.

Література

1. Нільська М. Програма еколого-геоморфологічних досліджень Розточчя і прилеглих територій / Нільська М. // Вісник Львівського університету: Географія України (регіональні проблеми). – Серія географічна. – Львів: 1998. – Випуск 21. – С. 120-126.
2. Брусак В. Пам'ятки неживої природи Українського Розточчя / Брусак В. // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.16 – С. 15-21.
3. Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. – Київ, 1968.
4. Козак Г., Козак І. Drewno w pieśniach ludowych w regionie Roztocza Ukrainie. / Roman Reszel, Tadeusz Grabowski / Козак Г., Козак І. // Roztocze region pogranicza przyrodniczo-kulturowego: Materiały polsko-

- ukrainkiej konferencji naukowej 35 lat ochrony dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego Roztocza – regionu pogranicza. – Zwierzyniec, 2009. – С. 207-216.
5. Козак Г., Козак І., Стемпень А. Проблеми і перспективи розвитку прикордонних населених пунктів на прикладі села Потелич / Козак Г., Козак І., Стемпень А. // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: Матеріали сьомої Міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк, 2010. – С. 47-51
  6. Сорока М. Рослинність Українського Розточчя. – Львів: Вид-во "Світ", 2008. – 434 с.
  7. Стойко С. Українська частина проєктованого польсько – українського біосферного резервату "Розточчя" та її репрезентативне ландшафтно-екологічне значення / С. Стойко, А. Мельник, В. Шушняк, М. Біляк, Г. Савка, І. Ванда // Біосферний резерват як модель сталого розвитку територій та об'єктів природно-заповідного фонду: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: Вид-во "Меркатор", 2003. – С. 16-31.
  8. Bell J. A. 3D Studio Max. Skuteczne rozwizania. – Warszawa: Helion, 2004.
  9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / F. Sulimierski, B. Chlebowski, J. Krzywicki, W. Walewski, Warszawa: 1880-1902, t. 1- 15.
  10. Tokarski J. Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie. – Warszawa, Burchard editio, 2000. – T. 1. – S. 155.

In the work there was shown local history value of Potelycz village of Zhovkva region, Lviv district taking into account wooden church of Holy Spirit. Contemporary techniques of restoration (including innovative 3D visualization technologies) and maintenance of landscape around sacral wooden monument were presented as well.

Key words: Local history, cultural heritage, cultural landscape, 3D visualization

В статтє представлена краєведческая ценность села Потелич Жовкевского района Львовской области с деревяной церковью Святого Духа. Предложено современные способы сохранения и обновления ландшафта (включая новые технологии 3D) вокруг сакральной деревяной памяткы.

Ключевые слова: Краеведение, культурное наследие, культурный ландшафт, визуализация 3D.

УДК 711.459.6 711. 122
ББК 85.11

Зоряна Лукомська

КОНЦЕПЦІЯ ПРОГРАМИ РЕГЕНЕРАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ЯДРА МІСТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА

У статті запропоновано вирішення проблеми збереження архітектурно-містобудівної спадщини історичного ядра Івано-Франківська шляхом розроблення стратегії регенерації історичного середовища та впровадження конкретних програм щодо охорони та збереження історичного містобудівного комплексу.

Ключові слова: регенерація, програми охорони та збереження історико-архітектурної спадщини, цінне історичне середовище, модернізація архітектурних комплексів.

Одним із цінних історичних містобудівних комплексів України є історичне ядро Івано-Франківська (первісно Станіславова), яке було засноване в 1660-их роках [2, 4].

У 2013 році інститутом “Укрзахідпроектреставрація” було розроблено історико-архітектурний опорний план міста, визначено “історичний ареал населеного місця”, запропоновано межі заповідної території й подано список нововиявлених пам’яток архітектури. Логічним продовженням проведеної науково-проектної роботи є опрацювання стратегії регенерації історичного середовища міста.

При проведенні натурних обстежень існуючого стану збереженого історичного ядра міста виявлено елементи первісної розпланувальної та об’ємно-просторової структури. Частково збереглися розпланувальна структура колишнього середмістя Станіслава XVIII ст., зокрема площі Ринок (з незначними змінами) та прилеглих кварталів, а також квартальна забудова колишнього середмістя та система міських вулиць [6]. Зі змінами збережені сакральні (XVIII ст.) й громадські споруди, а ратуша – у частково перебудованому вигляді. Серед збережених елементів середмістя також споруди палацового комплексу (XVIII ст.); частково збережені й елементи унікальної фортифікаційної бастионної системи (XVII–XVIII ст.) [5, 7]. У центрі міста розташовані пам’ятки архітектури національного значення, зокрема унікальна споруда пивзаводу (1767), Парафіяльний костел Діви Марії, святих Андрія та Станіслава (1703), Вірменський костел Зачаття (1763), Єзуїтський костел (1729) та понад 500 споруд регіонального значення [3], насамперед комплекс споруд колишнього палацу Потоцьких, а також елементи оборонної системи.

У процесі стрімкого розвитку міста виникає необхідність впровадження культури належного ставлення до цінної історичної забудови та збереження історичного середовища. Потрібно зберегти унікальне історико-архітектурне міське середовище, а водночас створити сучасну інфраструктуру, що можна домогтися лише вживаючи невідкладних ефективних заходів.

В умовах прийнятого нового пам’ятко-охоронного законодавства в Україні у 2010 – 2013 роках¹ на передній план виходить питання про збереження та регенерацію цінних містобудівних комплексів. Наукові дослідження історичних міст, селищ, сіл, що проводилися за роки існування незалежної України, не завжди доводились до логічного завершення. Тому більшість цінних містобудівних комплексів не мають відповідної охоронної документації, якою можна було б керуватись у процесі здійснення пам’ятко-охоронних заходів щодо збереження історико-культурної спадщини.

На прикладі низки закордонних об’єктів можемо простежити способи вирішення різних типів завдань та відповідні методи перетворення чи відновлення архітектурно-просторового середовища історичних міст. Одними із найбільш вдалих та найповніше реалізованих прикладів відтворення історичного середовища в Східній Європі є Казімеж Дольни (у Польщі) та Бардеїв (Словаччина). У Західній Європі таких прикладів є значно більше. Найбільш повно програми регенерації історичного міського середовища реалізовані в німецькому місті Швабіш Галл та в австрійському Граці. Унікальне місце серед праць з регенерації містобудівних комплексів належить роботам у Варшаві, які спеціалісти вважають зразком архітектурно-містобудівної реституції великого комплексу забудови. Прикладом відбудови історичних кварталів у нових формах, але зі збереженням історичних планувально-просторових, композиційних характеристик, є програма ревалоризації та відбудови історичних центрів у чотирьох містах на півночі Польщі – в Ельблонгу, Гданську, Щеціні та Мальборку [1].

У багатьох західноукраїнських містах навіть порівняно добре збережені історичні будівлі руйнували задля створення нових архітектурно-містобудівних комплексів. Внаслідок цього було втрачено дуже цінні урбаністичні утворення європейського значення (у Жовкві, Бродах, Гусятині та інших містах). Відсутність стійкої традиції збереження та відтворення історичних містобудівних комплексів приводить і надалі до нових втрат.

Розроблена нами стратегія регенерації історичного середовища має на меті впровадження комплексу заходів щодо збереження, охорони та співіснування історико-культурної спадщини та сучасної забудови міста. Також запропоновані заходи повинні сприяти підвищенню ролі пам’яток архітектури та цінної історичної забудови у суспільстві.

Головними завданнями є:

- проведення науково-дослідних та пошукових робіт, виготовлення необхідної проектно-кошторисної документації;
- здійснення першочергових протиаварійних робіт із збереження та консервації цінних архітектурних об’єктів;
- планове проведення ремонтно-реставраційних робіт на пам’ятках архітектури та цінних історичних спорудах;
- впровадження зон регулювання поверховості забудови на територіях із найбільшою концентрацією пам’яток;

¹ Закони України “Про охорону культурної спадщини”, “Про внесення змін до Закону України “Про охорону культурної спадщини”, “Про охорону археологічної спадщини”, “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини”.

• розроблення пропозицій по комплексній модернізації структурних планувально-просторових елементів міського середовища.

Заходи щодо регенерації історичного середовища пропонуємо застосовувати до всіх історичних складових міста, зокрема до колишньої території середмістя, оборонної системи та палацової складової.

Для реалізації заходів, які передбачено стратегією регенерації історичного середовища міста, запропоновано поетапний підхід. Насамперед визначено територію, яку пропонуємо для впровадження перших етапів стратегії. Вона охоплює межі міста в мурах періоду XVII – XVIII ст. Запропоновано поділ цієї території на зони, які поширюються радіально від первісного ядра міста – площі ринок з Ратушею.

I зона – це територія площі Ринок з приринковими кварталами та територія площі Шептицького і прилеглі до неї сакральні споруди (XVIII ст.);

II зона – територія колишнього палацового комплексу (резиденції Потоцьких (XVIII ст.);

III зона охоплює територію колишнього середмістя разом із колишньою фортифікаційною системою (XVIII ст.).

Передбачені заходи пропонуємо впроваджувати поетапно, починаючи від першої зони і поступово поширюючи їх дію на наступні (Рис. 1). Для реалізації заявлених завдань стратегії регенерації історичного середовища запропоновано впровадження окремих концептуальних програм, у яких згруповані та узагальнені заходи щодо охорони та збереження історико-архітектурної спадщини. Ці заходи спрямовані на підвищення цінності збереженої історичної забудови й ознайомлення широкого кола громадськості з частково збереженими елементами історико-архітектурного середовища.

Перша програма передбачає розкриття та експонування збереженої автентичної субстанції. Вона має на меті проведення комплексу заходів (Рис. 1), покликаних розкрити збережену автентичну субстанцію, по-перше, пам'яток архітектури та цінної забудови (історичних конструкцій, інтер'єрів, елементів оздоблення) і, по-друге, автентичну субстанцію підземного рівня (методом археологічних розкопок) цінних елементів розпланувальної структури та подальше їх експонування: фрагментів втраченого житлового кварталу єврейської общини на площі Ринок; втраченого житлового кварталу на площі Шептицького; підвалин колишньої Галицької брами (XVIII ст.); оборонних конструкцій при в'їзній брамі до колишнього палацу Потоцьких; підвалин споруд колишнього Тринітарського монастиря. Третій напрямок цієї програми передбачає експонування збережених у видозміненому вигляді елементів історичного середовища. Це стосується, зокрема фрагментів оборонних фортифікацій XVII – XVIII ст. вздовж вул. Вальної, біля колишньої резиденції Потоцьких, а також між вулицею Новгородською та Художнім музеєм (впорядкування та розчищення автентичної земляної конструкції бастионів і фрагментарне відновлення зовнішнього облицювання цегляною кладкою).

Друга програма стосується ознакування та музеєфікації об'єктів історико-культурної спадщини міста. Вона спрямована, з одного боку, на ознакування втрачених елементів історичної розпланувальної структури за допомогою знаків-символів (це стосується колишньої Галицької брами з

XVIII ст., колишньої Тисменецької брами з XVIII ст., колишньої Вірменської фіртки, споруди колишнього арсеналу з XVIII ст. на вул. Дністровська й двох втрачених споруд синагог із XVIII ст.); з використанням засобів світлової архітектури (унікальної фортифікаційної системи XVIII ст. по всьому її колишньому контуру); за допомогою створення світлового контуру з вуличних вбудованих світильників втраченої квартальної забудови на території історичного ядра міста; за допомогою світлових програмованих фонтанів – контурів втраченої житлової забудови XVII – XVIII ст. на центральних площах у м. Івано-Франківську. Музеєфікація існуючих (нововиявлених) елементів історичної розпланувальної структури передбачає, по-перше, пристосування споруд колишнього палацу Потоцьких й історичної будівлі № 14 на вулиці Галицькій під музейно-виставкову функцію і використання історичних будівель № 8, 7, 6, 5 на вулиці Ринок для створення музейного кварталу; по-друге, відтворення втрачених елементів історичної розпланувальної структури, зокрема, фрагментів житлових кварталів на розі вулиць Дністровська – Базарна і на розі вулиць Галицька – вул. Ринок (використовуючи іконографічні, картографічні зображення та історичні креслення), а також первісного історичного житлового будинку по вул. Шеремети 2а; по-третє, трасування втрачених елементів, що стосується фрагментів бастионних фортифікацій XVII – XVIII ст. на вул. Вальної, бастионних фортифікацій XVII – XVIII ст. на вул. 2000 Різдва Христового (подаючи умовні габарити історичних конструкцій) і бастионних фортифікацій XVII – XVIII ст. на площі Міцкевича (подаючи дійсні габарити історичних конструкцій).

Третя програма зацентована на заміні існуючих функцій історичної забудови. Вона має два напрямки: пристосування під сучасну функцію і відновлення історичної функції. Перша передбачає винесення торгової функції й заміну її на більш відповідну (рекреаційну, відпочинкову) із кварталу, обмеженого вулицями Базарна – Дністровська – Галицька – Станіславівська (пропонуємо поділити квартал і влаштувати на території колишньої історичної торговиці символічний сувенірний ринок, а на іншій частині кварталу – рекреаційно-відпочинковий простір) і надання музейної функції споруді колишнього солодового цеху пивзаводу на вул. Новгородській.

Відновлення історичної функції стосується художнього музею (колишньому Парафіяльному костелу) і передбачає повернення йому первісного сакрального статусу.

Четверта програма охоплює комплексну реконструкцію й модернізацію історичних архітектурних ансамблів. Вона (Рис. 1) передбачає п'ять напрямків розгортання. Перший спрямований на відтворення історичної парцеляції шляхом реконструкції фасадів споруд на вул. Шеремети (арс-дім) і на Лесі Українки № 4 (опираючись на іконографічні зображення, картографічні та історичні описи). Другий напрямок цієї програми має на меті проведення заходів щодо комплексної модернізації (санації) і впорядкування середовища. Це стосується забудови частини кварталу, обмеженого вулицями Новгородська – Низова (прийняття комплексного рішення по забудові, благоустрою, пішохідних зв'язках, – скажімо, створення торгово-виставкового пасажу).

Наступне – регулювання поверховості сучасної дисгармонійної забудови на території історичного ядра міста: зменшення поверховості будинків на 1, 2 поверхи на вулиці Галицькій (відрізок від вулиці Дністровської до площі Ринок) і на вулиці Вітовського №18а на 2 – шляхом реконструкції цих будинків. З цими заходами тісно пов'язана реконструкція (опираючись на іконографічні, описові матеріалу, фотофіксацію втрачених споруд) дисгармонійних новобудов, зокрема немасштабного, невідповідного з огляду на поверхність, будинку № 4 на вулиці Ринок і дисгармонійної новобудови № 2а на вулиці Шеремети.

І остання складова цієї програми – консервація, реставрація збережених елементів. Вона передбачає проведення відповідних робіт стосовно цінної історичної забудови, усіх споруд колишнього палацу Потоцьких (XVIII ст.), споруд колишнього солодового цеху (XVIII ст.) на вул. Новгородській, споруд і території колишнього Тринітарського монастиря (вул. Старозамкова), а також історичного житлового будинку на вул. Бельведерській №4 (аварійний стан будинку).

Реалізація запропонованих пам'ятко-охоронних заходів та програм дозволить, по-перше, дослідити існуючий технічний стан історичних цінних будівель та споруд, а згодом усунути негативні фактори, що спричиняють руйнування будівель; по-друге, зберегти унікальне історико-архітектурне середовище міста й пристосувати його до сучасних потреб суспільства; по-третє, підвищити цінність збережених історичних споруд та комплексів шляхом активного їх залучення до громадського життя міста (культурно-громадських заходів); і по-четверте, активізувати розвиток туризму, зокрема міжнародного, як одного з основних джерел надходження коштів для потреб міста.

Проведення запропонованих програм заходів щодо охорони та збереження історичного ядра міста дасть можливість підсилити значення історико-архітектурної спадщини в сучасному міському середовищі, донести до широкого кола жителів та гостей міста історичні аспекти розвитку міста, а також знизить можливість неналежного ставлення до пам'яток архітектури та історії. Підкріплена необхідним охоронним законодавством пропонується стратегія регенерації середовища історичного містобудівного комплексу може стати відправним пунктом у довготривалому процесі раціональної організації співіснування історичного та сучасного середовища міста.

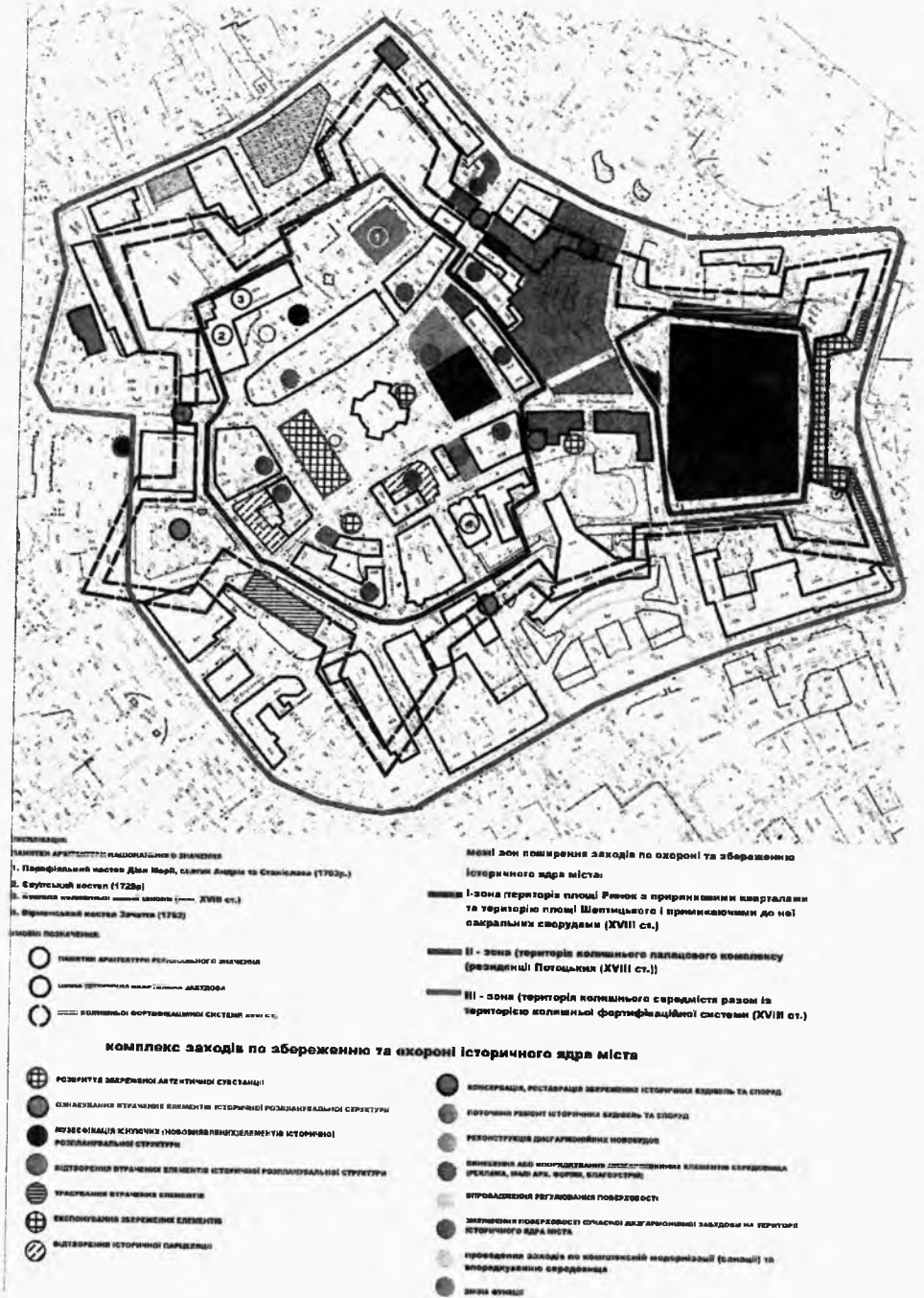

Рис 1.Схема впровадження заходів по збереженню та охороні історичного ядра міста Івано-Франківська (Станіславова).

Література

1. Бевз. М. Завдання збереження культурної спадщини та методика містобудівного проектування в історичних містах / М. Бевз // Досвід та перспективи розв. міст України / Укр. держ. н.-д. ін-т проектув. міст

- “Діпромісто”, Київ. нац. ун-т буд-ва і арх. – К., 2004. – Вип. 7: Проект.-планув. аспекти містобудування. – С. 78–89.
2. Baracz S. Pamiętnik miasta Stanislawowa. – Lwow, 1858. – 191 s.
  3. Вісник № 17: Офіційне видання Івано-Франківської обл. ради та Івано-Франківської обл. адміністрації. – Жовтень. – 1999. С. 1–12.
  4. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська. Ч. 1. / Володимир Грабовецький // – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – 301 с.
  5. Лукомська З. Збереження та пристосування елементів історико-архітектурної спадщини (На прикладі історичного центру м. Івано-Франківська) / Лукомська Зоряна // – Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Святогірськ, 25–27 травня 2005 р. – Слов’янськ, 2005. – С. 84 – 89.
  6. Лукомська З. Новий погляд на історико – урбаністичний портрет міста Івано-Франківськ / Лукомська Зоряна // – Збірник “Перспективні напрямки проектування житлових та громадських будівель. Спецвипуск. Сучасні тенденції в архітектурі та будівництві”. – Київ. ЗНДІЕП. – 2003. – С. 151. – 155.
  7. Лукомська З. Оборонна система міста Івано-Франківська. Існуючий стан / Лукомська Зоряна // “Проблеми теорії і історії архітектури України”. – Сборник научных трудов ОГАСА: Архитектурное наследие. – Одесса, 2005. – Выпуск 6. – С. 75–79.

The article presents the way of solution such problem as preserving architectural and urban heritage of the historical city core by developing regeneration strategies of the historic environment and by the implementation of specific programs for the protection and conservation of historical urban complex.

Key words: *regeneration, program for protection and preservation of historical and architectural heritage, valuable historical environment, modernization of architectural complexes.*

В статті пропонується рішення проблеми збереження архітектурно-градостроительного наследия исторического ядра Івано-Франківська путем разработки стратегии регенерации исторической среды и внедрения конкретных программ по охране и сохранению исторического градостроительного комплекса.

Ключевые слова: *регенерация, программы охраны и сохранения историко-архитектурного наследия, ценная историческая среда, модернизация архитектурных комплексов.*

УДК 792.8 (075.8)
ББК 85.327 (4 Укр.)

Богдан Стасько

ХОРЕОГРАФІЧНА КУЛЬТУРА БЕРЕЗІВЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ РОМАНА ГАРАСИМЧУКА

У статті розглянуто дослідження хореографічної культури Гуцульщини етнографом, фольклористом, етнохореологом Романом Гарасимчуком та проаналізовано його внесок у вивчення автентичних танців Березівщини Косівського району.

Ключові слова: *фольклор, автентика, хореографічна культура, гуцульський танець.*

Хореографічне мистецтво – важлива сфера народної культури, що займає в ній одне з чільних місць. На думку фахівця, саме воно належить до найвідоміших духовних витворів, корені якого містяться в зворушливо-емоційних проявах і свідчать про неабияку етичну і естетичну цінність. Будучи грою чи забавою, танець є водночас етнічною характеристикою певного народу й одним із критеріїв, який спонукає до з’ясування етнографічних питань. Органічним компонентом хореографічної культури українців є гуцульські танці.

Мета нашої статті – проаналізувати внесок Романа Гарасимчука в дослідження хореографічного мистецтва Гуцульщини, розглянути автентичні танці, які побутували на теренах Березівщини на початку ХХ століття.

Тривалий час не було спеціальних праць про танці гуцулів, а скупа інформація про них була розпорошена в різних виданнях і не містила істотних характеристик цих танців, їх типів, відмінностей, внаслідок чого й виникло багато неясностей і протиріч.

Перші відомості про гуцульські танці можна поділити на дві групи. Першу становлять праці, які мають лексично-графічний характер, тобто містять лише назви танців без будь-якого їх опису. Це енциклопедії й словники Ф. Брокгауза, А. Ефрона, Б. Грінченка, Ж. Глогера, А. Кремлера. Серед наукових досліджень такого типу помітне місце займають такі праці: Гошовські М. Історичні пошуки про танці так антично-поганські як однозначно соціально-побутові з погляду символічних значень. – Варшава, 1869; Головацький Я. Народні танці Галицької і Угорської Русі. – Москва, 1878; Клошнік Ж. Снятинщина. – Львів, 1907; Витвицький С. Гуцули. – Краків, 1876; Гнатюк В. Причини до пізнання Гуцульщини // Записи НТ ім. Шевченка. – Т. XXIV. – Львів, 1917 та ін.

Другу групу становлять ті повідомлення і праці, в яких подано опис побутових танців гуцулів, а саме: Кольберг О. Покуття. – Т.3. – Краків, 1888; Колцуняк Н. Весілля в Ковалівці. Етнографічні записи. – Львів, 1878; Вайгель Л. Про гуцулів: Замальовка етнографічна. – Краків 1887; Шухевич В. Матеріали до української етнографії. Т. II, IV, V, VII. – Львів, 1899, 1901, 1902, 1904.

Із проблемою гуцульського танцю найтісніше поєднані ритмо-мелодичні особливості коломийки. Серед досліджень коломийкового вірша варто виділити дві праці: Франко І. До історії розміру

коломицького. – К. 1914; Гнатюк В. Коломицьки // Етнографічний збірник НТ ім. Шевченка. Т. XVII. – Львів, 1905. Будову гуцульських танцювальних мелодій прослідковував філарет Колесса у праці «Ритміка українських народних пісень».

Аналіз цих видань свідчить про те, що відомостей про гуцульські танці обмаль. Тому не дивно, що на початку ХХ століття зростає зацікавленість життям гуцулів. Досліджується їх матеріальна культура [2], полонинське господарство [7], календарні народні звичаї та обряди [5], художні народні промисли [4], різні види мистецтва. В тридцятих роках гуцульську музику вивчали М. Мерчинський і М. Кондрацький, а танці – знаний український етнохореолог і фольклорист Роман Гарасимчук.

У 1931р. Роман Гарасимчук розпочинає власні дослідження танців, що існували на теренах Гуцульщини. Перший період його науково-дослідницької діяльності тривав від 19 квітня до 15 червня 1931 року, а другий – з 12 лютого до 7 червня 1933 року. Грунтовна праця «Танце Нисculskie», написана на основі зібраного матеріалу, була видана у 1939 році й відразу ж здобула визнання громадськості.

Зібраний матеріал автор поділив на дві групи. Першу становлять записи власних спостережень, фотографії, фільми. Фільмування здійснювалось за порадами професора Ф. Поспішила, який у своєму рефераті «Танець розбійницький на Підгаллю і його місце серед войовничих танців у слов'ян взагалі і між басків на Піренейях», виголошеному на II з'їзді слов'янських географів і етнографів у Кальнці в 1972 році, постійно наголошував на значенні фільму для опрацювання народних танців. Другу групу становлять танці, записані на основі почутого і побаченого від конкретних місцевих жителів (в дослідженні автор вказує їх прізвища і місце проживання [3, 6]).

До складання опису танців прислужилися не тільки танцювальні забави, а й обряди, в яких танець займає чільне місце. Важливими стали й сольні покази окремих гуцулів та гуцулок і записи народної музики, яку виконували місцеві музиканти.

Як зазначив Роман Гарасимчук, танець можна розглядати з різних боків: обрядової специфіки, естетичної вартості, психологічних чинників, суспільного значення. Однак найважливішим при дослідженні танцювальної культури є хореографічні особливості й пов'язані з ними форми танцю.

З огляду на це Роман Гарасимчук поділив гуцульські танці на дві групи. До першої належать ті, які в тривалості виконання побудовані на повторенні того самого ж просторового руху. Їх запис автор подав у вигляді шеренги А + А + А і т.ін. Ці танці він називає простими, або ізоморфними.

До другої групи дослідник зарахував танці, які з'явилися внаслідок поєднання декількох рухів, що відрізняються за структурною побудовою. Звичайно, і в них повторюються деякі його частини, оскільки сам психологічний характер людини спонукає до повторення уже засвоєного. При цьому неабияку роль відіграє потяг до симетрії. Цей вид танців Роман Гарасимчук назвав складеними, тобто такими, що складається з різних танцювальних рухів (2-х, 3-х і більше). В одному випадку ці рухи можуть бути добре поєднані між собою, а в іншому таке поєднання примітивне.

Проте траплялося, що в процесі еволюції в простий танець вводиться інший додатковий елемент (іноді два або навіть більше), і він ставав складним, втративши свою першооснову. Іншим разом складний танець втрачав деякі фігурні побудови, набував примітивної форми і ставав простим танцем.

Відтак виникає питання, що таке складові частини танцювальної форми і які критерії враховуються при їх встановленні.

З хореографічного погляду, зазначає Роман Гарасимчук, береться до уваги масове згрупування, а також рухово-часові чинники. Масове згрупування виділяє у формі танцю ті структурні елементи, для виконання яких потрібно більше ніж один виконавець. На цьому побудована більшість танцювальних фігур [6, 12]. Рухово-часові чинники становлять менші структурні утворення, що містяться в фігурах. Мова йде перш за все про танцювальні кроки, виконання яких залежить від позиції ніг та положення різних частин тіла. Саме зміна в них залежить від того, які почуття і емоції викликають музично-танцювальні мелодії.

Метричні компоненти сприяють об'єднанню акцентованих і неакцентованих утворень у групи, які називають тактами. Усередині такту мають значення також ритмічні чинники, які є вирішальними у взаємозв'язку тривалостей окремих ритмічно-часових утворень.

Метро-ритмічні критерії враховуються не тільки при розгляді самих танцювальних мелодій, й танцювальних кроків. Кожен із них володіє конкретними хореографічними й метро-ритмічними ознаками, які необхідно розглядати в єдності, тому що тільки через пізнання обох аспектів (музичної і хореографічної) можна детально пізнати особливості танцювального кроку [3, 8].

Танцювальний крок, як окрема структурна одиниця заповнює щонайменше один такт, проте і в цьому випадку бувають певні відхилення. Елементи, які виходять поза межі одного такту, є тимчасовою проміжною фазою між окремими танцювальними кроками і всією фігурою. Метро-ритмічна складова є важливою з тої причини, що вона дає змогу провести класифікацію танців. З огляду на це, наголошував Роман Гарасимчук, гуцульські танці поділяють на коломицькові, козакові і мішані (коломицьково-козацькові) тощо [6, 12].

Для проведення повноцінного дослідження Р. Гарасимчук поділив Гуцульщину на окремі райони, виготовивши карту кожного з них, із зазначенням населених пунктів і пізніше умовно позначав танці, які побутують у них. Зауважимо, що одні і ті самі танці він записував у різних населених пунктах, давав характеристики танцювальних фігур, порівнював характер і манери їх виконання та музичну розкладку.

Особливу вагу дослідник приділив Верховинському і Косівському районам, де було записано найбільше автентичних гуцульських танців. Щодо Косівського району, то чи не найбільше танців було записано на Березівщині. Як свідчить таблиця про стан кількості танців, записаних у цьому регіоні, то їх показник сягає 9 [6, 257]. У записі танців, зазначав Роман Гарасимчук, чималу допомогу надав житель цієї місцевості Василь Генік [6, 277].

Одним із найпопулярніших танців, що виконувався на Березівщині в 30-х роках ХХ століття, була *Коломицька*. На той час існували різні типи гуцульської коломицьки – танцювання, в першій частині якого основним

структурним елементом є коло, а в другій – танцювання парами. Останній поширений власне на Березівщині і належить до новішого виду коломийкових танців, в якому відбувалася вільна імпровізація – від колової системи до пар.

На увагу в цьому танці заслуговує основний коломийковий крок *висока*, що є характерним для новіших танцювальних кроків на Гуцульщині. Крім нього тут можуть поєднуватися ще три кроки: *тропот*, *переплетінка* (перехрещування ніг) і *гайдук* (викидання ніг). Ці кроки ввійшли в Березівську *Коломийку* пізніше і їх виконання носить суто індивідуальний характер.

Ще одним типом чоловічим танцем, що побутував у цей час на Березівщині, була *Купка*. Назва танцю вказує на його конструктивну основу і невелику кількість виконавців.

Формальна хореографічна конструкція *купки* є двочастинна. Для першої характерним є елемент замкнутого кола, в якому виконавці, тримаючись за плечі, рухаються кроком *рівна* і *крутитись*, а для другої – одноосібного розірваного кола, де виконується крок – *тропот*.

Формальна будова *купки* має таку схему:

$K(\text{рівна, крутитись}) + K(\text{кропот})$ [6, 51].

Коломийковий танець *Машинерія* теж є чоловічим танцем, на конструкцію якого мав великий вплив *Козак*. Своїй назві він завдячує техніці виконання кроків у швидкому темпі коломийкової мелодії. Хореографічна конструкція *Машинерії* опирається на три кроки. Один із них – звичайний крок коломийки з глибоким замахом ніг при русі і високими стрибками. У другому кроці спостерігається поєднання випадку вбік і кроку *гайдук*. Різновид цього кроку танцюють на пальцях або п'ятах. При виконанні на п'ятах корпус дещо відхиляється назад. Рух цей здебільшого виконується в парах, де танцюристи тримаються за хусточки або за долоні і при цьому здійснюють рух колом то вправо, то вліво.

Найдавніший козацький танець на Березівщині – *Козак*, назва якого поширена по всій Гуцульщині, проте в деяких місцевостях зустрічається назва *козачок*. Виділяється три типи його виконання: а) танцювання парами; б) танцювання шеренгою; в) танцювання колом.

На Березівщині Роман Гарасимчук спостерігав найпростіший варіант – танцювання парами, не тримаючись один одного (одноосібно). При цьому пари в танці рухаються по колу за *сонцем*, виконуючи кроки *гайдук*, *козачок*, *тропот*, *мережка*, *ножички* в дуже швидкому темпі й розмашисто (іноді танцюристи тримаються за руки вище ліктя, через що *козак* набуває структурної форми:

$P+P(h)$ –

де P – танцювання парами; $P(h)$ – крок *голубки* в парі.

До чоловічих танців, які виконувалися на Гуцульщині до першої половини XIX століття належав також *Джуман*. Побутував він на Березівщині і в Жаб'є – Ільці. У 30-ті роки, зазначає Роман Гарасимчук, він майже абсолютно був забутий, також детально відтворити його практично було неможливо. Від старожителів Березівщини вчений дізнався, що танцювали його чоловіки в колі, використовуючи крок *сідати гайдука* при одночасному виконанні всіма танцюристами. Подекуди цей танець називали *Чумак*. Пов'язано це з тим, що в деяких місцевостях існували соляні копальні й видобуту сіль розвозила

спеціальна група – чумаки (джумани), які здебільшого й виконували цей танець [6, 99].

Одним із коломийково-козацьких танців, що походить із Бані Березової, є *Баненка*, в якій спостерігаємо повну нівеляцію формальної конструкції з погляду хореографічної структури. Для хореографічної конструкції головне значення мають кроки *тропот* і *крутись*. Водночас елементом формальної будови *Баненки* є пара з характерним триманням рук осіб, що стоять навпроти себе [6, 169].

Головним у гуцулів з-поміж коломийково-козацьких танців є *Гуцулка*. Класичну *Гуцулку* уявити собі дуже важко, оскільки вона не має єдиної форми і зустрічається в дуже простому, або ж надмірно ускладненому варіанті. Попри загально прийнятту назву *Гуцулка*, його називали також *старовіцький данець*, що свідчить про давнє його походження. Окрім цього зустрічаються ще такі номінації: *простий данець*, *круглий данець*, *кругла, наш данець* тощо.

Головною архітектонічною формою *Гуцулки* є коло. Здебільшого це стосується старих форм танцю, які мають трикомпонентну будову. Перша її частина складається зі вступу до танцю – інтродукції, який гуцули називають *розводити данець*. У вступі беруть участь тільки чоловіки, які танцюють, утворивши коло, через деякий час запрошують до танцю жінок. Властиво, це є перша частина *Гуцулки* (танець чоловіків і жінок), яку виконують у повільному темпі кроками *рівна*, *тропот*, *крутитись*, а іноді ще *гайдук*.

У другій частині темп *Гуцулки* прискорюється і виконується крок *до гори* (висока). Крок *гайдук* виконують чоловіки з примовлянням або без нього.

Різновид цього кроку зустрічається в місцевостях Верхній Березів і Нижній Березів, де під час його виконання чоловіки присідають на обидві ноги з подальшим підняттям на рівні ноги і виправленням корпусу. Здебільшого цей крок застосовують тоді, коли необхідно змінити напрям руху кола на протилежний.

В еволюції *Гуцулки* суттєву роль відіграли три головні типи структурних елементів:

- 1) повністю коловий;
- 2) у якому коло зникає в деяких частинах танцю;
- 3) неколовий (танцювання парами).

Відтак *Гуцулка* пройшла еволюцію від колової системи до танцювання парами. На Березівщині вона має таку структурну форму: $K+(p+k_2)$ – де K – танцювання в колі; p – танцювання парами; k_2 – структурна одиниця *горішок*, яка складається з трьох осіб – двох жінок і чоловіка або двох чоловіків і жінки. Коло, як головний структурний елемент *Гуцулки*, на думку Романа Гарасимчука, почало зникати вже на переломі XIX-XX століть [6, 118-138].

Найбільш розповсюдженим на території Гуцульщини чоловічим танцем з румунськими елементами є *Аркан*.

За однією з версій, він був занесений ремісниками, які перебували на роботах в Румунії, а також тими, хто проходив військову службу в стаціонарних полках на Буковині. Водночас гуцули вважають *Аркан* танцем опришків. Із деяких свідчень випливає, що його танцюють віднедавна. Цьому суперечать давніші джерела, а також відомості,

отримані Романом Гарасимчуком від старожилів. Згідно з ними *Аркан* танцювали віддавна. Дослідник спробував пояснити цю очевидну суперечність.

Зникнення цього танцю, який виконували в повільному темпі, було спровоковано збільшенням швидкості темпу коломийкових і коломийко-козачкових танців, а також відсутністю в домах чоловіків під час Першої світової війни. Згодом появляється більш сконсолідована форма *Аркана*, яка виникла через покращення життєвих стосунків (лісові роботи) на початку ХХ ст. [6, 205]. Назва його залежить від місцевості: Аркан, Арган, Орган тощо.

Основний крок *Аркана* виконують протягом усього танцю завжди з правої ноги вправо і – залежно від способу його виконання – на пальцях (тихо) чи на цілій стопі (голосно), згідно пристосованих для цього команд.

Щоб виконувати крок на пальцях, у Березові подається команда *батько спить*, а голосно і сильно цей крок виконується на команду *а збудім*. Для ритмічного регулювання кроку ведучий подає команду *охота*. Серед команд, які властиві для Березова, трапляється також *а пішов* (для відновлення попереднього танцювального руху), *а що буде, добре знай* (перед виконанням нового танцювального кроку), *раз прибий, два прибий, три прибий* і т. ін. (для одно-, дво-, триразового сильного вдаряння правою ногою в землю). Для повторення танцювального кроку подають команду *три міняй*, а дня низького присідання – *раз сідай* (присісти один раз), *два сідай* (присісти два рази) і т. ін.

Роман Гарасимчук за допомогою символів подає структурну конструкцію березівського *Аркану* в такому вигляді:

$K+в+2в+3в+4в+2в_3+S+i+itr+j+s+2в_3+2j+3j+2s+3j2s+i^n+d^o+d$ [6, 223], де K – замкнуте коло; $2в$ – крок *два прибий*; $3в$ – крок *три прибий*; $2в_3$ – крок *два великі, три малі*; S – фігура *зірниця*; i – крок *підківка*; itr – крок *підківка з тропачком*; j – крок *міняй*; i^n – *підківка безконечна*; d^o – *батько спить*; d – *батько встав*.

Особливе положення в танці *Аркан* займає особа ведучого, який є зазвичай добрим танцюристом. Він завжди займає місце з правого краю півкола, танцює з товаришами, утворюючи коло. Трапляється також формальне утворення кола, всередині якого стоїть ведучий і подає відповідні команди.

Форма танцю *Аркан* не має цілісної будови на території Гуцульщини, оскільки зустрічаються два роди цього танцю. У першому основним структурним елементом є півколо, в другому – коло. Перший – дещо давніший, генетично спільний з румунським танцем з такою ж назвою. Коло є новішим формальним елементом, що витіснив півколову конструкцію. Внаслідок цього змінився і спосіб тримання за плечі до тримання за руки.

Набагато більше здиференціювання серед танців коломийко-козачкових виявляє *Березунка*, яка походить з місцевості Березів, і поширилася на інші населені пункти Гуцульщини (Жаб'є-Ільці, Жаб'є-Кривополе, Ворохта, Микуличин), зазнавши тут деяких змін.

У цьому танці помітні чужі впливи вже в самих командах під час танцювання, які подаються німецькою мовою і дещо переключені гуцулами. Найбільш простий тип цього танцю в Жаб'ю-Кривополі, де він опирається на систему одного замкнутого кола. Серед танцювальних

кроків тут використовують *рівна*, *тропот* і *крутитись*. Зміна напрямку руху кола здійснюється під команду *кертай*. У Жаб'ю-Ільці конструкція танцю більш складна – двочастинна.

В першій його частині – незамкнене коло, складене з окремих пар, або два незамкнених кола, з яких внутрішнє утворюють чоловіки, а зовнішнє – жінки. При цьому другому способі якийсь час групи рухаються колом кроком *рівна*, а коли танцюристи опиняються біля своїх партнерок, у парі обкручуються один раз, повертаються на свої місця, а далі кола рухаються в протилежному напрямку. Перед початком другої частини подається команда *анцель абфален*, партнери розвертаються в одному напрямку, партнер іде за партнершею, поклавши руки на її плечі, а партнерша кладе руки на плечі свого попередника.

Внаслідок такого положення рук утворюється одне замкнуте коло. Зміна напрямку руху цього кола здійснюється також за командою *кертай*. Ці німецькі команди в *Березунці* занесли рекрути, які служили в австрійському війську. Проте на Гуцульщині це було зустрінуто без ентузіазму, і березуни внаслідок свого консерватизму постійно наголошують на чужих для них рисах цього танцю, що виявляється в пісні, яку співають під час його виконання:

Бодай тебе березуне татари забрали,

Щоб мені *Березунку* за прости біг дали. [6, 147].

Інший різновид *Березунки* зустрічається у Ворохті і в Микуличині. Тут цей танець є одночастинним, причому виконують його парами в незамкненому колі. Характерна риса, яка вирізняє цей тип *Березунки* від попередніх, є танцювання перед музикантами *на вигоду*. У Ворохті додаються два нових кроки – *коломийковий* і *козачок*, а в Микуличині ще і *гайдук*.

Для з'ясування походження і одночасного визначення шляхів розселення танцювальних форм на Гуцульщині велике значення для Романа Гарасимчука мали відомості, отримані безпосередньо від жителів різних місцевостей: звідки і як потрапив сюди той чи інший танець. Особливо це стосувалося новіших танцювальних форм, що не скажеш про більш давні танці, оскільки такі відомості про них майже не збереглися.

Зібрані матеріали дозволили Романові Гарасимчуку висвітити низку відомостей про гуцульські танці загалом і танці з Березівщини зокрема, їх рухові особливості, метрику і ритміку.

Література

1. Арсенич П. Етнографическое изучение Гуцульщины народными учителями (1900-1917) / П. Арсенич // Карпатский сборник – М., 1976. – С.143-146.
2. Онищук А. З народного життя гуцулів: Останки первісної культури у гуцулів: матеріали до української етнології / А.Онищук – Львів, 1912. Т. 18 – С. 1-201.
3. Стасько Б. Роман Гарасимчук та його автентичні «Танці гуцульські»: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Стасько Б. – Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2010. – 284 с.
4. Bunda T. Artystyczny przemyśl domowy na Huculach/ T/ Bunda // Głos Rokucia. – Kosow. 1925. – N 5, 6, 8.

5. Gajek J. Huculskie obrzedy rodzinne I doroczne / J. Gajek // Teatr Ludowy. – 1929. – № 12. – С. 229-234.
6. Harasymczuk R. Tance Huculskie. / R. Harasymczuk. – lwow, 1938. – 302с.
7. Harasymczuk R., Tabor W. Etnografii polonin huculskich / R. Harasymczuk, W Tabor. – Lwow, 1938.

In the article the research of choreografic culuture of Huculshchyna is reviewed by ethnographer, folklorist, ethnographer, ethnochoreographer Roman Harasymchuk and his coutribution to the study of authentic dances of the Berezivshchuna in Kosivskyi regions is analyzed.

Key words: *folklore, authentic, choreohrafc culture, hutsul dance.*

В статъе рассматривается исследование хореографической культуры Гуцульщины этнографом, фольклористом, этнохореологом Романом Гарасимчуком и проанализирован его вклад в изучение автентических танцев Березивицины Косовского района.

Ключевие слова: *фольклор, автентика, хореографическая культура, гуцульский танец.*

УДК 904:391.7 – 032.42 (477.83 – 21)

ББК 63.3 (4 УКР) 4+79.18

Олена Білик

ПОГАНСЬКІ МОТИВИ В ГАЛИЦЬКОМУ ЮВЕЛІРНОМУ МИСТЕЦТВІ XII СТ.

У статті проаналізовано срібні жіночі прикраси, виконані в техніці черні, що походять з території Галицької Русі. Вони засвідчують високий рівень мистецької культури міст Галицького князівства. Ці пам'ятки, що належали представникам тогочасної еліти, підтверджують широкі культурні зв'язки як між містами Галицько – Волинських земель, так і в широкому європейському контексті. Водночас вони ілюструють прихильність певної частини еліти до сюжетів старого язичницького мистецтва, які впилися в систему християнської культури.

Ключові слова: *браслет, Галич, Галицька Русь, галицька школа ювелірного мистецтва, дерево життя, срібло, чернь.*

Археологічні матеріали, нагромаджені з території Галицько – Волинської Русі, демонструють класичний загальноруський комплекс срібних прикрас, що сформувався до середини XII століття і був характерним для знатної городянки другої половини XII – першої половини XIII століття. До нього входили багато ювелірних виробів, виготовлених у техніці черні. Завданням нашої статті є спроба показати місце галицької школи художнього ремесла в історії декоративно-прикладного мистецтва Давньої Русі, а також розкрити культурну та релігійно – ідеологічну орієнтацію представників панівних верств тогочасного суспільства, зокрема їхню прихильність і толерантність до мотивів та сюжетів старого язичницького мистецтва.

Браслетами-наручними називаються такі давньоруські прикраси, які складаються із двох стулук, що кріпляться за допомогою штирів, вставлених у спеціальні шарніри. Частіше виготовлялися великі обручі із широкої пластини срібла, рідше – менші браслети. На кожній із стулук містяться тиснені сцени із зображеннями людей, тварин і рослинних пагінців. Орнаментальне поле на браслетах обрамлювали валиком подібно до скані, а зображення створювали на черненому полі.

Давньоруські ювеліри освоїли виробництво обручів приблизно на межі X – XI століття. Дещо пізніше, очевидно, в другій половині XII століття, галицькі майстри запозичили в своїх київських, володимирських і чернігівських учителів основні способи виготовлення декоративних пластин (виколотка, тиснення, литво), хоча за формою і конструкцією вони обрали тільки одноярусний варіант.

Браслети – наручні, знайдені на території Галицької землі, мають на кожній стулці по троє клейм із трикутним верхом, що нагадують кіот, або ж їх увінчує овально – аркове завершення, подібне до конструктивних деталей давньоруських храмів. Саме їх академік Борис Рибаків називав «срібним фольклором», пов'язуючи з русаліями – стародавнім слов'янським язичницьким святом, коли в процесі його проведення жінки надівали для виконання ритуальних танців одягу з довгими рукавами. Їх стягували біля зап'ястя широкими браслетами [25, 91 – 116]. Перед танцем

дівчина щоби розпустити довгі рукави святкової сорочки, розстібала і знімала з рук свої «обручі». Браслети входили, – вважає мистецтвознавець Емілія Зарубій, – найбільш ймовірно до складу весільного, особливо цінного строю, тому, насичені оберігаючою символікою та зображеннями, що мали магичний зміст. Народжувальну життєву силу нареченої символізував молодий паросток «дерева життя», а два птаха по боках від дерева – символ шлюбної пари» [14, 29].

Практично всі галицькі твори декоративно-прикладного мистецтва, оздоблені черненими рисунками, були виконані на сріблі. Адже сама чернь – сплав сірчистого срібла – міцно з'єднується з сріблом і дає простір для багатьох художніх пошуків. Чернь найкраще зберігається в заглиблених рисунках, тому створення необхідного ложа для неї досягалась за допомогою гравірування. Внаслідок майстер отримував черневий малюнок на світлому фоні. Другий шлях – чорніння фону із світлим рисунком на ньому – передбачав заглиблення поверхні для черні. В обох цих випадках широко застосовувалося й золочення.

Дослідниця Тетяна Макарова ґрунтовно вивчила технології виготовлення срібних прикрас із черню, що застосовувалися в княжу добу. Першою стадією в складному процесі виробництва було виготовлення самого предмету, який належало прикрасити черню. Вкрай рідко для цього застосовувалося литво. Тільки наконечники витих срібних браслетів і деякі перстні з черневим декоруванням були литими, як, наприклад, зі скарбу, знайденого в с. Городище Хмельницької області [30, 95].

Зазвичай чернечі вироби виготовлялися із тонкого листа срібла. Тиснення на матриці найбільше сприяло масовому випуску продукції. Матриці, литі з мідних сплавів, мали випуклу зовнішню поверхню і плоску внутрішню. На таку матрицю накладали срібну пластину й били молотком по свинцевій прокладці до тих пір, доки контури рисунка на ньому не відтиснуться. Давньоруські майстри застосовували різноманітні штихелі, які відрізнялися один від одного робочою частиною різців. Серед найбільш поширених слідів гравіювання на черневих прикрасах Русі були зигзаг, зубчастий орнамент, рисунок, завданий немовби пунктирною лінією і пряма або ж коса сітка. Завершальним етапом роботи над прикрасою з черню і гравірування було безпосереднє чорніння [18, 7 – 13].

Окремі розділи із Записок про різні ремесла середньовічного вченого Теофіла Пресвітера, які відносяться до XI – XII століття, дають детальний опис рецептів і весь процес виготовлення черні. Перечислюючи країни, що прославилися тими чи іншими мистецтвами, технолог з німецького міста Падеборн, на одне з перших місць ставить Русь, відому в Європі своїми емальми та виробами із срібла з черню [26, 29 – 30].

Висвітлення діяльності галицької школи ювелірного ремесла було започатковане в наукових працях російського історика та археолога Бориса Рибаківа. Зокрема, ще в 1951 році, вчений констатував: «У Галицькому князівстві, раніше, ніж в інших областях, почали застосовувати контурну чернь. І все ж, не зважаючи на деякі регіональні відмінності, що є сповна закономірними в епоху феодальної роздробленості, і цей розділ прикладного мистецтва можна розглядати як частину загальноруської культури XII – XIII століття» [24, 427]. Дослідник включив до галицької групи прикрас з черню два широкі пластинчасті обручі і деякі колти. Перший браслет – наручень був

знайдений в складі скарбу першої половини XIV століття в с. Демидів на Львівщині. У науковій літературі знахідка отримала ще назву «Молотівський скарб» [11, 1 – 6; 12, 3 – 4].

На його шести арках з колонками і капітельками вміщено гравіровані малюнки. На одній стулці в бокових арках зображено двох різних птахів з розкинутими крилами, а в центральній – тризубець, який нагадує радше досить складну розетку з розквітливими кінцями. Середня частина другої половини має рисунок людини в гостроверхій шапці дружинника, котра тримає в правій руці ратище, а в лівій – мисливську здобич з довгим хвостом [10, 392].

Другий срібний браслет було знайдено в середині 30 – х років XX століття в с. Вікторів, що в історичних околицях давнього Галича. Обидві стулки наруччя мають аркоподібне розчленування на три частини, утворене відбитками псевдозерні. В арках поміщені на одній стороні – зображення двох птахів, обернених до плетеного дерева, а на іншій – двоє дерев, ще його оточують [29, 156]. Професор Михайло Фіголь вважав пам'яткою галицького мистецтва також і городищенський срібний браслет, а сучасна дослідниця Рада Михайлова ще й обручі з рослинно – геометричною орнаментациєю з Болохівського скарбу 1970 року [19, 129].

До галицької групи прикрас з черню зараховували російські археологи Володимир Даркевич і Наталія Соболева срібний наручень з Шанчайського скарбу, заритого в XIV – на початку XV століття в передмісті Каунаса в Литві. У процесі його виготовлення разом із технікою тиснення, про що свідчать фальшиві «перлинки» по краях стулок і гофровані шарніри, застосовувалася пайка. За її допомогою кріпилися джгути псевдозернистого дроту, що оточує орнаментальне поле та арки кіотів. На обох стулках повторено сцену з двома птахами в бокових арках і плетеним варіантом дерева [8, 84 – 86].

Мистецтвознавці зараховують до тих, що були виготовлені в сріблярській майстерні княжого Галича, також два браслети зі скарбу, знайденого у Войнешті (Молдавія) поблизу румунського міста Ясси [18, 90]. Вони являють собою локальну групу галицьких обручів – наручнів, споріднених конструктивними і технологічними особливостями виконання. Південно – руські риси знайшли відображення і в декоруванні, де використано чорну емаль – своєрідну репліку на техніку черні. На стулках одного з браслетів, поділених на два квадратних відсіки, зображено дерева і птахи: один – у геральдичній позі з двома зірочками обабіч голови, а інший – у традиційному повороті в профіль. Другий браслет з Войнешті – вузький і прикрашений скромніше. Одну з його стулок займає плетінка, а іншу – паросток з кринами [28, 509 – 510]. Дослідник слов'янського язичництва Борис Рибаків вважав, що горизонтальне розміщення плетінки на браслетах підкреслювало значення земної води, яка мала підживлювати весь рослинний світ. Ця символіка була пов'язана з аграрною магією [27, 700]. Натомість, серцевидна композиція, утворена із переплетень, що завершуються на вістрі крином – паростком, була головним символом флори в галицькому декоративно – прикладному мистецтві.

Ще один із рідкісних варіантів галицьких срібних обручів випадково виявили в 1974 році землекопачі в м. Сокалі на Львівщині. «Широкий срібний браслет – наручень складається з двох стулок, з'єднаних

шарнірами, – описує мистецьку пам'ятку археолог Володимир Петегирич. – Кожна стулка у формі прямокутної пластини має по всій поверхні густу поперечну насічку, що створює враження зерні. Таким же дротом обрамлені три напівкруглі арки на кожній стулці браслета. По всій поверхні кожної стулки, крім арки, добре простежується позолота. В центральній арці розміщене зображення птаха (голуба?), виконане в техніці контурної черні. Деталі і контури рисунка після гравіювання заповнені черню. Фон для зображення залишався срібним, і його обробляли простими або зигзагоподібними насічками. В нижній частині арки, відділеній від зображення птаха горизонтальною лінією, нанесено орнамент у вигляді рослинних паростків. У двох бічних арках вміщено ідентичні зображення «дерева життя», а під ними – рослинний орнамент» [21, 257].

З-поміж усіх аналогічних давньоруських прикрас, виконаних у галицькому центрі художнього ремесла, тільки на сокальському браслеті простежується двоярусна композиція зображень. Крім того, він не має на краях бордюру декору у вигляді випуклих кульок, виготовлених способом тиснення, що імітують зернь. Водночас його художню програму об'єднує зі всіма іншими браслетами галицького походження техніка контурної черні, орнаментальні мотиви у вигляді птахів і рослинних композицій, спосіб поєднання двох половинок браслета з допомогою гофрованих шарнірів, обрамлення арок срібним дротом, що імітують зернь та інші ознаки [1, 255; 2, 10; 3, 42 – 44; 20, 63]. На сокальському, як і на всіх інших браслетах що репрезентують галицьку школу елітарної металопластики, домінує в художній мові ідея плодючості, виражена плетивами рослин та їх корінням. На тих зображеннях, які знаходяться під ногами людей, тварин і птахів у нижньому ярусі наручнів, переплетене коріння дерев і насичені ідеограми води як рослинної сили висловлюють ідею, виражену словесною формулою «матір сира земля» [4, 77 – 78].

Відомо, що срібні колти, які входили до складу скарбу, знайденого в 1842 році в с. Залісся біля Кам'янця – Подільського, також дали підставу історик Борисові Рибаківу поставити питання про наявність у давньому Галичі художнього центру черневої металопластики. Серед жіночих прикрас вражає художньою досконалістю пара колтів, на одному з яких зображено два грифони, а на іншому – дві фантастичні істоти з переплетеними хвостами. Ще на одному колті вигравіроване контурне зображення сирени, заповнене черню [16, 136]. Сирени – це міфічні істоти, верхня половина яких жіноча, а нижня – пташина або риб'яча (останніх іноді ототожнювали з русалками) [6, 475]. У міфології південних слов'ян жіночий персонаж з образами красивої довговолосої дівчини, що має крила, називається вила (самодіва, самовила, юда), в західних слов'ян за багатьма ознаками вона тотожна до богинок [23, 76 – 77].

Свого часу Тетяна Макарова зробила наукове припущення, що в Галицькій землі якийсь час функціонувала майстерня ювеліра срібних справ, який був ознайомлений з черню по гравіюванню, але в доволі примітивних варіантах. До її виробів дослідниця зараховувала колти, що були виявлені під час розкопок в с. Городище (Шепетівський район Хмельницької області). Цю археологічну пам'ятку Михайло Кергер ідентифікував з літописним Ізяславом [15, 39 – 41].

Проаналізувавши всі скарби, знайдені на Ізяславському городищі, археолог Ганна Піскова прийшла до висновку: «Колти, знайдені на городищі, виготовлені місцевими майстрами. На це вказує не лише рівень майстерності їх виготовлення, але й знахідки ювелірних інструментів (щипчики, пінцети, лячки, тиглі, ваги) і серед них найбільш красномовні бронзові матриці для тиснення колтів» [22, 32].

Чимало прикрас, виконаних у техніці черні, хоча й з різним рівнем кваліфікації, свідчить про діяльність цілої низки галицьких ювелірних майстерень. У княжій майстерні Галича найвищого розряду виготовлялися срібні колти, що мають обнизь з кульок, ажурну скану або багатопроменеву оправу. Серед них варто виділити із зображенням грифонів, а центральною віссю є сплетені хвости – композиція близька до зображень на візантійських чашах XII століття. Нещодавно мідну матрицю з таким рельєфним зображенням знайдено під час розкопок княжого Холма [5, 189].

За характером художньої конструкції чернених колтів Тетяна Макарова класифікувала їх на чотири типи. Стародавні жіночі обереги, що входили до скарбу, знайденого в 2013 році біля подільського міста Чорткова, належать до четвертого типу. Вони мають променеву оправу та вставний орнаментований щиток. Кожен промінь оправу обрамлений двома сканованими джгутами з двох сторін і з'єднаний рубленим дротом. Важливою особливістю унікальних ювелірних виробів в Чорткова є центральне художнє зображення, виконане на черневому фоні. З цього приводу Тетяна Макарова зауважувала: «Жодна категорія срібних прикрас з черню не дають переконливої серії виробів як колт цього варіанту. На обох вставках на них повторюється одне і те ж зображення – звір, який стоїть у профіль з піднятою передньою лапою Крила його розпростерті» [18, 62]. На чортківських колтах зображено грифонів. Грифони – найулюбленіший сюжет середньовічного прикладного мистецтва. Їх зображували на тканинах, виробках зі срібла та на кераміці [9, 192 – 193]. Зображення грифонів домінують і на срібних колтах у скарбі, виявленому в с. Трепче (Підкарпатське воєводство, Польща) [17, 141]. На думку Бориса Рибаків, давній грифон в багатьох народів середньовіччя, найімовірніше продовжував відігравати роль могутнього охоронця і покровителя рослинного світу [27, 624].

Галицькі срібні персні належать до найбільш чисельної групи прикрас, виготовлених із застосуванням окремих елементів техніки черні. Від давніх часів їх носили як жінки, так і чоловіки. За формою щитка персні можна поділити на чотири типи: 1) круглі; 2) квадратні; 3) шестикутні; 4) щитки у формі квадрифолія. За характером орнаменту персні кожного із цих типів можна поділити на п'ять підтипів: 1 – з розеткою із кринів; 2 – з розетками геометричного рисунку; 3 – плетивом лози; 4 – з княжим знаком; 5 – з зображенням звірів або птахів.

Один із пернів Чортківського скарбу належить до першого типу. Персні з круглим чи овальним щитком – небагатовисхідні, здебільшого вони литі, але є й ковані. На наш погляд, зображення птаха (5 підтип) з оберненою головою в бік хвоста не просто поміщено в круглий щиток, але його обрамлює ромбовидна геометрична фігура (2 підтип).

Другий чортківський перстень також належить до I типу. Художник змодельював фігурку галки в геральдичному стилі, ідентичному до

зображення цього птаха на галицьких персях і на деяких срібних браслетах XII століття. Загальну високу тональність рисунку він підсилює розеткою з кринів (1 підтип) і паростками лози, розміщеними в шістьох секціях щитка (3 підтип).

Багато дослідників давньоруської металопластики вважає, що персні з геральдичними зображеннями звірів і птахів належали представникам боярських родів. За допомогою них чиновники княжої адміністрації робили відтиски на воску та різноманітних мастиках. Львівський музеєзнавець Е. Зарубій справедливо зауважила, що більшість з них знайдена саме на галицьких землях, де бояри були в меншій залежності від князів, адже персні – печатки символізували певний рівень самостійності бояр стосовно князівської влади» [13, 54].

У Галицькій Русі чернь використовувалася на залізній основі в місцевому зброярському виробництві. Співробітник Львівського історичного музею Зінаїда Володченко переконливо довела, що галицькі зброярі збагатили давно відомий на Русі спосіб інкрустації на залізі з використанням черні. Бойові гирки до кистенів, що зберігаються в музеї, автор дослідження датує початком XIII століття [7, 10 – 16].

Таким чином для всіх виробів галицьких майстрів черневої справи є характерним використання черні тільки в контурному варіанті, після того, як зображення було вигравіруваним на поверхні срібної пластини. Крім того, вони обробляли фон пересуванням різця, широко застосовуючи золочення. Галицьким браслетам властиве ще й конструктивне домінування однопрусних сюжетів, тоді як інші давньоруські регіональні школи продукували твори з дво-та трійрусними композиціями. До суто технічних особливостей варто віднести гофровані шарніри між двома стулками, псевдозернь, відвиснуту на матриці й накладні декоративні джгути.

Із Галицької землі відомі браслети – наручні з образно – сюжетними мотивами, але у більшості з них переважають рослинно – геометричні орнаменти. На галицьких срібних обручах XII століття відтворено цілий комплекс язичницьких символів.

Із ювелірних майстерень Галича на ринок поступали колти – обереги, срібні персні і залізна зброя, прикрашені художніми новаціями тогочасного черненого мистецтва. У їхньому декоруванні застосовувалася переважно язичницька символіка давніх слов'ян.

Література

1. Багрий Р. Сокальський клад / Р. С. Багрий, А. А. Ратич // Археологические открытия 1974 года. – М., 1975. – С. 255.
2. Багрий Р. Сокальський скарб і галицька школа художньої металообробки // Р. С. Багрий, В. М. Петегрич // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Одеса, жовтень, 1989. Тези доповідей. – К., 1989. – С. 10.
3. Багрий Р. Скарб срібних виробів княжої доби із Сокаля на Львівщині / Р. С. Багрий, В. М. Петегрич // Studia archaeologica. – Львів. – 1993. – № 1. – С. 42 – 44.
4. Боровський Я. Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К.: Наукова думка, 1982. – 104 с.

5. Буко А. Холм доби Данила Романовича в світлі результатів найновіших розкопок / А. Буко, Т. Дзеньковський, С. Голуб // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800 – річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 187 – 190.
6. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
7. Володченко З. К вопросу техники черни на Руси / З. А. Володченко // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1953. – Вып. 52. – С. 10 – 16.
8. Даркевич В. О датировке литовских монет с надписью «печать» (по материалам Шанхайского клада) / В. П. Даркевич, Н. А. Соболева // Советская археология. – 1977. – №1. – С. 84 – 86.
9. Даркевич В. Светское искусство Византии / В. П. Даркевич. – М.: Искусство, 1975. – 350 с.
10. Гончаров В. Художні ремесла / В. К. Гончаров // Історія українського мистецтва: в шести томах. – К., 1966. – Т. I. – С. 357 – 392.
11. Грушевський М. Молотовське срібло / М. С. Грушевський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXV. – С. 1 – 6.
12. Грушевський М. Мологівське срібло / М. С. Грушевський // Записки Науково – товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI – XXXII. – С. 3 – 4.
13. Зарубій Е. Золоті та срібні персні княжої доби з колекції Л.І.М. / Е. Зарубій // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2000. – Вип. IX. – С. 48 – 66.
14. Зарубій Е. Браслет – наручень / Е. Зарубій / 110 раритетів Львівського історичного музею. – Львів: Афіша, 2003. – С. 28 – 29.
15. Каргер М. Древнерусский город Изяслав в свете археологических исследований 1957 – 1964 гг. / М. К. Каргер // Тезисы докладов советской делегации на Первом Международном Конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М.: Наука, 1965. – С. 39 – 41.
16. Корзухина Г. Русские клады IX – XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. – М. – Л.: Изд – во АН СССР, 1954. – 158 с.
17. Ливох Р. Колты Юго – западной Руси / Р. Ливох, А. Падух // Славяно – русское ювелирное дело и его истоки. – Санкт – Петербург, 2005. – С. 140 – 142.
18. Макарова Т. Черневое дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
19. Михайлова Р. Художня культура Галицько – Волинської Русі / Р. Д. Михайлова. – К.: Слово, 2007. – 496 с.: Іл.
20. Петегрич В. Сокальська знахідка / В. М. Петегрич // Пам'ятки України. – 1079. – №4. – С. 63.
21. Петегрич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині / В. Петегрич // Наукові студії: Збірник наукових праць. Історико – краєзнавчий музей м. Винники. – Львів: Вид – во «Растр – 7», 2011. – Вип. 4. – С. 254 – 267.
22. Піскова Г. Скарби стародавнього Ізяслава / Г.О. Піскова // Археологія. – 1988. – №3. – С. 16 – 36.
23. Плотникова А. Вила / А. А. Плотникова // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Международные отношения, 2002. – С. 76 – 77.

24. Рыбаков Б. Прикладное искусство и скульптура / Б. А. Рыбаков // История культуры Древней Руси. – М. – Л.: Изд – во АН СССР, 1951. – Т. II. – С. 393 – 464.
25. Рыбаков Б. Русалии и бог Симерг – Переплут // Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1967. – №2. – С. 91 – 116.
26. Рыбаков Б. Русское прикладное искусство X – XIII веков / Б. А. Рыбаков. – Ленинград: Аврора, 1971. – 128 с.
27. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
28. Теодору Д. Раннефеодальный клад украшений найденный в Войнешти (Яссы) / Д. Теодору. – Dacia. – 1961. – V.5. – С. 507 – 510.
29. Фіголь М. Історія Галича в пам'ятках мистецтва / М. П. Фіголь, О. М. Фіголь. – Львів: Світ, 1999. – 185 с.
30. Якубовський В. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області / В. І. Якубовський // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 87 – 104.

The silver women's adornments made according to the technique of niello that come from Galician Rus are analyzed in the article. They show a high level of artistic culture of the cities of the Galician Principality. These monuments that belonged to the elite representatives of that time prove wide cultural relations both among Galician – Volhynian cities and in the broader European context. At the same time they illustrate the preference of the certain part of the elite for the plots of the old heathenish art that are interwoven with the system of the Christian culture.

Key words: bracelet, Galicia, Galician Rus, Galician School of Jeweller's Art, tree of life, silver, niello.

В статті проаналізовані срібні жінські прикраси, виконані в техніці черни, які походять з території Галицької Русі. Вони демонструють високий рівень ремісничої культури міст Галицького князівства. Ці пам'ятники, які належали представникам еліти того часу, підтверджують широкі культурні зв'язки як між містами Галицької – Волинських земель, так і в більш глобальному європейському контексті. Разом з тим, вони доводять приверженість певної частини еліти до сюжетів давнього язического мистецтва, яке існувало в системі християнської культури.

Ключевые слова: браслет, Галич, Галицкая Русь, галицкая школа ювелирного ремесла, серебро, чернь.

Рис. 1. Срібний браслет XII ст. з Молотівського скарбу 1896 р., знайденого біля с. Демидів на Львівщині.

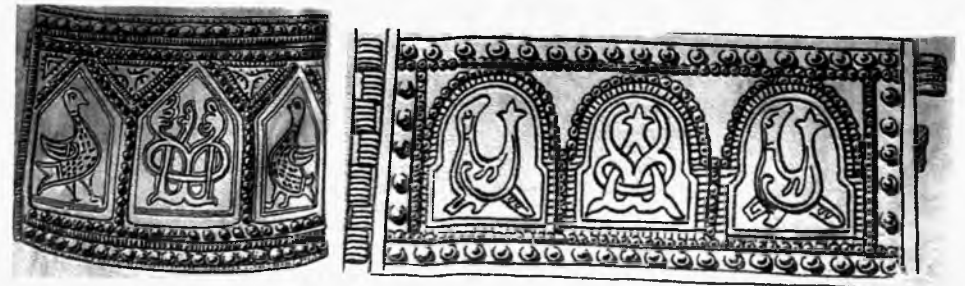

Рис. 2. Стулка браслета XII ст., знайденого в 1936 р. в с. Вікторів біля княжого Галича.

Рис. 3. Стулка браслета XII ст., що входив до складу Шанчайського скарбу, знайденого в околицях Каунаса (Литва).

Рис. 4. Городищенські срібні браслети, відкриті на давньоруському городищі Деражнянського району Хмельницької області.

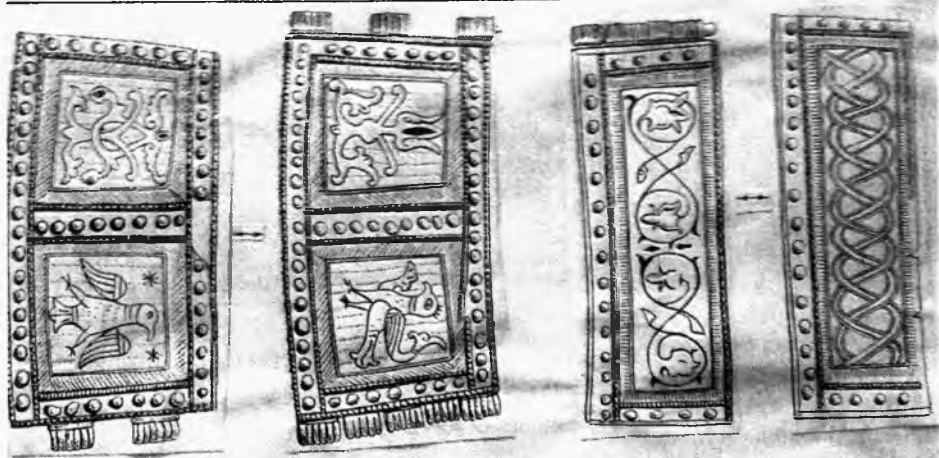

Рис. 5. Два срібні браслети, що входили до скарбу, знайденого у Войнешті (Молдова), поблизу румунського міста Ясси.

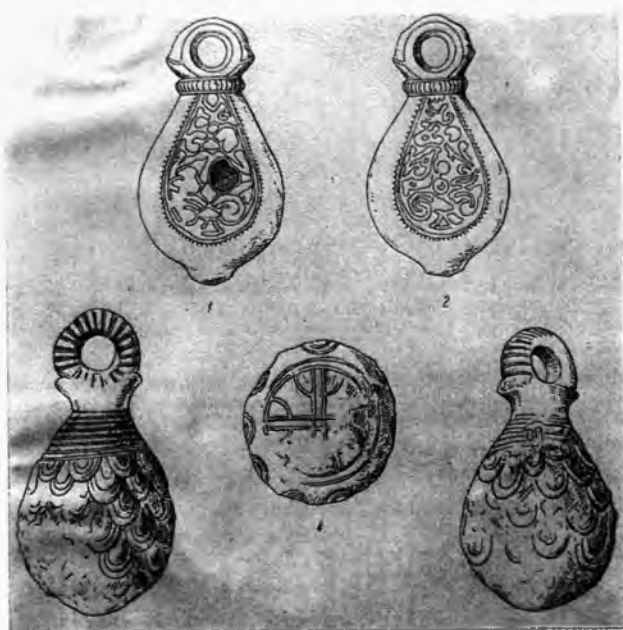

Рис. 6. Бойові гирки початку XIII ст., прикрашені черневими орнаментами. Колекція Львівського історичного музею.

Рис. 7. Бронзова формочка-матриця, призначена для виготовлення срібних браслетів-наручнів XII ст. Випадкова знахідка на Золотому Тоці в Крилосі.

Рис. 8. Фрагмент хороса. Знахідка 1914 р. Княжа Теревовля. Малюнок Василя Павлуся.

Рис. 9. Формочка-матриця для виготовлення срібних браслетів-наручнів. Знахідка 2014 р. Золотий Тік у Крилосі. Малюнок Василя Павлуся.

УДК 94 (477.83/.86) : 008 "XIX"
ББК 63.3 (4Укр) 52

Юрій Яковлєв

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

У статті досліджено культурно-просвітню діяльність Русько-української радикальної партії в Галичині впродовж 1890-х рр. Показано, що робота РУРП у національно-культурній сфері базувалася на кількох основних напрямках, які взаємно доповнювали один одного. Головну увагу звернено на заснування та діяльність просвітніх товариств ("Поступ", "Народна бібліотека" та "Наука"). Зазначено, що важливою формою культурно-просвітньої роботи радикальної партії серед галицьких українців було заснування читалень. Підкреслено, що просвітня робота радикалів і піднесення культурного рівня громадськості краю здійснювалася також через пресу РУРП (часопис "Народ", газети "Хлібороб", "Громадський голос" та ін.). Зроблено спробу охарактеризувати оригінальне видання радикальної партії – видавничу серію "Хлопська бібліотека".

Ключові слова: культурно-просвітня діяльність, Русько-українська радикальна партія, Галичина, часопис "Народ", товариство "Поступ", видавничу серію "Хлопська бібліотека".

На кінець XIX століття припадає формування партійно-політичної системи в Галичині. Першою політичною партією галицьких українців стала Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП), яка була заснована в жовтні 1890 року в Львові. РУРП відіграла помітну роль не лише в політичному, й у культурному житті Галичини. Будучи виразником інтересів та захисником прав українського населення краю, радикальна партія доклала чимало зусиль у справі культурного збагачення та піднесення національної свідомості галицьких українців. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження культурно-просвітньої діяльності РУРП.

В історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені безпосередньо культурно-просвітній діяльності РУРП. Науковці зосереджувалися лише на окремих аспектах названої проблеми – переважно в контексті висвітлення діяльності партії на тлі загального аналізу суспільно-політичного життя в Галичині досліджуваного періоду. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в працях і публікаціях Петра Шкраб'юка [37; 38], Василя Чуприни та Наталії Білої [34], Богдана Якимовича [39], Джона-Пола Химки [40] та ін. Зрозуміло, що тема є широка та багатоаспектна. Запропонована розвідка відображає тільки головні тенденції обраної теми.

Мета нашої публікації – окреслити основні напрями культурно-просвітньої діяльності РУРП упродовж 1890-х років.

Головні вимоги РУРП у «справах просвітних» були викладені в програмі партії, опублікованій 15 жовтня 1890 року в часописі «Народ». Вимоги радикальної партії зводилися до: «1) Цілковито безплатної науки по школах народних, середних і університетах; 2) Організації державної публичної помочи для доставлення спроможности образуватися незможним класам суспільним; 3) Можности користаня з науки в школах

народних, середних і університетах для всіх без різниці пола; 4) Підвисненя видатків на просвіту в загалі, а просвіту народну особливо» [23, 303]. Наприкінці програми РУРП підкреслювалося, що, «не обмежуючися на науку шкільну», партія «буде старатися популяризувати здобутки позитивного всесвітнього знаня», насамперед «наук про справи соціяльні та економічні» [23, 303].

Задля реалізації цієї мети на початку 1890-х років радикали вирішили заснувати своє просвітнє товариство. Зокрема, на II з'їзді РУРП, який відбувся 3–5 жовтня 1891 року, Михайло Павлик виступив із доповіддю на тему заснування радикального просвітнього товариства у Львові [3, арк. 2; 19, 193]. Для «товариского житя членів партії а головно для народної освіти в радикальнім дусі» було вирішено заснувати відповідне товариство. Виконання цього рішення доручили виконавчому (виконавчому) комітетові, що тоді стояв на чолі партії. До складу комітету входили: Щасний Сельський, Микола Шухевич, Остап Терлецький, Іван Франко та Микола Ганкевич [12, 267; 20, 268, 271].

Влітку 1892 року Іван Франко подав статут «Поступу» до намісництва на затвердження [32, 342]. У листі до Михайла Драгоманова від 22 вересня 1892 року він писав: «Статути тов. [ариства] «Поступ» уже затверджені намісництвом, тепер треба би взятися до роботи, до писаня популярних книжечок» [18, 414]. Але намісництво відхилило статут товариства. Згідно рішення дирекції поліції у Львові від 20 вересня 1892 року товариство було заборонено [15, 159]. Найголовнішу причину цього Іван Франко вказав у листі до Михайла Павлика від 1 жовтня 1892 року: «Статути «Поступу» відкинуло намісництво задля точки о видаванні брошур «політичного» змісту, підсуваючи, що в таким разі мусило б се бути товариство політичне» [32, 350]. Таким чином, статут був відхилений через прагнення товариства видавати політичні брошури [15, 159; 38, 79, 80; 37, 81].

У вересні 1894 року, після третьої переробки, статут товариства «Поступ» був знову відхилений. Так, у листі до Михайла Павлика від 20 вересня 1894 року Іван Франко писав: «Статути «Поступу» намісництво відкинуло. Я перероблю і скажу переписати другий раз та подам» [32, 517]. Додамо, що Михайло Павлик не брав участі в укладенні статуту товариства [21, 166]. Більше того, ініціативу до заснування товариства, за свідченням Івана Франка, подав не Михайло Павлик, а Кирило Трильовський [31, 175, 176]. Підтвердженням цього може слугувати також уривок із листа Михайла Драгоманова до Кирила Трильовського від 24 червня 1894 року: «Про «Поступ» скажу, шчо назву його так треба і оставити» [4, арк. 14].

Наприкінці 1894 року, після четвертої переробки, статут товариства було затверджено таки намісництвом [38, 80; 37, 81]. 16 грудня 1894 року у Львові відбулися перші загальні збори «Поступу». Вони пройшли відразу після закінчення народного віча, присвяченого ювілею 30-річчя літературно-наукової діяльності Михайла Драгоманова. Статут зачитав Михайло Павлик, який і був обраний головою цього товариства. До складу його виділу (керівного органу) увійшли Іван Франко, Денис Лукіянович, Євген Вацик, Кость Бірецький, Єронім Калитовський і Сидір Голубович [22, 6].

На зборах 16 грудня 1894 року Михайло Павлик зазначив, що товариство «Поступ» «основано для звеличення нинішнього дня – юбілея Мих. [айла] П. [етровича] Драгоманова, для просвіти руского народу в его дусі» [22, 6]. З цією метою значну суму коштів для «Поступу» через наддніпрянського українофіла Миколу Ковалевського передали підросійські українці, прихильники радикальних ідей. Вони зібрали 1000 руб. на фонд імені Михайла Драгоманова, який мав поповнюватися лише добровільними внесками і бути недоторканим [22, 6, 7; 31, 176]. А відсотки з тих коштів були призначені на видання книг для селян, як писав Микола Ковалевський у недатованому листі до Михайла Павлика, «на теми о всяческих свободах: политических, экономических, религиозных (а не исключительно только религиозных), национальных» [21, 199].

Згідно з § 12 статуту «Поступу», почесним членом товариства міг стати той, «кого загальні збори товариства по причині его заслуг для русько-українського народу таким членом іменують». На пропозицію Михайла Павлика, збори одногосно обрали Михайла Драгоманова першим почесним членом «Поступу». Крім того, його праця «Рай і поступ» стала першою брошурою, яку видало товариство (травень 1895 року) [22, 7; 21, 198; 37, 81].

Добровільні внески надходили й від інших наддніпрянців. Так, на початку 1895 року Леся Українка надіслала Михайлові Павлику 20 гульденів. Половина коштів була призначена на часопис «Народ» (друкований орган РУРП), а решта суми мала бути передана у фонд товариства «Поступ». Леся Українка навіть збиралася написати брошуру для товариства [21, 198; 29, 277; 30, 81, 82]. Найімовірніше, що мова йде про незавершений твір поетеси «Джон Мільтон». Утім, брошура залишилась незакінченою [28, 203; 29, 493]. Стосовно свого членства в товаристві Леся Українка в листі до Михайла Павлика від 12 лютого 1895 року зазначила: «Щодо членства, то я ще сього не зважила, у всякім разі, я надіюсь бути фактично його членом, коли не формально» [29, 278].

З листа Агатангела Кримського до Михайла Павлика від 18 лютого 1895 року дізнаємося, що наддніпрянський діяч Костянтин Фрейтаг «згодився дати 500 крб., на видання книжок (між иншим, на видання «Поступу»)» [13, 186].

Однак товариство «Поступ» проіснувало недовго. Обтяжений громадсько-політичною діяльністю, голова товариства Михайло Павлик не мав фізичної змоги і часу присвятити себе новій організації. Як зазначив Іван Франко в статті «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки», «о скільки тямлю, діяльність д. [обродія] Павлика обмежила ся на справленю металевої таблички з написом «Поступ», справленю книги протоколів та касової» [31, 176]. Через бездіяльність товариства Микола Ковалевський, приїхавши в 1895 році до Львова, відібрав грошовий фонд назад, і «Поступ», який проіснував більше року, припинив своє існування [31, 176; 9, 476; 38, 80].

У Снятині в 1895 році Кирило Трильовський заснував просвітне товариство «Наука» [11, 228; 38, 80; 37, 82]. З повідомлення в газеті «Громадський голос» (1898, Ч. 9) довідуємося, що 6 березня 1898 року відбулися його загальні збори за великої участі членів товариства й «асистенції» жандарма та комісара [5, 71, 72]. На зборах, зокрема, було обрано керівний орган (виділ), «раджено над справами товариства» та

«ухвалено устроїти в честь сегорічних ювілеїв – вечерниці» [5, 72]. Найімовірніше, що мова йде про відзначення галицькими радикалами 100-річчя виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського, 50-річчя скасування панщини в Галичині та святкування 25-річчя літературної діяльності Івана Франка. Додамо, що відзначення названих ювілеїв було затверджено на VI з'їзді РУРП 19–20 вересня 1897 року [36, 167]. До того ж, у 1898 році виповнювалося 50-річчя перебування на престолі австрійського цісаря Франца-Йосифа [41, 168].

На зборах 6 березня 1898 року було ухвалено повідомити, що бібліотека товариства «Наука» знаходилася у бібліотекаря Прокопа Порайка в будинку Василя Виноградника. Книги випозичалися кожного понеділка та п'ятниці «від години 1 до 3 в полудне» [5, 72]. Делегат із Снятинщини Дмитро Солянич на IX з'їзді РУРП (17–18 грудня 1899 року) доповідав: «Рух радикальний у нас росте і горне ся до него особливо сільська молодіж. Сего року ми мали поверх 20 радикальних зборів, у нас є 20 «Народних Спілок», заложилисьмо центральне просвітне товариство «Наука» [8, 5].

Діячі РУРП брали активну участь у культурно-просвітній роботі серед населення Тернопільщини. Із листа Северина Даниловича й Володимира Загайкевича до Івана Франка від 22 листопада 1899 року довідуємося, що наприкінці місяця в Тернополі мали відбутися перші загальні збори просвітнього товариства «Народна бібліотека». Для нормальної діяльності останнього були необхідні передусім книги. Через брак коштів на їх закупівлю автори листа й звернулися до Івана Франка, якого просили подарувати свої книги, праці інших авторів, брошури, видані РУРП тощо [2, 29, 30]. Наприкінці грудня 1899 року товариство «Народна бібліотека» нараховувало близько 200 членів і понад 50 томів книг [8, 3].

Нового просвітнього товариства, про яке йшла мова на засіданні головної управи РУРП 25 грудня 1897 року, радикали не заснували [38, 80].

У 1896 році було налагоджено серійний випуск популярних брошур для селян [24, 119; 16, 135]. Мова йде про «Хлопську бібліотеку» – серію видань публіцистичних і художніх книг, у котрих РУРП роз'яснювала свої ідеї [39, 227; 38, 80; 34, 140]. Іван Франко доповідав на V з'їзді РУРП (26–27 вересня 1896 року): «Почали ми видавати малими книжочками «Хлопську бібліотеку», котрої перші нумери пішли дуже добре» [24, 119]. Видавнича серія «Хлопська бібліотека» мала просвітньо-агітаційний характер [39, 221]. Вона налічувала майже два десятки окремих видань (більшість становили публіцистичні статті), в яких Іван Франко та його однопартійці, популяризували насамперед програмові положення РУРП і давали свою оцінку поточному стану справ у Галичині [39, 217]. Отож, мета брошур полягала в спробі пояснити селянам їхні найважливіші проблеми та показати способи їхнього вирішення [39, 218].

Серія «Хлопська бібліотека» видавалася протягом 1896–1899 років у Львові з ініціативи та коштом редакції газети «Громадський голос» [1, арк. 16; 39, 227, 593–595]. Виняток становить оповідання Івана Франка «Свинська конституція» (Чис. IV). Брошура вийшла в 1896 році в Коломиї – як передрук із місцевого часопису «Громада» [39, 593]. Редактором і видавцем серії був здебільшого Іван Франко [38, 80; 39, 227]. Він був і

автором переважної більшості виданих у «Хлопській бібліотеці» публікацій [39, 217, 226].

Це своєрідне видання РУРП налічує 20 брошур, із яких вийшло 18 [39, 593–595]. Через цензурну заборону неопублікованими залишилися книга «Борба руського народу за волю при Б. Хмельницьким» (1897, Чис. XII) та праця Івана Франка «Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 рр. і заведенє унії в Галичині» (1898, Чис. XIII). Крім того, не було завершено друкування останньої в «Громадському голосі» (1898, Ч. 17–21) [39, 594].

Видання «Хлопської бібліотеки» виходили масовим тиражем: орієнтовно 2,5–3 тисячі екземплярів, не зважаючи на те їхній точний наклад визначити нелегко з огляду на відсутність архіву «Народної Друкарні» Станіслава Манецького. Дешева ціна брошур (від 2 до 12 крейцерів) робили їх доступними для широкого кола читачів. Зважаючи на низький матеріальний рівень тих, для кого призначалися видання «Хлопської бібліотеки», це був найпростіший спосіб пояснення й популяризації ідей радикалізму серед галицьких селян [39, 228]. Крім того, дешевизна брошур давала змогу не лише придбати їх селянам, а й укомплектувати читальні та бібліотеки в населених пунктах Галичини [39, 227].

Перший випуск серії – праця Івана Франка «Страйк чи бойкот?» (без підпису) – з'явився в 1896 році (Чис. I) [39, 593; 38, 80]. У тому ж році без зазначення авторства вийшла брошура «Пята курія» (Чис. II) [39, 593].

У 1896 році також було опубліковано працю Івана Франка «Двори і хати» (Чис. V), а в 1897 році вийшла збірка віршів «Хлопські пісні», де він значився як упорядник (Чис. X) [39, 593, 594; 38, 80]. У серії «Хлопська бібліотека» вийшли також художні твори Івана Франка. Останні написані в формі казки, хоча в основі їх сюжету були покладені реальні події [39, 218]. Так, у сатиричному оповіданні «Як пан собі біди шукав» (1896, Чис. III) автор намагався з'ясувати, що таке селянська біда для освіченого «цвіту суспільства», який вважав, нібито все знав (бо вчився у школах) і все міг пояснити [39, 226, 593].

РУРП роз'яснювала відповідними засобами галицько-руським селянам основні положення своєї програми й тактики дій. Найбільш ефективним було звернення до художнього зображення конкретних проблем й окремих аспектів суспільного життя в Галичині. А шляхи їх вирішення подавалися у відкритій або завуальованій формі через художні твори: автори послуговувались казковими формами подання матеріалу, зокрема й сатирою [39, 218, 226, 227].

До таких належать невеликі за обсягом оповідання Івана Франка «Свинська конституція» (1896, Чис. IV) та «Історія кожуха» (1897, Чис. IX), в яких на конкретних прикладах (які мали чи могли б мати місце в реальному житті) автор показав злиденні умови життя простого народу в Галичині [39, 218, 593, 594; 38, 80]. Зокрема в оповіданні «Свинська конституція» галицький селянин вдало викрив міф, що наприкінці XIX століття селяни жили краще, ніж 50 років тому, бо «мали конституцію». З твору випливає, що конституція цісарської Австрії більше користі приносила свиням, чим людям [39, 226]. В оповіданні «Звірячий бюджет» (1897, Чис. VIII) Іван Франко прослідкував процес формування бюджету в

Австро-Угорській імперії, який мало відповідав потребам соціально незахищених громадян [39, 226, 593].

У праці Івана Франка «Радікали і радикалізм» (1896, Чис. VI) досліджено засади світогляду радикалів та їхні найважливіші цілі [39, 217, 593]. По суті, вона, як і подібна за змістом праця Северина Даниловича «Пояснене програми русько-української радикальної партії» (1897, Чис. XI), була коментарем до програми РУРП, затвердженої на IV з'їзді партії 29 грудня 1895 року [39, 217, 218, 593, 594]. У 1897 році окремою брошурою вийшла «Програма Русько-Української радикальної партії, принята на четвертім зїзді партії у Львові 29 грудня 1895 р.» (Чис. VII) [39, 593].

У 1898 році було опубліковано чотири брошури під назвою «Радикальна тактика», в яких проаналізовано окремі напрями політики галицьких радикалів та їхні взаємини з деякими соціальними групами та іншими політичними рухами [39, 218; 38, 80]. Мова йде про три праці авторства Івана Франка, зокрема «Радикальна тактика. Часть I [I. Радікали і анархісти. II. Радікали і Жиди]» (Чис. XIV), «Радикальна тактика. Часть II [III. Радікали і релігія]» (Чис. XV), «Радикальна тактика. Часть IV [V. Радікали і попи]» (Чис. XVII), і Михайла Новаковського «Радикальна тактика. Часть III [IV. Москвофіли, народовці і консолідація]» (Чис. XVI) [39, 594, 595]. Михайло Новаковський піддав критиці народовців за їхню співпрацю з русофілами в середині 90-х років XIX століття [39, 226]. Дві інші його праці, підписані криптонімом «М. Н.», були опубліковані в «Хлопській бібліотеці» в 1899 році: «Новий закон будівляний (в проєкті)» (Чис. XVIII) і «Спілки для ощадности і позичок (райфайзенки)» (Чис. XIX) [39, 595]. На початку того ж року вийшла остання брошура серії – праця Михайла Драгоманова «Швайцарська республіка» [10; 39, 595].

Просвітню роль здійснювала також і преса РУРП, з якою селян у читальнях знайомили освічені люди. Зазначимо, що станом на 1890 рік у Галичині мало не 65 % (64,87 %) населення було неграмотним, а в більшості повітів (34 із 49) – неписьменних налічувалося понад 90 % [17, 135; 38, 80, 81]. Так, із 1 січня 1890 року у Львові під редакцією Івана Франка й Михайла Павлика та при фінансовій допомозі наддніпрянських українофілів почав виходити часопис «Народ» [14, 49]. Останній видавався протягом 1890–1895 років поперемінно у Львові та Коломиї [25, 57; 26, 514]. А з квітня 1891 року за редакцією Івана Франка у Львові почала виходити газета для селян «Хлібороб». Та в грудні 1891 року видання газети було перенесено до Коломиї, де «Хлібороб» зусиллями Северина Даниловича, Михайла Павлика та Іларія Гарасимовича виходив до вересня 1895 року [6, 136; 25, 61, 62]. За іншими даними, Северин Данилович спільно з Михайлом Павликом видавав газету в Коломиї лише протягом 1891–1893 років. Редакторами «Хлібороба» були Іван Франко та Іларій Гарасимович [14, 50].

Якщо в 1891 році тираж газети складав 200 примірників, то у 1895 році він становив уже 1000 [40, 172]. Система читалень давала змогу РУРП поширювати свій вплив у Галичині. Отож, не будучи особисто в тому чи іншому населеному пункті, радикали мали змогу здійснювати там популяризацію своїх соціалістичних і антиклерикальних ідей, надіславши примірники періодичних видань до тієї чи іншої читальні в порозумінні з

«Просвітою» або русофільським товариством ім. М. Качковського [40, 172].

У кінці серпня 1896 року було засновано читальню в с. Квасенині Добромільського повіту (тепер у складі Польщі. – Ю. Я.). Від РУРП на відкриття читальні їздив Іван Франко [38, 79]. Додамо, що в 1896 році тільки в Городенківському та Коломийському повітах радикали мали 30 читалень [16, 135, 136]. А в 1899 році, вони заснували свої читальні у Скалатському повіті на Тернопільщині [8, 4].

Відкриття «Народних спілок» і читалень свідчило про те, що радикальна партія приділяла значну увагу просвіті. РУРП навіть пропонувала організувати з'їзд делегатів читалень і конкретно обговорити дане питання. Проте згодом (у грудні 1897 року) відмовилися від цієї ідеї [38, 79].

3 березня 1895 року РУРП почала видавати газету «Громадський голос» (виходила з перервами до 1939 року) [26, 589, 596]. Вже наприкінці першого року видання «Громадського голосу» число його передплатників налічувало 487 чоловік. Левова частка передплатників газети наприкінці 1895 року припадала на Перемиський, Снятинський, Тернопільський і Жовківський повіти [33, 93; 7, 91]. Новостворену газету спочатку видавав Семен Вітик при допомозі Івана Франка, якому наддніпрянський українофіл Микола Ковалевський надсилав до 30 гульденів. Із 15 листопада 1897 року (Ч. 22) редактором газети став Михайло Павлик [9, 480; 26, 589; 37, 88]. Протягом 1896–1897 років у Коломиї Кирило Трильовський видавав часопис «Громада». Додамо, що часопис під аналогічною назвою наприкінці 1870-х – на початку 80-х років у Женеві видавав Михайло Драгоманов. Названа періодика була призначена для широкого кола читачів, передусім селян [14, 45, 46; 16, 134; 25, 65].

Для більш підготовлених у теоретичному плані читачів був призначений політичний тижневик радикального спрямування «Радикал». Останній виходив у Львові під редакцією В'ячеслава Будзиновського з 5 жовтня 1895 року до 25 березня 1896 року [16, 135; 26, 610, 613]. Так, у 1896 році Микола Ковалевський, за свідченням Михайла Павлика, мав надсилати на згаданий часопис щомісяця 20 гульденів. Додамо, що Микола Ковалевський віддав багато сил, енергії та особистого здоров'я справі матеріальної допомоги РУРП. За відносно короткий термін існування радикальної партії він збирав кошти фактично на всі напрямки її діяльності [9, 473].

Соціальною опорою РУРП було переважно місцеве українське селянство. Тому радикали заохочували селян об'єднуватися в споживчі крамниці й кредитові товариства – «Народні спілки». Їх метою було, з одного боку, закладання позичкових і ощадних кас, крамниць і т. ін., а з іншого – заснування читалень, бібліотек, видання популярних часописів, книг неполітичного змісту тощо. У грудні 1890 року статут «Народних спілок» був затверджений у намісництві [38, 78; 34, 140]. Його підписали Теофіл Окуневський, Іларій Гарасимович, Северин Данилович, Олекса Печерський, Тома Печерський, Кирило Трильовський і о. Кирило Гаморак [27, 408]. Перша «Народна спілка» була заснована в с. Кийданці (за місцевою назвою – Кийданч) на Коломийщині [38, 78].

У жовтні 1897 року «Народні спілки» функціонували у п'яти повітах, а саме: Коломийському (4), Городенківському (11), Товмацькому (4), Снятинському (6) та Станиславівському (1) [35, 149, 150; 37, 76]. Від 1898 року подібна «Спілка» діяла в с. Великі Мости на Львівщині. У серпні 1895 року було проведено перші збори «Народної спілки» в Станиславові. Навесні того ж року схожу «Хлопську спілку» було засновано у Львові [38, 78; 37, 76].

Таким чином, РУРП відіграла помітну роль у культурно-просвітньому житті галицьких українців останнього десятиліття XIX століття. Першочергову роль у національно-культурній сфері радикальна партія відводила проблемі піднесення культурного рівня населення краю. Головними напрямками її реалізації стали: заснування просвітніх товариств («Поступ», «Наука» та «Народна бібліотека»), а також створення мережі «Народних спілок» і читалень. Чимало уваги приділялося видавничій діяльності (партійній пресі, видавничій серії «Хлопська бібліотека»). Ця робота мала здебільшого просвітницько-агітаційний характер і зводилася до популяризації серед місцевого населення ідей радикальної партії.

Література

1. Возняк Михайло Степанович «Іван Франко в добі радикалізму» – стаття. [Львів]: Машинопис з поправками чорнилом та кольоровим олівцем рукою М. Возняка // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 29 (Возняк М. С.). – Оп. 1. – Од. зб. 170. – 31 арк.
2. Данилович С., Загайкевич В. Лист до [І. Франка] від 22 листопада 1899 р. з Тернополя // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, м. Київ. – Ф. 3. – Од. зб. 1624. – Арк. 29–30.
3. Мандат Драгоманова М. на 2-ой с'езд радикалов во Львові 3 и 4 октября 1891 г. Начато 1891 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 91. – 2 арк.
4. Письма Драгоманова М. к Триловскому К. Оригинал и копии. 15 марта 1891 г. – 24 июня 1894 г. // ЦДАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 64. – 22 арк.
5. В Снятині відбули ся дня 6 марта загальні збори рад. [икального] повітового товариства просвітнього «Наука» ... // Громадський голос. – Львів, 1898. – Ч. 9, 20. марта. – С. 71–72.
6. Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму / М. Возняк // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 115–163.
7. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 71–110.
8. Дев'ятий зїзд русько-укр. [аїнської] радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1900. – Ч. 1, 1. січня. – С. 2–5.
9. Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових / І. Денисюк // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Львів, 1997. – Т. ССХХХІV. – С. 452–542.

10. Драгоманов М. Швайцарська республіка / Написав Михайло Драгоманов. Друге виданє. – Львів: З друкарні Нар. Ст. Манецкого і Спільки, 1899. – 32 с.
11. Др. Кирило Трильовський // Громадський голос. – Львів, 1900. – Ч. 27 і 28, 15 і 22. листопада. – С. 227–228.
12. II-гий зїзд укр. [аїнських] радикалів // Народ. – Львів, 1891. – Ч. 20 і 21, 24 л. [атинського] жовтня. – С. 266–267.
13. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): в 2 т. / А. Ю. Кримський / гол. ред. Л. В. Матвєєва. – К.: Національна Академія Наук України, Інститут Сходознавства ім. А. Кримського, 2005. – Т. 1: 1890–1917. – 500 с.
14. Животко А. Нарис історії української преси (Курс лекцій) / Аркадій Животко. – Подєбради: Український Технічно-Господарський Інститут позаочного навчання, 1937. – 108 с.
15. Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965 / Упорядники: І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький. – К.: Наукова думка, 1966. – 540 с.
16. Кравець М. До питання про Русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. / М. М. Кравець // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Вип. II. – С. 124–140.
17. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / Микола Миколайович Кравець. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 237 с.
18. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 564 с.
19. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841–1994 / Упорядники: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. – Львів, 2001. – 731 с.
20. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. – Т. VI (1890–1891). – Чернівці, 1910. – 317 с.
21. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. – Т. VIII (1894–1895). – Чернівці, 1911. – 293 с.
22. Перші збори Русько-українського просвітнього Товариства “Поступ” // Народ. – Львів, 1895. – При 1 і 2, 1 і 15 января. – С. 6–7.
23. Програма Русько-української радикальної партії // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 20, 15 л. [атинського] жовтня. – С. 301–303.
24. П'ятий зїзд русько-української радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1896. – Ч. 18, 1. жовтня. – С. 119–123.
25. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / Мирослав Миколайович Романюк, Марія Василівна Галушко / Передмова Володимира Качкана. – Львів, 1996. – 238 с.
26. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. / Мирослав Миколайович Романюк, Марія Василівна Галушко. – Львів: Світ, 2001. – Т. 1. 1848–1900 рр. – 744 с.
27. Руське економічно-просвітне товариство // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 24, 15 л. [атинського] грудня. – С. 407–408.

28. Українка Леся. Зібр. творів: у 12 т. / Леся Українка / редактор тому П. Й. Колесник. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 8: Літературно-критичні та публіцистичні статті. – 314 с.
29. Українка Леся. Зібр. творів: у 12 т. / Леся Українка / редактор тому М. Д. Бернштейн. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 10: Листи (1876–1897). – 543 с.
30. Українка Леся: Публікації. Статті. Дослідження. – К.: Наукова думка, 1984. – 298 с.
31. Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки / І. Франко // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. XXIX, річник III. – С. 160–186.
32. Франко І. Зібр. творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Т. 49: Листи (1886–1894). – 811 с.
33. Четвертий зїзд радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1895. – Ч. 12, 30 грудня. – С. 92–94.
34. Чуприна В. Культурно-освітня діяльність “Просвіти” та українських політичних партій в селах Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Чуприна, Н. Біла // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд.: Феодосій Стеблій, Володимир Пашук. – Львів, 2010. – С. 138–144.
35. Шестий зїзд делегатів русько-української радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1897. – Ч. 19, 1. жовтня. – С. 149–151.
36. Шестий зїзд делегатів русько-української радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1897. – Ч. 21, 1. листопада. – С. 167.
37. Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / Петро Шкраб'юк. – Львів: Національна академія наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 192 с.
38. Шкраб'юк П. Просвітницько-економічні структури Радикальної партії в Галичині / П. Шкраб'юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд.: Феодосій Стеблій, Володимир Пашук. – Львів, 2010. – С. 77–82.
39. Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти / Богдан Зіновійович Якимович. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с.
40. Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). – Cambridge, 1983. – 244 p.
41. Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – Szczecin, 2007. – 422 s.

In article investigated cultural-educational activity Russ-ukrainian radical party in Galicia for 1890 years. Showing, that work RURP in national-cultural field based on more directions, that mutually complement one to one. The main attention on foundation and activity educational societies (“Postup”, “Narodna biblioteka” and “Nauka”). Indicated, that important form cultural-educational work radical party among galician ukrainians was foundation reading rooms. Emphatically, that educational work

radicals and presentation cultural level public region, carried also by press RURP (journal "Narod", newspapers "Hliborob", "Hromadskiy holos" etc.). Made attempt characterized original edition radical party – book series "Hlopska biblioteka".

Key words: cultural-educational activity, Russ-ukrainian radical party, Galicia, the journal "Narod", society "Postup", book series "Hlopska biblioteka".

В статье исследовано культурно-просветительную деятельность Русско-украинской радикальной партии в Галичине в течение 1890-х гг. Показано, что работа РУРП в национально-культурной сфере базировалась на нескольких основных направлениях, которые взаимно дополняли друг друга. Главное внимание обращено на основание и деятельность просветительных обществ ("Поступ", "Народная библиотека" и "Наука"). Указано, что важной формой культурно-просветительной работы радикальной партии среди галицких украинцев было основания читальни. Подчеркнуто, что просветительная работа радикалов и подъем культурного уровня общественности края, осуществлялась также через прессу РУРП (журнал "Народ", газеты "Хлибороб", "Громадский голос" и др.). Сделано попытку охарактеризовать оригинальное издание радикальной партии – издательскую серию "Хлопская библиотека".

Ключевые слова: культурно-просветительная деятельность, Русско-украинская радикальная партия, Галичина, журнал "Народ", общество "Поступ", издательская серия "Хлопская библиотека".

СЛОВО МОЛОДИХ

УДК 82-1: 821.161.2

ББК 83.3 (4 Укр) 6

Уляна Коржик

ЗОРОВА ПОЕЗІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ГЕНЕЗИС, ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ

У статті здійснено стислий аналіз становлення візуальної поезії в українській літературі, починаючи з доби Бароко. Також простежуються особливості сучасної зорової поезії. Розрізнено поняття зорової (візуальної) поезії і візуалізації вірша.

Ключові слова: зорова (або візуальна) поезія, курйозна та емблематична поезія, фігурний вірш, паліндром.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть в українській літературі з новою силою постала традиція зорової (візуальної) поезії. До цієї неординарної форми звернулися такі митці: Назар Гончар, Віктор Женченко, Іван Іов, Мирослав Король, Микола Луговик, Іван Лучук, Віктор Мельник, Микола Мірошніченко, Анатолій Мойсієнко, Микола Сарма-Соколовський, Волхв Слововежа, Микола Сорока та ін.

В українській літературі генезис зорової поезії дослідники ведуть, починаючи з доби Бароко. На зразки зорової поезії натрапляємо в таких авторів давньої української літератури, як Лазар Баранович, Стефан Беринда, Іван Величковський, Митрофан Довгалецький, Дмитро Туптало та ін. Поширенню і розвитку зорової поезії в той час сприяла й освітня система: створення поетик, шкільні збірки різного характеру, спільна діяльність викладачів та студентів. У вищих навчальних закладах вивчалась поетика жанру, професори видавали підручники, у яких детально описували основи творення численних жанрових різновидів курйозної поезії. Важливу роль у розвитку зорової поезії відіграла свого часу Києво-Могилянська академія. На відміну від «словено-грецьких» шкіл, що виникли раніше, академія у своїй діяльності була зорієнтована на західні університети. Це сприяло посиленню впливів західноєвропейської барокової традиції на творчість письменників академії, зумовило активніше засвоєння арсеналу барокових художньо-виражальних засобів. Так, до наших часів збереглися композиції польською мовою, подаровані митрополитові Петру Могилі анонімними студентами, що містять вірші пірамідальної форми. А випускник Києво-Могилянської колегії (статус академії отримала 1694 року), пресвітер полтавської Святоуспенської церкви Іван Величковський створив два рукописні збірники «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко од овци пастиру належное» (1691), у яких навів зразки курйозної поезії давньою українською мовою.

Сучасні зразки візуальної поезії, підпорядковуючись іншій літературній епісі, не тільки розширюють свою систему виражальних засобів, а й мають інший статус. Зорова поезія залишається на маргінесі

літературного процесу, хоча дедалі зростає творчий і дослідницький інтерес до такого виду мистецтва, який усе частіше іменується окремим поетичним жанром.

Розглядаючи ж історію становлення такого виду мистецтва в масштабах світової літератури, зародження його пов'язують із Античністю, не виключаючи впливу Сходу (до уваги береться особливість ідеографічного письма, що має значно ширшу гаму зорових асоціацій, ніж фонографічне письмо). Перші твори зорової поезії, які збереглися до наших днів, належать до давньогрецької літератури. Підтвердженням такого генезису, як зазначає Микола Сорока, є такі чинники: постулат *ut pictura poesis* (малюнок – та сама поезія) Горація, якому передував вислів поета Симоніда: «малюнок є німа поезія, а поезія – промовистий малюнок», а також поняття *technopaignion* (від грецького – мистецтво або техніка, *paignion* – гра). «*Technopaignion* досить точно передавав суспільну й мистецьку атмосферу стародавньої Греції. Взагалі, добре володіння будь-яким мистецтвом, наприклад, військовим, спортивним (виникнення Олімпійських ігор, вміння вести діалог на філософські та інші теми) дуже високо цінувалося в той час. Цінувалося таке вміння і в літературі, що вело до створення нових художніх прийомів, жанрів, видів, одним із яких стала зорова поезія» [14, 27].

Термін «зорова поезія» (*visual poetry*) з'являється, як стверджує англійський науковець Дік Хіггінс, у XIX столітті. В українському літературознавстві процес теоретичного обґрунтування цього жанру було пригальмовано. Зрозуміло, що в епоху соціалістичного реалізму писати такого роду поезію було неможливо, як і досліджувати її. За це могли щонайменше звинуватити в формалізмі. А західні дослідження і зразки поезій були за залізною стіною. Так, в Енциклопедії українознавства відсутні терміносполуки *зорова*, *візуальна* чи *конкретна* поезія.

Поряд із номінацією *зорова поезія* паралельно існують такі найменування, як *курйозний вірш* і *фігурний вірш*. Часто дослідники розглядають їх як синонімічні, а деколи намагаються опозиціонувати, хоча чіткої межі між ними досі не проведено. Зокрема в Літературознавчому словнику-довіднику (за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка) читаємо про такі неточні риси термінів: «Курйозні (*франц.* *curieux* – допитливий, цікавий) вірші – неординарні за формою, вишукані поетичні твори, поширювані в українській поезії від барокової доби (фігурні вірші, паліндромі (тощо) [...], часто поєднуючи в одному творі особливості звукових та візуальних мистецтв» [5, 383] і «Фігурний (*лат.* – зовнішній вигляд, образ) вірш – вірш, у якому синтезовано властивості звукових та візуальних мистецтв, втілені у винахідливій, переважно графічній, формі» [5, 695]. Як бачимо, автори намагалися провести родо-видову диференціацію цих явищ, але через ідентичність їх визначальних рис ця спроба виявилась неефективною. При чому, виводячи курйозні вірші з поезики й естетики Бароко, автори додають: «до них спорадично зверталися поети пізніших часів (футуристи), а також сучасні (Микола Мірошніченко, Анатолій Мойсієнко, Анатолій Крат)...». Хоча експерименти футуристів, за визначенням їх очільника Михайля Семенка, іменують поезомалярством, а творчість сучасників – візуальною або зоровою поезією, але аж ніяк не курйозною. Термін *зорова* або *візуальна поезія* у словнику-довіднику відсутні. Це свідчить, як зазначає Микола

Сорока, «про відсталість літературної думки, оскільки фігурна поезія становить лише один підвид більш загального терміну зорової поезії... Отже, чергова біла пляма, випадання цілого жанру, відсутність всіх складових повнокровного літературного процесу?» [13, 71].

Ми вважаємо термін *курйозна поезія* історичним (від *лат.* *carmina curiosa*) на позначення такого виду літератури в добу Бароко. Великий внесок у вивчення питання про традицію зорової поезії і її барокові витоки здійснив Микола Сорока, видавши унікальну монографію «Зорова поезія в українській літературі кінця XVI – XVIII ст.». Ця праця служить орієнтиром для наступних дослідників жанру. Автор подає не лише опис давніх українських літературних пам'яток, а й історію становлення візуальної поезії у світовій художньо-естетичній практиці, теоретично обґрунтовує це явище в добу Бароко. «Зорова поезія як конкретна одиниця літератури Бароко не була визначена через те, що барокові теоретики, хоч і заявляли про використання графічних елементів, проте не надали цьому спеціального визначення. Отже, це було свого роду явище надвидове й не узагальнене. Зорова сторона в поезії була настільки поширеною, що ставала визначальною при творенні двох великих груп барокової поезії, що різнилися способом утворенням зорового образу: курйозної і емблематичної поезії, а також при їх жанровій диференціації» [14, 11]. До цього дослідники розглядали курйозну поезію й емблематичну як окремі явища. А такий погляд Миколи Сороки не тільки дав змогу виділити зорову поезію та її визначальні риси, історичні жанри, а й зняв проблему термінології та видо-родової плутанини жанрів.

Обидва названі види виникли внаслідок трансформації епіграматичної поезії. Для всіх видів емблематичної поезії об'єднавчим стало поєднання малюнка і поетичного тексту, для курйозної поезії – це створений із самого поетичного тексту зоровий образ. Зауважимо й те, що перші спроби поділу емблематичної поезії та класифікації жанрів курйозної й емблематичної поезії не мали системного характеру. Дослідник наводить це, зокрема, на прикладі розділів різних поетик. Це пояснюється щонайменше двома чинниками:

1) Межі поділу між деякими жанровими видами були нечіткими. За словами автора «Киевской академии в первой половине XVIII столетия» Д. К. Вишневського, самі основи для поділу поетичних творів на роди і види в поетиках були хиткими і непевними, нерідко вони опиралися на зовнішні, випадкові якості поетичних творів чи особливості їх змісту, а тому й поділ їх на роди був різним.

2) Також Микола Сорока доводить, що зорова поезія в українській літературі кінця XVI – XVIII століть не стала породженням Бароко, а лише збіглася в часі з поширенням цього стилю на українську літературу. Розглянувши основні особливості стилю Бароко, можна ствердити, що не якась конкретна стильова риса (як, скажімо, декоративність) породила зорову поезію, а їх сукупність сприяла становленню нового поетичного виду як певної мистецької категорії. Вона є продуктом розвитку поезії такого роду на всіх попередніх етапах [14, 71].

Микола Сорока дає таку дефініцію бароковій зоровій поезії: «це синтетичний вид, що об'єднує курйозну і емблематичну поезію як два різновиди. Цей термін найбільш загальний для поезії, що має будь-який прояв семантично наповненої зовнішньої форми і дещо умовний для

конкретно-історичного періоду Бароко» [14, 12]. Це визначення, а особливо уточнення щодо умовності терміна в період Бароко, є для нас визначальним і дуже важливим для того, щоб окреслити термін зорової поезії на сучасному етапі. Тому питання класифікації візуалів у сучасному літературознавстві залишається досі не вирішеним. Так, за традицією XVI – XVIII століть зоровою поезією вважали і фігурний вірш, і паліндром, і експерименти з перерозкладом строфи чи слів. Наскільки таке трактування оправдовує себе в сучасній поезії? Адже паліндром – це, по суті, класичний вірш зі своїм метричним розміром, римою. Цей жанр нині важко зіставити з сучасними візуалами, до складу яких може входити тільки кілька слів або й навіть одне, де зоровий елемент не підпорядковується слову (не є додатковим), а є рівноправним при виникненні художнього ефекту. Порівняймо паліндроми Анатолія Мойсієнка та Івана Лучука з візуалом Віктора Женченка:

***

Музо, ритмом ти розум.

О

Музо, реве розум...

Мила, поета за те опалим.

І, рівен зневірі,

Уріс у сіру

Дорогу, що дощ у город.

О

Віро босих... Охи соборів...

І на бані –

Над Гобі! – Богдан [7]

і

Автор до Величковського

Величко – чи бичок, чи лев?

Він грав сам так і собі, і расі.

Цинобру брав отак – вам і навспак,

грав з демоном раків автор.

Йому чительник: кинь! лети, чумо;

й сам зажди таку... Світ хирів.

Одинак-рак Івана рако-піонера

Варт хижих трав, арено; і покара – навек:

аркани довіри хтів сукати джаз мас.

Йому чительник: кинь! лети, чумо.

Й рот ваві – кар моно: мед з варг – кап!

Сван і Мавка – товар?

Бурбони, цісарі – і босі? Катма свар – гнів?

Величко – чи бичок, чи лев? [6, 109]

3

[1, 9].

Підхід Миколи Сороки при визначенні барокової зорової поезії є історично оправданим, адже за допомогою курйозної поезії мали змогу існувати і розвиватися нетрадиційні жанри, які не могли поміститися в традиційну систему поділу жанрів. Бо що ж таке курйозна поезія? Це найбільш загальна назва на означення таких жанрів поезії, в основі яких лежить курйоз, тобто щось незвичне, захопливе, розважальне. А це дуже широке поле для творчості. Зараз, у добу постмодернізму, коли не існує поділу на високі і низькі жанри, коли сміхова культура не означає менш вартісна, ми можемо розділити експерименти в царині класичної поезії і безпосередньо зорову поезію як окремий поетичний жанр.

Російський дослідник Сергій Сігей наголошує: «[...] Необхідне строге розрізнення саме візуальної поезії і візуалізації вірша, дійсно характерної для людської культури протягом століть». І далі він розгортає свою думку: «І м'яке літографне письмо Ларіонова¹ і акцентне використання літер Зданевичем² і відмова від лінійності вірша у Каменського – все це експериментаторство, яким би радикальним воно не

¹ 1912 року поети-футуристи Велимир Хлебніков і Олексій Кручюних звернулись до художника Михайла Ларіонова, щоб той переписав їхні вірші літографним олівцем. Художник стверджував про жорсткість характеру типографських літер. У перших футуристичних книгах виникла тенденція до м'якого написання букв. Протиставлення руки і почерку строгій упорядкованості типографського набору виявилось першим кроком до перетворення вірша в щось, підвласне художникові.

² Ілля Зданевич – російський і французький письменник, теоретик авангардизму, художник. Він був великим поціновувачем і знавцем давньої грузинської архітектури, особливості і конфігурацію якої він проектував на конструкції своїх «двоповерхових» і «триповерхових» віршів. У його творах традиційний вірш вибухає літерами-баштами, які характерні для грузинського пейзажу. Прагнення не просто надрукувати текст, а й «малювати» його буквами, використовуючи їх величини і конфігурацію – характерна особливість усіх збірок Іллі Зданевича.

видавалось сучасникам, знаходилося тим не менше в руслі ще стародавніх традицій і сьогодні цілком може бути зведеним до фігурних віршів олександрійської школи, до досвіду середньовічних переписувачів і цілком зрівняне з типографськими експериментами [...]» [10].

Отже, необхідно чітко окреслити жанр візуальної поезії, щоб здійснювати класифікацію творів та їх аналіз. Для цього наведемо визначення, які зараз побутують в науковому обігу. Російська дослідниця Ксенія Слуцька у своєму дисертаційному дослідженні з лінгвістики під візуальною поезією розуміє «особливо організований текст, в якому на семантичному рівні реалізується графічний потенціал вербальних складових» [12, 3]. Натомість Олександр Очеретянський називає цей художній різновид «поезією в симбіозі (текст і зображення), представлені в найкращому порядку» [9]. При цьому він додає, що вона є поезією багатомірного простору. Цю думку підтримує Валерій Колотвін, доводячи, що візуальна поезія є альтернативою лінійної організації сприйняття [4]. За словами Миколи Сороки, зорова поезія – «це синтезований вид поетичного мистецтва, що лежить на стику літератури і малярства». Мабуть, розуміючи скупість такого визначення, автор далі додає: «Чимало суперечок і різночитань викликав цей жанр: це і поезія минулого, яка віджила себе; це і поезія майбутнього, яку ми ще не пізнали; це і давно існуючий жанр мистецтва, і це – літературний авангард; це свавілля щодо слова, і це – найвища майстерність володіння словом [...]» [13, 71].

Підсумовуючи сказане, зазначимо: візуальна поезія – це поетичний жанр, який синтезує в собі вербальні і невербальні графічні компоненти: це і слова, і шрифт, і місце розташування слів на аркуші, і графічні зображення різного характеру, символи, малюнки. Причому ці компоненти (вербальні і невербальні) є рівноправними при створенні художнього ефекту. Цей жанр функціонував протягом усієї історії розвитку поезії, від візуалізації тексту до виокремлення самостійного жанру (зорова / візуальна поезія, візуал).

Література

1. Бадаев А. Функциональные типы поэтической графики (на материале русской поэзии XVII-XXI вв.): диссертация на соискание ученой степени кандидата филол. наук: спец. 10. 02. 01 «Русский язык» / Бадаев Алексей Феликсович. – Екатеринбург, 2005. – 233 с.
2. Гик Ю. Документация к выставке визуальной поэзии / Юрий Гик. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.chernovik.org/main.php?nom=21=61=20&id_n=14&first=23.
3. Женченко В. Зорова поезія / Віктор Женченко. – Париж-Львів-Цвікау : Flacius-Verlag, Fürth/Bayern у співпраці з «Українським видавництвом» та з НВФ «Українські технології», 2000. – 35 с.
4. Колотвін В. Визуальная поэзия – альтернатива линейной организации восприятия / Валерий Колотвін. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://spintongues.msk.ru/Kolotvin01.htm>
5. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Коваліва, В.І.Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.

6. Лучук І. Сто одне щось: Вірші, сонетії, паліндромони / Іван Лучук. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2002. – 116 с.
7. Мойсієнко А. Віче мечів. Паліндроми Анатолія Мойсієнка у графіці Волхва Слововежі / Анатолій Мойсієнко. – К. : «Задруга», 1999. – 98 с.
8. Назаренко Т. Визуальная поэзия / Татьяна Назаренко. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.chernovik.org/vizual>
9. Очеретянський О. Поетичні читання. Поезія і візуальні мистецтва. Текст виступу / Aleksander Ocheretyansky. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.chernovik.org/main.php?nom=26&id_n=4&first=25
10. Сигей С. Краткая история визуальной поэзии в России / Сергей Сигей. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.rubtsov.penza.com.ru/symbioz/9/Viz_poetr
11. Слуцкая К. Особенности восприятия визуальной поэзии / Слуцкая К.А. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2011/07/1029>
12. Слуцкая К.А. Структурно-семиотические аспекты русскоязычной и англоязычной визуальной поэзии : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Слуцкая Ксения Александровна. – Тюмень, 2011. – 23 с.
13. Сорока М. Зорова поезія в сучасній українській літературі / Микола Сорока // Слово і час. – 1994. – № 4-5. – С. 71-76.
14. Сорока М. Зорова поезія в українській літературі кінця XVI–XVIII ст. / Микола Сорока. – К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1997. – 207 с.

The article presents a summary analysis of the formation of visual poetry in Ukrainian literature beginning from Baroque. Also traced the features of modern visual poetry. Author differentiated concepts of visual poetry and visualization of poem.

Key words: visual poetry, curious and emblematic poetry, figured poem palindromе.

В статті здійснено короткий аналіз становлення візуальної поезії в українській літературі, починаючи з епохи Барокко. Також прослідковуються особливості сучасної візуальної поезії. Розділені поняття візуальної поезії і візуалізації стиха.

Ключевые слова: візуальна поезія, курьезна і емблематична поезія, фігурний стих, паліндром.

ББК 81.2Ук
УДК 811.161.2:81'42

Іванна Перепічка

ПОГЛЯД ПЕРСОНАЖА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ДОКОРУ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто погляд персонажа як важливий засіб вираження докору – м'якої форми звинувачення.

Ключові слова: докір, погляд, невербальний засіб, інтеракція, художній текст.

Комунікативно-прагматична парадигма у сучасному мовознавстві – одна з актуальних. Цим і пояснюється зацікавленість лінгвістів окремими мовленнєвими жанрами (наприклад, жанр “прохання” розглядали М. Баліцька [2], Г. Ярмаркіна [21]; “виправдання” – І. Довганюк [10]; жанри “осуд” та “звинувачення” – Т. Дубровська [11] та М. Кормиліцина [11]; “брехня” – В. Шаховський [19]).

Звернули вчені свою увагу й на докір як один із мовленнєвих жанрів. Так, комунікативний “паспорт” означеного жанру досліджували Ф. Бацевич [3] та О. Дерпак [8], особливості реалізації в інтеракції мовленнєвого акту докір – Н. Богоміл [4], складові компоненти листа-докору – О. Полякова [17]. Однак досі мовознавцями недостатньо розглянуто роль такого засобу вираження докору в художньому тексті, як погляд, що й зумовило вибір теми статті.

Мета роботи – проаналізувати особливості реалізації докору в художньому тексті за допомогою такого важливого невербального засобу, як погляд.

У нашому дослідженні послуговуємося текстами Я. Бакалець, Я. Яроша (“Із сьомого дна”), Г. Вдовиченко (“Тамдевін”), М. Гримич (“Варфоломієва ніч”), М. Дзюби (“Ранець для крил”), Н. та О. Шевченків (“Оksamитовий перстень”). Концентрація уваги на романах вище названих авторів пояснюється тим, що їхні твори є помітними в літературному просторі. Так, завдяки роману “Тамдевін” Г. Вдовиченко стала переможницею конкурсу “Коронація слова” – 2009, а вже в 2010 році перше місце в цьому ж конкурсі отримали Я. Бакалець та Я. Яріш за твір “Із сьомого дна”. Досліджувані тексти є також багатим ілюстративним матеріалом для розкриття особливостей жанру “докір”, оскільки відображають комунікативну інтеракцію із характерною для неї діалогічністю, динамікою та емоційністю мовлення. Це й зумовило їх вибір.

У лінгвістиці мовленнєвий жанр – “розгорнута мовленнєва побудова, що складається з певної кількості мовленнєвих актів, у яких комунікативний намір кожного мовця підпорядкований його стратегії і тактиці” [3, 9]. Для того, щоб дефініціювати докір як жанр, необхідно насамперед розкрити лексичне значення цього слова. Наведемо декілька визначень докору, які подають у тлумачних словниках: “докір – висловлене кому-небудь або передане в інший спосіб звинувачення в чомусь, незадоволення чимось і т. д.” [16, 235]; “докір – невдоволеність, несхвалення або звинувачення висловлене комусь” [6, 744]. В

етимологічному словнику української мови читаємо: “докір, докірливий, докірний, докірник, докора, докоритель, докоріще, докоряти” [12, 104]. Етимологія цього слова містить сему “корити”: “корити, картати; дорікати комусь; (рідк.) примушувати покоритись; скоряти; [схиляти в покорі (голову, чоло)], коритися, безперечно слухатися, підкорятися” [13, 20]. На основі сказаного даємо таке загальне визначення жанру “докір” – це м'яка форма звинувачення, яка базується на емоційному стані адресанта й може бути висловлена адресатові експліцитно або без прямих доказів його вини – в імпліцитній формі.

Жанр “докір” активно функціонує в тому комунікативному просторі, де представлено міжособистісні стосунки – інтеракцію, тому в художньому тексті докір переважно вербалізований. Наприклад:

Марійка стояла біля розчахнутих навістіж воріт, чекала, закутавшись у вовняну картату хустку.

Серце підстрибнуло, закалатало. Я вискочила з машини, не заглушивши мотора. Подруга обійняла мене, відсторонилася, аби роздивитись. Її очі сяяли.

— Чого стоїш на холоді? — дорікнула їй. — Ти ж сказала — крайня хата за розлогим дубом. Я б не заблукала! [5, 33].

Дієслівна лексема “дорікнула” безпосередньо вказує на жанрову належність комунікативного фрагмента. Докір, виражений за допомогою питального речення (*Чого стоїш на холоді?*), – це реакція-відповідь суб'єкта, який негативно оцінює фізичні дії свого співрозмовника (Марійка вийшла зустрічати подругу, проігнорувавши прохання останньої не турбуватися). Як бачимо, вербальні засоби (*дорікнула*) відіграють важливу роль при реалізації жанру “докір” у художньому тексті і, як показав матеріал дослідження, є основними у формуванні структури і семантики докору.

Однак мова як досконала система володіє не тільки вербальними засобами для опису дійсності, а й невербальними. Так, люди також можуть обмінюватися “інформацією за допомогою <...> жестів, міміки, постав тіла, одягу, зачісок, запахів, навіть предметів, які їх оточують (наприклад, меблів)” [3, 58]. Таким чином, повний аналіз особливостей жанру “докір” неможливий без урахування ролі невербальних компонентів, оскільки невербальна комунікація є вагомим “для розуміння значення обміну думками” [21, 116]. У художньому тексті невербальні репрезентанти досліджуваного жанру, як і вербальні, передають значущу інформацію, є інтенційно спрямованими та декодуються адресатом у процесі конкретної комунікативної ситуації.

Матеріал дослідження показав, що при вираженні “докору” важливе значення належить зоровому контакту як комунікативному знаку, оскільки “контакт погляду є найдієвішим видом немовленнєвого спілкування” [18, 257] й використовується “не лише для невербального відображення людських емоцій, але й для передачі іншої, у смислового плані дуже різноманітної інформації” [18, 257], зокрема й докору. Проілюструймо сказане, для зручності аналізу умовно розбиваючи діалог на два блоки:

(1)

— Цікаво, чи бачив сатана, як ми тут порядкуємо? Ти бачиш нас, господарю!!! – крикнув я, закинувши голову, розкинувши руки та оглядаючись по сторонах. <...>

– Дурні!!! – нараз гукнув голос, аж ми поприсідали. – Ви ще гірше наробили! <...> Ніхто тут про козаків не згадав би. А ви їх надихнули до боротьби за свою волю, і вони померли вільними. І діти вільними зостануться, пам'ятаючи про смерть їхню. Отак ви замість губити козацький рід, лише загартовуєте його. Дурні.

Голос пропав, не бажаючи більше з нами говорити.

(2)

Я оглянувся – все було спокійно, ніхто нашої розмови не чув. Мої друзі дивилися на мене з докором, я відвернувся й лише мовив:

– Йому важко догодити [1, 56-57]

Блок (1) – інтеракція в тексті відбувається між сатаною та його вірними слугами на землі, головним завданням яких було звести український народ із правильного шляху, придушити козацький дух та знищити усі моральні цінності. Результатом праці “полководець” нечистої сили незадоволений, оскільки козаки “померли вільними”, тому не бажає продовжувати спілкування з своїми підлеглими.

Блок (2) – у цьому фрагменті тексту важливе значення в перебігу комунікації належить докору, вираженого за допомогою невербального засобу – погляду, репрезентантом якого у реченні є дієслівне словосполучення *дивилися з докором*. Саме ця мовна одиниця як виразник докору “задає новий старт” (тобто є комунікативним знаком) спілкуванню між трьома слугами сатани, двоє з яких (адресанти докору) негативно оцінюють дії свого “побратима” (адресата докору). Реакція-відповідь адресата докору (в тексті я) – виправдання (*Йому важко догодити*).

Порівняймо ще:

Тамара зрушила з місця – відштовхнувшись від дерева, попрямувала просто на них.

– Ходімо звідси, – кинула вона, проходячи повз Вересня і Наріне, котрі так і стояли з відвислими щелпами, але не стала озиратися, щоби переконатися, чи йдуть вони слідом. На мить зупинилася біля тіл у траві. *Зі співчуттям подивилася на Капелюшного і зі смутним докором – на ту, що колись була її найкращою подругою, потім продовжила свій шлях* [20, 228-229].

У наведеному фрагменті погляд є засобом передання різної у смислово-плані інформації (*співчуття і докору*), пов'язаної з комунікативним минулим адресанта (Капелюшний, якому Тамара висловлює співчуття, допомагав дівчині в розслідуванні зникнення подруги (описова дескрипція “*та, що колись була її найкращою подругою*”), яка, як виявилось, зрадила її). Семантично значущою тут є лексема “смутий”, яка ніби “пом'якшує” докір, знижує рівень його конфронтації. Отже, погляд як засіб вираження докору в художньому тексті сприяє експлікації найтонших відтінків інформації.

Проведене дослідження засвідчило, що кінетичні засоби здатні заповнювати “недостатній мінімум вербальної структури висловлювання” [14, 7], тобто містити додаткову інформацію, завдяки якій реципієнт декодує інтенції (серед яких – і докір), закладені у висловленні адресанта. Так, при реалізації згаданого мовленнєвого жанру погляд як один із основних невербальних засобів є важливим супровідним чинником мовного адресування. Проілюструймо (для зручності аналізу знову умовно розіб'ємо діалог на два блоки):

(1)

– Я йду додому, в мене чомусь страшенно розболілася голова.

– Як додому, а я? – злякано витріщилась Леська, але одразу ж спалахнула радісним рішенням. – Я ж тобі пігулку від голови принесу, посидимо в саду на лавці – мусить перестати. <...>

– То я пішов!

– Бодя! – Лесьчині губи некрасиво скривилися, а очі скаламутилися, мов калюжа після дощу.

– Ну добре, добре, йди по пігулку, я почекаю.

(2)

– *Почекаси?* – перепитала з сумним передчуттям.

– Ну, я ж сказав!

– *Ти якийсь такий...*

– *Який?*

В її очах був відвертий докір [9, 100-101].

Блок (1) – наведений діалог ілюструє напруженість стосунків між учасниками спілкування, причиною чому є невідповідність ставлення один до одного (дівчина закохана в хлопця, останній не відповідає їй взаємністю). Адресант (Леська) для того, щоб досягнути комунікативної мети (прагнення якнайдовше затримати Богдана), використовує такі комунікативні ходи: пропонує допомогу адресатові (*Я ж тобі пігулку від голови принесу*), вдається до “жіночих хитрощів” (*губи скривилися*). Конотована лексема *Леська* та фразеологізовані сполуки *губи некрасиво скривилися; очі скаламутилися, мов калюжа після дощу* дають негативну оцінку як діям дівчини, так і її образу в цілому.

Блок (2) – мовець висловлює недовіру адресатові (*Почекаси?*), що в свою чергу викликає роздратування з боку реципієнта (оклична інтонація – *Ну, я ж сказав!*). Реакція-відповідь адресанта – імпліцитний докір, виражений за допомогою обірваного речення. Однак інтенція (*докір*), закладена в цьому висловленні, не є декодованою адресатом, тому такий хід комунікації зумовив експлікацію докору невербальним засобом – поглядом (*В її очах був відвертий докір*). Семантично значущою у цьому блоці є лексема “відвертий”, яка означає докір як “чистий”, “прямий”, “безпосередній”. Отже, невербальні засоби, детермінуючи найтонші відтінки людського спілкування, є важливими супровідними елементами комунікації.

У художньому тексті докір, виражений за допомогою погляду, інколи може бути результатом комунікативної девіації, причиною якої є недостатня мовна компетенція учасників спілкування. Порівняймо:

Вони завалили в 3-Б клас і побачили людей у білих халатах. На лавці лежав Варфоломійович. Він був у костюмі, білосніжній сорочці і краватці. Його голову тримав у себе на колінах Пашка.

– Пашко! Ти виграв! – загорлав Васнецов-Паваротті. – Ти набрав 68 відсотків!

Люди в білих халатах з докором подивилися на п'яну компанію.

– *Що?* – спитала Ідея Іванівна. – *Що це значить?*

Пашка розплакався.

– *Що це значить?* – закричала Ідея Іванівна. *Пашка підняв голову і крізь сльози закричав:*

– *Святий Миколаю! Міню свою перемогу на Варфоломійовича!...*
[7, 158-159]

У наведеному сегменті комунікація (умовно) відбувається між двома групами людей: перша означена негативно забарвленим словосполученням *п'яна компанія* (це й Васнецов-Паваротті, й Ідея Іванівна), друга – словосполученням-перифразою *люди в білих халатах* (сюди відносимо й Пашку). Мовці володіють різною інформацією (“п'яна компанія” святкує перемогу Пашки на виборах (емоційно насичені речення *Пашко! Ти виграв! Ти набрав 68 відсотків!*), “люди в білих халатах” констатували смерть Варфоломійовича, що затьмарила радість лідеру партії (Пашці) – *Святий Миколаю! Міню свою перемогу на Варфоломійовича!...*). Невідповідність комунікативної компетенції між учасниками спілкування призводить до мовної девіації.

Вагоме значення в протіканні інтерекції тут належить докору, вираженому за допомогою такого засобу, як погляд, репрезентованого в тексті дієслівним словосполученням з *докором подивилися*. У цьому фрагменті названа мовна одиниця – своєрідний комунікативно-прагматичний маркер, який декодується адресатом завдяки врахуванню фреймової структури того, що маніфестується нею. Докір є “переломним” (кульмінаційним) етапом спілкування – змінюється комунікативна поведінка першої групи мовців (радість (Васнецов-Паваротті) → розгубленість (Ідея Іванівна)).

Російський дослідник Г. Крейнділн вважає, що “в межах однієї культури й однієї мови жестів, жести очей, або візуальні знаки, незмінні у тому сенсі, що мають у них постійне значення” [15, 236]. Так, саме з очима пов'язано багато народних вірувань та забобонів, складено багато висловів (наприклад, “очі – дзеркало душі”, “очі не брешуть” тощо), оскільки “з усіх частин тіла, які використовуються для передачі інформації, очі – найважливіша й найпридатніша для відображення найтонших нюансів людських почуттів і переживань” [18, 258]. Отже, зоровий контакт як невербальний компонент *докору* є одним із репрезентантів ментальних схем та стереотипів. Наприклад:

Баба Каська <...> зрозуміла, що цього вечора перебуватиме в центрі уваги.

— <...> *Я — до грибів... А над пеньком стоїть зміїна голова, не ховається. І корона золотом сяє... Цар-змія... Мені ще мій дідо — най спочиває з Богом! — про таке розповідав.*

Марія пришивала гудзик до дитячої куртки, слухаючи гостю з легкою усмішкою. Глянула на мене:

— *Мабуть, коли змія стару шкіру скидає, клаттики на голові залишаються... Висихають до прозорості й сяють під сонячними променями чи у місячному світлі.*

Баба Каська з докором глянула на молоду господиню, хитнула головою невдоволено [5, 63].

Марія з іронією (словосполучення “легка усмішка”) сприйняла розповідь баби Каськи про змії (комунікативний конфлікт поколінь). Бабуся ж щиро вірить у надприродне, “іншу” силу, яка керує земним світом і диктує свої правила поведінки, тому активно реагує на “сучасне” пояснення своїх слів – докір, виражений за допомогою невербального засобу – погляду, репрезентованого в художньому тексті дієслівним

словосполучення з *докором глянула*). Тут докір – застереження щодо висловлених жартів, оскільки така поведінка може “накликати біду”. Отже, аналіз досліджуваного невербального засобу вираження докору допомагає відтворити ментальний образ персонажа, відобразити його пріоритети, ідеали та цінності.

Таким чином, матеріал дослідження показав, що важливим паралінгвальним засобом вираження *докору* є погляд як комунікативний знак, графічним інваріантом якого у художньому тексті виступають словосполучення “глянула з докором”, “подивилася з докором”, “в очах докір”. У процесі інтеракції цей невербальний засіб вираження жанру докору виконує роль регулятора мовленнєвого каналу між учасниками спілкування.

Література

1. Бакалець Я. Із сьомого дна / Ярослава Бакалець, Ярослав Яріш. – Х.: “Клуб сімейного дозвілля”, 2011. – 400 с.
2. Баліцька М.З. Роль адресанта в реалізації мовленнєвого жанру прохання // Актуальні проблеми металінгвістики. Наук. зб. – Ч.2. – Черкаси, 2001. – С. 129-132.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С.Бацевич. – К.: “Академія”, 2004. – 344 с.
4. Богомил Н. Речевої акт упрека / Н. Богомил // Види мовленнєвої діяльності: лінгвістичні та дидактичні аспекти: тез. доп. наук. конф. та 3-го українсько-німецького симпозиуму. – Х., 1995. – С. 59-60.
5. Вдовиченко Г. Тамдевін / Галина Вдовиченко. – К., 2010. – 202 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Авт.-уклад. В. Т. Бусел. – К.: “Перун”, 2002. – 1440 с.
7. Гримич Марина Варфоломієва ніч / Марина Гримич. – Львів: Кальварія, 2002. – 160 с.
8. Дерпак О. В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовні аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / О. В. Дерпак. – К., 2005. – 20 с.
9. Дзюба М. Ранець для крил / Марія Дзюба. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2007. – 340.
10. Довганюк І. Виправдання як мовленнєвий жанр у сучасному німецькому політичному дискурсі / І. Довганюк // Вісник Львівського університету: серія іноземні мови, 2008. – №15. – 42-48.
11. Дубровская Т. В. Некоторые прагматические характеристики речевых жанров “осуждение” и “обвинение” / Т. В. Дубровская, М. А. Кормилицына // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов: “Колледж”, 2002. – Выпуск 3. – С. 272-282.
12. Етимологічний словник української мови: у семи томах. Т. 2 / Авт.-уклад. О. С. Мельничука, В. Т. Коломійця, О. Б. Ткаченко. – К.: “Наукова думка”, 1985. – 570 с.
13. Етимологічний словник української мови: у семи томах. Т. 3 / Авт.-уклад. О. С. Мельничука, В. Т. Коломійця, О. Б. Ткаченко. – К.: “Наукова думка”, 1989. – 549 с.

14. Колшанський Г. В. Паралинквистика / Г. В. Колшанський. – М.: Наука, 1974. – 80 с.
15. Крейдлин Г. Е. Жесты глаз и визуальное коммуникативное поведение / Г. Е. Крейдлин // Труды по культурной антропологии. – М., 2002. – С. 236-251.
16. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 13-е изд., испр. – М.: Рус. язык, 1981. – 860 с.
17. Полякова Е. В. Письмо-упрек / Е. В. Полякова // Жанры речи: Сборник научных статей. – Саратов: "Колледж", 1999. – Вып. 2. – С. 287-291.
18. Тесля О. Погляд як елемент невербальної комунікації / О. Тесля // Вісник Львівського університету: серія філологія. – 2009. – Вип. 46, ч. 1. – С. 257-266.
19. Шаховский В. И. Ложь (вранье) как речевой жанр (к теории жанрообразующих признаков) / В. И. Шаховский // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов: "Колледж", 2005. – Вып. 4. – С. 220-243.
20. Шевченко Н. Оксамитовий перевертень / Наталка та Олександр Шевченки. – Х.: Гімназія, 2012. – 249 с.
21. Ярмаркина Г. М. Жанр просьбы в неофициальном общении: риторический аспект / Г. М. Ярмаркина // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов: "Колледж", 2002. – Вып. 3. – С. 262-268.
22. Pearson, Nelson Understanding and Sharing: an Introduction to Speech Communication. – Wisconsin, 1994. – 497.

In the article the glance a character as an important means of expressing reproach – a mild form of accusations.

Keywords: reproach, glance, nonverbal a means, interaction, literary text.

В статье рассмотрен взгляд персонажа как важное средство выражения упрека – мягкой формы обвинения.

Ключевые слова: упрек, взгляд, невербальное средство, интеракция, художественный текст.

УДК 81'367:811.161.2+162.1
ББК 81.2

Оксана Корпало

СЕМАНТИКА ГРАМЕМИ НЕ-УЧАСНИКА КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

У статті проаналізовано семантику грамеми не-учасника комунікації; охарактеризовано означено предметно-особове, неозначено-особове та узагальнено-особове вживання дієслівних форм 3-ої особи в зіставному аспекті.

Ключові слова: грамема, не-учасник мовлення, неозначено-особове, узагальнено-особове значення.

Зіставне вивчення споріднених мов, якими є українська і польська, відрізняється від дослідження мов неспоріднених, оскільки схожість мовних систем апіорі передбачає більше спільних, ніж відмінних рис, тим паче в синтаксисі, де близьким є не тільки мовний матеріал, але й спосіб його розподілу. Однак такі студії є **актуальними**, тому що вони додають «нову інформацію до заснованих на таких спостереженнях типологічних узагальнень, від яких мовознавча наука не може відмовитися» [5, 16].

Категорія синтаксичної особи як одна з ознак предикативності служить для вираження взаємозв'язку між суб'єктом дії та дією (чи станом) з погляду участі суб'єкта в мовному спілкуванні. Завдяки їй встановлюється, кому належить виражена в часі та способі дія: мовцеві, його безпосередньому співрозмовникові чи особі (або предмету), що не бере участі в розмові. Відповідно до цього виділяють 3 грамеми: *грамему мовця, грамема адресата і грамема не-учасника комунікації* [3, 82; 2, 105; 4, 346; 6, 321]. Кореляція 1-а особа – 2-а особа – 3-я особа встановлює зв'язок між дійсністю та мовною дією, що закріплює у мовних формах відношення граматичного підмета до мовця й адресата. Р.Якобсон зараховує категорію особи до категорій-шифтерів, тобто таких, що включають елементи, які вказують на зв'язок повідомлення з актом мовлення [8].

Грамема не-учасника мовлення позначає об'єкт повідомлення і може мати **семантику істоти**, зокрема означати:

– назву особи: *Плугатарі з плугами йдуть, співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть* (Т.Шевченко); *Rozchodzą się z dzamidów roboźni mieszkańce* (А.Мікiewicz);

– персоніфіковану назву: *Полями журними, як сні, блукає, лине Біла Панна – моя печаль неподоланна в безмежжі зим і чужини* (С.Черкасенко); *Zawstydziło się licem rubinowym zorze* (А.Мікiewicz);

– назву тварини: *Прямо над нашою хатою пролітають лебеді* (М.Стельмах); *Słysz, kędy się motyl kołysa na trawie, kędy wąż śliską piersią dotyka się ziola* (А.Мікiewicz);

і семантику неістоти, а саме:

– назву конкретного предмета: *Берези в білому убранні гудуть мелодію сумну* (Д.Загуг); *Tępa siekiera dębu nie powali* (przysłowie);

– назву абстрактного поняття: *З журбою радість обнялась* (О.Олесь); *Czas leczy rany* (przysłowie).

Незаперечним є той факт, що значення особи як синтаксичної категорії реалізують неоднопланові формально-змістові компоненти. І в українській, і в польській мові категорія особи представлена передусім у структурі дієслова, оскільки в обох мовах переважають речення з дієсловом-присудком. Характерними ознаками такого типу речень є регулярність вираження граматичної категорії особи через дієслівні особові форми або через сполучення таких форм з особовими займенниками. Для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, а для польської – синтетичний, тобто у польському реченні показником особи є передусім особове закінчення дієслова, а не особовий займенник, як в українській мові. Тому в усному та писемному мовленні особові займенники опускаються. Водночас польські особові займенники 3-ої особи вживаються частіше, ніж займенники 1-ої і 2-ої особи, особливо в реченнях із семантикою протиставлення, питання, з експресивною метою, наприклад: *Nie on, tylko ona rządzi w rodzinie; Czy nos dla tabakierzy, czy ona dla nosa?* (І.Красіcki).

Як альтернатива не дуже ввічливого називання за допомогою слів *on, ona, one, oni* третьої особи чи осіб, присутніх при розмові, використовуються слова *pan, pani*; у множині – *panie* (про жінок), *panowie* (про чоловіків), *państwo* (про чоловіків і жінок), наприклад: *Kasiu, przecież pan już powiedział o tym* (*pan* замість неввічливого в такій ситуації *on*). У деяких теоретичних опрацюваннях вони називаються гонорифікативними займенниками [9].

Адекватний опис категорії особи можливий лише за умови врахування як морфолого-синтаксичних, так і лексико-семантичних аспектів окремих мовних одиниць і всього висловлення. Значення 3-ої особи семантично неоднозначне. На думку В.Виноградова, «флексія 3-ої особи однини теперішнього часу в літературній мові допускає лише два розуміння, два осмислення. Вона або виражає зв'язок дії з означеною особою чи предметом, або ж указує на усунення особи і предмета зі сфери дії, тобто на безособовість дії» [1, 366]. Пор.: *Хліб пахне – Пахне хлібом; Дитя тягне санчата – Тягне холодом; Spalenizna technie – Technie spalenizną; Ojciec się nie śpieszy – Jemu się nie śpieszy*.

Значно рідше при відсутності підмета в реченні дієслово-присудок у теперішньому часі в обох мовах вказує на узагальнену особу, як-от у прислів'ях і приказках: *На роботі умліває, а коло миски упріває; Сидить, надувається, три дні в чоботу взувається; Дивиться лисицею, а думає вовком; W cudzym oku źdźbło, a w swoim bełki nie widzi; Umie języki, ale nie wie, co się robi z gryki; O pańskim obiedzie niedaleko zajędzie*.

У минулому часі в однині особова семантика для українського дієслова морфологічно нейтралізована, тому передається аналітично, з допомогою підмета-іменника чи займенника: *Хлопець сміявся. Він (я, ти) радів; Дівчина сміялася. Вона (я, ти) раділа; Дитя сміялося. Воно раділо*. Натомість у польській мові дієслівні форми минулого часу в однині не тільки позначають рід і число, як в українській, але й мають спеціальні закінчення зі значенням особи: чол. рід – *mówiłem, mówiłeś, mówił*; жін. рід – *mówiłam, mówiłaś, mówiła*; сер. рід – *mówiło*.

Пропуск підмета при дієсловах-присудках у формі минулого часу в однині спричиняє різні структурно-семантичні зміни в українському і

польському реченнях. Якщо в українській мові «в реченні не названо підмет, що відповідає 3-ій особі, яка в системі дієслова є несамостійною, оскільки підметом у 3-ій особі може бути не тільки особовий займенник, а й будь-який іменник чи інша субстантивована форма, яка не визначається однозначно самою структурою речення» [7, 238], то такі речення можна розглядати або як двоскладні неповні (*Пише. Писав. Зробить. Зробила*), або ж як односкладні узагальнено-особові (*Цілив у ворону, а попав у корову; Надувся, як півтора нещастя*). Натомість у польській мові речення з невираженим підметом (*podmiot domyślny*), хоча вони формально й подібні до відповідних українських, вважаються двоскладними повними: *Chodził potem drożką wokół murów w ciepłej tżawce...* (W. Odojewski), бо «дієслівний присудок завдяки своїй формі несе інформацію і про дію, і про особу-виконавця або носія цієї дії, і про співвіднесеність речення з дійсністю» [5, 652].

Безпідметові речення з дієсловом-присудком у формі минулого часу однини чоловічого роду в обох мовах можуть означати дію, що характерна для будь-якої особи, тобто виконувачем дії може бути кожен, усі люди. В українському мовознавстві ці речення вважаються узагальнено-особовими з нетиповими формами головного члена, наприклад: *Зробив людям на сміх; Намолов сім мішків гречаної вовни; Попав пальцем у небо; Набрид гірше гіркої редьки*. Такі речення відбивають різні ступені узагальнення суб'єкта дії, проте навіть найменший з них є достатнім для того, щоб за певних умов бачити в суб'єкті дії всяку особу.

Аналогічні за будовою польські речення-прислів'я на зразок *Z chłopca wyrósł, a do chłopca nie dorósł; Nie z jednego pieca chleb jadł; Ożenił się z biedą, wziął w posagu kłopot; Stanął na szczudłach i myśli, że wyrósł* позначають лише особу чоловічого роду, оскільки на це вказують особові закінчення. Пор., наприклад: *Wziąłeś konia, weź i bicz*, де закінчення –*ęś* свідчить, що виконувачем дії є 2-а особа однини чоловічого роду. Тобто еквівалентність таких речень в українській і польській мовах є тільки частковою.

Форми 3-ої особи множини будь-якого часу без граматичного підмета насамперед вказують на те, що суб'єкт дії мислиться неозначено. Наприклад: *У нас проханих не люблять* (М.Стельмах); *Покремсали життя моє на частки, на тьмяну січку слів і суєти* (Л.Костенко); *Odwiedzili go wczoraj?* (J.Tuwim); *Kazali mi przyjść*. Неозначеність виконувача дії продиктована самим характером думки, яку висловлюють. «Ця думка двочленна: предикат у ній вербалізований, а суб'єкт сприймається на рівні уявлення про якусь особу (осіб)» [7, 239].

Існують різні ступені неозначеності суб'єкта дії в неозначено-особових реченнях:

– він не відомий мовцеві, тому сприймається якоюсь мірою узагальнено: *Нас називають втраченим поколінням* (Н.Стефурак);

– мовець може знати суб'єкта дії, але з різних причин не називає його: *Нас дурманом обпоїли, в наші вуха цвяшки вбили, наші голови скрутили і такими жить пустили...* (О.Олесь);

– виконувач дії відомий мовцеві, проте він вважає, що це неістотно для адресата, і тому не акцентує на цьому: *Нас зустрічають хлібом-сіллю. Мене призначили на цю посаду* (хоча й видно, хто зустрічає, і зрозуміло, хто призначив). Пор. більш детальну класифікацію у А.Загнітка [4, 201].

З неозначено-особовим значенням в обох мовах вживаються тільки перехідні суб'єктні дієслова, які можуть бути трансформовані у пасивну безособову форму на -но, -то, пор.: *Поле зорали – Поле зорано; Його затримали – Його затримано; Posłali go po mnie – Posłano go po mnie; Kirilii ti zabawkę – Kiriono ti zabawkę*. Як вважає В.Виноградов, «цей синонімічний відповідник підкреслює особове значення форми 3-ої множини, відношення її до неозначеної особи (люди, хтось). За відсутності такого відношення була б неможлива синонімічна заміна неозначено-особової 3-ої особи пасивною конструкцією» [1, 367]. Основна сфера вживання неозначено-особових речень – розмовне мовлення. В українській мові вони більш поширені. Еквівалентами до них у польській можуть бути безособові та двоскладні речення: *Про нього багато говорять// O nim się mówi; Його затримали// Zatrzymano go; Йому зателефонували// Ktoś zatelefonował; Аню дуже люблять // Ania jest lubiana* [5, 655].

У прислів'ях і приказках форма 3-ої особи множини може вживатися також в узагальнено-особовому значенні, наприклад: *Дарваному коневі в зуби не дивляться; Вола в'яжуть мотуззям, а людину словом; Решетом воду не носять; Nieproszonych goście pod stół wsadzają; Z ubioru cię sądzą z rozumu poważają*. «Відмінність цих і подібних речень від неозначено-особових суто семантична і полягає в максимальному узагальненні суб'єкта дії: якщо дія, про яку повідомляється в неозначено-особовому реченні, стосується багатьох осіб, кількох чи навіть однієї особи, то дія в узагальнено-особовому реченні може стосуватися будь-кого» [7, 242].

Таким чином, спільним для семантики грамеми не-учасника комунікації є наявність граматичного відношення – прямого чи прихованого – до виконавця дії. При цьому виокремлюємо означене предметно-особове, неозначено-особове та (рідше) узагальнено-особове вживання дієслівних форм 3-ої особи. Для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, а для польської – синтетичний. Тому речення з пропущеним підметом порізно трактуються мовознавцями: як неповні двоскладні або односкладні в українській, як повні двоскладні у польській мові з невираженим підметом (*podmiot domyślny*), хоча формально в обох мовах вони мають багато спільного, відрізняючись лише частотою вживання. Подальше дослідження буде стосуватися аналізу граматичних співвідношень при безособовому вживанні форм 3-ої особи та встановленню градації різних ступенів безособовості.

Література

1. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В.В.Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972. – 613 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Грамматика русского языка. – Т. II : Синтаксис: часть первая. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 702 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1966. – 437 с.

5. Кононенко І.В. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / Ірина Кононенко. – Warszawa: WUW, 2012. – 808 с.
6. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій / М.В.Мірченко. – Луцьк: ВолДУ, 2004. – 389 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 512 с.
8. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95 – 113.
9. Łaziński M. O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa/ Marek Łaziński. – Warszawa: PWN, 2006. – 360 s.

The article reviews the semantics grammemes non-participant communication thus allocated specifically subject-personal, indefinite-personal and generalized-personal use verb forms 3-th person in comparative aspect.

Key words: *grammeme, non-participant communication, indefinite-personal, generalized-private value.*

В статті проаналізована семантика грамем не-учасника комунікації, при цьому виділяються определенно предметно-личные, неопределенно-личные и обобщенно-личные употребления глагольных форм 3-ого лица в сопоставительном аспекте.

Ключевые слова: *граммема, не-участник речи, неопределенно-личное, обобщенно-личное значение.*

УДК 81'373+81'37+81'282

ББК 81.2Укр-3

Світлана Личук

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «БОЛОТО» У ГОВІРКАХ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті розглянуто семантичні ряди апелютивів на позначення поняття 'болото', зафіксовані у мовленні мешканців, що представляють гуцульський, покутський, бойківський та надністрянський говірковий ареал. На основі діалектних лексем здійснено лексико-семантичну класифікацію географічної номенклатури за різними ознаками: міра заболоченості, фізичні якості та місце розташування, глибина, розмір болота, колір, вид рослинності на болоті. Виділено просторове поширення місцевих назв. Визначено особливості вживання та утворення найменувань, виділено найпоширеніші способи номінації, відстежено етимологію народних болотознавчих термінів. Зроблено порівняння семантики зафіксованих апелютивів з семантикою інших, уже досліджених регіонів. Виділено просторове поширення місцевих назв.

Ключові слова: семема, апелютив, номенклатурний термін, лексема, семантичний ряд, коливання семантики, географічна номенклатура.

Всебічне вивчення регіональної лексики в межах конкретних лексичних груп у сучасній лінгвістиці залишається найбільш актуальним.

Географічна апелютивна лексика нерідко була об'єктом дослідження науковців у слов'янському [57; 56; 53; 29; 9; 31] і в українському мовознавстві [55; 36; 30; 19; 47; 45; 11; 13; 16; 38; 35; 48]. Народна географічна термінологія задекларована низкою регіональних словників [46; 33; 50; 14; 2, 49; 17]. Кілька досліджень спеціально присвячені висвітленню тельмографічної лексики [24; 31]. Однак зафіксований лексичний матеріал досліджених регіонів не охоплює всього загальноукраїнського простору.

Географічна номенклатура Івано-Франківщини ще не була предметом спеціального ґрунтового та всебічного наукового дослідження. У зв'язку з цим особливо актуальним є дослідження географічної апелютивної лексики загалом та болотознавчої зокрема в зазначеному ареалі. Мета нашої статті: виявити географічні апелютиви з семантикою 'болото' на досліджуваній території. Для реалізації мети передбачаємо розв'язання таких завдань: зібрати, систематизувати та проаналізувати лексеми на позначення болота, виділити фонетичні, словотвірні особливості місцевих назв, розкрити їхню етимологію та локалізацію, порівняти їхню семантику з семантикою інших уже досліджених регіонів.

У географічній науці *болото* – це 'ділянка земної поверхні з надмірним зволоженням, на якій зростає специфічна вологолюбна рослинність, розвивається болотний тип ґрунтоутворення і, як правило, накопичується торф. Виникають болота внаслідок заболоченості водойм'. За геоморфологічними умовами розрізняють заплавні болота, долинні болота, плавневі болота, притерасні болота, схиліві болота і староруслові болота [ГЕУ, I, 115].

Відповідно до основних характеристик боліт вони підрозділяються на три види: верхові, низинні, перехідні. У гірській частині області, яка

охоплює Українські Карпати, вздовж гірських хребтів переважають верхові болота; в долинах річок і рівнинній місцевості – низинні. Перехідні болота є стадією переходу від низинних до верхових боліт. Часто вони розміщуються навколо верхових боліт.

У діалектному мовленні досліджуваного ареалу ЛСГ 'болото' відтворюється специфічно. При цьому враховуємо різні ознаки: міра заболоченості, фізичні якості та місце розташування, глибина, розмір болота, колір, вид рослинності на болоті. Відповідно до них групуємо ряди семем.

Номени на позначення *болото* (у загальному значенні) у діалектному мовленні Івано-Франківщини репрезентовані такими лексемами: *болото*, *болота*, *балто*, *саґа*, *баґно*, *багна*, *багни*, *баґни*, *баґ'інчик*, *баґончик*, *млака*, *мочар*, *мо'чар*, *мокро'вина*, *мокро'та*, *мокрец'*, *кала'бан'а*, *тр'асови'на*, *не'теча*, *ста'ви*, *о'хаба*, *по'гоня*, *баба*, *к'інно*.

Апелютив *болото* < псл. *bolto < і.-с. *bhel-* 'білий' [ЕСУМ, I, 227] вживається зі значеннями 1. 'грузьке місце з надмірно зволуженим ґрунтом, часто з стоячою водою та вологолюбною рослинністю; багно, трясовина'. 2. 'розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д., що поширений на всьому слов'янському просторі; 'багно, грязюка' [СУМ, I, 215]. В. Мокієнко акцентує увагу на тому, що псл. *bolto – один із найдавніших слов'янських географічних термінів [31, 73]. Цей апелютив є основою говірок Івано-Франківщини з різним семантичним навантаженням: 'болото (у загальному значенні)' (у багатьох н.п.), 'заболочене грузьке місце' (Птч, Пдв, Ркв, Ргт, Ксв, Длн, Ккл, Блш, Пдм, Тж), 'болото з водою кольору іржі' (Тж, Лсц), 'болотяна яма' (Птч, Ргт, Клш, Тж), 'заболочений ліс (ділянка в лісі)' (Брт, Ргт, Длн, Ккл, Блш, Тж). Множинна лексема *болота* також побутує у більшості населених пунктів із значенням 'болото', 'болотяна яма' (Блх, Пдв, Брт), з різною акцентуацією *болота* (ЛХ, Ргт, Длн, Пдм, Клш) та *болота* (Пдв, Брт, Ккл) з семантикою 'велике болото'. У смт Ворохта Яремчанської м/р нами зафіксовано апелютив *балто* 'болото'. Цей же апелютив виявлено С. Грабцем із значенням 'багно, болото' у цьому ж населеному пункті [55, 32].

Апелютив *саґа* 'затока річки; протока, стариця; озеро або болото в заплаві річки' [ЕСУМ, V, 161], пор. рос. *саґа* 'улоговина біля річки, що в повінь заливається водою; довга піщана коса' [44, III, 543]. На території Прикарпаття він вживається із значеннями 'болото' в с. Красноїлля та 'болото на полонині' в с. Черемошна Верховинського р-ну [55, 48]. Не знаходимо аналогічного відповідника з цим значенням в інших говірках.

Лексема *баґно* < псл. *bagno, *bagъno*, безпосередньо споріднене з *bagti 'бажати' (первісно 'пектись, горіти', далі 'терпіти спрагу'), *bagrъ* 'багровий, темно-червоний' (назва стосувалась спочатку торф'яних боліт, придатних на паливо, або боліт рудого кольору) [ЕСУМ, I, с. 109; 42, с. 154–159; 44, I, 102] відома на загальнослов'янському просторі. У літературній мові лексема *баґно* передає поняття 'болотисте місце; трясовина, болото', 'розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.; болото', 'болотяна чагарникова рослина' [СУМ, I, 84]. Апелютив *баґно* зафіксовано нами як у гірській, так і в рівнинній частинах області у багатьох населених пунктах з семантикою

‘болото’, менш уживаний із значеннями ‘велике болото’ (Стц, Птч, Рсв, Лмн, Тж) та ‘заболочений ліс (ділянка в лісі)’ (Птч, Тзв). Множинна номінація *багна* має два значення ‘болото’ (Пст, ВК, Рнг) і ‘багно, болото’ (Грн, Крн, Яб, Врх, Ксм, Тк, Вр) [55, 31]. Апелятиви *багни* (ВК) і *багни* (Трч) виявлено з різною акцентуацією в Коломийському та Косівському районах. Поодинокими випадками відзначено похідні *баг’инчик* (Бршт) та *багончик* (Св) з семантикою ‘болото’. Номенклатурний термін *багно* та його варіанти є досить поширеними у рівненських говірках [48, 181-182], менш уживаними у західноподільських [35, 238] і в західнополіських говірках [ПГФ, 218], спорадично вживаються у волинських говірках [16, 104].

Поодиноким випадком вживання є географічний апелятив *к’інно* ‘болото’ < псл. **корень*, **корьль*, похідні від прикметника **корьль* ‘який годиться для копання’ [ЕСУМ, II, 569], що зафіксований в с. Гринява Верховинського р-ну [55, 40]. Цей номен не задекларований в інших регіонах, однак поширений на слов’янському просторі: пол. *корпо* ‘розм’якла, розмокла земля, особливо після того, як зійшов сніг; місце без снігу’, болг. *копно* (място) ‘місце, де станув сніг’, макед. *копно* ‘тс.; суходіл, земля’, словен. *копно* ‘тс.; безсніжна місцевість’ [ЕСУМ, II, 569].

Не формує суцільного ареалу, фіксується окремими вкрапленнями лексема *нетеча* ‘болото’ (Бг, Прр, Крсл, Сл) (< псл. **netekja*) ‘стояча вода’ [ПГФ, 180]. У бойківських говірках вона вживається із значенням ‘невеликий потік; невелика річка; млака, у якій у воді трава росте’ [33, I, 486].

Поодинокий номенклатурний термін *ста’ви* мн. від став (< псл. **stavъ*), що вживається з семантикою ‘болото, що утворилося на місці водойми’, виявлено у с. Грабич Коломийського р-ну. Він має паралелі в інших українських говорах ‘ водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою’ [ВТС, 1185], ‘штучна чи природна водойма, мокра заболочена низина’ [26, 361], ‘місце, де раніше був став’ [30, 250].

Для вираження аналізованої семми на території Івано-Франківщини задекларовано ще лексему *охаба* з двома значеннями ‘болото’ і ‘болото на місці старого русла річки’ (Птр 1). Вона фіксується ще з такою семантикою: ‘прибережна частина течії річки, де рух води повільніший, ніж на середині річки’ [18, 27], ‘калюжа, болото; старе русло річки; гнила колода’, пор. пол. *ochab* ‘болото’ [ЕСУМ, IV, 239].

Номенклатурний термін *погон’а* < псл. **pogonja* < **rogъnati* з внутрішньою формою ‘місце, що гонить воду’ [42, 196], ‘місце, що заливається водою під час повені або після дощів; сіно, скошене на місцях, які заливаються водою’ [ЕСУМ, IV, 474], характерний для рівнинної частини області з семантикою ‘болото’ (Пгн), ‘грузьке, в’язке болото, де трясеться, колишеться земля’ (ІФ, Клш). Він задекларований й іншими дослідниками з такими значеннями: пор. укр. діал. *погоня* ‘болото’, вол. *погоня* ‘заболочений ліс’ [17, 74], рівн. ‘болото’, ‘дуже грузьке болото’ [48, 187], пор. також ‘невелике болото; низовина; болотиста долина’ [ПГФ, 216], блр. *пагоня* ‘низький заболочений луг’ [20, 90].

На городенківщині засвідчено народний географічний термін слов’янського походження *баба* ‘болото’ < псл. **baba* [ЕССЯ, Вип. 1, 105–107]. У літературній мові *баба* вживається із значенням ‘болото,

трясовина’ [ЕСУМ, I, 106], на Житомирщині цей апелятив виявлено П. С. Лисенком із значенням ‘трясовина, грузьке місце на болоті’, на Рівненщині – суфіксальне похідне *бабка* ‘дуже грузьке болото’ [48, 183], див. також [7, 214], [42, 185-186]. Порівняймо також болг. *баба* ‘неглибока ямка, заглиблення в землі’, ‘яма’, ‘калюжа’ [22., 29].

Семему ‘велике болото’ репрезентують лексеми: *болота* (Пдв, Брт, Ккл), *болота* (ЛХ, Ргт, Длн, Пдм, Клш), *болот’е* (Хмк), *болот’к’е* (Стц), *болотис’ко* (Лв, Св, Блш, Цв), *болотшище* (Ксв, Бршт, ІФ, Клш, Тзв, Хмк), *багно* (Стц, Птч, Рсв, Лмн, Тж), *багн’ука* (Стц), *багно’виц’а* (Ксв), *трасовина* (Хрпл), *трасовина* (Блх), *тр’асо’вина* (Снт, Спг), *тр’асо’виц’а* (Ксв).

Апелятиви *болота*, *болота*, *багно* проаналізовано у попередньому семантичному ряді. Деривати *болотис’ко*, *болотшище*, *багн’ука* і *багно’виц’а* утворені за допомогою аугментативних суфіксів *-ис’к-о*, *-ишч-е*, *-ук-а*, *-иц’-а*.

Лексеми *трасовина* і *трасовина* з різною акцентуацією, *тр’асо’вина* і *тр’асо’виц’а* мають основу від дієслова *трясти(ся)*. Досліджуючи етимологію цих лексем, дослідники виводять їх з < псл. **tresovina* < **tresti* ‘трясти’ [ЕСУМ, V, 665]. У «Словнику української мови» лексема *тр’асо’вина* витлумачена так: ‘дуже грузьке болото, поросле яскраво-зеленою травою і мохом, що утворюється на місці колишньої водойми’ [СУМ, X, 305], пор. також укр. діал. *трасовина* ‘грузьке болото, де трясеться і колишеться земля’ [32, 51], *трясовина* ‘грузьке болото’ [46, 223], ‘заболочена низовина’ [30, 251]. Те саме поняття передають *тр’асо’виц’а*, *тр’асо’виц’а* [СУМ, X, 305]. Т. В. Громко підкреслює, що значна частина лексем семантичного поля ‘болото’ є віддієслівного походження [13, 71]. Лексеми, що формують цю семему є досить поширеними в інших українських і слов’янських говорах. Аналізуючи польові матеріали та народні назви, зібрані іншими дослідниками, відзначимо, що досить варіативне вживання із цією основою апелятивів на території Рівненщини [48, 185], на Волині – семантичний ряд складається із семи номенів [16, 105-106], західноподільські говори представляють чотири номенні [35, 307-308]. У порівнянні з літературною мовою найбільше відмінностей у наголошуванні спостерігається у південно-західних діалектах [3, 147].

Аналіз місцевих апелятивів дозволяє визначити найбільшу кількість номенів з коренем *моч-* (*мок-*) на позначення семми ‘земля, розм’якшена водою’. Центральна лексема *мочар* вживається у багатьох населених пунктах. Апелятив *мочар* праслов’янського походження: **моцагъ* < **моціті* [ЕСУМ, III, 499], пор. *мочар* ‘багно, хистке місце, трясина, долина, де завжди мокро’ [31, 74], ‘драговина, трясина’ [СУМ, IV, 814]; ‘низьке з підгрунтовою водою місце’ [12, II, 450], діал. ‘невелике місце із прогнилою стоячою водою і гряззю’ [32, 50], ‘мокра заболочена низовина’, ‘трясовина, низьке місце з підгрунтовими водами’, ‘мокре місце між узгір’ями’ [30, 237]. В. Мокієнко зазначає, що українські діалектні утворення *моква*, *маква*, *відмока*, *мокляк*, *мокрини*, *мокравина*, *мочевина*, *мокрач*, *моклядь*, *мочола*, *мочиха*, *мочола* виступають як місцеві тельмографічні (болотознавчі) терміни з різним значенням (болото, низина та ін.). Похідні з коренем *мок-* не завжди передають

значення 'болото', іноді позначають більш загальне поняття – 'низинне місце' [31, 74].

Апелятив *мочар* поширений також на слов'янському просторі ще з такими значеннями: блр. *ма'чарына* 'криничне місце' [53, 112]; чes. *močár* *močál* 'трясовина, болото', 'калюжа' [29, 36]; пол. *moszar*, *moszarzysko* 'болото, болотистий ґрунт'; слц. *močár* 'місце, постійно вкрите стоячою водою і поросле водяними рослинами'; болг. *мочур* 'мокре, сире місце, болото', *мочура* 'тс.'; схв. *močvar*, *močvara* 'болото, трясовина'; словен. *močvara* 'тс.' [31, 74].

Семантичний ряд продовжують спільнокореневі фонетичні та словотвірні варіанти народних назв подекуди з різною або подвійною акцентуацією *мо'чар* (Снт, Бршт), *мо'ч'ер* (Прщ, Прр, Вл, Єз), *мо'ч'ер'* (Пдв, ІФ), *мо'чир* (Стц), *мо'ч'ір* (Стц, Пдв, ЛХ, Кйд, Гт, Жр, Мн, Нвч, Пр, Гвр, Прщ, Рдч, Сл, Тзв), *мо'чар'і* (Птч, Рсв, Ргт), *мо'чар'і* (Цв, Лсц, Нжн), *мо'чир'і* (Пдв), *мо'ч'іри* (Лв, Ккл, Блш, Св, Пдм), *мо'ч'іра* (Длн, Клш, Хрпл, Блбр, Тк, Ршк, ВВ, Мт, Мш, Млдт, НВ, Слб 1, Спв, Ілл, Тр), *мо'чара* (Ксв, Чрнл, НВ), *мо'чара* (Ілмн, Ржн, НВ), *мо'чула* (Тр), *мо'чарка* (Дбр, Лнч), *мо'ч'ерка* (Дбр, Лнч), *мо'ч'ерка* (Мкл), *мо'чарка*, *мо'черка* (Шшр), *мо'чири* (Мн), *мо'чири* (Сл), *мо'чари* (Мш, Сп, Цн, Гв, Нзв, Трстн, Згв, СЛ, Бкв), *мо'чар'ки* (Гр), *мо'чарис'ка* (НВ), *мо'ч'і* 'заболочена низовина' (Тпч) [30, 237], *мо'крин* (Брк), *мо'крец'* (Тсм, Хрпл), *мо'кр'иш* (Крвпл), *мо'кре* (Скл, Рс), *мо'кра* (Сп), *мо'крушка* (Млдт), *мо'криниц'а* (Спг).

Лексема *млака* < псл. *molka 'болото' та похідні *млаки*, *млачка*, *млако'вина* з таким самим значенням разом з апелятивом *мочар* та великою кількістю похідних формують суцільний ареал їх вживання на території досліджуваного регіону. Вона також простежується в ряді слов'янських мов: укр. *млака* 'драговина, болото' [31, 74], болг. *млака* 'болото, калюжа'; словен. *mláka* 'калюжа', пол. *mlaka* 'болото, драговина, вологий луг', чes. *mlaka*, *mláka* 'болотиста ділянка, драговина', пор. також схв. *mlákva* 'болото, що не замерзає', *mläka* 'болото, в якому б'ють джерела' [24, 142]. У західноpodільських говірках апелятив *млака* вживається із значеннями: 'мокра заболочена низина', 'заболочене грузьке місце', 'місце, де раніше було болото' [35, 277]. У бойківських говірках серед значень лексеми *млака* сема 'вибоїна на дорозі' займає латеральну зону стосовно ареалів вихідних значень 'підмокла лука', 'трясовина' [10, 181].

Номен *баг'інчик* (фонетичний варіант *ба'гончик*) (Врх) – демінутиви від апелятива *багно* – проаналізований у складі іншого семантичного ряду.

Для вираження цієї семми на досліджуваній території зафіксовані ще лексеми *груз'* (Ксв, Тж), суфіксальне утворення *гр'аз'ука* (Брт, Тж) та словосполука *груз'ка м'ісцев'іст'* (Ксв). Назва *груз'* 'трясовина, густа грязюка' < псл. *grizъ пов'язане чергуванням голосних з *gręz-* (укр. *грязь*, *грязнути*) [ЕСУМ I, 605]. Б. Д. Грінченко фіксує такі спільнокореневі словотвірні моделі: *грузота*, *грузь*, *груз'авина* (з семантикою 'драговина, трясовина') [12, I, 333]. Порівняймо також західнополіське *груз'авина* 'болотиста місцевість, поросла травою, де можна загрузнути' [ПГФ, 220]. Символічне змістове перенесення 'болото → грязь' на території Рівненщини передають терміни *гряз'* та його суфіксальне похідне

гр'аз'ука, а словосполучення *гр'аз'і тор'фов'і* передає значення 'лікувальні грязі' [48, 182-183].

Народні назви *чвакавка* (Блш), *чаква* (Клш) мають основу від дієслова *чвакати* і є поодинокими випадками на теренах області. З такою ж основою вживається апелятив *чавкотин'а* із значенням 'болото' у західноpodільській говірці [35, 310].

Апелятив *о'хаба* 'земля, розм'якшена водою', 'болотиста місцевість' (Дб) проаналізований в семантичному мікрополі 'болото (у загальному значенні)'. Вузькоговіркова лексема *сок'івн'а* (Здбр) – суфіксальне утворення на *-івн'-а* від дієслівної основи *сок-т'іти* 'сочитися' [ЕСУМ, V, 251]. Вона належить до локалізмів.

Семему 'невелике болото' представляють лексеми *бол'ітце* (Ксв, Длн, Тзв), *болотце* (Бршт, Клш), *бол'ітце* (Тр, Яб), що вживається у говірковому масиві з подвійною акцентуацією, множинна лексема *бол'іт'у'а* (Лв, Ккл, Блш, Хрпл), демінутиви від *болото*; лексема *мочар* (Птч, Тж) з фонетичним варіантом *мо'ч'ір* (Блх), та множинною лексемою *мо'чар'і* (Рсв, Ксв), *мо'чар'і* (Спг), *мо'чар'і* (Пдм, Цв, Лсц, Хмк) з різним наголошуванням, лексеми *мо'чола* (Ілмн, Тж), *мо'ква* (Брт, Св), *мо'крина* (Клш) з коренем *мок-* (*моч-*). Номінацію *намули* (ЛХ, Снт) засвідчено на території Покуття. Ця лексема мотивована коренем *мул-* < і.-с. **теи-* 'вогкий; гнилий; брудна рідина' [ЕСУМ, III, 532]. Вона зафіксована в західноpodільських говорах із значеннями 'наноси після весняного розливу' та 'невелике болото' [35, 280].

Семему 'грузьке, в'язке болото, де трясеться, колишеться земля' репрезентують діалектні назви, утворені морфологічним способом від дієслова *трястися*: *тр'асовина* (Снт, Блх, Ксв), *тр'асовина* (Ос), *тр'асови'на* (Клш), *тр'асовин'і* (ЛХ), *тр'асовиц'а* (Птчц, Ршк), *тр'іс'анка* (Тк), *тр'іс'аниц'а* (Плг), *тр'асов'іна* (Блх, Тж), *тра'си'на* (Ксв), *тр'ісовиц'і*, *тр'ісавиц'і* 'трясовина' (Пн) [55, 50], *тр'ісениц'і* 'трясовина' (Ксм) [55, 50], аугментативне утворення на *-иц-е* *тр'асовишиче* (Тр, Ргт, Хрпл), етимологія яких проаналізована вище.

Локалізми *стрига'виц'а* (вар. *стр'ега'виц'і*) (СМ), *стр'іговиц'а* (Пдв, Бршт) мають основи від дієслова *стригнути* з фонетичними та словотвірними варіантами, очевидно < псл. *stręgati 'в'язнути, грузнути' [ЕСУМ, V, 455].

Семантичне поле 'грузьке, в'язке болото, де трясеться, колишеться земля' продовжують лексеми *груз'* (Бст, Рсв), 'густе болото на дорозі' (Грн, ВЯ, Крн, Яб, Врх) [55, 38], *груз'ка* (Рнг), які вже розглядалися в семантичному ряді 'земля, розм'якшена водою'.

Номен *тван'* (Длн, Св, Ксв) й аугментативне утворення *тван'ука* (Пдм, Хрпл) вживаються із значенням 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля' < і.-с. **točъ-*, **tū-* 'стікати'; < лит. *tvānas* 'потоп' [ЕСУМ, V, 530], пор. укр. 'в'язке болото, грязь, рідке багно' [СУМ, X, 45]. Вищевказаний номен *тван'* поширений на Поліссі, найчастіше зі значеннями 'грузьке місце на болоті і в лісі', 'драговина, в'язке болото, в'язке місце в заболочених місцях', 'грязь у час розпуття' [42, 166]; на території Рівненщини апелятив *тван'* вживається з семантикою 'грузьке місце, трясовина'; *тван'*, *тван'ука* – 'земля, розм'якшена водою', пор. також блр. літ. – 'багністе і в'язке місце', блр. діал. – 'грязь, мул на дні

водойми', 'заросле озеро, плав, болото' [53, 189], рос. діал. *тван'* 'драговина, багно' [ЕСУМ, V, 530].

Номенклатурний термін *в'яз'ило* 'в'язке болото' виявлено у с. Більшівці Галицького р-ну, що має основу від дієслова *в'язнути*, хоча можна припустити його походження від слова *в'язь*. На території Чернігівсько-Сумського Полісся лексема *в'яз'* < 'мокра заболочена низина', *в'яз'ило* 'грузьке болото' [46, 54], на Рівненщині *в'яз'* 'дуже грузьке болото' [48, 183].

Апелятиви *топ* 'в'язке болото; болото на місці розтопленого снігу' (Клш), *топ'ило* 'грузьке болото, де колишеться земля' (Лв, Св) мотивовані коренем дієслова *топ'ити* < *торь* 'болото; місце, де розтанув сніг чи лід' [44, IV, 78-79], < псл. **topidlo* 'болото' [ПГФ, с. 296], пор. діал. *топ'ило* 'яма з водою' [30, 251], поліс. *топ*, *топ'илище*, *топ'ак* 'непрохідне болото з в'язкими ямами' [46, 219], рівн. *топ'*, *топ'ило* 'дуже грузьке болото', укр. *топ'ило* 'улоговина з водою, калюжа', 'місце, куди стікає весняна вода і де вона застоюється', блр. *топ'ило* – 'глибоке, грузьке місце на болоті і в лісі', *топ'ило* 'грузьке, непрохідне місце на болоті' [42, 169–170].

Народна географічна назва *в'ікно* < псл. **okъno* < і.-с. **akъ ā* 'вода' [ЕСУМ, I, 398] поширена у Тисменицькому р-ні з семантикою 'грузьке, в'язке болото, де трясеться, колишеться земля'. Вона має ще ряд значень в інших українських говорах: 'джерело', 'джерело в полі' [4, 23], 'велике джерело з чистою холодною підземною водою, яка ніколи не замерзає' [1, I, 872], пор. *в'ікно* 'глибоке (небезпечне) місце в річці, ставку' [28, 166], 'чиста водна поверхня' [35, 248], 'т. с.', 'водоймище з глибокою, прозорою, чистою водою' [48, 170], 'вир' [16, 73], 'заглиблення з чистою, незарослою водою на болоті' [23, 111], 'місце в болоті, не заросле водоростями; місце, де вирує вода; вир' [ЕСУМ, I, 398; 50, 189], пор. також пол. *окно* 'ключ, джерело', рос. діал. *окно* 'відкрите глибоке місце на зарослому глухому озері' та ін. [ПГФ, 189]. Наведені дані засвідчують широку амплітуду коливання семантики лексеми *вікно* у слов'янському просторі: "джерело" ↔ "річка" ↔ "болото".

Лексеми *погон'а* (ІФ, Клш), *млака* (Птч, Ркв, ЛХ, Снт, Спг, Бршт) на позначення грузького, в'язкого болота вже проаналізовані в інших семантичних рядах. Відзначимо також поодинокий факт фіксації апелятива *пастка* з прозорою семантикою в смт Лисець Тисменицького р-ну.

Народну назву *потрух* засвідчено у с. Ілемня Рожнятівського р-ну і с. Цвітова Калуського р-ну, *потрухи* – у с. Русів Снятинського р-ну зі значенням 'грузьке, в'язке болото, де трясеться, колишеться земля'. Аналогічна назва *потрух* з таким же значенням вживається на території Рівненщини [48, 185].

Композит *мо'чихв'іст* 'болото, у якому грузла худоба і мочила хвости' (Тсм) утворений способом зрощення в одну лексему словосполучення *мо'чити хвіст*.

Географічні номенклатурні терміни *болото* (Птч, Пдв), *баг'нука* (Стц), *баг'нака* (Ксв, Клш), *мок'ва* (Лв), *мокр'ота* (Цв), *мочар* (Хрпл) із значенням 'грузьке, в'язке болото, де трясеться, колишеться земля' проаналізовані вище. Аналогічне значення властиве народній назві

ти'носа (Бстр), утвореній від румунського прикметника *tinós* 'багнистий, грузький' [РУС, 468].

Семантику цієї семіми репрезентує апелятив *драгови'на* у с. Ілемня Рожнятівського р-ну. Етимологія зводиться до < псл. **dregva* [42, 178]. В українській літературній та в діалектній мові *драговина* 'грузьке, багнисте, болотисте місце' [СУМ, II, 404]. На Рівненщині цей апелятив та його фонетичні варіанти вживаються з такими значеннями: 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля', 'трясовина', 'дуже грузьке болото' [48, 185]; на Волині – *драгови'на* 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля' [16, 107]; на Хмельниччині – *драгови'на* 'трясовина', 'мокра заболочена низина'; на Кіровоградщині зафіксовано терміни *драг'лина*, *драго'вина* 'болото', *дриго'вина*, *др'агвина* 'болото, заболочене грузьке місце', *драго'вина* 'глибока прірва', 'мокра низина', 'болото' [14, 72–73].

У цьому семантичному ряді відзначимо лексему *здуховина* (ІФ). На думку М. І. Толстого, цей термін та його варіанти відбивають здатність в'язкого болота здуватися, коли на нього наступають, що дозволяє пов'язувати їх з анатомічними назвами – *здухвина*, *здухи*, *здуховина*, які мають значення в українській мові 'частину між ребрами і тазовими кістками (у парнокопитної тварини)' [42, 184–185]. Аналогічний апелятив зафіксовано на Рівненщині із значенням 'грузь, трясовина', *здухо'ватина* 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля' [48, 186].

Різноманітним за словотвірними та фонетичними варіантами вважаємо семантичний ряд, що передає семіму 'болото з водою кольору іржі'. У ньому функціонує лексема *руда* < псл. **ruda* 'іржаве багно; болотистий луг, болотистий берег' [ЕСУМ, V, 134], 'іржаве болото; заболочена низовина' [30, 248], 'болото з домішкою залізної руди' [15, 166], 'мокра заболочена низовина; місця, що заливаються весняною водою; заросле озеро' [46, 200]. Ця назва охоплює суцільний ареал разом з його варіантами *рудка* < псл. **rudьka* [ПГФ, 237], *рутка*, *рудки*, *рудки*, *руд'ак*, *рудци'а*. Відзначимо, що в західноподільських говорах поширена лексема *рудка* з різним значенням та *рудина* 'місце, де раніше було болото' [35, 301]. На Волині семантику 'болото з іржавою водою' передають номени *руда*, *рудци'а*, *рудавіна*, *руд'авина*, *руд'авиц'а*, *рудачник*, *руде болото* [16, 114]. З таким же значенням вживаються лексеми *руда*, *рудка*, *руд'авина*, *руд'ав'іна* у говорах Рівненщини; лексема *рудина* – 'болотяне пасовище' [48, 190].

Семантику 'болото з водою кольору іржі' репрезентує також узагальнювальна назва *болото* (Тж, Лсц), а також номени *гнил'ак* (Плн), *гнилич* (Пст 1, Пн), які утворені за допомогою суфіксів *-ак* й *-ич* від прикметника *гнилий*, пор. також *гнил'ак* 'зігнила рослина', *гнилич* 'гнилі стовбури дерев' [ЕСУМ, I, 536], *гнил'ак* 'болото у загальному значенні' [16, 105].

Народний географічний термін *кор'жава* 'іржаве болото' зафіксований у населених пунктах Городенківського й Коломийського р-нів, пор. *кор'жава* 'трясовина; іржаве болото' [43, 240].

Для вираження аналізованої семіми на території Івано-Франківщини побутують в усному мовленні апелятиви *ір'жа* (ЛХ), *р'жа* (Хрпл) та суфіксальні утворення *ір'жавка* (Ілмн), *р'жавиц'а* (Пдм), *р'жавин'а* (Тзв) < псл. **rьdja* 'іржа', похідне від **rьdъ* < **rьid-* 'червоний', пов'язаний з

rūdъ < *roud- 'тс.' < і.-є. *roudh-, *rudh- 'червоний'; початкове і розвинулось закономірно в позиції перед сонорним з наступним редукованим [ЕСУМ, II, 316]. У сучасній українській літературній мові *ір'жа* 'плівка бурого кольору на болоті, там, де вода містить залізисті породи' [СУМ, IV, 45]. В інших регіонах України зафіксовано названі й інші лексеми: *ір'жавиц'я* 'болото з водою кольору іржі' [35, 265], *ір'жа*, *ир'жа* 'болото, подібне до іржі', *р'жавчина* 'ділянка із стоячою водою' [48, 190], *ржа'вец'* 'болото з непротічною ржавою водою' [46, 191], *ирж'авка* 'болото кольору іржі' [14, 86]. Аналогічні утворення з словом *ржавчина* є досить поширеними у слов'янських мовах та діалектах: рос. діал. *ржавец'* 'стояче болото зі застоюною та ржавою водою'; пол. діал. *rdzawka* 'болото, топ'; схв. *rdavica* 'вид глини'; словен. *rjavica* 'коричнева, майже червона земля' [31, 73], пор. також блр. *ір'жа* 'болотяна руда, бурувата плівка на поверхні води в болоті'; *ір'жавіна* 'іржаве болото', 'шкідлива іржава роса'; *ір'жавіне* 'болотяна іржа', 'іржею покрите болото', 'застояне місце у воді біля ставків, яке покрите іржею і пліснявою' [53, 82–83].

На позначення болота з водою кольору іржі вказує низка двослівних номенів: *мулисте болото* (Снт, Бршт), *болото з ржавчиною* (Тр, Ккл, Клш), *р'жава вода* (Ксв), *жовт'ї води* (Стц, Лв), *червона рудка* (Тж, Дл), *черлене болото* (Ксв, Ндв, Лв), *червоне болото* (ІФ, Клш, Ндв, Лв), *че'рвоне болото* (Пдв). Вони виражені атрибутивними словосполученнями і мають прозору семантику. Двослівні номени на позначення 'болото з водою кольору іржі' характерні й для західноподільських говірок [35, 163].

Окремий семантичний ряд формують лексеми *гнилиц'я* (Ілмн, Бршт, Клш, Грн 1, Плн, Ржн, Тк, СК, Кб, Слб, Псч, Врх), *гнил'ак* (Лв, Ршк), *гнил'ек* (Ршк), *гнила* (Кпч, Нз, Грс, Ун, Здбр, Озр, Пдвр, Злн), *гнилоша* (Чрнл 1), *гниличка* (Врх), *гнилец'* (Плн) на позначення семемі 'гнила болотиста місцевість'. Семантику цих назв об'єднує загальна ознака 'гнилий'.

Сюди належить також номенклатурний термін *мерва* 'гнила болотиста місцевість' (ГЗ, ДЗ). У с. Стецева Снятинського р-ну він зафіксований з такими значеннями: 'гнила болотиста місцевість з поприлої соломи', 'прила солома', 'солом'яна підстилка'. Апетитив *мерва* виводиться з і.-є. *mer- 'терти, знищувати', *мерва* 'м'ята, терта або поприла солома; гній', *мервиско* 'солом'яна підстилка', *мервище* 'тс.', *мервиц'я* 'терта або поприла солома', пор. рос. *мер'ва* 'дрібні відходи при тіпанні льону', блр. *мер'ва* 'грузьке болото', пол. *tierzwa* 'пом'ята, потерта солома; підстилка', ч. *trva* 'гній' [ЕСУМ, III, 438–439]. Апетитив *мерва* вказує на характер поверхні болота, де є багато перегнилої та засушеної болотної рослинності, пор. гуц. *мерва* 'недоброякісне сіно; дрібне потерте сіно; перегнила солома' [15, 122], бойк. *мерва* 'нерівна, стара солома, яку стелять під худобу' [33, I, 436].

Аугментативні утворення із суфіксами *-иц'е*, *-ицьк-о* *прух'нище*, *прух'нис'ко*, очевидно, < псл. *trux(1)- / trox(1)-* 'ламкий, крихкий', *trusēt* 'гнити, пріти' [ЕСУМ, V, 661] засвідчено у с. Прикмище Городенківського р-ну із значенням 'гнила болотиста місцевість', пор. діал. 'місце, де була гниль, труха', пол. *próchno* 'гниль, труха, порошок' [34, 321].

Лексема *торф* (Блх, Ккл, Тж), фонетичний варіант *торх* (Ілмн, Ксв) та аугментативні деривати із суфіксами *-ицьк-о*, *-ов-ицьк-о*, *-ов-ицьк-а*, *-иц'е* *торф'ис'ко* (Пдм), *торф'овис'ко* (Ргт, Клш, Хрпл, Чрнт), *торховис'ко* (Тзв), *торф'овис'ка* (Ршк), *торф'овище* (Пдв, Снт, Ргт, Крл 1, Грш, Пркм, Пдв), а також апелятиви *торф'йаник* (Ксв, ІФ), *торфо'кришка* (Стц) й атрибутивне словосполучення *торф'йан'ї болота* (Брт, ЛХ) формують семему 'торф'яне болото'. Термін *торф* < нім. *torf* 'торф' [ЕСУМ, V, 609] функціонує й в українській літературній мові у значенні 'суцільної маси, що утворюється в болотах і являє собою скупчення напіврозкладених рослинних решток із домішкою мінеральних частинок (піску, глини, тощо)', а також лексеми *торф'овище*, *торф'йаник* – 'поклади торфу, торфове болото' [СУМ, X, 210–211], пор. також укр. діал. *торфовик*, *торховик*, *торфище*, *торфовина*, *торф'йан'иц'я*, *торховина*, *торф'йан'ище*, *торф'йанка*, *торх'в'йаник*, *торховочка*, *торфо'крошка* [46, 220–222]; вол. *торфовик*, *торфовина*, *торфовище*, *торховище*, *торфовис'ко*, *торховис'ко*, *торф'йан'ік* 'торф'яне болото' [17, 95]; рівн. *торф*, *торф'ис'ко*, *торф'овище*, *торф'йан'е*, *торф'йаник*, *торховище*, *торх*, *торф'йан'ї болота* 'торф'яне болото' [48, 189].

Семантичний ряд продовжують апелятиви *мал'гава* 'торфовище' (Бгрд, Грбч, Гст, Ол), *мал'хова* 'т.с.' (Мжг). У літературній мові *мал'гава* 'яруга' [ЕСУМ, III, 375]. Лексема *ропиша* зафіксована з семантикою 'торф'яне болото' (Кн, От, Пд, Рк, Лнч), вар. *ропи'ї* (От, Рк), пор. *ропиша* 'торф, сфанг' [ЕСУМ, V, 123]. Варіанти *ропи'ї* відбивають фонетичні особливості місцевих говірок, у яких іменник першої відміни з м'яким приголосним основи та шиплячим мають закінчення *-і* замість літературного *-а*.

Основою семантичного мікрополя 'мохове болото' є апелятиви з коренем *мох-* < псл. *txъ [ЕСУМ, III, 525]: *мох* (Рсв, Лсц) *мха* (Клш), словотвірні утворення *мош'ок* (Лв, Длн, Бршт), *мох'н'ак* (Св, Цв), *моховище* (Блш). В українському діалектному мовленні ця семема є досить поширеною із цим значенням. Так, на території Волині зафіксовано лексеми *мох*, *мох'івник*, *мох'натка*, *мох'н'ак*, *моховик*, *моховин'а*, *моховище*, *мошаниниц'* [16, 112], на Рівненщині – *мох*, *мха*, *мош'ок*, *моховище* [48, 188], на Чернігівсько-Сумському Поліссі – *мох*, *мох'н'ак*, *моховик*, *моховина*, *моховичка*, *моховище*, *моховник*, *мохова перина* [46, 136], на Кіровоградщині – *мох*, *моховик*, *моховина*, *моховище*, *моховка*, *моховник* [14, 123]. Західноподільські говірки представлені лексемою *мох'н'ак* 'старий густий ліс, де не росте трава, а лише мохи' [35, 278].

Семантику 'липке болото' відображають географічні народні назви *глей* (Ттр, Ркв, ІФ, Тж, Цв, Лсц, Стц), *глий* (Стц, Лв, Длн, Ккл, Бршт, Хмк), *глей* (Стц, Св, Блш, Пдм, Клш, Хрпл), *глий* (Стц, Ілмн, Хрпл), *гли'мей* 'жовта липка глина' (Стц). Апетитив *глей* слов'янського походження *glъjъ 'глиняста земля' [ЕСУМ, I, 521], пор. укр. літ. *глей* 'клейка, волога глина' [12, Т. 1, 288], *глей* 'пластична глина' [СУМ, Т. II, 81], діал. *глей* 'поле; земельна ділянка, де глиняний ґрунт' [48, 129], *глей* 'болото, грязь' [33, I, 173].

Апетитив *маскола* (Глш), *маско'ла* (Крн) з різною акцентуацією записаний дослідником С. Грабцем на території Верховинського району [55, 42]. Нами зафіксовано лексему *маскола* у Косівському р-ні,

суфіксальні утворення на *-ин, -ин-а маско'тин, маско'тина* 'липка, пластична глина, болото' у Верховинському р-ні. Номен *мас'ок* (Остр), очевидно, утворений за допомогою суфікса *-ок* від *мась* (діал.) 'дъоготь' [33, I, 432]. Народна назва *мас'не* 'липкий, в'язкий ґрунт' (Брк), утворена способом субстантивзації прикметника *мас'ний* 'схожий чимось на масло; м'який, жирний (про землю, ґрунт)' [СУМ, IV, 640].

Номенклатурний термін *глизник* 'в'язка, липка земля'(Ос) – суфіксальне утворення на *-ик* від прикметника *глизний*, діал. 'клейкий, в'язкий', пор. *глиз'явий* 'т.с.; глизький, глевкий' [ЕСУМ, I, 524], діал. 'в'язкий, липкий' [ВТС, 185], поліс. діал. *глизький* 'глевкий' [25, 56], рос. діал. *глизина* 'болотистий берег' [39, VI, 197] < псл. *gliza 'щось клейке, в'язке' [ЭССЯ, VI, 131].

Однією говіркою обмежено ареал лексеми *фуз'* на позначення 'липке болото; осад', зафіксовану в с. Русів Снятинського р-ну. Вона не має паралелей в говірках уже досліджених територій.

Семему 'непрохідне болото, водоймище' репрезентують лексеми *пропади* 'місця з ямами у болоті, де можна провалитися' (Тшк), *пропас'т'* 'провалля; місце, де можна провалитися' (Блх, Снт, ІФ), *ревн'а, ревниц'а* 'багнисте місце; провалля' (Грд), *р'івниц'а* 'т. с.' (Длн, Цв), *тони'на* 'місце, де можна провалитися, потонути' (Блш, ВХ), *то'пшло* 'багнисте місце; непрохідне болото' (Пдм, Хрпл, Злн), *то'пшко* 'т. с.' (Св, Злн), *по'гиба* 'непрохідні місця, де провалюється ґрунт' (Швч), *гнил'* 'болото, в якому багато перегнилих рослин; важкодоступне місце' (Ксв), 'застояне гниле болото, яке важко перейти' (Рсв), *тр'асо'вина* 'болото на місці водойми' (Ксв), *безмо* 'непрохідне болото, водоймище' (Лв, Ілмн, Клш), *бездна* 'т. с.' (Ккл).

Апелятив *пропади*, мн. від *пропад* виводиться з псл. *propadъ 'пропасть; погибель, падіння' [ЕСУМ, IV, 310]. У західноподільських говірках зафіксований номен *пропас'т'* 'болотяна яма' [35, 295], на Рівненщині *пропас'т'* 'дуже грузьке болото; трясина', на Волині ця лексема стосується від'ємного рельєфу.

Номен *ревн'а* 'багнисте місце, де легко потонути; викопана яма, наповнена водою' [ЕСУМ, V, 39], 'багнисте місце, де легко провалитися' [55, 63]. В. П. Шульгач виводить апелятив *ревень* від *revень / *revьнь [ПГФ, 234]. Демінутив *ревниц'а* – суфіксальне утворення на *-иц'а* від апелятива *ревня*, пор. рівн. *ревен* 'дуже грузьке болото', 'болото' [48, 187].

Народна назва *тони'на* 'непрохідне болото, водоймище' (Блш, ВХ), очевидно, утворена від дієслова *то'нути* чи від апелятива *тоня* 'місце, де тонуть' [12, IV, 278]. Вона не має відповідників у досліджених регіонах.

Номен *то'пшло* та його словотвірний варіант *то'пшко* проаналізований у семантичному ряді 'грузьке, в'язке болото, де трясеться, колишеться земля', апелятив *гнил'* – у семантичному ряді 'гнила болотиста місцевість', лексема *тр'асо'вина* – 'велике болото'.

У с. Шевченкове Снятинського р-ну на позначення семантики 'непрохідне болото, водоймище' побутує апелятив *по'гиба*, який, очевидно, утворений від дієслова *погибати* 'гинути', пор. укр. діал. *погибло* < псл. *rogublo 'трясина, де провалюється ґрунт' [ПГФ, 216].

Нами відзначено номенклатурні назви *безмо* у населених пунктах Рожнятівського, Надвірнянського і Калуського р-нів та *бездна* – у

Галицькому р-ні з аналогічним значенням. Вони утворені за допомогою префікса *без-* та основи *-дно*, пор. укр. діал. *безодня* 'грузьке місце на болоті' [46, 28], *бездна, бездно, безна, безодн'а, безмо, безма* 'непрохідне місце в болоті, глибоку прірву, провалля' [48, 188], *безна* 'глибока яма', *бездна* 'т. с.', 'прірва', 'глибока яма в річці', 'глибокий обривистий яр' [35, 239]. Ці апелятиви побутують також на слов'янському просторі: рос. *бездна* 'в'язке болото', болг. *бездна* 'глибока бездонна прірва' [ЭССЯ, Вып. 2, 21], блр. *бя'зодня* 'бездна; невимірна глибина' [53, 29].

Своїм різномайттям характеризується говірка с. Стецева Снятинського р-ну на позначення 'рідкого болота': *чвакавка, хл'апавка, чал'апавка* 'болото з напівстопленим снігом в час відлиги'. Вони мотивовані дієсловами *чвакати, хляпати, чал'япати*. У західноподільських говорах зафіксовано термін *чвако'тин':а* 'заболочене грузьке місце' [35, 160], на Кіровоградщині функціонують терміни *чвако'тиння, джвако'тиння* [13, 70]. З аналогічним значенням вживаються апелятиви *фл'ата* (Стц, Св, ІФ), *каша* (Стц, Лв) з метафоричним значенням, *р'їдилиця* (Стц), утворена від прикметника *рідкий* 'який перебуває в стані рідини' [СУМ, VIII, 556]. Два останні належить до локалізмів.

Серед лексем семантичного мікрополя 'рідке болото' є такі, що зібрані на території області дослідниками С. Грабцем та Я. Рудницьким. Апелятив *фл'ега* 'болото з напівстопленим снігом в час відлиги' (Уст) [55, 37], *л'апавка* 'рідке болото на дорозі' [55, 41], *кабач (каба'ча)* 'болотиста вибоїна на дорозі' (ЧП, Грн, Яб), 'місце, де стоїть вода; багно', 'яма на полі' (ВЯ) [55, 39], *кала'бач* 'калюжа на дорозі' (Ксм) [55, 39], пор. *кабач* 'вибоїна (з водою або без води); заглибина' [15, 88].

Номен *кала'бан'а* має різне семантичне навантаження: 'калюжа, рідке болото' (Стц), 'т. с.' (Ілмн) [36, 23], 'заглиблення, наповнене водою' (Птр 1), пор. *калабаня* 'калюжа' [ЕСУМ, II, 345], діал. *ковбаня* [СУМ, IV, 74], 'калюжа; заглиблення на місці водойми; заглиблення на дорозі' [30, 230], 'баюра' [33, I, 335], 'місце, де вода збирається після дощу' [14, 87].

Номінації *л'опавка* 'рідке болото, багно' (Крсн 1), *л'опо'тец'і* 'рідке болото' (Ксм) [55, 41] мають основи від дієслова *льопати* (діал.) 'ляпати, хлюпати', *ляпавиця* 'негода, сльота' [ЕСУМ, III, 341]. С. Грабець відзначає для назви *коте'лебина* значення 'калюжа на дорозі' (Ксм) [55, 40], пор. *коте'лебина* 'невелике заглиблення' [30, 232].

Апелятиви *ковбир* 'заросле багно' (Грн), *ковбур* 'заросле багно' (Ксм) [55, 41], зафіксовані науковцем, мають ще іншу семантику *ковбир, ковб'ір, ковбур* 'яма у воді, вибита паданням останньої' [30, 231], 'глибока тиха вода; заросле болото; яма у воді, ковбаня; стрімка западина у воді; вікнина (у болоті)' [ЕСУМ, II, 481].

Номени *балта* 'болотиста долина, яма з болотом (на дорозі)' (Ксм, Крн) [55, 31], *бал'ти* 'калюжі на лісових дорогах, які виникли внаслідок сильних дощів і їх не можна переїхати на конях' (Вр) [55, 31] спільнокореневі з *болото* (див. вище).

Для вираження семантики 'болотяна яма' задекларовані лексеми *болото* (Птч, Ргт, Клш, Тж), *болота* (Блх, Пдв, Брт), дериват *болот'анка* (Лв, Ілмн, Клш, Цв, Хрпл), субстантивовані прикметники з різною акцентуацією *болот'ана* (Св, Бршт), *болот'ана* (Длн, Блш, Пдм). Те саме

поняття передає аугментативне утворення, представлене номеном *болотишче* (Стц). З цим типовим суфіксом *-иш-е* має паралель у діалектах сербсько-хорватської мови [42, 149].

Лексема *бул'бона* задекларована із значеннями 'велика яма з болотом' (Стц), 'яма з болотом' (Ккл), в той час як С. Грабець фіксує апелятив *бол'бона* ([о], що наближується до [у] в ненаголошеному складі) із значенням 'глибина в річці' (Ржн) [55, 32]. Семантичний ряд продовжують лексеми *калабан'а* (Рсв, Пдв, Ркв, Ксв, Хмк), фонетичний варіант *калибан'е* (Тзв), *топ'илишче* (Снт), *топ'н'ак* (ІФ), етимологію яких розкрито у попередніх семантичних рядах.

Семантику 'місце, де раніше було болото' відображають назви *сухе* (Гст), *засохле болото* (Стц, Хмк), *болотишче* (Тр). Останній номен Т. О. Марусенко фіксує з таким самим значенням у с. Старий Мартинів Галицького р-ну та м. Коломия [30, 218]. Лексема *намул* (Блх, Стц, Рсв, Пдв, Брт, Пдм, Лсц) мотивована коренем *мул-* < і.-с. **теи-* 'вогкий; гнилий; брудна рідина' [ЕСУМ, III, 532]. Апелятив *бериг* 'місце, де раніше було болото' зафіксовано у говорах Долинського, Калуського, Галицького р-нів та Івано-Франківської м/р. Він побутує з різними значеннями на позначення позитивного рельєфу та гідрооб'єктів, тому можемо відзначити його амплітуду коливання "гора" ↔ "річка" ↔ "болото".

Етимологія лексем *м'лака* (Птч, Рсв, Пдв, Ркв, Снт, Пдм, Тзв), *мочар* (Блш, Тж, Тзв), *висохла мочар* (Лв, Св, Хрпл), *мочар'н'ак* (Ксв), *руд'ка* (Лмн), *рудина* (Ккл) прозора й розглядалася нами у попередніх семантичних рядах.

Народні географічні назви *мразниц'а*, (вар. *мразниц'і*) (Хр, Прк), *кавна* (Мн) виражають семантику 'заболочена ділянка в лісі'. Апелятив *мразниц'а*, (*мразниц'і*) характерний для гуцульського говору. В етимологічному словнику він має таке пояснення 'грузьке багнiste місце в лісі' [ЕСУМ, III, 527], 'багно в лісі' [55, 43], 'болотисте місце в лісі; поле біля села, на якому восени випасають овець після повернення з полонини' [52, 314]. Варіант *мразниц'і* відбиває особливості місцевих говірок.

В основі апелятива *кавна* лежить прикметник *кавний* < *кал(ь)ний* 'болотистий, брудний' (зі зміною на українському мовному ґрунті давнього [л] на [в] у кінці складу), пор. *кавний* 'брудний' [ЕСУМ, II, 345], а також *кал* 'болото' [12, II, 208], 'бруд' [33, I, 335], 'болото, грязь' [51, 221].

Номінація *гнилець* вживається із значенням 'заболочена ділянка в лісі з перегнилим листям' у с. Пилипи Коломийського р-ну, пор. бойк. *гнилець* 'гниле, мокре поле' [33, I, 176]. Цей семантичний ряд формують також географічні номенклатурні терміни *болото* (Брт, Ргт, Длн, Ккл, Блш, Тж), *багно* (Птч, Тзв), *баго'вина* (Блх, Ксв, Цв), *багно'вишче* (Лв, Св, Бршт, Клш, Хрпл), *мо'чар* (Рсв, Снт, Ксв, Тж), *мочар'і* (ІФ), *мо'чари'на* (Ксв, Пдм), *мо'чула* (Тр).

Одиничним явищем виявлено композит *с'іно'кос* із семантикою 'мокра ділянка в лісі, де ростуть гарні трави' в Калуському р-ні. У західноподільській говірці такий апелятив серед інших значень має значення 'заболочена ділянка в лісі' [35, 302].

Як засвідчує аналіз зафіксованого матеріалу, семему 'заболочена місцевість за видом рослинності' репрезентують апелятиви, мотивовані назвою конкретної болотяної рослини, яка на ній росте. Вони мають

прозору семантику: *очеред* (Тр, Ркв, Тж, Лсц), *очерет* (Тзв), *очередниц'а* (Тр) (< псл. *certь) [ЕСУМ, IV, 243], *брус* (Рсв), *брусник*, (Блх, Лв, Св, Лмн, Ксв, Длн, Ккл, Блш, Бршт, ІФ, Клш, Цв, Хрпл, Мкл), *брус'н'ак* (Мкл), *брус'н'ек* 'зарості брусниці' (Мкл), *журавлина* (Бстр) (бот.) 'журавлина болотна' [41, 313], *осока* (Хмк), *осоки* (Трг) 'багаторічна болотна трава родини осокових із довгими гострими листками' [ВТС, 685], *мох* 'місцевість, покрита мохом' (Ксв), *цибул'ник* (Врх) 'місце проростання цибулі гірської або ведмежої', пор. тюрк. *cibilnic* 'болотяна місцевість, де багато комарів' [27, 25], *ро'ки'т'а* (діал.) 'зарості рокити' (Чрт), *свидовець* (Сл) суфіксальне утворення на *-ець* від прикметника *свидовий* 'вкритий свидом; із свидовими заростями'. Апелятив *крижувате* (*крижовате*) (Тшк) – субстантивований прикметник *крижувате* 'подекуди із заростями крижи – калістефуса китайського, садової айстри китайської', пор. *крижи* (бот.) 'калістефус китайський; садова айстра китайська' [41, 87; 21, III, 90]. Дослідниця Л. Куркіна вважає, що однією з продуктивних семантичних моделей утворення назв боліт є назви болотної рослинності [24, 131].

Поодинокими вкрапленнями є географічні апелятиви, які формують окрему мікрогрупу. Сюди належать такі лексеми: *замула* 'місце, занесене, покрите мулом' (Єз), Д. Бучко подає значення цього номена 'низинна місцевість, що затоплюється весняними паводковими водами й замулюється' [5, 74], *в'ікнишче* 'місце на болоті, не заросле водоростями, де вирує вода' (Вд, Рдн), *с'ічене болото* 'болото, у якому вирубані, висічені болотяні рослини' (Чрнт), *теп'ін* (Мн) і *паришче* (Прш) 'місця на болоті, які не замерзають', *кр'іка'вець* 'вологий болотистий ґрунт, у якому водяться жаби' (Грб), *ко'марник* (Чрн), *ко'марчики* (Врх) 'болотиста місцевість, де багато комарів'. Апелятиви *кругле* (Чрл), *кругле болото* (Дж) і *довге* (Грдн) вказують на форму і розмір географічного об'єкта. Номени *заболот* (Трстн), *заболот'а* (Тсмн), *заболотн'а* (Дбк) вживаються із значенням 'місцевість за болотом'.

Отже, ЛСГ 'болото' представлена різними структурними, фонетичними та семантичними особливостями. Народна географічна номенклатура Івано-Франківщини зберігає архаїчні риси, які простежуються не тільки в діалектах інших говірок, а й в ряді слов'янських мов, що підтверджує сталість і давність цього пласту лексики. Специфічною говірковою рисою тельмографічних назв є коливання семантики в межах говірок Івано-Франківщини та на рівні інших досліджених регіонів.

Проаналізовані семми формують номенклатурні терміни, більшість з яких належать до праслов'янського фонду. Географічні об'єкти на позначення ЛСГ 'болото' реалізуються переважно однослівною іменниковою лексикою, рідше – прикметниковою. Двослівні найменування представлені лише атрибутивними словосполученнями. Для похідних назв характерні словотвірні моделі, часто мотивовані твірними основами дієслів. Основу географічної номенклатури формують апелятиви, утворені морфологічним способом. Частково використовується аналітичний спосіб творення. Трапляються поодинокі випадки запозичень та вторинної номінації.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку будуть спрямовані на поповнення зібраної лексики та виявлення інших

семантичних відтінків. Матеріали статті є складовою дослідження народної географічної номенклатури регіону та будуть використані при укладанні словника.

Література

1. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. – Т. I. – 959 с.; Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1985. – Т. II. – 900 с.
2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: [в 2 т.]. – Т. 1. А-Н. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – XXIV + 354 с.; Т. 2 О-Я. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 458 с.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / Степан Пилипович Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
4. Бичко З., Медвідь Н., Веселовський Я. Лексика наддністрянського говору в контактах із лексикою сусідніх діалектів // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. Випуск XXV – XXVI. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 21-24.
5. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Д. Г. Бучко. – Львів: Світ, 1990. – 143 с.
6. ВТС: Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
7. Вербич С. О. Етимологічне дослідження гуцульських лексичних діалектизмів / С. О. Вербич // Студії з ономастики та етимології. 2009 / [відп. ред. В. П. Шульгач]. – К.: Довіра, 2009. – С. 213–220.
8. ГЕУ: Географічна енциклопедія України: У 3-х т. / За ред. О. Маринина. – К.: УРЕ, 1989–1993. – Т. 1–3.
9. Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков / Э. А. Григорян. – Ереван, 1975. – 260 с.
10. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. І. Г. Матвіяс – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
11. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К.: Наук. думка, 1984. – 227 с.
12. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4 т. / за ред. Б. Д. Грінченка. – К.: Наук. думка, 1996-1997.
13. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т. В. Громко; відп. ред. В. В. Лучик – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
14. Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш; НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. – К.–Кіровоград: РВЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
15. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. В. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.

16. Данилюк О. К. Народна географічна термінологія Волині: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 188 с.
17. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / О. К. Данилюк; НАН України, Інститут української мови. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 108 с.
18. Дзендзелівський Й. О. Із спостережень над українською гідрографічною номенклатурою (назви частин річки) / Й. О. Дзендзелівський // Тези III Республіканської ономастичної (гідронімічної) конференції (Київ, 1965 р.). – К., 1965. – С. 23-27.
19. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу / Й. О. Дзендзелівський // Onomastica. – Krakow, 1972. – Т. XVII. – S. 109-150.
20. Емельянович В. М. Географічна термінологія як криниця мікратапанімії // Беларуская аномастыка. – Мінск: Наука і техника, 1985. – С. 87-97.
21. ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – Т. 1–5. – К.: Наук. думка, 1982–2006.
22. Іваненко О. В. Географічна термінологія в топонімії Сумщини / О. В. Іваненко // Студії з ономастики та етимології. 2006 / [відп. ред. О. П. Карпенко]. – К., 2006. – С. 27–41.
23. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. – К.: Наукова думка, 1973. – 240 с.
24. Куркина Л. В. Названия болот в славянских языках / Л. В. Куркина // Этимология, 1967. – М., 1969. – С. 129-144.
25. Лисенко П. С. Словник поліських говірок / П. С. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.
26. Лісняк Н. І. Географічна термінологія в мікротопонімії Західного Поділля / Н. І. Лісняк // Studia Slavistica. Випуск 10. Ономастика. Топоніміка. – Ужгород, 2009. – С. 357-363
27. Лучик В. В. Тюркізми в гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. II. // Мовознавство, 1996. – №2 – 3. – С. 17-27.
28. Лящук Б. Ф. Із карпатської географічної термінології // Питання географії Українських Карпат: Географічний збірник. – Львів, 1969. – Вип. 9. – С. 165-167.
29. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне) / Р. Н. Малько [ред. Р. В. Кравчук]. – Минск.: Наука и техника, 1974. – 143 с.
30. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.
31. Мокиенко В. М. Семантические модели славянской тельмографической терминологии / В. М. Мокиенко // Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
32. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови. (Правобережне Полісся). – К.: Наукова думка, 1979. – 313 с.
33. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1–2.

34. Польсько-український словник. – Донецьк: ТОВ “Глорія трейд”. – 2012. – 1104 с. 1958. – 816 с.
35. Потапчук І. М. Народна географічна термінологія в західноподільських говірках: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Камянець-Подільський нац. у-т ім. І. Огієнка. – Камянець-Подільськ, 2012. – 315с.
36. Рудницький. Я. Географічні назви Бойківщини (2-ге вид.) / Я. Рудницький. – Вінніпег, 1962. – 246 с.
37. РУС: Румунсько-український словник. – Бухарест, 1963. – 563 с.
38. Сіденко Н. П. Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук спец. 10.02.01 "Українська мова" / Сіденко Надія Петрівна; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 22 с.: табл., карти.
39. Словарь русских народных говоров // Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. – М., Л., СПб., 1966 – 2006. – Вып. 1 – 40.
40. СУМ: Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
41. Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України / Г. К. Смик. – К., 1991. – 416 с.
42. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1969. – 262 с.
43. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
44. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Изд. "Прогресс", 1964–1973.
45. Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (опыт семантической классификации) / Е.А. Черепанова // Полесский этнолингвистический сборник : Материалы и исследования / [под ред. Н.И. Толстого] – М. : Наука, 1983. – С. 173–189.
46. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: Словарь / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
47. Чучка П. П. История становления украинской географической номенклатуры: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. філол. наук спец. 10.02.02. Языки народов СССР (укр. язык) / Павел Павлович Чучка – К., 1981 – 24 с.
48. Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Національна Академія Наук України. – К, 2013. – 288 с.
49. Шило Г. Ф. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 288 с.
50. ПГФ: Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / В. П. Шульгач. – К., 1998. – 368 с.
51. Шульгач В. П. Словник географічних термінів Західного Полісся / В. П. Шульгач // Ономастика України та етногенез східних слов'ян. – К., 1998. – С. 215–226.
52. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 424 с.
53. Яшкін І. Я. Беларускія географічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск: Навука і техника, 1971. – 256 с.

54. ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачёва, А. Ф. Журавлёва]. – М.: Наука, 1974 – 1999. – Вып. I – 26.
55. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculczyny / S. Hrabec // Prace Onomastyczne. – Krakow, 1950. – № 2.
56. Nitsche P. Die Geographische Terminologie des Polnischen / P. Nitsche. – Köln – Graz, 1964. – 339 s.
57. Schütz J. Die geographische terminologie des Serbokroatischen / J. Schutz. – Berlin: Akademie – Verlag, 1957. – 113 s.

Умовні скорочення назв населених пунктів:

Блбр – с. Білоберізка, Брк – с. Буркут, Бст – с. Бистрець, ВХ – с. Великий Ходак, ВЯ – с. Верхній Ясенів, Вр – м. Верховина, Глш – с. Голошина, Грн – с. Гринява, Злн – с. Зелене, Крн – с. Краснолілля, Крвпл – с. Кривополе, Уст – с. Устеріки, Хр – с. Хороцево Верховинського р-ну; Грд – с. Город, Кб – с. Кобаки, Ксв – м. Косів, Ксм – с. Космач, Пст – с. Пістинь, Прк – с. Прокурава, Ржн – с. Рожнів, Скл – с. Соколівка, СК – с. Старі Кути, Слб – с. Слобода, Тк – с. Текуча, Трч – с. Трч, Шшр – с. Шешори Косівського р-ну; Бстр – с. Бистриця, Вл – с. Волосів, Гвр – с. Гаврилівка, Гв – с. Гвізд, Дл – смт Делятин, Дбр – Добротів, Крсн 1 – с. Красна, Лнч – смт Ланчин, Льв – с. Лосева, Ндв – м. Надвірна, Нзв – с. Назавизів, Прц – с. Парище, Псч – с. Пасічна, Прр – с. Перерісль, Пн – Пнів, Пст 1 – с. Постоята, СМ – с. Середній Майдан, Тсмн – с. Тисменичани, Чрн – с. Черник, ЧП – с. Чорний Потік Надвірнянського р-ну; Врх – смт Ворохта, Мкл – с. Микуличин, Плн – с. Поляниця, Ттр – с. Татарів, Яб – с. Яблуниця Яремчанської м/р; Ргт – м. Рогатин Рогатинського р-ну; Бг – м. Богородчани, Грб – Грабовець, Грн 1 – с. Гринівка, Гт – с. Гута, Жр – с. Жураки, Мжг – с. Міжгір'я, Мн – с. Монастирчани, Нвч – с. Нивочин, Пр – Пороги, Рс – Росільна Богородчанського р-ну; Блх – м. Болахів Болахівської м/р; Бгрд – с. Богородичин, ВК – с. Великий Ключів, ВВ – с. Верхній Вербіж, Грбч – с. Грабич, Гр – с. Грушів, Дб – с. Дебеславці, Дж – с. Джурків, Кйд – с. Кийданці, Кн – с. Княздвір, ЛХ – с. Лісний Хлібичин, Мт – с. Матівці, Мш – с. Мишин, Млдт – с. Молодятин, НВ – с. Нижній Вербіж, От – смт Отинія, Плп – с. Пилипи, Пд – с. П'ядики, Рк – с. Раківчик, Рнг – с. Рунгури, Слб 1 – с. Слобода, Спв – с. Сопів, Сп – с. Спас, Цн – с. Ценява Коломийського р-ну; Ілмн – с. Ілемня, Св – с. Сваричів Рожнятівського р-ну; Єз – смт Єзупіль, Згв – с. Загвіздя, Крсл – с. Красилівка, Лсц – смт Лисець, Пгн – с. Погоня, Рдч – с. Радча, Сл – Сілець, СЛ – с. Старий Лисець, Тсм – м. Тисмениця, Тзв – с. Тязів, Хмк – с. Хом'яківка, Чрл – с. Чорнолізці Тисменицького р-ну; ІФ – м. Івано-Франківськ, Хрпл – с. Хриплин Івано-Франківської м/р; Брт – с. Бортники, Бкв – с. Буківна, Грс – с. Гарасимів, Гст – с. Гостів, Грш – с. Грушка, Крл 1 – с. Королівка, Нжн – с. Нижнів, Озр – с. Озеряни, Ол – с. Олеша, Ос – с. Острия, Плг – с. Палагичі, Птр 1 – с. Петрилів, Пдвр – с. Підвербіч Тлумацького р-ну; Вд – с. Видинів, ГЗ – с. Горішне Залуччя, ДЗ – с. Долішне Залуччя, Здбр – с. Задубрівці, Ілл – с. Іллінці, Пдв – с. Підвисоке, Птч – с. Потічок, Рдн – с. Рудники, Рсв – с. Русів, Снт – м. Снятин, Стц – с. Стецева, Тр – с. Троїця, Трстн – с. Тростянець, Швч – с. Шевченкове Снятинського р-ну; Грдн – м. Городенка, Дбк – с. Дубка, Клч – с. Копачинці, Нз – с. Незвисько, Остр – с. Острівець, Птчч – с. Поточище, Пркм – с. Прикмище, Ркв – с. Раковець, Ршк – с. Рашків, Тшк – с. Тишківці, Трг – с. Торговиця, Ун – с. Уніж, Чрнт – с. Чернятин, Чрт – с. Чортовець Городенківського р-ну; Длн – м. Долина, Тпч – с. Тягче Долинського р-ну; Клш – м. Калуш, Пдм – с. Підмихайля, Тж – с. Тужилів, Цв – с. Цвітова Калуського р-ну; Блш – смт Більшівці, Бршт – м. Бурштин, Ккл – с. Кукільники, Спг – с. Сапогів Галицького р-ну.

The article presents semantic groups of appellatives to cogitate the notion 'swamp' recorded from the speech of the residents of Hutsulshchyna, Pokuttia,

Boikivshchyna and Naddnistrianshchyna dialect area. On the basis of dialect lexemes, the lexico-semantic classification of geographic nomenclature has been accomplished in accordance with a number of signs: the extent of marshiness, physical features and location, depth, swamp magnitude, colour, type of bog vegetation. The peculiarities of denomination use and derivation have been determined. The most used forms of nomination have been distinguished, and etymology of folk swamp denoting terms have been traced. The semantics of the recorded appellatives has been collated with the semantics of other regions being investigated by us. Spatial extension of the local denominations has been singled out.

Key words: *sememe, appellative, nomenclature term, lexeme, semantic group, semantic variety, geographic nomenclature.*

В статье рассмотрены семантические ряды апеллятивов для обозначения понятия 'болото', зафиксированные в речи жителей, представляющих гужульский, покутский, бойковский и надднестрянский говоры. На основе диалектных лексем осуществлено лексико-семантическую классификацию географической номенклатуры по различным признакам: степень заболоченности, физические качества и местоположение, глубина, размер болота, цвет, вид растительности на болоте. Определены особенности употребления и образования наименований, выделено распространенные способы номинации, отслежено этимологию народных терминов для обозначения болота. Сделано сравнение семантики зафиксированных апеллятивов с семантикой других, уже исследованных регионов. Выделено пространственное распространение местных названий.

Ключевые слова: *семема, апеллятив, номенклатурный термин, лексема, семантический ряд, колебания семантики, географическая номенклатура.*

УДК 81'42:165.741

ББК 81-71

Надія Бачкур

ТЕКСТОТВІРНА ФУНКЦІЯ ЗАМОВЧУВАННЯ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості замовчування як складника художнього тексту, проаналізовано його смислотвірний потенціал у сучасній українській прозі. Охарактеризовано замовчування у "співдії" з основними текстовими категоріями, зокрема з інформативністю, зв'язністю, комунікативністю, дискретністю, модальністю, що сприяє декодуванню глибинних імплікатур тієї чи іншої конституції спілкування та забезпечує композиційну, смислову й комунікативну єдність тексту. Висвітлено текстотвірну функцію замовчування у прозовому дискурсі початку ХХІ століття.

Ключові слова: *замовчування, художня проза, адресант, адресат, текстові категорії, текстотвірна функція замовчування.*

У сучасному мовознавстві актуальними є питання, що розкривають характер, семантику, структуру, функції мовленнєвих актів, до яких учені відносять і замовчування. Найчастіше під поняттям "замовчування" розуміють "приховування інформації з певною метою, обхід мовчанкою що-небудь" [5, 406]. Серед лінгвістів одними з перших досліджувати й аналізувати замовчування почали Арутюнова Н. [2], Бацевич Ф. [3], Богданов В. [4], Гандке К. [7], Домбська І. [11], Ефрат М. [18], Крестинський С. [14], Мелікян С. [17], Радіонова Є. [20], Сеничкіна Є. [22] та ін.

У колі наукових інтересів українських та зарубіжних учених превалюють такі питання, пов'язані з проблемою замовчування:

- 1) особливості функціонування замовчування в художньому й побутовому дискурсах (Данилов С., Домбська І, Ефрат М., Мелікян С., Сеничкіна Є.);
- 2) типології замовчування (Бацевич Ф., Богданов В., Крестинський С.);
- 3) його структура (Крестинський С.), семантика (Гандке К., Радіонова Є., Сеничкіна Є.)
- 4) лексичні та графічні засоби позначення замовчування (Анохіна Т., Швачко С.);
- 5) стилістичне навантаження замовчування в художніх дискурсах порівнюваних мов – української та англійської (Швачко С.).

Як бачимо, учені розглядають замовчування в різних аспектах, зокрема і в тому, що пов'язане з його функційним навантаженням у художньому дискурсі. Так, Крестинський С. виділяє ті функції замовчування [14, 93], які ґрунтуються на комунікативній взаємодії адресанта та адресата (*контактна, дисконтактна, емотивна, інформативна, стратегічна, риторична, оцінна, акціональна* функції). Данилов С., розглядаючи мовчання як один із типів мовленнєвого акту "колективного осуду", виокремлює *контактну, дисконтактну, інформативну та емотивну* функції [10, 70]. Російська дослідниця Мелікян С., як і згадані вище учені, при розкритті функційного

навантаження замовчування в тексті як дискурсі підкреслює: у формуванні семантики замовчування, як і будь-якого іншого мовленнєвого акту, беруть участь мовець і адресат, а отже, можна говорити про окремі функції замовчування відправника та одержувача, що, на нашу думку, має важливе значення для з'ясування характеру взаємовпливів учасників спілкування. Так, дослідниця виділила такі функції замовчування адресанта [17, 36]: медитативну, риторичну, термінаційну, вичікувальну, емотивну, атрактивну функції та функцію емоційної заміни вербального спілкування. Замовчування адресата репрезентоване дисконтактною, емотивно-оцінною, медитативною, термінаційною функціями і функцією вираження недовіри [17, 38-39].

Ми погоджуємося з думкою згаданих учених у тому, що для розуміння характеру взаємодії учасників комунікації, розкриття засобів, спрямованих на досягнення кооперативного результату, варто враховувати як експліцитні, так і приховані смислотвірні складники тексту, до яких відносимо і замовчування. Цей смислотвірний феномен виявляє себе у різних типах дискурсів, однак семантика замовчування, його характер, функційне навантаження найповніше розгортаються у художньому тексті, тому для його розуміння на глибинному рівні важливо з'ясувати текстолінгвістичні потенції замовчування як органічного компонента художнього тексту. Проблема текстотвірного потенціалу замовчування ще не достатньо розкрита, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета роботи – розкрити текстотвірну функцію замовчування в українській художній прозі початку XXI століття.

Матеріал дослідження – тексти романів Володимира Лиса “Століття Якова”, “Соло для Соломії” та Вікторії Гранецької “ТЛОТМ” – володарки гран-прі літературного конкурсу “Коронації Слова” 2011 року. Книги мають художньо-естетичну цінність. Так, роман “Століття Якова”, який називають справжнім феноменом сучасності, у 2012 році визнаний переможцем у номінації “Кращий бестселер”, а також увійшов до п'ятірки фіналістів конкурсу “Книга року” за версією Бі-бі-сі. “Соло для Соломії” є одним із кращих творів 2013 р. за версією цієї ж редакції. А книга В. Гранецької потрапила у десятку фіналістів Міжнародної премії ім. О. Ульяненка та увійшла до шорт-листа Всеукраїнського рейтингу “Книжка року 2013” у номінації “Красне письменство”. Зауважимо й те, що ці прозові тексти раніше не слугували базою вивчення замовчування та його функцій. За нашими підрахунками, у згаданих романах більше 300 разів використано вербальні засоби вираження замовчування, дослідження яких сприятиме розкриттю текстотвірного потенціалу аналізованого явища, а також засвідчить про його значущість у художньому тексті, оскільки замовчування допомагає декодувати інтенції персонажів, прогнозувати комунікативні ходи і тактики.

Матеріал нашого дослідження дав підстави виокремити текстотвірну функцію замовчування ще й тому, що цей лінгвістичний феномен пов'язаний з базовими текстовими категоріями – “надпарадигмальними інваріантними ознаками, що відображають найбільш суттєві закономірності текстом й актуалізованих текстів” [21, 718], зокрема з інформативністю, зв'язністю (когезією, когерентністю), комунікативністю, дискретністю, модальністю тощо. Такий аспект розгляду замовчування буде сприяти глибшому розкриттю його змісту в

художньому дискурсі, виявленню текстотвірного потенціалу та декодуванню глибинних імплікатур тієї чи іншої конситуації спілкування.

Розглянемо зв'язок замовчування з основними категоріями тексту детальніше.

І. Замовчування – інформативність. На перший погляд, поняття “інформативність” і “замовчування” постають як антиномії, оскільки одне з них є засобом передавання інформації, інше – її приховування. Однак інформативність як обов'язкова ознака тексту міститься не тільки в його “вербальній організації, а й впливає з її взаємодії з авторською й читачською свідомістю” [21, 214], тобто інформативність художнього тексту забезпечується сукупністю експліцитного та імпліцитного значення повідомлення. Так, замовчування пов'язане передусім зі змістово-підтекстовою інформацією, що найповніше декодується через взаємозв'язок зі змістово-фактуальною інформацією та породженими асоціативними й конотативними смислами [6, 28]. Зазначимо, що змістово-підтекстова інформація у нехудожньому тексті є факультативною, однак у художньому при аналізі замовчування як текстового компонента – дуже ваговою, оскільки з'ясування значущості замовчування, дешифрування прихованої інформації, імпліцитного змісту висловлення дає змогу глибше зрозуміти текст. Таким чином, замовчування, хоч і “має нульовий план вираження”, все ж пов'язане з інформативністю як текстовою категорією, бо “несе в собі значення” [20, 179].

На нашу думку, замовчування може передавати інформацію двома основними способами: опосередковано (через автора) і безпосередньо (через учасників комунікації на основі уже відомої інформації, розуміння мовних кодів). Розглянемо зазначені способи передавання інформації детальніше:

1. Читач отримує інформацію, зашифровану в замовчуванні, за допомогою авторських коментарів: *Соломія звелася з колін, направилася до комори. Там у діжці взяла кусень сала, а в кошику, що стояв на другій діжці, десяток яєць. Дарма, що вже Великий піст почався, бабі Насті згодяться, та й до Паски рукою подати. На дворі її гукнула свекруха: “Куди ти, Соломко?”, та Соломія вдала, що не розчула. Брехати не хотілося, а коли правду скаже, то може передумати чи мати Антонова переконати. Бо ж попередні рази, коли мала народити своїх гицеликів, до Луцихи не ходила* [15, 16]. Як бачимо, слова автора розкривають причину ігнорування персонажем запитання мовця: обрана тактика Соломії (не відповідати свекрусі) реалізує її мету – незважаючи ні на що, відвідати знахарку Луциху. Порівняймо ще: – *Доброго ранку. Мене звуть Ештон Ван Хелл, – вона легкою ходою увійшла до лікаревого кабінету, глянула йому просто в очі й граційно опустилася в крісло навпроти. Юрій завмер. Він знав, хто це. Слід було відповісти на її привітання, може, потиснути руку, назвати своє ім'я й розпочати стандартну процедуру опитування, однак він мовчав* [9, 117]. Зі слів автора стає зрозумілим: адресат знає, хто є його співрозмовником, однак дивується цій зустрічі. Більший обсяг інформації отримуємо з ширшого контексту, однак вказівку на спосіб розгортання комунікації вже одержано з опису автором ситуації, зумовленої мовчанкою.

2. Безпосередній спосіб передання інформації базується на її сприйнятті учасниками комунікації. Читач розуміє, про що йдеться, за допомогою реакції мовців, їхньої комунікативної поведінки. Наприклад: *Судячи з усього, у вас знову був мікроінфаркт, Якове Платоновичу. Можемо транспортувати вас до районної лікарні, а можна... Тут вона не доказала, Яків подумав, оскільки дохтурка Вікочка шукала якесь слово, що неїна печаль схожа на довгоногого боцяна, що нияк не може жабі вполювати, а може, й грається з тою жабою. Боцян ішов до якогось берега, а Яків розумів, що біда його і на цей раз обминула. Тико посварилася [16, 183].* Інформацію про те, що не обов'язково їхати на лікування, а можна залишатися вдома, Яків декодує із недомовленого лікаркою, оскільки вона не рекомендувала категорично стаціонарне лікування, а одразу запропонувала можливість вибору. Таким чином, за допомогою розуміння комунікативної дії учасника спілкування адресатові вдалося правильно розшифрувати інформацію невисловленого і збагнути, що загроза для здоров'я минула. Порівняймо ще: *В операційній, коли його вже прив'язували, бранець знову почав проситися: – Відпусти! Я дам тобі все, що завгодно, в мене є зв'язки, гроші, багато грошей, тільки відпусти!.. Лікар мовчки продовжував готувати його до операції. <...> – Та що ти за людина така?! Послухай!.. [9, 42].* Як бачимо, мовець застосовує різні способи, щоб досягти позитивного результату, однак мовчання співбесідника є сигналом того, що він не готовий йти на компроміс. Таким чином, перлюкутивна реакція адресата (виражена мовчанням) є протилежною іллокутивній меті мовця.

II. Замовчування – зв'язність. Замовчування забезпечує зв'язність художнього тексту на формальному (поверхневому) та смисловому, внутрішньо-глибинному рівнях. Вербальні та графічні маркери на позначення замовчування “пронизують” аналізовані тексти наскрізною семантикою недомовленого. Найчастотнішими виступають такі вербалізатори замовчування: *безмовна відповідь, витримати паузу, відібрало мову, замовчувати, змовчати, мовчати, мовчки, настала тиша, не відповідати, не знайтися з відповіддю, не зронити ані слова, не могли вимовити й слова, промовчати, тиша* та ін.

Матеріал дослідження засвідчує, що одним із “когезійних” засобів у них є повтори дистантних лексичних одиниць на позначення замовчування. Так, “пронизування” усього художнього тексту названими вище лексичними маркерами різної структури, але зі спільним інваріантним значенням поєднує його в одне ціле: *Матінка Магдалина незвично боязко озирнулась і сказала йому те, чого ніхто, крім Божої Матері, від неї ніколи не чув: – Прости мені. Юрко не відповів. Просто вужем відповз подалі в темний закуток і принишк [9, 15]; Юрій важко дихав і мовчав. – Що ж перевіримо, чи лезо непохитне. Знову жодного слова на згоду [9, 163].* Наведені текстові фрагменти репрезентують мовчання того самого персонажа роману – Юрка, який, очевидно, мав на меті приховати свої справжні почуття, ставлення до співрозмовника, невдоволення (перший сегмент) і не виявити слабкості, незважаючи на тортури і катування (другий сегмент). Мовчання як вияв нескореності, приховування емоцій є свідченням сильного характеру і впертості персонажа. Таким чином, повтор вербалізаторів замовчування (*не відповів, мовчав, жодного слова*) формує і зв'язує топик тексту семантикою

недомовленого, позицією персонажа промовчати, не розкриваючи усіх карт одразу. Порівняймо: *<...> Раптом вона подумала, що із двох у цій хаті вона щасливіша. Бо більша відстань від її нещастя. Бо вона пройшла цей шлях, а раз пройшла, то вже повернення не буде. “Чи буде?” – подумала вона і відчула, як щось підкочується до горла. Віталія боролася з тим клубком, і з мовчанкою, що знову настала, і з тишею, і відсутністю слів у них обох. Зрештою вона ревно заплакала, а Степан встав і поклав їй на голову руку, та став гладити, як маленьку, по голові, мовчки, не спитавшись й не здивувавшись, чого вона плаче [15, 51].* У цьому текстовому сегменті вербалізаторами замовчування виступають такі контекстуально синонімічні номінації: *подумала, мовчанка, тиша, відсутність слів, мовчки, не спитавшись*. Як бачимо, внутрішня зв'язність тексту забезпечується градаційним наростанням семантично близьких компонентів: спочатку маркером мовчанки є лексема “*подумала*”, що передбачає відсутність мовлення в певний момент і зосередження уваги на якійсь проблемі, далі процес мислення персонажа підсилюється вказівкою на ще одну “мовчазну” ситуацію, згодом – тишу як результат недомовленого між комунікантами і водночас як спокій у навколишній дійсності. Ще одним підсилювачем мовчанки учасників комунікації є словосполучення “*відсутність слів*”, а її наслідком – плач, вияв емоцій. Завершення цієї комунікативної ситуації відбувається знову ж таки на “безмовному” рівні, однак і попри це мовці досягли кооперативного результату, вони порозумілися без слів. Таким чином, лексичні повтори, що виражають мовчання, та синонімічні номінації, які вербалізують замовчування, забезпечують зв'язність тексту, цілісність його сприйняття й розуміння адресатом, допомагають конденсувати зміст художнього твору та актуалізувати увагу читача.

Як уже зазначалося, замовчування – складовий елемент комунікації – пов'язаний з діалогічністю мовлення. Відповідно, когезія тексту забезпечується синтагматичними зв'язками, коли після запитання чи дії адресанта є відповідь іншого учасника спілкування або зворотна дія, репрезентована замовчуванням. Наприклад: *– Будемо вчити тебе читати. Юрко здивовано витріщив очі на малу. – А сама ж умієш? Замість відповіді вона чемно повернулася до початку книжки, витримала справжню театральну паузу й без найменших збивань, зусиль та зупинок узялася читати йому казку про красуню Білосніжку та її семеро кумедних гномів [9, 71].* З наведеного прикладу бачимо, що адресат, швидко зреагувавши на запитання, замість словесної відповіді демонструє те, що закладено у висловленні адресанта (партнер комунікації прямо не відповідає на запитання співбесідника “умію читати”, а виконує саму дію – вправно читає). Включене в лінійні зв'язки “питання – відповідь”, замовчування сприяє зв'язності художнього тексту.

III. Замовчування – комунікативність. Категорія комунікативності визначає художній текст як одну з моделей комунікації, обов'язковими компонентами якої є адресант і адресат, а отже, замовчування – важливий елемент цього спілкування, оскільки його декодування сприяє виявленню комунікативних інтенцій мовців. Підкреслимо: реалізація замовчування як лінгвістичного явища можлива тільки в комунікації, а його інтерпретація виводиться з певного контексту – відповідної комунікативної ситуації. Якщо текстова

комунікація є “цілісним безперервним процесом”, що “складається з комунікативних подій, комунікативних актів, інтеракції” [8, 162], то замовчування виступає зв’язною ланкою всього комунікативного процесу, оскільки становить той же мовленнєвий акт з іллокуцією та перлокуцією [19, 48], однак іноді позбавлений локутивної форми, вербального вираження повідомлення. Невираженість мовлення у вербальному плані не заперечує його репрезентації в іншій формі. Як стверджує С. Крестинський, “мовчання – це форма внутрішнього мовлення: відмовляючись з якої-небудь причини від звукової мови, людина не перестає мислити” [14, 94], а інформація, передана невербальним способом, декодується учасниками комунікації за допомогою пресупозиції, фонових знань, почутого раніше. Так, замовчування – це комунікативний акт, який виражає намір мовця та здійснює бажаний чи небажаний вплив на адресата. Порівняймо: <...> *Він не розумів, навіщо спадкоємиця шанованої заможної родини вирішила продати своє тіло. <...> Навіщо їй гроші, яких вона не встигне витратити? Ештон не давала відповіді на жодне з питань. <...> Більше нічого Юрій не зміг про неї з’ясувати. <...> І це змусило Юрія зненавидіти її* [9, 128-129]. Як бачимо, замовчування одним із партнерів комунікації будь-якої інформації про себе і причини такої поведінки, з одного боку, репрезентує намір комуніканта (зберегти в таємниці те, що ж насправді спонукало героїню відмовитися від життя), з іншого – наслідок впливу мовчанки на співбесідника (ненависть, неприхильне ставлення до учасника діалогу). З роману дізнаємося, що корпорація “ТІЛО” розробила унікальний метод продовження життя шляхом переселення душ. Вічну молодість могли отримати усі, хто мав товстий гаманець, однак жити у світі, у якому душа не має зв’язку із власним тілом, виявилось непросто. Тому персонажі роману, які хочуть насолоджуватися коротким, але реальним життям, намагаються будь-яким способом вирватися з-під контролю цієї корпорації.

Матеріал нашого дослідження показує, що замовчування пов’язане з комунікативністю, оскільки є засобом текстової комунікації і забезпечує її глибше розуміння.

IV. Замовчування – дискретність. Категорія дискретності пов’язана з таким складником тексту, як замовчування, оскільки вона (як і замовчування) характеризується “пропуском яких-небудь мовних елементів” [8, 80]. У художньому тексті замовчування часто виражене не лише вербальними засобами, а й позначене графічними маркерами, зокрема трьома крапками, що свідчить про формально незавершене висловлення, яке є результатом процесу дискретності. Так, замовчування сегментує окремі речення на дві частини: зі знаковим вираженням і нульову, яка містить різні смисли. Відповідно, такі елементи тексту (дискретні речення, висловлення) є “складником цілого і водночас постають відносно автономною частиною” [12, 247].

З погляду комунікації недомовлене висловлення створює необхідність заповнити лакуни, завершити побудову конструкції, що змушує учасника комунікації (найчастіше – читача) брати участь у побудові художнього дискурсу, домислювати імпліцитний зміст. Порівняймо: *Із Беном іноді можна було витити пива після зміни, потеревенити про стрибки курсів валют, ціни на нафту, передвиборну*

кампанію чергового кандидата до Сенату і ... І тоді доктор Паскуда не так зневажав себе, вертаючись додому після вбивств [9, 36]. Завершити недомовлене висловлення читач може за допомогою ширшого контексту і вказівки автора на те, що бентежить одного з учасників комунікації, який замовчує про своє нічне життя – вбивства колишніх пацієнтів корпорації “ТІЛО”. Ця інформація та причини зазначених дій експліцитно виражаються значно пізніше, спочатку реципієнт отримує лише натяки про здійснення вбивства. Таким чином, замовчування бере участь у формуванні композиційної і смислової структури тексту.

V. Замовчування – модальність. Матеріал нашого дослідження підтвердив думку, що для замовчування характерною є суб’єктивна модальність – “факультативний семантико-прагматичний чинник комунікативної одиниці й спілкування загалом, який реалізується як низка різноманітних відношень адресанта до повідомлюваного” [3, 191]. Так, замовчування учасників комунікації, беручи участь у формуванні та поглибленні комунікативного смислу тексту, латентно сприяє виявленню позиції комунікантів щодо почутого чи здійсненого. Порівняймо: – *Пан улан Якуб Мех? – Так точно, пане майор. <...> Майор простяг йому руку. Потиск вийшов міцним. Якийсь час ішли поруч мовчки. Нарешті майор спитав те, що й мав спитати: чи є пані Зося <...> його жонкою, а якщо так, то де вони живуть? Яків сказав правду. Додав, що має трьох доньок. Пан Кишиштоф зітхнув і після довгої мовчанки тихо мовив, що заздрить йому, улану Меху* [16, 139]. Як бачимо, на початку фрагменту мовчанка обох комунікантів виражає напружене ставлення один до одного: Яків (простий офіцер) мовчить, бо не наважується заговорити першим до людини, вищої від нього званням (майора). Мовчазну поведінку майора, у свою чергу, можна пояснити тим, що він намагається запитати у співрозмовника про його особисте життя, але тривалий час набирається сміливості це зробити. Врешті розгортання комунікації призводить до чергової мовчанки, яка репрезентує зовсім іншу модальність – заздрість майора особистому щастю Якова. Таким чином, замовчування може виражати різну суб’єктивну модальність учасників спілкування у тій же комунікативній ситуації. Порівняймо ще: – <...> *Бачте, я ветеран війни. Майже всіх тих численних воєн, які досі провадять США на територіях інших країн... Інакше, знаєте, не можна. Америка – сильна країна. І час від часу треба демонструвати світові свою силу... Лікар промовчав. Старий вояка сприйняв це як добрий знак* [9, 85]. У наведеному текстовому фрагменті мовчання адресата, на перший погляд, виражає згоду чи принаймні не заперечення сказаного адресантом, що підтверджується авторським маркером “добрий знак”. Однак, взявши до уваги ширший контекст, стає зрозумілим, що мовчання одного з партнерів комунікації виражає протилежне значення: насправді лікар не погоджується з висловленою позицією співрозмовника з кількох причини:

- по-перше, його справжня Батьківщина – Україна, і тільки її він вважає “сильною країною”;
- по-друге, адресант взагалі хотів би уникнути цієї розмови, оскільки його партнер викликає тільки негативні емоції (відразу, невдоволення).

Замовчування характеризується факультативною модальністю, яка, у свою чергу, допомагає розкрити додатковий пласт художнього тексту – ставлення учасників комунікації один до одного та висловленого.

Таким чином, аналіз функційного навантаження замовчування у художній прозі початку ХХІ століття дає підстави стверджувати, що цей лінгвістичний феномен має великий текстотвірний потенціал, оскільки пов'язаний з основними категоріями тексту, передусім з *інформативністю, зв'язністю (когезією, когерентністю), комунікативністю, дискретністю, модальністю*. Матеріал нашого дослідження показує, що замовчування бере участь у побудові художнього тексту, забезпечуючи його композиційну, смислову й комунікативну єдність. Аналіз зв'язку замовчування з текстовими категоріями дозволяє глибше зрозуміти сам текст і побачити цілісність його структурних і смислових компонентів (експліцитних й імпліцитних значень).

Література

1. Анохіна Т. О. Маркери комунікативного мовчання в англомовному художньому дискурсі / Т. О. Анохіна // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – Вип. 28. – С. 105-107.
2. Арутюнова Н. Д. Молчание: контексты употребления / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – С. 106-117.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. С. Бацевич; Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
4. Богданов В. В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении / В. В. Богданов // Языковое общение: Единицы и регулятивы: межвуз. сб. науч. тр. – Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1987. – С. 18-25.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / Илья Романович Гальперин. – М.: КомКнига, 2007. – 144 с.
7. Handke K. Milczymy mówiąc / K. Handke (red.) // Semantyka milczenia 2. – Warszawa, 2002. – S. 217-222.
8. Голянич М. І., Іванишин Н. Я., Ріжко Р. Л., Стефурак Р. І. Лінгвістичний аналіз тексту: словник термінів / за ред. М. І. Голянич. – Івано-Франківськ: Сімик, 2012. – 392 с.
9. Гранецька В. Л. ТІЛО™: роман / Вікторія Гранецька. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2013. – 320 с.
10. Данилов С. Ю. Тактика молчания в речевом жанре проработки / С. Ю. Данилов // Русский язык в контексте современной культуры. – Екатеринбург, 1998 – С. 67-78.
11. Dąbska I. O funkcjach semiotycznych milczenia / I. Dąbska // Studia Semiotyczne II, 1971. – S. 77-88.
12. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. / Т. А. Єщенко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2009. – 264 с.

13. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. / І. М. Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008 – 423 с.
14. Крестинский С. В. Коммуникативная нагрузка молчания в диалоге / С. В. Крестинский // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1989 – С. 92-97.
15. Лис В. С. Соло для Соломії / В. С. Лис. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2013. – 368 с.
16. Лис В. С. Століття Якова / В. С. Лис. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 240 с.
17. Меликян С. В. Функции молчания в коммуникативном поведении человека / С. В. Меликян // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. – Красноярск-Ачинск, 1998 – №3 – С. 36-39.
18. Michal Ephratt. The functions of silence // Journal of Pragmatics vol. 40 issue 11 November, 2008. p. 1909-1938.
19. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-130.
20. Радионова Е. С. Семантика и прагматика молчания / Е. С. Радионова // Язык. Человек. Картина мира: Материалы Всерос. науч. конференции. Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 179-182.
21. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2010. – 844 с.
22. Сеничкина Е. П. Семантика умолчания и средства ее выражения в русском языке: монография / Сеничкина Е. П. – М.: МГО, 2002. – 307 с.
23. Швачко С. О. Екстеріоризація комунікативного мовчання у поетичних текстах-трансляторах [Текст] / С. О. Швачко // Актуальні проблеми художнього і галузевого перекладу: матеріали III Міжнародного науково-методичного семінару 20 березня 2011 р. – Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2011. – С. 64-66.

The article deals with the peculiarities of aposiopesis as a component of the fiction text, analyzes its meaning forming potential in the Ukrainian contemporary prose. Characterized aposiopesis in "accord" with the main text categories, including information content, connectivity, communicative, discrete, modality, which helps decoding depth implicature of communication and provides composite, semantic and communicative unity of the text. Deals text forming function of aposiopesis in prose discourse of the beginning of the XXI century.

Key words: *aposiopesis, prose fiction, addresser, addressee, text categories, text forming function of aposiopesis.*

В статье рассмотрены особенности умолчания как составной части художественного текста, проанализирован его смыслообразующий потенциал в современной украинской прозе. Охарактеризовано умолчание в связи с основными текстовыми категориями, в частности с информативностью, связностью, коммуникативностью, дискретностью, модальностью, что способствует декодированию глубинных импликаций той или иной конституации общения и обеспечивает композиционное, смысловое и коммуникативное единство текста. Раскрыто текстообразующую функцию умолчания в прозаическом дискурсе начала XXI века.

Ключевые слова: *умолчание, художественная проза, адресант, адресат, текстовые категории, текстообразующая функция умолчания.*

УДК 811.161.2:81'366.5
ББК 81.2 Ук.

Володимир Яслик

ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ЕВІДЕНЦІЇ

У статті визначено та проаналізовано конструкції чужого мовлення з погляду евіденційної семантики, окреслено межі евіденційних та неевіденційних структур.

Ключові слова: евіденція, чуже мовлення, пряма мова, непряма мова.

Евіденція – вираження мовними засобами (морфологічними, лексичними, синтаксичними) вказівки на джерело інформації. Евіденцію як вербальну категорію виокремив Р. Якобсон, розглядаючи її як царину значення, що вказує на джерело повідомлення. Мовознавець стверджує, що мовець може повідомляти про певну подію на основі чийсь розповіді (quotative, i. e. hearsay evidence), снів (revelative evidence), припущення (presumptive evidence) чи його власного попереднього досвіду (memory evidence) [8, 46]. Н. Козинцева уточнює способи отримання інформації, наголошуючи, що інформація може бути отримана завдяки чуттєвому сприйняттю факту (експерієнтів), логічному умовиводу (інферентив), повідомленню від іншої особи (цитатив), а також здивуванню з приводу несподіваного виявлення факту в момент мовлення (адміратив) [2, 16]. У контексті способів передачі чужого мовлення ми розглядаємо цитатив, адже в його природі закладено евіденційну семантику.

За способом отримання інформації лінгвісти визначають два типи евіденції – прямий і непрямий. Семантика прямої евіденції базується на безпосередньому способі отримання інформації, коли мовець був свідком події, про яку повідомляє [7, 379]. Непряма евіденція – повідомлення адресанта про подію, очевидцем якої він не був, однак знає про неї із чужих слів чи власних логічних міркувань [7, 379]. В. Храковський до прямої евіденції відносить всю мовленнєво сприйняту інформацію (на відміну від сприйнятої зором, яку називає прямою евіденцією), зазначаючи, що «інформація, отримана від інших осіб – це єдиний вид евіденційної інформації, у творенні якої мовець не бере жодної участі. Ця особливість мовленнєвої інформації принципово відрізняє її від будь-якої іншої евіденційної інформації» [5, 606]. Ми солідарні з лінгвістом, адже прямий спосіб передачі чужого мовлення є тільки точним відтворенням не своєї, а отриманої інформації, непрямий – переказуванням чужого мовлення. Тому в обох випадках мова йде про непряму евіденцію, адже мовець є тільки своєрідним «передавачем» інформації про подію, очевидцем яких він сам не був.

Особливість чужого мовлення в тому, що це завжди «мовлення в мовленні» [6, 14], передане різними способами (прямим, непрямим, невласне-прямим, тематичним, здогадним прямим). Тому у синтаксичній системі конструкції з чужою мовою утворюють своєрідну мікросистему, до якої входять конструкції з прямою, непрямою, невласне-прямою мовою, тематичною, здогадною мовою. Найтиповішими загальноприйнятими способами передачі чужої мови є **конструкції з прямою та непрямою мовою. Невласне-пряма, тематична та здогадна**

мова є периферійними способами передачі чужого мовлення та потребують визначення. Конструкції зі здогадною прямою мовою – слова, які особа в дійсності не вимовляє, приписувані їй на основі жестів, міміки, вчинків [3, 369]. Невласне-пряма мова – введена в авторський текст чужа мова, яка зберігає особливості живої мови персонажа, але без цитування і спеціальної пунктуації [4, 405]. Тематична мова – виклад мовцем узагальненої інформації, оформленої конструкцією, формальним показником якої є увідні компоненти *про те, над тим, то*, після яких йдуть сполучні слова *як, що* [6, 95].

За структурою конструкції з чужою мовою є бінарними, оскільки містять вказівку на те, хто говорить, і те, чію мову передають. Конструкції з чужим мовленням, які є об'єктом дослідження, містять евіденціали – маркери (засоби), що вказують на джерело повідомлення в евіденційній структурі.

Мета статті – визначити конструкції чужого мовлення та проаналізувати їх з погляду евіденційної семантики.

Загалом чуже мовлення вже неодноразово було предметом лінгвістичних студій (проблему категорії чужого мовлення в зарубіжній лінгвістиці досліджували В. Гюнтер, О. Єсперсен, Г. Лерк, І. Халлер, В. Кодухов, Е. Падучева, Н. Поспелов, Г. Чумаков та ін.; в українському мовознавстві І. Бацій, Т. Беценко, І. Білодід, Т. Вавринюк, І. Кучеренко, О. Мельничук, П. Плющ, Н. Шульжук), проте з погляду евіденційної семантики ще не вивчалось.

Аналізуючи конструкції чужого мовлення з погляду евіденції, потрібно брати до уваги, що не всі структури, що передають чуже мовлення, є евіденційними, тому треба визначити здатність конструкцій з чужим мовленням виражати евіденційну семантику. За структурою евіденційні конструкції є такими синтаксичними конструкціями, у яких поєднуються два компоненти – інформаційна та авторська частини. Проте з погляду семантики не завжди така двокомпонентна конструкція чужого мовлення є евіденційною. Неправомірно до евіденційних структур відносити конструкції, у яких наявна вказівка на джерело повідомлення, проте чітко не визначено семантичне інформаційне ядро. Так, конструкція «*Годі! – розлігся над громадою густий, сердитий бас корчмаря*» (Н. і О. Шевченки «Оksamитовий перевертень») містить чуже мовлення, репрезентоване прямою мовою, проте не є евіденційною структурою. Попри те, що структура містить вказівку на мовця (*корчмаря*), на факт мовлення (*розлігся бас*), у ній відсутня інформація про подію. Вислів «*Годі!*» не є інформаційно достатнім для розуміння події. Адресат може тільки здогадуватися, що малося на увазі. Тому в контексті чужого мовлення евіденційними вважаємо такі конструкції, у яких чітко виокремлюється власне інформаційна частина (narrate – N), яка розкриває основну тему повідомлення, джерело повідомлення (participant – P) та власне комунікативний акт (speech – S). Р. Якобсон наголошує, що у евіденційній структурі потрібно розрізняти, з одного боку, власне мовленнєвий акт як дію і його тему, а з іншого – власне подію та будь-кого з її учасників – адресата чи адресанта [8, 44].

Визначивши структури з евіденційною семантикою у контексті чужого мовлення, спробуємо їх типологізувати. Основою для

диференціації типів евіденційних конструкцій з чужим мовленням слугує їхня структура та семантика.

З формального погляду за типом синтаксичної конструкції усі евіденційні структури типологізуємо на прості та складні. Простою евіденційною конструкцією є така, до складу якої входить вказівка на джерело повідомлення та власне інформаційна частина, оформлена одним предикативним центром, наприклад: «– Взавтра ти снідатимеш на білій скатертині (N), – сказала (S) тоді сліпа Євдося (P), і її сині, молоді, як у дівчини, очі тихо всміхнулися» (В. Шкляр «Залишенець. Чорний ворон»). До складних відносимо поліпредикативні висловлення, інформаційна частина яких складається з кількох предикативних центрів: «А вона (P) каже (S): «Єкі ви, чоловіче, дивні, та то ліше, ек ваша дитина буде знати лумара (N). Тепер скрізь треба письма (N), а у воську що буде робити ваш Андрійко?» (Марко Черемшина «Хіба даруймо воду»). Трапляються випадки, коли за інтерпозитивного розміщення вказівки на джерело інформації компоненти інформаційної частини оформлені в окремі предикативні центри. Тут говоримо про парцеляцію у евіденційній структурі: «– Такою була Веремієва воля. Щоб його поховали у брлі й вишиванні (N), – пояснив (S) той, що був схожий на сову (P). – Отаман так і до бою ходив (N). Хіба ви не знали?» (В. Шкляр «Залишенець. Чорний ворон»).

Із погляду семантики евіденцію поділяють за типом комунікативної настанови, яка співвідносна з інтенцією автора повідомлення. Аналізований матеріал засвідчує, що в контексті чужого мовлення основним наміром мовця є констатація інформації. Наприклад, у конструкції «Послух (P) переказував, що (S) князя в Києві нема (N), що сіверяни готові до походу (N), що кийське боярство відмовилося підтримати Ярослава у війні проти брата (N)» (Я. Яріш «Кровна мста») завдяки предикату «переказував», вираженому дієсловом на позначення мовлення у 3-ій особі однини минулого часу, а також семантиці повідомлення констатується інформація «князя в Києві нема», «сіверяни готові до походу», «кийське боярство відмовилося підтримати Ярослава у війні проти брата». Особливість евіденційних структур констатації інформації в тому, що вони оформляють найчастіше непряму мову. Це пояснюємо тим, що мовець переказує адресату інформацію, почуту від інших. Периферійними семантичними типами евіденційних конструкцій чужого мовлення є структури з такою семантикою:

- погрози: «– Марш! Тут не вольно стояти! (N) – скричав (S) і цей (P) з такою лютістю на Панька, начеби він і йому велику кривду зробив» (Лесь Мартович «Хитрий Панько»);

- просьби: «– Нене, я підв спати, прокажіт оченаш (N), – попросила (S) мала Анничка (P), що, накормившись, дрімала при «столі» (Марко Черемшина «Святий Николай у гарті»);

- відмови: «Вчила мене, а, коли я підріс, статки наші стали такими скромними, що батько (P) викликав її і сказав (S): «Куло, я не можу більше утримувати домашнього вчителя (N)» (С. Батурин «Легенда»)

- питання: «Він (P) спитає (S) цісаря, чого людям так важко жити (N)? Потім він полетить до Канева. І спитає (S) Шевченка, скільки разів він хотів літати до зір (N), коли шукав стовпів, які підпирають небо?» (С. Процюк «Троянда ритуального болю»);

- обіцянки: «– Купимо, – обіцяю (S, P) впевнено. – Ось як тільки вивчусь на шофера, так і купимо (N)» (Г. Тютюнник «Зав'язь»). Особливість конструкції у тому, що мовець є джерелом інформації, тому йдеться про семантику прямої евіденції. Предикат обіцяю, виражений дієсловом теперішнього часу в 1-ій особі однини, інформує не тільки про джерело повідомлення – мова ведеться від першої особи, яка у комунікативному акті позначає адресанта, – але й про те, яким способом інформація введена у висловлення. Загалом характер інформації не впливає на вираження евіденції.

За типом джерела повідомлення виявляємо евіденційні структури, у яких інформатор виражений першою, другою та третьою особами. Якщо перша і друга особи збігаються з адресантом та адресатом, то третя особа не бере участі в мовленнєвому акті, її слова переказуються або цитуються дослівно та вводяться у висловлення найчастіше дієсловом, що позначає процес мовлення, мислення, сприймання: «– Вам треба їсти і спати (N), – сказав (S) лікар (P). – Це єдине, що вас підніме з ліжка, – і, ковзнувши поглядом по медсестрі, додав (S): – Сьогодні субота, а найкращий апетит у жінок саме в цей день (N)» (В. Даниленко «Сон із дзьоба стрижа»). На таку особливість евіденційних конструкцій слід звертати увагу при визначенні способу засвідченості – прямого чи непрямого.

При аналізі конструкцій чужого мовлення з погляду евіденції виявлено, що джерелом повідомлення є визначені особи чи група осіб (найчастіше виражені апелятивами на позначення професійної належності, свояцтва, роду занять та онімами), засоби масової інформації, установи, а також особи, невстановлені з контексту. Проте це не є особливістю тільки конструкцій з чужим мовленням.

Для об'єктивності інформації адресант може покликатись на джерело повідомлення, проте є випадки, коли не зазначено, звідки взята інформація. Це пояснюємо кількома причинами: по-перше, мовець вважає за необхідне не вказувати, чия інформація, наголошуючи, що важливіший зміст повідомлення, а не те, хто його висловив; по-друге, інформатор є невідомим, тому не може бути визначеним. Особливість висловлень з невизначеними джерелами інформації у тому, що вказівка на джерело повідомлення начебто є, проте адресат не може встановити конкретного адресанта. Наприклад: «– Ше який штроф (N)! – доповіє (S) хтось з гурту (P), що притакував бесіди розлючених бадіків» (Марко Черемшина «Хіба даруймо воду!»).

Важливу роль у формуванні евіденційної структури відіграє семантика дієслова, рідше спільнокореневого віддієслівного іменника, яким вводиться інформація у висловлення. Саме при правильному декодуванні семантики дієслова чи віддієслівного іменника часто можна довідатись, хто є джерелом повідомлення – власне мовець чи переповідач, посередник. Так, з конструкції «Зоряна (P) звідкись принесла плитки про те, що (S) його вважають супер-супер геніальним і талановитим (N)» (О. Деркачова «Крамниця щастя») довідуємось, що інформація отримана від інших, адже «адресант говорить (1), що Зоряна казала(2), що хтось десь плиткував(3), що його вважають супер-супер геніальним і талановитим». Якщо інформаційну частину виокремити неважко – «його [викладача] вважають супер-супер геніальним і талановитим», то визначити джерело повідомлення не так легко, тому що інформація почута

від інших – «хтось пліткував». Проте інформатором є Зоряна, адже саме від неї ми дізнаємось про викладача.

Зауважимо, що між способом отримання інформації та її достовірністю є обопільний зв'язок. Адже мовець, вказуючи на непрямий «канал» отримання інформації, зазначає те, що він не є безпосереднім очевидцем події, тому не впевнений у достовірності інформації про неї. Найчастіше це спостерігаємо у непрямій мові, оскільки тут йдеться про переказану інформацію. Якщо мовець розповідає про подію, побачену безпосередньо ним, то йдеться про пряму евіденцію, і відповідальність за достовірність чи недостовірність інформації несе мовець, адже він є джерелом повідомлення. На це неодноразово вказує Н. Козинцева, наголошуючи, що коли «[...] мовець збігається з носієм інформації, висловлення передає пряме засвідчення. Якщо мовець є тільки посередником передачі інформації, то висловлення передає непряме засвідчення» [2, 14]. Оскільки предметом дослідження є способи передачі чужої, а не своєї мови, то на першому місці, звичайно, є непряма евіденція.

У комунікативному акті адресант завдяки прямому чи непрямому способу передачі мовлення повідомляє про подію, опираючись на свідчення іншої особи чи групи осіб, які ним вказуються або не вказуються.

При прямому способі передачі чужої мови зберігається структура та модальний план висловлення. Оскільки пряма мова супроводжується словами автора, в яких міститься вказівка на мовця, то прямий спосіб передачі чужого мовлення репрезентує евіденційну семантику: «Ясновельможний пане гетьмане (N), – проказав (S) Єніфаній (P), – я тільки-но повірив вам, та знов сумнів зчервочив мою надію: ми піддалися одді, вона розмножилася в нас самих, убивши віру, честь і сумління (N) [...]» (Р. Іванчук «Орда»). Джерелом інформації є Єніфаній, повідомлення якого введено в текст дієсловом мовлення у 3-ій особі однини минулого часу – проказав. Компонент, що позначає джерело повідомлення, міститься в інтерпозиції щодо інформаційної частини. Загалом у висловленні, оформленому прямою мовою, структура із вказівкою на джерело інформації не має фіксованої позиції, тому може стояти у пре-, інтер-, постпозиції щодо власне інформаційної частини, проте це ніяк не впливає на зміст висловлення. У конструкції з непрямою мовою позиція джерела інформації завжди препозитивна щодо інформаційного компонента, і це є її особливістю, адже основною моделлю вираження евіденції при непрямій мові є складнопідрядне речення з'ясувальної семантики, у якому вказівка на джерело повідомлення знаходиться у головній предикативній частині, а підрядна містить основну інформацію.

При непрямому способі передачі чужого мовлення переказано почуте. За колишнім мовцем тепер стоїть оповідач, який стає мовцем [1, 23]: «А я (P), каже, сказав так, як ви, каже, казали казати: що (S), каже, Микитка займив корову (N), а я, каже, намість нього прийшов до школи (Лесь Мартович «Лумера»). Так, у конструкції мова ведеться від першої особи («я»), також вказується спосіб подачі інформації – «сказав ... що», виражений дієсловом у 3-ій особі однини минулого часу. Із формального погляду головним є речення із вказівкою джерела повідомлення, проте

семантичним ядром структури є підрядна інформаційна частина «Микитка займив корову».

Крім основних способів передачі чужого мовлення – прямого і непрямого – часто використовуються й інші, які вбирають диференційні ознаки основних, а отже, теж акумулюють маркери евіденції.

Тематична мова довгий час не виділялася як окремий тип передачі чужого мовлення, оскільки збігалася за формою з непрямою мовою, адже відповідала на питання «Про що говорить мовець?» Та Г. Чумаков доводить, що тематична мова характеризується яскраво вираженими семантичними, лексико-структурними і структурно-синтаксичними ознаками [6, 95]. Основний формальний синтаксичний показник, за допомогою якого розпізнають конструкцію з тематичною мовою – увідні компоненти *про те, над тим, то*, після яких ідуть сполучні слова *як, що*. Наприклад: «Молодий черговий (P) якось одразу осунувся, заговорив про (S) можливість реактивної виразки шлунка на ґрунті нервозності (N), потім про те, як (S) важко бути лікарем (N), бо всі тебе дістають і ніхто не питає, як ти себе почуваєш [...]» (С. Процюк «У передпокоях лабіринту»). У структурі джерелом повідомлення є «молодий черговий». Інформаційні частини «нервозність – причина виразки шлунка» та «важко бути лікарем» уводяться в текст компонентами «заговорив про», «заговорив про те, як». Тематична мова – це особливий тип передачі інформації, яку мовець повідомляє, опираючись на свідчення, отримані з інших джерел, а тому репрезентує структури з непрямою евіденцією.

Невласне-пряма мова становить своєрідний тип передачі чужого мовлення, оскільки створюється двоплановість викладу: адресант виступає у двох ролях – як особи, що говорить від свого імені, як особи, що відтворює чуже мовлення, тому первинне джерело інформації інколи важко визначити: «Запитав (S), чи є в домі кава (N). Лише розчинна (N), почув відповідь» (К. Москалець «День народження імператора»). Невласне-пряма мова передає різну за характером інформацію, однак найчастіше конструкції з невластне-прямою мовою використовуються для передачі прихованих, інтимних моментів психічного життя людини.

Формальним показником здогадної прямої мови, завдяки якому створюється відтінок здогаду, є введена у текст частка *мовляв* (застарілий варіант *мов*). У висловленні частка *мовляв* є індикатором модальності, оскільки, по-перше, вносить елемент зневаги, іронічності до сказаного, по-друге, позначає невпевненість мовця в достовірності інформації (тому часто говорять про нечітку межу евіденції та епістемічної модальності). Трапляються випадки, коли частка *мовляв* разом зі зміною інтонаційного плану, часо-видових відношень змінює план оповіді, сигналізує про зміну джерела повідомлення: «Не встигла [Катря] це й поснідати, прибігла сторожова дівчина: Докія Петрівна (P) послали, мовляв (S), діло якесь є (N)» (А. Головка «Мати»). Так, у конструкції потрібно розрізнити два плани оповіді – від імені сторожової дівчини та Докії Петрівни. Частка *мовляв* сигналізує, що наступні слова будуть переказуванням чужого висловлення, а саме – Докії Петрівни. Таким чином, використання частки *мовляв* у висловленні зумовлює не дослівне цитування чужих слів, а тільки приблизний переказ змісту інформації.

У результаті аналізу конструкцій із чужим мовленням та засобів вираження евіденції визначено здатність структур з чужим мовленням

виражати евіденційну семантику. Встановлено, що евіденційна семантика виражена різними типами структур, які репрезентують способи передачі чужого мовлення, проте ядерними виразниками евіденції є конструкції з прямою та непрямою мовою. Семантичний та структурний аналіз засвідчили, що евіденційні конструкції чужого мовлення відзначаються особливою будовою – наявністю інформаційної частини, джерела повідомлення та власне комунікативного акту. Виявлено, що характер інформації загалом не впливає на вираження евіденції. Хоча варто зауважити, що при непрямому мовленні переважає семантика констатації фактів, тоді як у прямій мові виявляємо перевагу евіденційних конструкцій із семантикою погрози, обіцянки, просьби, питання. Таку особливість пояснюємо тим, що на відміну від конструкцій з непрямою мовою, які призначені лише для передавання змісту, структури з прямою мовою передбачають точне відтворення чужого мовлення зі збереженням його лексичних і стилістичних особливостей.

Література

1. Бехта І. Оповідний дискурс в англomовній художній прозі: типологія та динаміка мовленнєвих форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови ” / І. А. Бехта. – К., 2010. – 37 с.
2. Козинцева Н. Типология категории засвидетельствованности / Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Сборник статей памяти Наталии Андреевны Козинцевой / Ин-т лингвистических исследований РАН; отв. ред. В. С. Храковский. – СПб. : Наука, 2007. – С.13 – 36
3. Тишківська Н. Синтаксична організація чужого мовлення в повістях Бориса Харчука / Н. Тишківська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2011. – Вип. 33. – 453 с.
4. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблук М. П. та ін. – [2-е вид. випр. і доп.]. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
5. Храковский В. Эвиденциальность, эпистемическая модальность, (ад)миративность / Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Сборник статей памяти Наталии Андреевны Козинцевой / Ин-т лингвистических исследований РАН; отв. ред. В. С. Храковский. – СПб. : Наука, 2007. – С. 600 – 632
6. Чумаков Г. Синтаксис конструкций с чужой речью / Г. М. Чумаков. – К. : «Вища школа», 1965. – 219 с.
7. de Haan F. Encoding Speaker Perspective: evidentials. In Frajzyngier Zygmunt, David Rood & Adam Hodges (eds.). Linguistic diversity and language theories. Amsterdam: Benjamins, 2005. – s. 379 – 397.
8. Jacobson R. Russian and Slavic Grammar: Studies 1931 – 1981 (Janua Linguarum. Series maior, 106) Mouton Publishers Berlin – New York – Amsterdam, 1984. – 160 s.

The Construction of foreign speaking are represented and analysed in the article according to the evidential rules, the limites of evidential and non-evidential structure are described in our research work.

Key words: *evidentiality, foreign speaking, direct speech, indirect speech.*

В статтє определены и проанализированы конструкции чужой речи с точки зрения эвиденциальной семантики, очерчены границы эвиденциальных и неэвиденциальных структур.

Ключевые слова: *эвиденциальность, чужая речь, прямая речь, косвенная речь.*

УДК 811.161.2'
ББК 81.2 Ук

Ольга Гловацька

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ АКСІОЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ ЛЕКСЕМ
З НЕГАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XVI – П.П.
XVII СТ.)

У статті проаналізовано систему спеціальних афіксів для творення лексичних одиниць емотивно-оцінної семантики. Характеризовано продуктивні засоби вираження лексем з негативним значенням. Виявлено, що похідні основи морфологічно мотивованих аксіологічних слів семантично ширші ніж твірні та багаті оцінними та емотивними семами.

Ключові слова: експресивність, емоційно-оцінна семантика, негация.

В основі розрізнення нейтрально-номінативних та емоційно-оцінних одиниць лежать дві найсуттєвіші ознаки – семантика та функціональність. Виявляються вони не лише на рівні змісту (у семантичній структурі слова чи ЛСВ), а й зовнішньо, тобто формально, адже людина, охопивши поглядом зовнішній і внутрішній світ, підшукує відповідну форму для позначення виявленого, знайденого, поміченого [1,81].

Словотвірні ознаки емоційно-оцінного слова. До продуктивних засобів вираження оцінних (аксіологічних) лексичних одиниць належать явища, безпосередньо пов'язані з дериваційними процесами. У зв'язку з цим семантика похідних експресивів мотивується одиницями різних рівнів – лексичними, морфемними, структурно-словотвірними тощо [3,49].

Дослідженню експресивного словотвору української мови присвячені праці О.К.Безпояско, К.Г.Городенської, В.В.Грещука, А.П.Грищенка, Л.Л.Гумецької, Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалика, К.В.Ленець, Л.О. Родніної, Г.М.Сагач, Г.Семиренко, В.П.Токар, В.Ф.Христенюк та інших лінгвістів.

Основна увага вчених зосереджувалася передусім на аналізові експресивної суфіксальної системи української мови, характеристиці продуктивності суфіксів, що утворюють аугментативи та демінутиви, які з розвитком емоційно-оцінних значень "переростають у назви суб'єктивної оцінки" [5,184-190]. Проте експресивний зміст можуть передавати й багатоструктурні лексичні одиниці, що є наслідком взаємодії різних способів словотвору, словотвірних типів та їх моделей. Суфікси суб'єктивної оцінки, які містять сему негативної експресивно-оцінної характеристики (як і нейтральні) належать до замкнених класів [2,134]. Згадані форманти приєднуються до твірних основ майже всіх повнозначних частин мови, виражаючи досить розвинену систему творення експресивних лексичних одиниць.

Функцію виразника лексичної експресивності можуть виконувати такі словотвірні засоби:

1) експресивна твірна основа (слово) – антихристъ, апостатъ, баламұтъ, балванъ, балвохвалець, бюзнѣръ, бұнтовникъ, взрұшитель, ворогъ, гвалтовникъ, клеветникъ, лжепророкъ, простакъ, самолюбець, тиранъ;

2) одиничний експресивний афікс або поєднання кількох афіксів, серед яких є й експресивний – везбожникъ, злодей, зневажачъ, оторванецъ, отщепенець, пакостникъ, погоршитель, разбойникъ, распорошитель;

3) експресивна твірна основа в поєднанні з експресивним афіксом, – волоцюга, гонитель, змѣнникъ, мучитель, неприятель, неукъ, окрұтникъ, хұльникъ.

Особливий статус в українській мові належить дуже давній, але досить активній і надто специфічній за семантичними можливостями категорії демінутивності (зменшеності, здрібнілості). Хоч вона властива всім слов'янським мовам, проте реалізується в них неоднаково, оскільки її функціональна спрямованість визначається не комунікативними потребами, а експресивними та безпосередньо залежить „від особливостей національно-психічного складу носіїв тієї чи іншої мови” [4,34]. Наприклад, вживання лексеми **сеймъ** в певному конотативному оточенні показує набуття в семантичній структурі слова негативно-оцінного компонента завдяки демінутивній властивості суфіксів: ...**на сеймахъ и сеймкахъ**, у значенні „невеликий за розміром, який не має ваги”, тобто демінутивно-мейоративний (ДМ) суфікс не лише впливає на емотивно-оцінне значення твірної основи лексеми, а й модифікує („погіршує”) його.

Емоційно-оцінна семантика іменника забезпечується передусім демінутивно-мейоративними (ДМ) й аугментативно-пейоративними (АП) суфіксами, які становлять специфічне об'єднання, що характеризується з урахуванням суб'єктивного фактора: оцінна характеристика залежить від волі суб'єкта.

Похідні експресивні іменники з АП суфіксами засвідчують не менш розвинену систему суфіксальних засобів за допомогою яких передаються конотативні семи 'згрублості', 'зневаги', 'презирства' тощо. Аналізовані форманти беруть участь в емотивному оцінюванні осіб або предметів не безпосередньо, а тільки взаємодіючи з твірними основами.

–Іменники чоловічого роду з АП суфіксами. Форманти -ұтъ (баламұтъ), -ецъ (балвохвалець), -нкъ (везбожникъ), - ұг (волоцюга), -икъ (геретикъ, невдячникъ), -ұкъ (неукъ) забезпечують характеристику особи й частіше передають несхвалення. Окремі форманти разом з відповідними твірними основами забезпечують несхвальну характеристику особи за дією: -икъ (ненавистникъ, пакостникъ, окрұтникъ, клеветникъ, гвалтовникъ, бұнтовникъ, змѣнникъ, спротивникъ, хұльникъ). У моделюванні емотивно-оцінних назв осіб за певною характерною ознакою, особливостями поведінки та стосунків між суб'єктами беруть участь суфікси -ецъ (злочинець), -ель (взрұшитель, гонитель, неприятель, оскаржатель, погоршитель, распорошитель, мучитель), формант -анъ (тиранъ, шатанъ), суфікс -нкъ (отступникъ, разбойникъ). Пейоративне забарвлення мають також суфікси -ецъ (оторванецъ, отщепенець, сребролюбець), -атъ (апостатъ, сопостатъ), -ѣръ, -оръ (бюзнѣръ, тұрваторъ), -ачъ (зневажачъ).

–Іменники жіночого роду з АП суфіксами поєднують семантику згрублості (збільшеності) із пейоративною оцінкою й передають фамільярно-зневажливе ставлення до предмета думки. Ця семантико-словотвірна група репрезентована такими формантами: -к (ворожка), -

естъ (вѣстъ (зарозуміість), -т(а) (розпуста). Суфікс -ость (бездушность, гордость, дерзость, заздрость, ревность, зверхность, злость, ярость) забезпечує конотацію зі знаком "мінус", амплітуда якої досить широка – від несхвалення до презирства. Формант -истъ (завистъ, користъ) передає емотивно-оцінне значення "несхвалення", "неприйняття", "засудження".

Серед іменникових суфіксів із негативною конотацією, які вживаються на позначення збірності, до аугментативно-пейоративних належать: -т(и) — злоти, марности, напасти. Суфікси -ств(о), -н(и), -ч-к(и) сигналізують про невідповідність стандарту, нормативній поведінці, діям, які негативно оцінює соціум: ленивство, козни, мерзлячки.

Отже, для експресивів-іменників із ДМ і АП суфіксами характерні два типи значень: 1) кількісне (вказує на параметричні ознаки, кількість, об'єм предметів, ступінь вияву ознаки, тобто позначає кількісну оцінку) і 2) емотивне (передає гаму емоцій, почуттів, афективних станів суб'єкта щодо предмета мовлення). Похідні експресивні субстантиви з ДМ і АП суфіксами – це комплекс суб'єктивного й об'єктивного, результат взаємодії значення твірної основи та суфікса, який володіє широкими спектром конотації.

До прикметників з емотивно-оцінними суфіксами належать відіменникові, віддієслівні та відприкметникові похідні, семантика яких містить інтенсивно-параметричний та оцінний компоненти.

Похідні прикметники-експресиви, які, як правило, негативно характеризують особу, її поведінку, стани, тобто схильність до вияву негативних ознак, творяться від іменників із чітко визначеною пейоративною семантикою за допомогою суфікса -ск- (апостатській), -к- (безмозкий), -н- (безрозсудный, безстыдный, болесный, ганевный, гневный, дурный, жалосный, зашкoдный, зловѣрный, кривовѣрный, нашкoдный, негодный, срамoтный);

-уч-юч-, -ив-, -н-, -ск-, -к-, -ан- виражають якісно-кількісні динамічні ознаки, модифікуючи дієслівну семантику (баламутный, безумный, влюзнерский, бридкий, вурливый, воюющий, выворачанный, гвалтовный).

Відприкметникові похідні передають загальне значення неповноти вияву ознаки, а тому їх не зараховують до формальних показників експресивності, оскільки суфіксальні форманти не впливають на задану мотивувальною основою нейтральну емотивну оцінність.

До формальних показників експресивності дієслів належать передусім експресивні твірні іменники, які разом із дієслівними суфіксами виявляють специфіку, особливості дії чи стану. Експресивна мотивувальна іменникова основа передає свій емотивно-аксіологічний „мінус” похідному дієслову (баламутити, блудити, възгордити, выгубити, гнѣвати, грѣшити, кривдити, ненавидити, фальшувати, стогнати). Подані дієслова зберігають прозорі словотвірні та семантичні зв'язки з тими іменниками (як правило, це пейоративні назви осіб за внутрішніми чи зовнішніми рисами, ознаками), від яких вони утворені. Похідні експресивні дієслова „запозичили” мінусові іменникові семи, що актуалізують негативні явища, ознаки, непристойні вчинки, дії людини

тощо, сигналізують про порушення правил (норм) поведінки. Такі мотивовані дієслівні форми набувають стійких пейоративних значень:

1) „дія, сутність якої визначається твірною основою мотивувального іменника” (гнѣвати – викликати гнів);

2) „дія, наслідок якої мотивується твірною основою іменника” (гнѣвати – гнѣвъ, грѣшити – грѣхъ, блудити – блудъ, кривдити – кривда);

3) „поводитися так, як особа, названа твірною основою іменника” (баламутити – баламутъ, басурманити – басурманъ);

4) „перебувати в такому стані, на який указує іменникова твірна основа” (въгордити – гордість, ненавидити – ненавистъ, розгнѣвати – гнѣвъ).

Важлива роль в оформленні окремих експресивних значень іменників, прикметників та дієслів належить префіксам, незважаючи на те, що емотивно-аксіологічна префіксація, на відміну від афективних суфіксів суб'єктивної оцінки, для української мови менш характерна, кількісно-обмежена [6, 16].

Серед іменникових префіксів експресивне значення активізують такі з них:

1) *без-*, який указує на відсутність позитивних сем, наявних у мотивувальних словах (коренях) – *безбожникъ, бездушность, беззаконія, безстыдство, безчесті, безчинія*. Важливо зазначити, що префікс *без-* належить до вагомих виразників експресивності іменників, оскільки він не лише вказує на відсутність того (як правило, позитивного), що виражається основою (коренем) – основою частиною слова, а й значно ускладнює семантичну структуру іменника, надаючи йому нового пейоративного емотивно-аксіологічного значення: *безбожникъ* (людина, що не визнає існування Бога, не вірує в Бога + негативна оцінка + почуття несхвалення, осуду);

2) *не-*, який надає іменнику протилежного, як правило, негативного значення, змінюючи семантику мотивувального слова (основи) – *небаченьє, невдячность, невзгода, неволя, недбалость, неукъ, непокой, непорядокъ, неправда* та ін.

3) *недо-*, який змінює семантику нейтральної основи на пейоративну й означає дію, якість, властивість, що виявляється в неповній мірі (*недовѣрство, недовѣрокъ, недостатокъ*);

4) *по-*, який в окремих випадках надає основам негативної оцінності (*посмѣхъ, пострахъ, пожадливость*);

5) *лже-*, який є виразником негативно-оцінного значення, передає іронію чи зневагу (*лжевратія, лжепророцы, лжехристи*).

До словотвірних прикметникових префіксів належать:

1) досить поширений і продуктивний власне прикметниковий префікс *пре-*, що передає інтенсивність вияву ознаки та може поєднуватися з будь-яким (фактично кожним) якісним прикметником, надаючи йому вищого ступеня експресивності порівняно з вихідною формою: *превротный, прегорший*. Інтенсивність вияву негативної ознаки може передаватися також за допомогою префіксів *не-* та *за-*: *закамѣнелый, зашкoдный, зятреный, затверделый, невѣрный, неважный, невдячный, негодный, недобрый, недужий, незносный,*

негречный, немудрый, непевный, неправдивый, непристойный, неславный;

2) *без-* заперечує певну ознаку (безбожний, безможний, безрозсудний, безстыдний, безстудний, безумний);

3) *над-*, який вказує на ознаку, що виявляється в надто високій мірі щодо мотивувального прикметника (надгнилая).

До дієслівних префіксів, які збагачують похідні експресивно-оцінними семами, належать:

1) *вы-*, який, поєднуючись із дієсловами, ускладнює їхній значеннєвий план семема 'підсилений вияв дії' (выборачати, выгубити, выдирати, выкинути, вымахать, вымыслити, выпухати, вытолчи);

2) *за-*, вторинне значення якого передає надмірність дії, що має негативні результати (забавати, забороныти, заглупити, замыляти, замордовати, заплаговити, затупити, затруднити);

3) *на-*, що передає надмірність у виконанні дії (навымышляти, намовити, нарекати, нарушати, насмѣватися);

4) *роз-* вказує на „інтенсивність протікання дії” (розвалити, розгнивати, роздирити, розлучити, розривати);

5) *по-*, який надає похідним дієсловам підвищення негативної оцінності (подурити, подманути, помовляти, помститися, понижати, посквернити, поругатися, потоптати, потурчити).

Отже, мові полемічних творів досліджуваного періоду властива система спеціальних афіксів, які беруть безпосередню участь у творенні похідних лексичних одиниць емотивно-оцінної семантики. Похідні основи морфологічно мотивованих аксіологічних слів семантично ширші ніж твірні, вони збагачені конотативними (оцінними та емотивними) семами при збереженні денотативних та первинних експресивних характеристик.

Література

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт – М.: Прогресс, 2000. – 398 с.
2. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике. – Вып.2. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С.117-136.
3. Матвеева Т.В. Лексическая экспрессивность в языке. – Свердловск, Изд-во Урал. Гос.ун-та, 1986. – 91 с.
4. Півторак Г.П. Форми інфінітива в українській мові // Мовознавство. – 1968. – №4. – С. 25-36.
5. Українська мова. Енциклопедія. – Вип. 2., вип. і доп. / В.М.Русанівський та ін. (ред.). – К.: Укр. енцикл. ім.М.П.Бажана, 2004. – 824 с.
6. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії / В.А. Чабаненко. – К: Вища школа, 1984.

Джерела

- Копистенський З. Палінодія, 1621.
Смотрицький Г. Ключ царства небесного, 1587.
Філалет Х. Апокрисис, 1599.

Means of axiological lexeme semantics expression with the negative meaning in old Ukrainian (based on the material of polemic literature of the late XVI-th – early XVII-th centuries)

The system of special affixes to form lexical units of emotion and estimated semantics has been analyzed in this article. The productive means of lexeme expressing with the negative meaning are characterized here. It is found out that basic derivatives of morphologically motivated axiological words are semantically wider than these formed and enriched by estimated and emotional semes.

Key words: expressiveness, emotional and estimated semantics, negation.

В статтє проанализовано систему спеціальних аффіксів, що служать для образования лексических единиц с эмоционально-оценной семантикой. Дано характеристику производительным средствам выражения лексем с отрицательным значением. А также установлено, что производные основы морфологически мотивированных аксиологических слов имеют обширную семантику, наполненную эмоционально-оценными семами.

Ключевые слова: экспрессивность, эмоционально-оценная семантика, негация.

УДК: 711.161.2: 82... А/Яі / 7.08

ББК: 81.2 Ук

Наталія Боднар

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ АЛЬМАНАХУ «РУСАЛКА ДНІСТРОВА»

У статті досліджено основні лексичні та фонетичні особливості альманаху «Русалка Дністрова» та проаналізовано його вплив на розвиток української літературної мови в Галичині.

Ключові слова: правопис, мовні особливості, етнографізм.

Від часу виходу "Русалки Дністрової" у світ про неї, її творців, їх послідовників та однодумців написано томи літературознавчих, фольклорно-етнографічних, історико-культурологічних праць. Неперехідною вартістю тут відзначаються дослідження М. Драгоманова, І. Франка, О. Огоновського, М. Возняка, В. Щурата, а пізніше судження й оцінки О. Білецького, М. Яценка, М. Шалати, С. Козака, О. Петраша, Я. Розумного та багатьох інших науковців України та українського зарубіжжя [1, 188]. Незважаючи на це, питання «мовні особливості «Русалки Дністрової»» вимагає розв'язання, саме це і зумовило актуальність досліджуваної теми. *Мета роботи* – виокремити головні мовні особливості альманаху та їх вплив на розвиток української літературної мови.

Понад п'ять століть західноукраїнські землі перебували в складі інших держав, не мали ні територіальної, ні етнічної єдності. Ця обставина, а також суто географічні умови — значний масив гірського рельєфу, що утруднював спілкування між селами, містами і містечками, сприяли збереженню у мові населення деяких архаїчних рис, успадкованих з давньоукраїнської (руської) мови, та виробленню нових діалектних рис, відмінних від тих, що формувалися у Східній Україні.

У Галичині в літературних потребах використовувалась польська мова, за таких умов українська літературна мова не мала жодної змоги розвиватися, — вона тільки-но жевріла. І це тоді, коли в Україні вже «голосно співав» Т. Шевченко [4, 120].

Про повну полонізацію уніятського духовенства й інтелігенції яскраво пише акад. М. Возняк у праці "Як пробудилося народне життя в Галичині за Австрії" (Львів, 1924 р.):

"Духовенство звичайно відбилося від народу, говорило по-польськи й на рівні з дідичем і жидами використовувало народні маси. Раз був випадок, що селянин обвинуватив свого пароха перед Консисто́рією, що не хоче видати йому метрики його батька. І обвинувачений парох боронився перед Консисто́рією тим, що він "не в силі перечитати давньої метрики, писаної по-руськи, бо в школах вчився він по-польськи, по-німецьки, але по-українськи його ніде в Галичині не вчили..."

М. Грушевський датує початки національного відродження Галичини першими десятиліттями 19 ст., коли серед нового уніятського духовенства з'являються «освічені і тямущі люде, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, національні,

заходяться коло піднесення народної освіти і добробуту, коло розвою національної культури».

У цей час починає функціонувати гурток студентської молоді на чолі з «Руською трійцею», який ставить перед собою завдання «вправлятися в слов'янській і руській мовах, вводити в руських колах розмовну руську мову, піднімати дух народний, просвіщати народ і, протистоячи полонізму, воскресити руську письменність в Галичині». До складу «Руської трійці» входили Маркіян Шашкевич (Руслан), Іван Вагилевич (Далибор), Яків Головацький (Ярослав). На той час всі вони були студентами-семінаристами.

Перша збірка семінаристів «Син Русі» (1833) не призначалася до друку. Вона була рукописною. Б. Лепкий сказав, що це «перший в Галичині збірний прояв народної думки, як доказ широкій охоти через літературу двигнути наріз з упадку» [5, 326].

У квітні 1834 року до львівської цензури було подано збірку «Зоря», девізом якої були слова – «Світи, зоре, на все поле, закінь місяць зійде», однак збірка була заборонена [7, 77].

У 1836р. нарешті вдалося опублікувати альманах «Руської трійці» під назвою «Русалка Дністрова» (хоча на титульній сторінці стоїть дата 1837). «В «Русалці Дністровій» найповніше реалізувалися прогресивно-романтичні літературні та літературно-наукові погляди М. Шашкевича та його товаришів» [2, 145].

Ця невеличка за обсягом книжечка, яка містила в собі збірник народних пісень українських та перекладених з інших слов'янських видань, власні літературні праці всіх трьох членів «Руської трійці», а також статті й замітки про історико-культурні й літературні досягнення українців у Галичині наче вивершувала перший етап змагань за культурницьке й національне відродження галицьких українців і стала своєрідним нарізним каменем у подальшому пробудженні національної свідомості й етнічної самоідентифікації не лише української інтелігенції, а й української людності загалом [1, 189].

Як і всі тогочасні романтики, літератори «Руської трійці» ставили свою художню творчість у повну залежність від творчості фольклорної. Зрозуміло, що через заборону «Русалка Дністровая» широкого впливу не мала. Лише небагатьом дісталася тоді перша західноукраїнська книжка і то ціною неймовірних зусиль. Досить згадати, що навіть Вагилевич вимушений був позичати її у Головацького, в котрого був лиш один примірник [6, 89].

Епіграфом до «Русалки Дністрової» упорядники поставили слова Яна Коллара: «Не з сумних очей, а з пильних рук надія квітне». На той час це звучало не слабше, ніж пізніший заклик Франка — «Не ридать, а добувати... кращу долю в боротьбі» [6, 77].

При оцінці альманаху одні звертають увагу на етнографізм, інші зосереджуються на особливостях романтизму, але віддавна всі сходяться на одному: Шашкевич, Головацький і Вагилевич, а не лозинські та левицькі репрезентують нове письменство в Галичині першої половини ХІХ ст. «Русалка Дністровая», — казав М. Павлик, — се перша у нас книжка в руській мужицькій мові — угольний камінь галицько-руського письменства» [6, 93].

«Русалка Дністрова» – перше видання в Галичині, надруковане "гражданкою". Її автори активно відстоювали фонетичний правопис і, хоча в самій назві альманаху вони використали *ѣ*, але читалася вона вже як *І*. Вони також відмовились від *Ѣ* та *Ы*, перші застосували до «гражданки» *Є*, а також вперше вжили *ЙО*, *БО*, які вживаються й зараз.

Значний внесок був зроблений діячами "Руської трійці" в розвиток етнографії та фольклористики на західноукраїнських землях. На їх етнографічну діяльність значною мірою вплинули твори західних та східних етнографів та фольклористів.

Правопис цього збірника рішуче порвав з старовиною і автори його першими вжили вповні того правопису, який де в чому панує в українській письменності й тепер; в цім велика заслуга тих трьох патріотів галичан. Так, вони остаточно викинули непотрібний нам *ѣ*, що вже з найдавнішого часу втратив у нас своє звукове значення (правда, перед ними вже в Граматиці М. Лучкая 1830 р. викинено *ѣ*); відмовилися вони й від *ы*, а замість нього взяли *и* (почасти, але не послідовно, це з найдавнішого часу було й до них); давні *е* та *о*, як і Павловський, передавали через *і*: *віз*, *сокіл*, *стіл*; вони перші давнє церковне *є* запровадили й до гражданки, і вживали його послідовно: *мос*, *маєш*, *волосє*; тут вперше вжито *йо*, *ьо*, як і в нашім теперішнім правопису: *ройом*, *зьобали*, *всьо*, *кухльом*. Нерішуче спинилися новатори тільки перед буквою *ѣ*: вони не тільки не зайняли її, але навіть, за прикладом Павловського, стали вживати *ѣ* замість теперішнього *і*, *ї*, напр.: *тѣло*, *ѣде*, *золотіѣ*; це сталося тільки тому, що *ѣ* в Україні з найдавнішого часу постійно вимовлявся як *і* чи *ї*, а тому замінити *ѣ* на *і*, особливо в Галичині, де давня вимова *ѣ* ніколи не спинялася, конечної потреби не було.

Правопис збірника «Русалка Дністрова» спочатку мало зацепився в себе на батьківщині, в Галичині, але приніс добрі наслідки в Україні Великій — тут почали вже рішучіше викидати *ѣ*, *ы* та заводити букву *є*; першим ступив на цей шлях Боровиковський, що з 1852 р. писав уже без *ѣ* та *ы*, і вживав послідовно *є*, *йо* [4, 132].

Отже, можна виокремити такі мовні особливості альманаху «Русалка Дністрова»:

- Не вживається *ѣ* в кінці слів і як розділовий знак (за необхідності замінюється дефісом);
- звук [i] (з етимологічних *и*, *ы*) передається літерою *и*;
- [o] після м'яких приголосних передається як *ьо*, [jo] — як *йо*;
- збережено етимологічне вживання літери *ѣ*, що читалася, згідно з галицькою церковнослов'янською традицією, як [i] (після голосних — [ji]);
- в багатьох випадках звук [i] з давнього *е* також передається як *ѣ*;
- [ji] після голосних, етимологічно не пов'язане з історичним *ѣ*, може передаватися двома способами: як *и* або як *ѣ* (з *Украини*, з *Украѣни*);
- звук [i] з давнього *о* (рідше — з давньої *е*) передається буквою *і*;
- введено літеру *є* (церковнослов'янське *довге є*) для йотованого *є*;
- введено літери *ѣ* для фонем *в* в слабкій позиції, *ц* для звука [dz].

Тут використано багато власне українських слів, які широко побутували у мовленні галичан, які аж ніяк не можна приписати ні російській, ні польській мовам. Це **іменники**: *бѣс*, *байрак*, *барвѣнок*, *батько*, *безвѣсть*, *блуд*, *бородач*, *вѣнець*, *вѣрність*, *ватажко*, *гомін*, *грім*,

гуляка, *дѣвчинонька*, *дивогляди*, *дубот*, *думочка*, *закрут*; *згадка*, *зірниця*, *кайдани*, *кирниченька*, *личко*, *лопіт*, *любов*, *мара*, *недоля*, *ніжка*, *обманець* (обманцями ходить – 'манівцями'), *рѣчка*, *розлучниця*, *роспука*, *руточка*, *ручка*, *серденько*, *туга*, *усмѣх*; **дієслова**: *билинити* 'теревенити', *блудити*, *гадати* 'думати', *голубитися*, *гопцювати*, *закрякати*, *замаячѣти*, *заскреготіти*, *здрігатися*, *зів'янути*, *нидѣти*, *торкнутися*, *тужити*, *чяхнути*, *шелепотѣти* *цезати*; **прикметники**: *бѣсноватий*, *безродний*, *буйний*, *вѣрненький*, *великий*, *гожий*, *густокрута* (борода), *каламутний*, *красний* 'гарний', *круглолиций*, *миленький*, *недбальницький*, *необачний*, *скоропадний*, *сороходний*, *споловѣле* (листя), *спорий*, *тмавий* 'темний', *чорнявий*, *цирий*; прислівники: *вискоком*, *гладко*, *глухо*, *злегенька*, *марненько*, *мило*, *мимолітне*, *облудом*, *сумненько*, *тяженько*, *тяжко*, *укосом*, *шпарко* тощо [3, 324].

І все ж у лексиці творів, уміщених у «Русалці Дністровій», трапляються подекуди чужомовні елементи.

Автори та упорядники «Русалки» максимально використали в збірці можливості народної мови, довели своїми творами та перекладами, що українська мова цілком придатна для вираження найтонших відчуттів людини, для створення високохудожніх поетичних та прозових творів. Найперше, вони продемонстрували її можливості щодо використання нею засобів емоційно-експресивного вираження.

У „Русалці Дністровій“ у силу її спрямованості переважає зменшено-емоційна лексика з позитивною конотацією, хоча можна знайти лексеми й з інших розрядів конотативно-експресивної лексики [3, 325]. Надзвичайно насичені нею ліричні авторські поезії укладачів альманаху, зокрема, «Два вѣночки» Я. Головацького, «Туга за милою», «Веснівка», «Роспука» М. Шашкевича, поема «Жулин і Калина» І. Вагилевича та інші.

Серед іменників є частина власне демінутивів, тобто просто зменшених чи здрібнених. Це лексеми *вѣтрец*, очевидно, *вѣнець* як зменшене до *вінок*, *книжочка* у протиставленні до *книжка*, *річка* у протиставленні до *ріка*, *цвѣтка* зменшене до *цвіт*. Інші здрібнілі іменники обов'язково конотовані відтінком пестливості й несуть у собі експресивний заряд [3, 327].

Навіть після виходу «Русалки Дністрової» розвиток української мови та писемності відбувався дуже повільно.

Аж у 1847 р. за спонукою і дозволом губернатора (намісника) Галичини графа Стадіона у Львові почав виходити невеликий журнал «Зоря Галицька» під редакцією кандидата права Антона Павецького. Щоправда, і тут не обійшлося без мовної проблеми. У зв'язку з тим, що перший москвофіл у Галичині Дмитро Зубрицький (впливова на той час особа) ніяк не погоджувався прийняти редагування журналу чисто народною мовою, з редакції пішли на мовний компроміс, шкідливість якого майже відразу стала очевидною: статті набиралися не народною мовою, а своєрідною мішаниною з простонародної галицько-української та польської мов [1, 194].

З виходом «Русалки Дністрової» фактично розпався нерозлучний досі тріумвірат — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. Розпався добре злагоджений ансамбль, що відіграв свою героїчну культурно-історичну місію [6, 96]. Вони були першими, хто наважився відійти від суворих канонів церковнослов'янської мови в

літературі. «Русалка Дністрова» — це була перша українська книжка, що появилася в Галичині після кількасотрічного польського панування, і хоч вона цілих 11 років пролежала в цензорських казематах і не була допущена до масового читача, усе ж її поява мала неоціненне значення для розвитку нової української літератури та літературної мови на народній основі. „Русалка Дністрова“ була світлим променем у темному царстві чужомовного засилля, була справді першою провісницею, що вийшла з чистих Дністрових вод і возвістила світові: українська мова є, вона жива, милозвучна і ніжна, вона придатна не тільки для хатнього вживання, але з успіхом може служити й літературі та суспільству [3, 327]. За влучним визначенням академіка О. Білецького, «Русалка Дністровая» — «перша заявка народу Західної України про своєіснування, про свою національну гідність. Ця скромна книжка — подвиг, про який не забуває український народ» [6, 88].

Література

1. Бистрець П. «Русалка Дністрова» й історико-культурницькі змагання галицького українства у першій половині XIX ст. / П. Бистрець // Українство: національно-духовні виміри: зб. наук. праць і мат. — Івано-Франківськ, 2005. — С. 188-198.
2. Вальо М. Літературно-критичні ідеї "Русалки Дністрової" і розвиток літературно-наукової думки на західноукраїнських землях у 30-40х рр. 19 століття / М. Вальо // Шашкевичіана. Нова серія. Випуск 1-2. Львів-Броди-Вінніпег, 1996. — 465с.
3. Лесюк М. Конотативно-експресивна лексика в «Русалці Дністровій» / М. Лесюк // Семантика мови і тексту: зб. статей VI Міжнар. наук. конф. — Івано-Франківськ, 2000. — С. 322-328.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко; упор. М. Тимошик. — Київ: Наша культура і наука, 2001. — 440с.
5. Нахлік Є. Нова література в Західній Україні / Є. Нахлік // Історія української літератури 19 століття. Кн.1. — Київ, 1995. — 364с.
6. Шалата М. «Русалка Дністровая» і завчасний вечір її світоча // Шалата М. Маркіян Шашкевич. — К., 1969. — С.74-129
7. Шах С. О. Маркіян Шашкевич та Галицьке відродження / С. Шах. — Париж-Мюнхен, 1961. — 225с.

In the article investigated the basic lexical and phonetic features of the anthology "Mermaid Dnistrova" and analyzed its impact on the Ukrainian literary language in Galicia.

Keywords: *spelling, language features, etnohrafizm.*

В статтє исследованы основные лексические и фонетические особенности альманаха «Русалка Днестровая» и проанализировано его влияние на развитие украинского литературного языка в Галичине.

Ключевые слова: *правописание, языковые особенности, этнографизм.*

ПОСТАТІ

Василь Грещук

НАУКОВІ ВЕРШИНИ АКАДЕМІКА ВІТАЛІЯ КОНОНЕНКА

Вже далекого 1986 року Івано-Франківський педагогічний інститут імені В. Стефаніка очолив новий ректор — Віталій Іванович Кононенко. На той час він був добре знаний учений: багато друкувався, виступав на наукових конференціях, працював у Києві деканом факультету. З його появою на галицьких теренах в інституті почалися кардинальні зміни, що призвели, зрештою, до докорінної реорганізації закладу. Відкривалася підготовка за новими напрямками і спеціальностями, почалося активне спорудження нового навчального корпусу, були запрошені до викладання фахівці високої кваліфікації.

Але головне — докорінно змінилася сама атмосфера в колективі: почалося творче піднесення усіх ланок інститутського життя, частина молодих викладачів була скерована в аспірантуру, почастишали наукові конференції, запрацювали студентські організації. На час одержання Україною незалежності це вже був значною мірою інший навчальний заклад — з новим просторим навчальним корпусом, багатьма навчальними кабінетами і лабораторіями, в рази збільшився контингент студентів, зміцнів професорсько-викладацький склад. З набуттям Україною незалежності вперше на базі педагогічного інституту був відкритий університет — Прикарпатський. У невпинному зростанні нового закладу була неоціненна заслуга людини великої енергії й організаторського таланту — його ректора.

І що особливо впадало в вічі: за щоденними копітками справами, доданням численних труднощів росту Віталій Іванович не припиняв напруженої наукової праці. Одна за одною з'являються його нові книжки — монографії, навчальні посібники, статті в столичних часописах і збірниках. Ректор прикладав усе більше зусиль, щоб створити комфортну наукову ситуацію, була відкрита аспірантура й докторантура, засновані наукові вісники з публікаціями викладачів, з'явилося наукове видавництво, запрацювали спеціалізовані ради для захисту дисертацій. На цьому тлі зрушень в усіх напрямках науковий доробок провідного вченого — ректора став стимулом для пошкваллення всієї науково-педагогічної діяльності університету.

Віталій Іванович приїхав на Прикарпаття, маючи за плечима великий життєвий і творчий досвід. Він виріс у родині відомого українського актора Івана Кононенка, в колі майстрів сцени, котрі ще в дитинстві прищепили йому любов до високого мистецтва. Невипадково Віталій Іванович викладав естетику в театральній студії, написав монографію з історії українського театру й кіномистецтва, видав нариси

про західноєвропейський живопис. Після закінчення з відзнакою Київського університету працював учителем-словесником, обіймав посади в державних і партійних органах, навчався в аспірантурі, водночас викладаючи в Київському педагогічному інституті. Кандидатську дисертацію захистив 1967, докторську – 1977 року, з 1979 року – професор. На роки став деканом філологічного факультету педагогічного інституту імені О. М. Горького, професором Київського університету. Робота на Прикарпатті стала черговим – найважливішим – етапом у творчій біографії В. І. Кононенка.

Як високоосвічена, глибоко інтелігентна людина, Віталій Іванович утверджував в університеті відносини доброзичливості й водночас – високої вимогливості до себе, викладачів і студентів. У часи політичних баталій й протистояння в суспільстві, зокрема в Галичині, університет залишався осередком стабільності, культури у взаєминах. Участь студентства в політичних акціях знаходила розуміння з боку ректора. Але визначальним у діяльності університету залишалось забезпечення високого рівня викладання, непорушна організація навчального процесу й наукової діяльності кафедр. Зміцніли зв'язки з зарубіжними університетами, вченими діаспори – вихідцями з нашого краю, до читання лекцій були залучені вітчизняні й іноземні професори, незліченно поповнилися фонди наукової бібліотеки, зокрема й зарубіжними виданнями. За довгі роки керівництва Віталія Івановича університет піднявся на рівень провідних, що й увінчалось високим визнанням – одержанням статусу національного.

Ще на студентській лаві Віталій Іванович захопився науковою роботою. Готуючись стати вченим-мовознавцем, наполегливо вивчав іноземні мови – слов'янські, французьку й німецьку, класичні, санскрит, китайську. Вже на третьому курсі університету друкує першу велику статтю – “Синтаксис мови російських і українських приказок і прислів'їв”, разом ще з двома студентами – майбутніми відомими мовознавцями Тетяною Назаровою і Анатолієм Непокупним бере участь у науковій студентській конференції, що відбулася в Московському університеті, слухає там лекції провідних науковців. Його наукову роботу в університеті спрямовував визначний учений – професор Андрій Олександрович Білецький. Дипломна робота Віталія Кононенка, присвячена вигуково-дієслівним формам, була високо оцінена й рекомендована до друку, а він був рекомендований до вступу в аспірантуру.

Але на той час з'явилося положення, згідно з яким перед вступом до аспірантури випускники університету повинні були відпрацювати не менше двох років на практичній роботі. Так Віталій Іванович опинився учителем середньої школи в селі Чернобай Черкаської області, потім у Києві учителем, апаратним працівником. Через два роки після закінчення університету успішно склав іспит в аспірантуру при Київському університеті.

Його наукові зацікавлення визначили розпочаті ще в студентські роки дослідження синтаксичної системи, розвідки структури речення, тексту в їхніх функційно-комунікативних аспектах. За матеріалами кандидатської дисертації 1970 року у видавництві Академії наук “Наукова думка” виходить його перша монографія “Синонимика синтаксических

конструкцій в современном русском языке”, вона була високо оцінена в рецензіях, опублікованих в Україні, Польщі, Чехії, на неї є посилання в академічній “Русской грамматике” (М.: Наука, 1980 рік), в численних статтях і дисертаціях. Відмінна риса перших синтаксичних розвідок В. І. Кононенка (зокрема, монографії і статей, опублікованих у журналах “Мовознавство” Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, “Українська мова і література в школі”, “Русская речь” Інституту російської мови (Москва), республіканських науково-методичних збірниках) – постійна увага не лише до власне структурної організації мови, а й до її семантичних і функційних ознак. Поступово вимальовувалися його погляди на синтаксичні категорії як на носії смислової сутності, стилістично-прагматичних конотацій і напластувань. Такому баченню “лінгвістики тексту” сприяла постійна внутрішня потреба дослідника – звернутися до аналізу художнього слова, спертися на великий фактичний матеріал, вибраний із творів красного письменства.

У фундаментальній монографії В. І. Кононенка “Системно-синтаксические связи в синтаксисе русского и украинского языков” (К.: Вища школа, 1976, відповідальний редактор Ф. П. Філін) були всебічно обґрунтовані принципи комплексного дослідження синтаксичної системи в її структурній організації, семантичних зв'язках і відношеннях її складників. Були висунуті теоретичні положення щодо аналізу мовних явищ у парадигматичному розрізі, з встановленням синтагматичних співвідношень у межах семантико-синтаксичних рядів. При захисті В. І. Кононенком докторської дисертації в спеціалізованій раді при Інституті мовознавства імені О. О. Потебні Академії наук, основні положення якої висвітлено у згаданій монографії, було відзначено, що дослідження парадигматичних зв'язків у синтаксисі відкриває новий напрям мовознавчих студій.

В. І. Кононенко активно включається у підготовку видань Інституту мовознавства. У великій праці “Слово і труд” (К.: Наукова думка, 1976) він друкує розвідку “Стилістичний аспект синтаксису”, в якій відстоює ідею вивчення лінгвостилістики з оперттям на семантико-синтаксичну організацію мови і мовлення. В складі авторського колективу на чолі з академіком В. М. Русанівським пише змістовний розділ “Вплив синтаксичних побудов наукового тексту на художнє мовлення” (монографія “Наково-технічний прогрес і мова”. – К.: Наукова думка, 1978).

Дослідник звертається до різноаспектних проблем теорії. Обґрунтовує, зокрема, статус прийменниково-субстантивного комплексу як відносно самостійної синтаксеми, наголошуючи на його неоднорядних семантичних функціях – предикативних, каузальних, умовних, часових, допустових. Пов'язаний із цим підходом був виконаний В. І. Кононенком розгляд подвійних синтаксичних зв'язків ускладненого речення – фактично поєднань кількох суб'єктно-предикатних утворень. Пізніше ці його спостереження знайшли реалізацію в колективній монографії “Предикат у структурі речення” (Київ – Івано-Франківськ – Варшава: Вид-во Прикарпатського університету, 2011), до участі в якій було залучено лише вихованців Віталія Івановича – кандидатів наук, докторантів, аспірантів. Видання відкриває розділ В. І. Кононенка “Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі”, яка

визначила основне спрямування дослідження – окреслення ролі й місця предиката як організатора висловлення, а відтак і міжреченневих зв'язків.

В. І. Кононенко увійшов до складу авторського колективу Інституту мовознавства, який упродовж 70-80-их років минулого століття здійснював комплексне дослідження взаємодії української та інших слов'янських мов. У серії колективних монографій з цієї тематики відстоювалась позиція щодо двобічного – українсько-російського, українсько-білоруського, українсько-польського мовних взаємовпливів. Віталієві Івановичу належить, зокрема, ґрунтовний розділ, присвячений зіставно-типологічному вивченню фразеологічних систем, в якому основна увага приділена національно орієнтованим зворотам (монографія “Сопоставительное исследование русского и украинского языков”. К.: Наукова думка, 1991). У полі зору В. І. Кононенка як співавтора монографій були синтаксичні парадигми східнослов'янських мов. Спільно з Іриною Кононенко Віталій Іванович опублікував під егідою Інституту мовознавства велику розвідку автоперекладів Олександра Довженка. Зацікавили дослідника мова і стиль російськомовних письменників України, українсько-російські переклади.

Визначальною рисою зіставно-типологічних студій Віталія Івановича є їхнє спрямування на утвердження самобутності кожної мови, відтворення в ній національного характеру, народних традицій і звичаїв. Водночас у колективних працях Інституту мовознавства критично оцінювалися явища інтерференції, невиправданих запозичень, зокрема з російської мови в українську. У цьому сенсі зацікавлює підготовлена в Академії наук під редакцією В. І. Кононенка і за його авторською участю колективна монографія “Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков” (К.: Наукова думка, 1981), у написанні якої взяли участь відомі мовознавці І. К. Білодід, М. М. Пилинський, Г. П. Півторак, Г. П. Їжакевич, С. Я. Єрмоленко, О. М. Кожин, Т. К. Черторизька, Н. Г. Озерова, Є. С. Отін, В. М. Бріцин та інші. Складність зіставних досліджень стилістичних систем полягала передусім у виділенні національно специфічних рис і ознак кожної мови. Як відгомін цих студій побачив світ випущений за ініціативою і редагуванням В. І. Кононенка у співавторстві з Г. П. Їжакевич, М. М. Пилинським, В. О. Сиротіною навчальний посібник для студентів “Сопоставительная стилистика русского и украинского языков” (К.: Вища школа, 1980).

Упродовж усієї своєї діяльності фахівця вищої кваліфікації Віталій Іванович не полишав підготовки навчальної літератури. У 80-их роках минулого століття В. І. Кононенко у співавторстві з науковцями Інституту мовознавства й викладачами опублікував низку підручників і навчальних посібників для шкіл і українських відділень університетів і педагогічних інститутів. Позитивні відгуки здобув і одноосібний посібник для вчителів “Грамматическая стилистика русского языка” (2-е видання. – К.: Рад. школа, 1991), в якій вивчення близькоспорідненої мови в школі і вищому навчальному закладі спирається на семантико-стилістичні параметри української мови, на етнолінгводидактичні засади, в основу яких покладено положення про те, що “навчати рідної мови означає водночас розвивати духовні здібності”. Ці роздуми автора знайшли втілення в підручнику для шкіл із поглибленим вивченням української мови “Рідне слово” (К.: Богдана, 2001).

Ідеї дослідження й вивчення рідної мови на тлі інших мов, що забезпечує визначення її самобутності, давності походження, неповторності образної системи тощо, були розвинуті В. І. Кононенком у працях з проблематики українсько-польських міжмовних контактів. Визнаючи наявність близькості двох мов, численних запозичень в українській з польської та за її посередництва, науковець висвітлює і зворотній процес: вплив української лексики на польську, підкреслює можливості вироблення близьких мовних впливів, зумовлених довготривалим проживанням українців і поляків на частині земель як України, так і Польщі.

У навчальному посібнику для студентів “Контрастивна граматики української та польської мов” (написаної у співавторстві з І. В. Кононенко, 1-е вид. – К.: Вища школа, 2006; 2-е вид. – К.: Слово, 2010), показано особливості лексико-семантичної та граматичної систем кожної мови, водночас відзначено їхні спільні процеси розвитку й взаємовпливи. Прикметно, що навчальний посібник здобув позитивні відгуки в Польщі й використовується у викладанні української мови в університетах Варшави, Кракова, Любліна, Ольштина, Щецина. Віталієві Івановичу належить низка статей з перекладознавства, передусім з перекладів українською мовою польських поетів, виконаних І. Франком, М. Рильським, Д. Павличком та іншими авторами; в цих розвідках науковця звернуто увагу на відтворення мовними засобами традиційних форм життя, національної специфіки.

В останні роки у центр наукових зацікавлень Віталія Івановича потрапила доволі широка проблематика нової галузі знань – лінгвокультурології як комплексної наукової дисципліни, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію мови та культури в їхньому функціонуванні. В полі зору дослідника опинилися культурно-мовні компоненти, в яких знайшли вплив народна психіка, образні засоби як культурологічні категорії, аксіологічні параметри тощо. В проекції на художні тексти лінгвокультурологічний підхід дав змогу розглядати слово, фразу, висловлення як мовно-естетичні знаки, “лінгвокультуреми”, що мають значний історико-культурний потенціал.

Вже у першій із серії монографій – “Символи української мови” (Івано-Франківськ: Плай, 1996) В. І. Кононенко звернувся до малодослідженої теми – словесної символіки. Її вивчення, розпочате ще М. І. Костомаровим і О. О. Потебнею, на довгі роки було припинено з ідеологічних догматів. Віталій Іванович не обмежився аналізом категорій символічного в проекції на мову, а визначив передусім національні витоки символів. У книжці зібраний величезний фактичний матеріал з опертям на тексти українського красного письменства і народнопоетичну творчість.

Шлях від осмислення символічних образів, на думку автора, веде до пізнання культурних концептів як концентрації уявлень, понять, знань, асоціацій (у мовному вираженні це *воля, доля, віра, слава, кохання* і под.) (див. монографії В. І. Кононенка “Концепти українського дискурсу”. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2004; “Мова у контексті культури”. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2008). Науковець звернувся, зокрема, до інтерпретації концептних понять у текстах класиків української літератури – Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського; до визначальних для ідіолекту кожного письменника

ключових констант, індивідуально-авторської інтерпретації узагальнених образів.

У новітніх публікаціях (монографія “Текст і смисл”. – Київ – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського університету, 2012, статті в журналі “Мовознавство”, у збірнику Інституту мовознавства “Життя – у слові”. – К., 2011, виданнях Прикарпатського університету) В.І.Кононенко розвиває ідеї співвідношень на рівні Текст → Смисл і Смисл → Текст як обопільних процесів текстотворення. Звернення до категорій смислу поставило перед дослідником завдання більш чіткого розрізнення понять значення і смислу з позицій семантико-семіотичної концепції. Такий підхід зумовлює, зокрема, доцільність неоднорядної інтерпретації значення слова і його смислових реалізацій у словесній символіці і лінгвоконцептах.

Академік Національної академії педагогічних наук України і багаторічний член її президії, іноземний член Російської академії освіти, В. І. Кононенко чимало зусиль прикладає для розвитку методики й дидактики навчання. Розвиваючи лінгводидактичні засади викладання мови, відомий педагог спирається на положення про невід’ємність рідної мови й особистості учня. У колі його дидактичних постулатів – першорядність формування мовної картини світу молодого людини. Скажімо, в обширній розвідці “Мовний світ сучасного школяра” (колективна монографія “Етновиховний простір сучасного загальноосвітнього навчального закладу: теорія і практика”. – К.: Наукова думка, 2012) Віталій Іванович відстоює думку щодо сприйняття учнями дійсності через мовні категорії, доцільності активного впливу школи й батьків на становлення підлітка засобами рідної мови.

Автор численних лінгводидактичних праць, В. І. Кононенко дотримується тієї точки зору, що навчання мови повинно базуватись передусім не стільки на оволодінні знаннями граматики й правопису, скільки на засвоєнні багатств рідної мови в її функціональних різновидах, з виділенням її національно-культурних складників, із вихованням у школярів оцінних орієнтацій, високої етнокультури. Запроваджений автором термін “етнолінгводидактика”, в основі якого лежать принципи використання лінгвістичних методик для вироблення в учнів компетенцій з широкого кола питань народної культури, народної психіки, міфотворчості, був прийнятий педагогічною громадськістю (“Українська етнолінгводидактика”. – Івано-Франківськ, 1995; “Етнолінгводидактика”. – Київ – Івано-Франківськ, 1998).

Низку праць присвятив Віталій Іванович завданням формування мовної культури студентів-педагогів, вихованню в них почуттів патріотизму, розвитку компетентнісного підходу у навчанні учнів. Наприклад, у методичній праці “Формування етнолінгводидактичної культури студентства” (Івано-Франківськ, 1996) автор відстоює позиції щодо рідної мови як основного важеля у формуванні молодого людини, потреб формування мовної особистості тощо. Ці думки науковця знайшли подальший розвиток і поглиблення в працях, виданих Академією, зокрема, в статтях: “Національно-культурний компонент у системі формування сучасної мовної особистості (збірник наукових праць “Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. 1992 – 2002”. – Частина 2. – Харків: ОВС, 2002); “Формування національно-культурної картини світу

студентів” (“Педагогічна і психологічна науки в Україні. – Т. 4. Педагогіка і психологія вищої школи”. – К.: Педагогічна думка, 2007); “Компенсаційно-пізнавальна компонента у системі компетенцій сучасного студента” (“Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України”. – К.: Педагогічна думка, 2009); “Лінгвокультурологія в системі мовної освіти” (“Педагогічна і психологічна науки в Україні. – Т.4. Педагогіка і психологія вищої школи”. – К.: Педагогічна думка, 2012) та інших. Розроблені В. І. Кононенком рекомендації щодо посилення лінгводидактичної роботи зі студентами широко використовуються у викладанні методики навчання мови, зокрема, в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, в Національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова тощо.

В. І. Кононенко був організатором діяльності Науково-педагогічного центру “Українська етнопедагогіка і народознавство” Академії педагогічних наук і Прикарпатського університету. У його виданнях було надруковано праці Віталія Івановича з таких, зокрема, проблем, як духовно-культурні концепти в системі формування національної самосвідомості молоді; мовна компетенція в етнолінгвістичному аспекті; формування українознавчої компетенції особистості; мовна особистість і національний психотип; національно-виховний потенціал українознавства; мовно-культурні процеси в освітньому просторі та інші. За науковою редакцією В.І.Кононенка був виданий фундаментальний навчально-методичний посібник “Українська етнопедагогіка” (Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2005), що узагальнив багатолітні дослідження в галузі етнічних і народознавчих проблем педагогіки. За активною участю В. І. Кононенка були проведені наукові зібрання на пошану колишнім членам Академії педагогічних наук М. Г. Стельмаховичу, Б.М. Ступаріку, Р. П. Скульському.

Уже як мешканець Прикарпаття Віталій Іванович звернувся до вивчення місцевих традицій і місцевого мовлення. Носієві загальнолітературної мови, до того ж сформованої під впливом її театральної кодифікації, що була ним засвоєна при відвідуваннях вистав Київського театру імені І.Франка, можливо, були особливо помітні ті відмінності вимови й лексики, які характеризують регіональне мовлення. Побутово-розмовне мовлення галичан, аналіз особливостей слововживання в текстах письменників Прикарпаття, відбиття західноукраїнських говірок у творчості авторів-“східняків” – ця проблема міцно увійшла в коло наукових зацікавлень В. І. Кононенка. Водночас він виходить далеко за межі власне мовознавчих аспектів. Згуртувавши колектив викладачів і науковців краю, Віталій Іванович випустив колективну монографію “Етнос. Соціум. Культура” (Київ – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського університету, 2006), в якій висвітлено сучасні процеси в етнографічному середовищі на Прикарпатті.

Віталієві Івановичу належать ґрунтовні розвідки, присвячені мовистилію окремих письменників Галичини. Змістовні студії засвідчили глибоке проникнення дослідника в образний світ Василя Стефаника, в якому відбилися психотипологічні риси місцевих селян. Окремого розгляду заслужило авторське мовлення письменника, в якому відбився образ Стефаника-людини, прийнятої глибоким співчуттям до скривджених

і знедолених. Іван Франко зі сторінок статей Віталія Івановича постає глибоким мислителем з властивою йому концептосферою. За дослідженням В. І. Кононенка, галицький поет Тарас Мельничук – чародій слова, в мовостилі якого органічно сплелися надбання літературної мови й діалектна стихія з її символікою, міфологемами, пісенною тональністю.

І не випадково Віталій Іванович очолив авторський колектив, що узагальнив великий історико-культурний, соціально-економічний, науково-освітній матеріал, пов'язаний із життям краю в минулому і в його сучасному розвитку. Як наслідок 2000 року побачив світ навчальний посібник “Мій рідний край – Прикарпаття”, в якому розповідається про природу, історію, населення, адміністративно-територіальний поділ, економіку, культуру, освіту і науку, охорону здоров'я й церкву Івано-Франківщини. Книжка потрапила до кожного навчального закладу Прикарпаття й стала важливим джерелом знань про рідний край. Можна згадати про великі зусилля, які приклав Віталій Іванович для проведення заходів із нагоди 1100-ліття Галича, в яких взяли участь керівники держави й області, відомі вчені, діячі культури. Внесок у науку був доволі вагомий – дві великі наукові праці: “Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України” (Івано-Франківськ – Галич: Плай, 1998) і “Галич і Галицька земля в українському державотворенні” (Івано-Франківськ: Плай, 1999), випущені за редакцією В.І.Кононенка.

Коли виникла потреба написати том “Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку: Івано-Франківська область” (К.: Знання України, 2010), вибір відповідального редактора був однозначний: ним став В.І.Кононенко; йому ж належать у книзі й основні розділи.

Віталій Іванович був ініціатором багатьох заходів всеукраїнського й міжнародного масштабу, здійснених на базі педагогічного інституту, а пізніше й Прикарпатського університету, в центрі уваги яких – широке коло гуманітарного спрямування – від державотворення до розвитку регіону, з мовознавчих, історичних, педагогічних проблем. В. І. Кононенко – багаторічний організатор Міжнародних наукових конференцій “Семантика мови і тексту”. Відбулося XI зібрань цього представницького форуму, в яких взяли участь як провідні мовознавці, так і молоді вчені слов'янських країн, Німеччини, Австрії та ін.

Під безпосереднім керівництвом Віталія Івановича у Прикарпатському університеті 2000 року була проведена масштабна акція – Всеукраїнська наукова конференція “Українська мова в освіті” й випущений збірник праць на цю тему (редактори В. І. Кононенко, В. В. Грещук). У заходах з цієї нагоди взяли участь тодішній міністр освіти і науки України В. Г. Кремень, відомі вчені – Василь Німчук, Арнольд Грищенко, Анатолій Загнітко, Микола Вашуленко, Ніна Гуйванюк, діячі культури Іван Драч, Анатолій Погрібний та інші. Ухвали конференції, в якій було визначено кардинальні кроки, що їх має бути зроблено для подальшого утвердження державного статусу української мови, були скеровані у владні органи.

За матеріалами Міжнародної наукової конференції “Кобзар. Каменяр. Покутська трійця” побачив світ збірник “Шевченко. Франко. Стефаник” (голова редакційної колегії В. І. Кононенко, 2002 рік), в якому знайшли розвиток положення про тяглість традицій українського красного

письменства з одночасним зверненням до самобутньої творчості кожного з класиків літератури. Віталій Іванович відстежував у своєму розділі втілення в образному баченні Тараса Шевченка вселюдських архетипів. В. І. Кононенко був співорганізатором наукових конференцій на честь видатних провідників церкви – митрополита Андрея Шептицького і кардинала Йосифа Сліпого.

Фундаментальні колективні праці, випущені за редагуванням В. І. Кононенка, знайшли схвальні відгуки в Україні та за її межами. Так, побачила світ монографія “Духовні цінності українського народу” (Київ – Івано-Франківськ: Плай, 1999), в якій розглянуті питання духовності як світоглядної категорії, національної державності, української мови і християнської віри як цінностей. У колективній праці “Соборність України: історія і сучасність” (Івано-Франківськ: Плай, 1999) були висвітлені питання становлення й розвитку держави України, особливостей економіки й культури її регіонів, зокрема Галичини.

Науково-педагогічна діяльність В. І. Кононенка вийшла далеко за межі Івано-Франківщини. Його доповіді, підготовлені спільно з Г. П. Їжакевич, у яких розглядалися тенденції внутрішньоструктурного розвитку, процеси номінації в східнослов'янських мовах, були схвально зустрінуті на IX і X Міжнародних з'їздах славистів (1983, 1988 роки). Як голова Івано-Франківського осередку українознавців Віталій Іванович брав участь у всіх конгресах Міжнародної асоціації україністів. Його доповіді на наукових конференціях у Варшавському університеті були опубліковані в збірниках праць “Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, у Ягелонському університеті – в “Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”. Неодноразово виступав з доповідями в наукових інституціях Москви, друкувався в журналах “Вопросы языкознания”, “Русская речь». Читав лекції в університетах Канади, Німеччини, Югославії, Угорщини, Польщі. Автор низки статей в енциклопедії “Українська мова” (1-3 видання).

Не можна не відзначити багаторічної редакторської праці В. І. Кононенка. Під його орудою побачили світ 9 видань часопису “Етнос і культура”, він є членом редакційних колегій журналів, вісників, колективних монографій, збірників матеріалів наукових конференцій, науковим редактором і рецензентом. Упродовж довгих років керує спеціалізованою вченою радою для захисту дисертацій при Прикарпатському університеті.

В. І. Кононенко – відомий популяризатор наукових знань. Ще далекого 1976 року видав книжку “Сила слова” (К.: Рад. школа), в якій розповів про роль української мови в житті суспільства. Видання здобуло позитивну рецензію академіка В. М. Русанівського. У праці “Шляхами народних приповідок” (К.: РВЦ “Проза”, 1994) у доступній формі висвітлив походження багатьох приказок і прислів'їв, їхнє місце в житті українців. В. І. Кононенко – автор популярної брошури “Українська мова: традиції та сучасність” (Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009), виданої масовим тиражем, де розглядаються такі питання, як лексикон сучасного українця, мовна особистість, вимова та український правопис тощо. В. І. Кононенко – автор більше як 450 наукових праць, у тому числі понад 50 одноосібних і колективних монографій, підручників і навчальних посібників, має авторські свідоцтва. Під його керівництвом захищено 39 кандидатських і 4 докторські дисертації. Нагороджений п'ятьма орденами,

медалями, заслужений діяч науки і техніки, відмінник народної освіти, має відзнаки “А. С. Макаренка”, “К. Д. Ушинський”, “За заслуги перед Прикарпаттям”. Лауреат премії Академії педагогічних наук України, літературно-художньої премії імені Василя Стефаника, педагогічної премії імені Мирослава Стельмаховича.

За плечима Віталія Івановича Кононенка – багаторічна плідна праця. Він вніс великий вклад у розвиток української науки і освіти. Але його дійову натуру не полишають нові задуми й плани. Щастя йому на цьому шляху!

Ольга Слоньовська

СТЕПАН ПУШИК: САМОДОСТАТНІСТЬ УНІКАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ, ТАЛАНТ ВИСОКОЇ ПРОБИ

Степанові Пушикові – 70!

Не відкрию Америки, якщо нагадаю слова Тараса Шевченка з його «Автобіографії»: «Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини». І хоча дехто з шевченкознавців приписує ці рядки невгамовному Панькові Кулішеві, який редагував Кобзаря, а деколи й намагався узагальнити ним сказане (як, наприклад, у вірші «До Основ'яненка», де замість рядків «Наш завзятий Головатий / Не вмере, не загине», у яких йшлося про видатного чільника козацтва – отамана Чорноморського козацького війська Антона Головатого, вписав нині відомі всім слова «Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине»), смію стверджувати, що біографія кожного талановитого митця може вважатися частиною історії рідного краю, адже епоха більшою чи меншою мірою завжди накладає виразну печать і на особистість, і на творчий набуток митця. Інша річ, що, народжуючись з Божою іскрою, далеко не всі носії таланту реалізують свої здібності. Отож часто превалуючою першопричиною фіаско стає заможне, тепличне, комфортне життя, яке не гартує ймовірного митця, не випробовує його на міцність. Чада вищих соціальних верств чи не саме з цієї причини мають набагато менший шанс успішно зреалізувати свої здібності, ніж многотерпенні діти простого народу.

Але й це не головне. Щоб людина стала відомим письменником, Бог повинен її обдарувати не лише творчими здібностями, а й цікавим, складним, густо насиченим подіями життям. Митець має мати чіпку пам'ять, тонку спостережливість, уміти співчувати реальним людям, своїм сучасникам, не дистанціюватися від них, не зневажати своїх літературних героїв, які в художньому часопросторі не завжди витримують випробування долі. Чи не тому в Григора Тютюнника знаходимо виболену ним особисто таємницю таланту, яку він іменує болем, але, точніше, йдеться про високий больовий поріг, обстоювання митцем кожного, хто в біді і скруті. У Павла Загребельного, автора чи не найкращих у нашій літературі історичних романів, теж є прозірливі слова про те, що митець – це завжди й обов'язково неординарна доля: той, хто нічого не пережив, не перестраждав, хто якимось чином щасливо вберігся від потрясінь і випробувань, не може проявитися цікавим письменником уже з тієї простої причини, що не має щό розповісти людям. Велику роль відіграє також підсоння, місце, де народжується майбутній митець, особливо якщо йдеться про історично вагому територію, де віками відбувалися знакові для нації події. Врешті, до всього нами сказаного слід додати ще й постійно обстоювану аксіому сучасних світил у галузі психології: програма долі кожної людини закладається в перші шість років її життя.

Степанові Григоровичу Пушикові Господь не пошкодував жодного зі своїх найкращих дарунків: ні вроди, ні зросту, ні розуму, ні сили, ні талану. Про таких обранців народ каже, що при народженні їх Бог

поцілував у тім'ячко. Історична територія теж відіграла свою роль: старий княжий Галич, легенди, перекази й казки, що такі збереглися до ХХ століття, недавні події, овіяні ореолом звитяги Січових Стрільців, самовіддана боротьба УПА. До того ж, у селі Вікторові завжди процвітала самодіяльність. Денис Січинський ще в 1901 році створив тут сільський хор, пізніше, крім хору, діяв драматичний гурток, у якому до німецької окупації активну участь брала мама Степана Пушика.

Народився Степан Григорович у тяжкі часи воєнного лихоліття, і термін «діти війни» для його покоління – не метафора, не фігуральне кліше, не обмовка, а страшна в усіх своїх іпостасях правда. Ще коли маленькому Степанкові ледве виповнилося півроку, в рідному селі розпочалося справжнє пекло: наступаюча радянська армія мінометним вогнем розчищала дорогу піхоті, а оскільки біля батьківської хати стояла штабна німецька машина, то шансів вижити при обстрілі найближчим сусідам і Григорієвому сімейству взагалі не лишалося. Перелякані люди, вхопивши на руки малих діток і нехитрі скарби, кинулися в угловину найближчого потоку, що впадав у річку Луквицю.

Хата Пушиків з двома садами – нижчим і вищим – стояла власне між рікою і потоком, що витікав із-під лісу, поруч било джерело й шелестіли дуби – великий і малі. Над потоком також росли високі дерева, густі чагарі – для укриття від обстрілу місце цілком придатне. А що хати в селі, за винятком хіба що Пушикових родичів-сусідів, теж Пушиків, які перед війною повернулися з Америки й вибудували собі домівку аж на чотири кімнати під бляхою та ще й з вітражами замість вікон у веранді й мали дочку-вчительку Олю, були всуціль дерев'яними й, звичайно ж, під солом'яними стріхами, то Степанові батьки, тікаючи від видимої смерті, вхопили з собою тільки найцінніше. Тато ніс на руках немовля, а на плечах – клунок із подушками й веретами. З протилежного боку Луквиці ховатися від вибухів бігла Степанова баба, а разом з нею – її численні діти. Коли артобстріл закінчився, виявилось, що в одній із подушок застряг осколок міни, випущеної з «Катюші»: випадковість врятувала не тільки Григорія, а й його маленького сина. Після «визволення» села совітами Степанового тата забрали в Червону армію, хоч він був чоловіком уже у літах. До того ж колись, у роки Першої світової війни, Григорія, артилериста-гармаша, двічі поранили в Альпах. На службі в червоній армії Григорієві, куди господаря забрали разом з його ж кінями, прийшлося доставляти зброю аж із Лавочно.

Бавити маленького Степана було кому – вся родина любила хлопчика. Та смерть наче чигала над малюком, принаймні так було до його шести років. Якось батько привіз сіно з лісу, а що воно вже було добре висушеним, то відразу ж заніс до стодоли. Степанова тета Наталка, якій було всього десять років, уклала сонного хлопчика спати на пахучому сіні, а сама з подругами побігла купатися. Коли за якусь часинку повернулася, обімліла: на грудях немовляти лежала, скрутившись кільцями, велика чорна гадюка. Дівчинка несамовито скрикнула, прибігла сусідка, зачиткала Наталку, щоб та не спровокувала гадину. Згодом жінка признавалася, що найбільше переживала, щоб страшна кусіка не метнулася в напіввідкритий ротик дитини, з переляку шукаючи сховку. Та, на щастя, сполохана гадюка розгорнулася і миттєво сховалася під подення.

Коли Григорій з дружиною повернулися з поля й почули про таку страшну пригоду, він виніс усе сіно зі стодоли на тік, знайшов і вбив гадюку й ще кількох малих гадючат. А Степан Григорович каже, що завдяки згадкам рідних про цей випадок зацікавився гадюками й зібрав про них матеріалів на цілу книжку, й що з народних уявлень про змії впливає багато цікавого, чого зовсім не знають дипломовані спеціалісти, які роками вивчають цих плазунів. Трирічним Степан тонує у Луквиці. Якби не пес Брисько, що вхопив дитя за сорочину, відчайдушно тягнув з води і скавулів, було б по всьому, а так мати почула, прибігла й порятувала.

Тим часом радянська влада гарячково закріплювала свої позиції кривавим терором, нещадно розправляючись із «лісовими хлопцями». Ті, оточені енкаведистами, підривали себе гранатами в криївках, або, видані зрадниками, покидали сховища в лісі й переховувалися по селах. У сусідній із Пушиковою хаті в коморі була криївка, а в ще одній хаті, порожній, бо господар не повернувся з німецької неволі, правда, хата стояла трішки далі, – повстанці таємно облаштували госпіталь. У тому госпіталі знаходилося двоє поранених: один узагалі лежачий, інший, у якого тільки була поранена нога, часом приходив до Пушиків пообідати й поспілкуватися, брав малого Степанка на руки й гуцикав.

Облавники ж не дримали: прочісували ліси, звірячим катуванням домагалися навіть того, що дехто із лісових хлопців не витримував і видавав криївки. «Істребки» появлялися завжди несподівано, а біля людських обійсть робили засідки й чергували цілими ночами. Якось пронюхали й про поранених. Бідного Бриська за те, що загавкав і видав ворожу присутність здалеку, прошили кулеметною чергою. У хату Пушиків вбігла Гафійка Салига, мамина найближча подруга, яка мала псевдо Марійка і в УПА виконувала обов'язки медсестри. З порога закричала: «Облава! Давай дитину, я покладу біля пораненого й скажу, що в ту кімнату не можна, там породілля зі щойно народженим немовлям». Не встигла Гафійка закінчити речення, як у дверях появилася ще одна дівчина й запропонувала, що відверне увагу енкаведистів, а коли ті прийдуть до хати, щоб Пушикова мама казала, що саме вона – Гафійка. Та облавники були вже надто близько, й обом дівчатам довелося рятуватися втечею. Звичайно, їх помітили, хоч і не наздогнали. Енкаведист почав допитуватися в Степанової неньки, хто щойно був у її хаті, й узявся бити господиню. Того дня енкаведисти довго катували важкопораненого оунівця, якого наостанок ще й автоматною чергою прошили. Якби поруч лежала дитина, навряд чи це нелюдів зупинило б: мабуть, і дитя не пощадили б. А Гафійка пізніше застрелилася на Яворині, коли енкаведисти оточили бункер, в якому знаходився командний пункт, і наказали під загрозою смерті всім, що там переховувалися, виходити й здаватися в полон.

Шестирічним Степанко з сусідськими хлопчиками вчився плавати, й ще раз мало не втонув. Якби не вуйко, мамин рідний наймолодший брат, усього на шість років старший від Степана, Ярослав Дзундза, самостійно малюк із глибокої води на берег не вибрався б. Здавалося, смерть ходила за Степанком по п'ятах. Рідні тривожилися, й ненька попросила відому в селі жінку злити малому віск. А на воскові вилився образ Богородиці з Ісусиком на руках. Мама показувала той віск усім рідні й вкотре

перепитувала, чи дитина житиме. Ніхто, звичайно, сказати чогось певного не міг.

У перший клас Степан Пушик йшов двічі. Спочатку – в шість років, але через затяжну війну набралось надто багато первачків-переростків: у класі виявилось аж тридцять п'ять учнів. Тож на третьому тижні навчання вчителька сказала наймолодшому – Степанові Пушику – більше не приходити цього року, а з'явитися аж на рік. Отже, систематична наука майбутнього поета розпочалася аж у 1951 році. Його вже законний перший клас також був переповнений. Діти – бідні, напівголодні, нащадки й тих, що загинули на фронтах, і тих, що збройно протистояли радянській владі в лісах. Він згадує, як за однією партою сиділи осиротілі сини двох повстанців з різною долею: того, що здався енкаведистам у полон, але його все одно вбили, й того, що застрелився, щоб не здатися. Були й такі школярі, чиїх родичів вивезли в Сибір або чиї батьки гнили по тюрмах і концтаборах у Станіславові чи й на краю світа. Перша Степанова вчителька й досі ще живе в Брині Галицького району й дуже гордиться, що мала такого учня.

Втім, через кілька місяців вчити першокласників почала Олександра Листопад, пізніше – Холодна, вдова льотчика, родом із Донецька. Пізніше вона вийшла заміж за упівця, який зголосився здатися й теж працював учителем у Викторіві. Та для середніх класів ніяк не могли знайти вчительку російської мови і літератури, тому Олександрі Холодну через якийсь час перевели на цю посаду, а вчити маленьких учнів прислали випускницю Галицької школи, яка поступала в інститут, але не пройшла за конкурсом.

Талант віршувати передався Степанові від матері, адже вона з радістю й дивовижною легкістю складала віншування всім родичам-ювілярам. Спочатку хлопчик навіть не наважувався признатися, що пробує римувати, але сусідський підліток, на шість років від Степана старший, Богдан Гармазій, мрійник, вроджений художник і скульптор, батько якого і батькові брати були свідомими українцями, вирішив дізнатися в Степанової мами, чи гарні вірші складає саме він. Степанові спало на думку, що теж може заримувати слова, причому набагато краще від Богдана. Конкуренція двох малолітніх поетів не зруйнувала їхньої дружби: Гармазій приносив Степанові підпільну літературу, показував, якої зброї назбирав. Втім, її з якимись особливими труднощами знаходити й не треба було: по лісах, у потоках і на пасовищах цього добра валялася сила-силенна. У Богданових батьків під стайнею знаходився цілий арсенал, але в цей тайник провалилася корова, і зброю довелося переносити в безпечніше місце. Богдан зі Степаном, правда, з того арсеналу натягали й собі ціле відро новеньких патронів.

Стосовно повстанської літератури, то Марко Боеслав приносив Степановому батькові її ще раніше. Обачний Григорій зашив ті папери в гребінь хати. Це бачив маленький син, хоч, здавалося, його тоді цікавили хіба що жовтороті горобенята, що сипалися з солом'яної стріхи. Був на той час Степанко вже добрим бешкетником. Згадує, як батько з натугою і розпачем на подвір'ї молотив щойно привезені з поля снопи, бо радянська влада вимагала скороспішної здачі контингенту – натурального податку, який перевищував усі можливі норми. Степан із сестрою Ганною-Оксаною сиділи на возі, гризли яблука і, як це буває між дітьми, дражнили одне

одного. Хлопчина виспівував на адресу дівчинки: «Качан-гірчан, щоб на тебе чоловік гарчав!» – та ще й кинув у неї яблуком і до крові розбив сестричці губу. Знервований непосильним податком і непослухом дітей, батько тоді добряче відлупцював шибеника. Проте навіть після покарання тата Степан самовіддано любив, тримав рот на замку і нікому не розповідав ні про книги в гребені стріхи, ні про нічних гостей, адже бабуся часто попереджувала: «Мовчи, нічого язичком не ляпай, бо тата заберуть».

Що таке «заберуть» і хто забере, тоді було зрозуміло й найменшій дитині. Та й самі події навколо так ілюстрували небезпеку, що годі було виразніше. По сусідству зі Степановими батьками жила, як ми вже згадували, Марія Пушик. Її дочка-вчителька Оля в часи воєнного лихоліття пішла в УПА. Але на храмове свято у Викторіві, власне, на Миколая, без дозволу своїх командирів вирішила потай провідати батьків. Тоді її родичі востаннє й бачили доню. Що далі сталося, ніхто не знав, але дівчина після цього пропала: мама переживала, що доньку заарештували енкаведисти, а тепер і їх повезуть у Сибір – у НКВД мали інформацію, що Оля в лісі, в партизанці. Тож у 1948 році облавники біля Олиної хати зробили засідку. Підозрілий рух помітила її ненька й з переляку вирішила втікати через вікно, але загинула від кулеметної черги.

Через якийсь час енкаведисти прийшли до хати батьків Степана Пушика, знайшли самогонку й взялися складати акт. Щоб не потрапити в тюрму, Григорій мусив віддати їм усю горілку. Степанова мама взялася дорікати облавникам за сусідку: мовляв, як так можна – невинну жінку вбили! Один із енкаведистів почав оправдуватися, що в темряві не бачив, чи жінка, чи чоловік, а молоденький енкаведист-білорус лише повторював: «А я, мама, ще нікого не убил!» Все це слухав маленький Степанко й до глибини душі переживаючи почутим, механічно довбав футрину у вікні шилом, яке випадково опинилося в руках. Коли спам'ятався, дірка вже була завбільшки, як кулак.

Степанова мама й бабуся знали силу-силенну пісень, казок, легенд, і дитяча душа розкошувала в тому багатобарв'ї скарбниці народної фантазії й мудрості. Мамин дід, як і тато майбутнього поета, були людьми, що набачилися світу. Ще до приходу радянської влади дід вибирався на далекі заробітки у Прусію та Францію, під час Першої світової війни опинився серед тих, на кому французи випробували газову атаку. Степанів батько теж був учасником Першої світової, причому вояком Української галицької армії.

У школі зі Степанової мрії стати поетом сміялися, називали Пушкіним, бо прізвище російського класика було співзвучним зі Степановим. Його сатиричні вірші друкували в шкільних стінгазетах – у «Колочці» та «Перчику». А ще в ті часи було модно, щоб закохані парубки й дівчата писали одне одному листи віршами. Піонервожата просила Степана складати римовані послання її коханому. «Мабуть, через мої вірші він її й покинув», – жартує сьогодні Пушик.

На жаль, Степан Григорович рано осиротів. Батько – колгоспний конюх – помер, коли хлопчина вчився в шостому класі й мав усього тринадцять років. Мама працювала на колгоспній фермі й сім'я ледве зводила кінці з кінцями: крім Степана, підросли ще дві молодші сестри й брат. Треба було допомагати в усіх роботах по господарству й на городі. Та найголовніше – приносити якусь копійку до хати, адже за каторжну

працю в колгоспі фактично нічого не платили. Тож Степан Григорович подав документи до Богородчанського сільськогосподарського технікуму. Під час навчання почав віршувати серйозно, познайомився з Романом Федорівим, а під час практики на третьому курсі навчання, яку прийшлося проходити в гірській місцевості, – з Іваном Миколайчуком та Євгеном Гуцалом. Вірші Степана Пушика почали друкувати. Він мав публікації в «Радянському селі», «Прапорі перемоги», «Новому житті», «Радянській Гуцульщині» – як на той час, це вважалося великим успіхом. Радість також була неймовірною! Проте визнання таланту зовсім не означало, що молодому авторові, як співалося в пісні, будуть «всі шляхи відкриті»: сільська молодь мала залишатися в селі, якою б талановитою себе не проявляла!

Саме в цей час Микита Хрущов розпочав гоніння на художників і письменників у столиці СРСР Москві. Дісталось Беллі Ахмадуліній, Євгенові Євтушенку. Почин генсека моментально підхопили по всій державі, а в Івано-Франківську несподівано зловісно загриміло й заблискало над головою Степана Пушика. Втім, критикани думали, що мають справу з чоловіком у літах, якому можна приписувати які завгодно гріхи. Коли ж секретар обкому партії з ідеології Чернов з'ясував, що йдеться про комсомольця та ще й з освітою, а не про сільського вуйка, і самі обмовники переконалися, що перед ними юнак, вирішили змінити тактику й взялися хвалити молодого поета. Його навіть включили в делегацію до Києва, де мав звітувати Клуб інтелігенції «Іскри юності», назву якому раніше придумав теж Степан Григорович. Тоді ж до столиці їхав і Тарас Мельничук. У Києві Пушик дуже гарно виступив зі своїми поезіями. Зважаючи на розголос і такий успіх, молодого автора обласні чини почали навперобій хвалити, навіть запропонували місце в редакції обласної газети. Та наближалися Шевченківські дні, а що святкувати ювілеї Шевченка негласно було заборонено й що Клуб інтелігенції на це таки зважився, то треба було очікувати неминучої кари. У той час генеральний секретар КПРС Леонід Брежнев офіційно заборонив святкувати ювілеї Шевченка. В Івано-Франківську за попередньою домовленістю доповідь мала читати доцент Івано-Франківського педінституту, але її попередили про звільнення з роботи, й кандидат наук не з'явилася. Виступав Степан Пушик. Зрозуміло, що після цього й мріяти про журналістську роботу вже не міг!

Щоб вирватися з колгоспного рабства, тоді існував лише один рятунок: інститут чи університет. Отож Степан успішно вступив на економічний факультет Чернівецького університету, але завершити цей ВНЗ йому так і не вдалося – з першого курсу забрали в армію. Правда, тоді він був уже автором книжки «Зелена хвоя» (1964), що вийшла як роталпринтне видання малесеньким тиражем (усього 25 примірників) за рекомендацією Клубу інтелігенції.

Служив Степан Пушик три роки в Підмосков'ї на ракетній базі. У цей час у цілому світі було дуже неспокійно: війна у В'єтнамі, демонстрації невдоволених громадян країн нібито соціалістичного табору Польщі, Чехословаччини, Угорщини. В СРСР появились перші дисиденти, поширювався самвидав. Молодий поет не міг не цікавитися тим, на що існувала офіційна заборона. Врешті, тоді заборона існувала вже практично на все. Коли Степана відпустили у відпустку, додому поїхав через Київ.

Приніс власні вірші у журнал «Україна», а там літредактор Наталка Кашук ридма плаче, каже: «Наших хлопців арештують, Стуса і Чорновола під суд віддають».

Та в ці страшні часи Степанові Григоровичу таки вдалося видати свою першу справжню книжку поезій. У касеті, тобто в одному випуску з тонюсінкими книжками-метеликами інших авторів, в ужгородському видавництві «Карпати» вийшли Пушикові «Молоді громи». Після цієї важливої публікації юнак відчув, що багато його віршів так і просяться на музику. Чи розумів тоді, що поет-пісняр для Системи ще страшніший від просто поета? Цензура ж контролювала кожне слово, що йшло в ефір. Навіть у пісні «Два кольори» (слова Дмитра Павличка, музика Олександра Білаша) побачила бандерівський прапор: авжеж, чорно-червона символіка України, що не здається, бореться! Але Євгенові Полтавцю-Марчуку таки вдалося врятувати цю пісню відчайдушною «розкруткою» на радіо. Олександр Білаш, напевно, перехрестився, збагнувши, що небезпека таки минула, а окрилений неймовірним успіхом «Двох кольорів» після відвідин неймовірно красивих осінніх Карпатських гір радо взявся за перетворення в пісню вірша Степана Пушика «Треба йти до осені». Її вже співав ансамбль «Мрія», феноменально виконав Дмитро Гнатюк, але в Москві про це ще ніхто не знав, й напередодні того дня, коли мав прокинутися знаменитим, Степан Григорович ще й потрапив у неабияку халепу з самвидавом і мало не загримів у дисциплінарний батальйон, а це було значно гірше від тюрми.

Стривожений і зажурений жахливою перспективою, солдат ніяк не міг заснути. Аж тут прибігли друзі: «Твою пісню співають по телевізору!» Зірвався з ліжка, як обпечений: у Колонному залі на сцені стоять тридцятивосьмирічний красень Дмитро Гнатюк і ведучий, що оголошує: «Музыка Александра Белаша, слова солдата Советской армии Степана Пушика, песня „Яблонева осень“». Слухав феноменальне виконання, як у трансі. Камера почала вихоплювати обличчя глядачів, ковзнула урядовою ложею: аплодувало все політбюро на чолі з Брежневим! Вражений успіхом, Степан вибіг з казарми, кинувся до турніка, легко зробив кілька найважчих вправ і полегшено подумав: «Тепер пошлете мене в дисбат, ага! Не боюся я вже вас!»

Вранці всі командири лише про те й вели мову, що виховали настільки талановитого солдата, а коли дружина замполіта побачила, які величезні внески платить солдат-комсомолец Степан Пушик, здивувалася, адже й припустити не могла, що за рядок його віршів видавництво заплатило аж по 75 копійок – куди там полковницькій зарплатні! Похвалилася новиною подрузі – дружині особіста, й обидві так насілися на своїх чоловіків, що ті більше до Пушика не мали жодних претензій, а навіть рекомендували на навчання в Літературному інституті в Москві.

Демобілізувався з армії – а вдома біда, злидні, колгоспне рабство. В Івано-Франківську сказали, що дадуть посаду журналіста в обласній газеті, квартиру, але в Літературному інституті вчитися прийдеться хіба що заочно. Вибору не було: перевівся зі стаціонару з причини безвиході, скрути, тяжкого матеріального становища. У 1971, кульмінаційному, як і наступні два, а про 1973 в середовищі інтелігенції говорили навіть, що це 1937 навпаки, році брежневських заморозків, видав книгу «Золотий тік». У

1972 кадебісти його схилили, щоб виступив проти близької родички Івана Яковича – Зеновії Франко, але Пушик стоїчно витримав усі нагінки й дикий тиск влади. Це, звичайно, було вчинком, проявом мужності. Подібне сталося в 1987 році, коли журнал «Україна» надрукував Пушикову статтю «Пам'ять совісті», в якій добряче дісталось секретарю з ідеології обкому партії за те, що в області щотижня горять церкви. До речі, цього журналу в нашій області тоді годі було купити в газетних кіосках. Не отримав його й жоден прикарпатський передплатник.

Набутки молодого Степана Пушика закладали міцний фундамент для розвою його таланту в зрілому віці. Недарма Петро Сорока пише: «Том за томом надсилає мені своє повне зібрання творів Степан Пушик, я знову перечитую його, ніби заново відкриваю. Це глибоко національний письменник, виняткової краси та сили із того високого ряду, що Юрій Мушкетик, Іван Білик, Микола Кравчук, Павло Загребельний, Іван Чендей, Валерій Шевчук... Безперечний класик, який володіє тією рідкісною якістю, що дозволяє з однаковим інтересом занурюватися в його письмо науковцям і студентам, рафінованим інтелігентам і селянам. Нині Пушик не на часі (кажучи словами художника Дмитра Стецька), але життя його прози заповідається, безперечно, довге».

Лауреат державної премії імені Тараса Шевченка, літературних премій імені Василя Стефаника, Івана Франка, Павла Чубинського, Мирослава Ірчана, Міжнародної літературної премії імені Веляників-Швабінських Українського Вільного Університету в Нью-Йорку, депутат Верховної Ради України першого демократичного скликання, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника – Степан Пушик зустрічає своє сімдесятиріччя вагомими творчими здобутками: науковими розвідками про «Слово о полку Ігоревім», стоп'ятдесятьма піснями на власні вірші, романами, чудовими книгами казок, прислів'їв та приказок, віршів, прози, вибраним в шести томах і семи книгах. Та неопублікованого ще чимало, значно більше, ніж того, що вийшло друком: у рукописах лежить за обсягом найдовший, мабуть, у світі щоденник із трьох сотень томів, записи пісень, народних звичаїв, обрядів. Упорядкування такого громіздкого матеріалу потребує від автора терпіння, старання, наснаги, труду й часу. Тож побажаймо ювілярові здоров'я, натхнення і сили, щоб зробити все з радістю й насолодою!

РЕЦЕНЗІЇ

Надія Бабич

ЗНАЄШ МОВНІ СИМВОЛИ – ЗНАЄШ НАРОД (рецензія-презентація)

Року 1996 вийшла в світ праця відомого мовознавця В. І. Кононенка «Символи української мови» (Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.). Пригадується, як учасники конференції у Прикарпатському університеті миттєво розкупили книжку, яка незабаром стала бібліографічною рідкістю. До виходу праці В. Жайворонка «Знаки української етнокультури: Словник-довідник» залишалось ще десять років (К.: Довіра, 2006. – 703 с.), і монографія В. Кононенка слугувала науковою і навіть довідковою «порадницею» багатьох дослідників проблем української ментальності, семасіології, лексикології, текстології і т. ін.

Нещодавно (2013 р.) вийшло 2-ге, перероблене і доповнене, видання монографії «Символи української мови», у вихідних даних якого зазначається видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника і щемні для автора два міста: Київ та Івано-Франківськ. Серед 450 наукових праць В. І. Кононенка з їх багатогранною проблематикою переважають усе ж, як на наш погляд, монографічні лінгвокультурологічні дослідження: «Духовні цінності українського народу» (1999), «Мова. Культура. Стиль» (2002), «Етнос. Соціум. Культура» (2006), «Мова в контексті культури» (2008), «Текст і смисл» (2012). Журнал «Етнос і культура» також підтверджує наукові пріоритети його головного редактора професора В. Кононенка.

«Символи української мови» постали з двох джерел: художньої літератури і народної творчості, ба навіть з українських традицій і обрядів (закономірно в списку літератури цієї монографії є праці Хв. Вовка, В. Войтовича, О. Воропая, В. Гнатюка, митрополита Іларіона, Ф. Колесси, М. Костомарова, О. Кульчицького, М. Негрича, І. Нечуя-Левицького, Є. Онацького, О. Потєбні, В. Скуратівського і т. д.). У тексті праці цитовано або згадано у відповідних контекстах імена І. Багряного, М. Бажана, Г. Барвінок, Д. Бедзика, Л. Боровиковського (9 разів), С. Васильченка, Остапа Вишні, І. Вільде, Марка Вовчка (10 разів), С. Воробкевича, М. Вороного, Л. Глібова, О. Гончара (17 разів), К. Гордієнка, Л. Грабовського, Є. Гребінки, Б. Грінченка (14 разів), Є. Гуцала, О. Довженка (11 разів), О. Досвітнього, М. Драй-Хмари, І. Драча (20 разів), В. Дрозда, О. Кобилянської, Л. Костенко (18 разів), М. Коцюбинського (24 рази), П. Куліша (20 разів), Панаса Мирного (22 рази), Н. Левицького (41 раз), О. Ольжича (6 разів), М. Рильського (19 разів), Лесі Українки (55 разів), Ю. Федьковича, І. Франка (26 разів), Т. Шевченка (51 раз) і багатьох інших, що свідчить про постійну

пошукову роботу дослідника і високе почуття відповідальності за свої наукові висновки.

За поданим у монографії покажчиком слів-символів констатуємо, що В. І. Кононенко представив своє бачення змісту і контекстного вияву 307 слів-символів. І хоч про символність деяких лексем з автором можна подискутувати, наприклад, за нашим баченням, це слова *борт, бузок, вузь, галка, грець, губа, добро, дух, звір, їжак, могила, мох* і т. ін., хіба що погодитись із вживанням їх у метафоричних або інших переносних значеннях, та усе ж обсяг досліджених слововживань у різножанрових текстах, а також поглиблення або й суттєве доповнення словниково-довідникових їх тлумачень викликає значний інтерес.

Зазначимо, що формування й функціонування національних символів української мови учений пояснює з урахуванням етнолінгвістичних, онтологічних, психологічних, культурологічних та соціальних чинників їх виникнення. Ключем до розуміння авторської концепції аналізу динаміки переходу прямого лексичного значення слова у символне є підрозділ «Слово, знак, образ, концепт, символ» з першого розділу рецензованої праці. У новому виданні В. І. Кононенко доповнив і уточнив деякі теоретичні положення з урахуванням праць українських, російських та інших учених зі спорідненої проблематики, які з'явилися після першого видання його монографії (зокрема Н. Арутюнової, О. Берегової, І. Голубовської, М. Голянич, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, М. Попової, Л. Пустовіт та ін.), і навіть залучив найновіші довідники (В. Жайворонка, С. Карр-Гомма, «Полную энциклопедию символов», укладену В. Рошалем, «Энциклопедию знаков и символов» Д. Фолі, інші енциклопедії знаків, символів, емблем, у тому числі й зарубіжні словники Й. Галла, Е. Ленера, Ц. Люндгмана, Т. Хетвіндта та ін.).

У розділі другому спостерігаємо діахронне групування матеріалів досліджень різних років праці автора над темою – від архетипних, міфологічних, біблійних та космогонічних слів-символів до символізації антропологічних та абстрактних назв. У полі зору ученого було докілья, зокрема предметні, рослинні, орнітологічні, анімалистичні тощо слова-символи, поява яких зумовлена багатограним життєвим досвідом попередніх поколінь українців. Наскрізно через усю працю проходить лінія співвідношення *слово – людина* (або навпаки: *людина – слово*), тобто підкреслюється доцільність – матеріальна та ідеальна – набуття словом особливого значення, усвідомлення якого може виконувати застережувальну, оберегову або й каральну та ін. функції.

Мабуть, саме спостереження автора над цими функціями й стали підставою для вивчення словесних символів у семантичній структурі стійких зворотів, зокрема фразеологізмів, а також для аналізу (подеколи надто прискіпливого, а часом і децю суб'єктивного) «поводження» письменників зі словами-символами української мови. Підсумовуючи ці свої спостереження, дослідник визначає важливу рису ідіолекту того чи того автора в аспекті його обізнаності чи необізнаності з глибинними пластами української етнокультури.

В. І. Кононенко справедливо наголошує, що фраземи через своє узагальнено-цілісне значення «тяжіють до звичайних формул уживання, стереотипів, що якраз і зумовлює закріплення слова-символу, розвиток внутрішньої – через значення стійкого звороту – вмотивованої

символізації» (с. 336). Цікавим і перспективним нам видається дослідницький аспект пошуку «моменту», коли метафора як підстава для фразеологізації вільного словосполучення переходить у символ з особливим – фразеологічним – контекстом. Спостереження над взаємодією метафори і символу дозволило дослідникові зробити важливі для фразеологів висновки про роль цієї взаємодії у розкритті мотиваційної основи формування семантичної структури фразеологізму, яка не рідко сприймається неоднозначно.

В умовах неомодерністського літературного буму нам імпонує таке застереження вченого: «Своєрідність і неповторність письменницького таланту полягає передовсім не в утворенні ще не відомих символічних образів, а в художньо виправданому доборі (виділено нами – Н.Б.) різноманітних засобів зображення, у тому числі символічних образів, їх органічному поєднанні з текстом, з іншими образами і символічними фігурами, організації того синтезу мистецьких форм, який найбільше відповідає мовно-естетичному (виділено нами – Н.Б.) задуму» (с. 369).

Вважаючи здатність до символічної репрезентації унікальною властивістю людини, В. І. Кононенко у післямові до своєї праці наголошує на впливові словесної символіки на самий спосіб людського мовомислення, застерігаючи від непродуманого використання цієї символіки у практичному, профанному мовленні.

Погодимось з В. І. Кононенком, що «явище мовної символіки становить складну загальнолінгвістичну проблему», зокрема й через можливість «особистісно-прагматичного компонентнісного трактування образу й широту його семантичного наповнення» (с. 397), але участь у її вивченні такого поважного і поважаного ученого полегшує зацікавленим нею пошук істини та її інтерпретацію.

Сподіваємось, що намічену проф. Кононенком В.І. нову перспективу «вивчення словесної символіки у взаємодії із системою тропів, визначення шляхів семантичної трансформації асоціативно-образних засобів» (с. 399) незабаром реалізує учений сам або разом зі своїми численними учнями. Да не перебуде наснага талановитого дослідника української етнолінгвістичної культури!

Віталій Кононенко

СТРАТЕГІЇ ПОЗИТИВУ В ЛІНВОПРАГМАТИЧНОМУ ВИМІРІ

(І. Ю. Шкіцька. *Маніпулятивні тактики позитиву: Лінгвістичний аспект. Монографія.* — К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2012. — 440 с.)

Переміщення ваги лінгвістичних досліджень з опису окремих фрагментів формальної й семантичної структури мови до аналізу її функціонально-комунікативних, прагматичних вимірів і аспектів є свого роду ознакою часу, свідченням суттєвого впливу принципів антропоморфізму як стрижневого компонента творення гуманітарного знання загалом. У цьому сенсі кожна фундаментальна теоретична праця, виконана українськими мовознавцями на засадах функціоналізму й лінгвопрагматики, привертає увагу своїми актуальним характером і новітніми положеннями.

Монографія І.Ю. Шкіцької “Маніпулятивні тактики позитиву: Лінгвістичний аспект” (2012) являє одну з вдалих спроб заглибитися в складні механізми мовленнєвої діяльності, в основу якої покладений людський чинник. Праця присвячена проблемам підвищення соціокультурного статусу співрозмовника; як зазначає дослідниця, “кінцевою метою будь-якої мовленнєвої стратегії є корекція моделі світу адресата”, тому звернення до засобів впливу на людську свідомість виходить за межі власне психолінгвістичних парадигм.

Прикметно, що аналіз маніпулятивних стратегій позитиву в художньому й розмовному мовленні авторка протиставляє принципам і завданням подібних стратегій у політичній сфері. Як засвідчує матеріал дослідження, художньо-розмовна практика компліментарності має незрівняно ширші можливості застосування; у книжці переконливо доведено, що лише діалогічний дискурс, репрезентований активною мовленнєвою взаємодією комунікативів, виявляє всі можливі варіації маніпулятивного впливу. Звідси випливає висновок, що сучасна політична еліта може скористатися деякими засобами маніпулювання похвалами в художніх текстах, отож постає проблема піар-технологій, що стала в сучасних умовах важливим прагматичним чинником.

У монографії І.Ю. Шкіцької дано всебічний аналіз явищам мовленнєвого впливу й мовленнєвих маніпуляцій. Виправдовуючи поняття “маніпуляція”, авторка відділяє його від вузько побутового розуміння, розглядаючи як спосіб програмування думок, настрою і психічного стану представників різних соціальних груп для зміни їх поведінки. Таке тлумачення виводить маніпулювання за межі власне інформаційного дискурсу й дає змогу поширити засади вивчення компліментарності на будь-які сфери мовленнєвої діяльності, отож може бути спроектовано на розгляд комунікації в її широкому вимірі. Звідси впливають можливі підходи до визначення маніпулятивної стратегії й тактики та принципів їхнього застосування. Обґрунтування цих вихідних положень можна вважати однією із теоретично вагомих позицій виконаної праці.

Звичайно, перелік завдань, що їх поставила перед собою авторка, не передбачає змоги вийти за його рамки й розглянути деякі суміжні питання. Але вже самі можливості розширення тематичних меж дослідження

засвідчують його перспективність. Скажімо, серед основних ознак психологічного впливу на адресата І.Ю. Шкіцька справедливо виділяє спрямованість не тільки на сферу свідомого, але й на неконтрольовану сферу несвідомого. Дослідниця згадує про такий вплив лише принагідно, посилаючись на вже виконані праці, в той же час відстежити за процесами підсвідомого при маніпулюванні позитивом було б науково виправданим.

Зосередження уваги на категорії позитивної оцінності як вихідної в кваліфікації маніпулятивної стратегії видається цілком виправданим, адже саме позитив збільшує вірогідність здійснення дії, тим самим є визначальним у кваліфікації маніпулятивних стратегій. Разом з тим у книзі бракує матеріалів, присвячених антиномії позитивів і негативів, що могло б визначити маніпулятивні стратегії різного спрямування.

Розкриваючи підвалини апарату дослідження, І.Ю. Шкіцька створює загальне теоретичне тло, на якому й висвітлюється проблематива мовного позитиву. Йдеться, скажімо, про аналіз понять із теорії мовленнєвих актів, що вимагало кваліфікації мовленнєвих цілей, мовленнєвих жанрів, мовленнєвих ситуацій, мовленнєвої поведінки, мовленнєвого впливу. Такий всебічний аналіз поняттєвого апарату дав змогу дисертантці описати такі підходи до вивчення стратегії позитиву, як системний, структурний, функціональний, стратегічний, прагматичний, діяльнісний, комунікативно-дискурсивний, що й визначило методи та прийоми дослідження. У монографії широко репрезентований інструментарій дослідження. І.Ю. Шкіцька успішно опрацювала велике коло наукових категорій, причому звертається не лише до визначальних дефініцій “стратегія”, “тактика”, “маніпулятивна стратегія” тощо, а й до таких важливих для комплексного дослідження термінів, як інтенція, мотив, іллокуція, перлокуція, інтеракція тощо.

Детально охарактеризовано семантичні й прагматичні параметри компліментарних висловлювань. На великому фактичному матеріалі розглянуто семантичні групи компліментів, що дають загальну позитивну оцінку адресату або оцінюють окремі його риси. Наведені численні мовні засоби репрезентації компліментарності як у лексико-семантичному вираженні, так і на рівні маніпулятивного дискурсу. Привертають увагу глибокі спостереження над процесами контамінації, полііллокутивності компліментарних висловлювань з виділенням різновидів подібних поєднань, визначенням переходів у виявленні істинних намірів мовця. Можна було б виділити цікаву розвідку щодо вживання компліментів-“буферів”, що пом'якшують відмову чи критику (їх називають комплімент-“соціальна змазка”).

Не можна не зазначити, що авторка розрізняє три основних маніпулятивно-мовленнєвих акти — комплімент, похвала та схвалення, а аналізує їх суцільно, в одному блоці компліментарності. Вочевидь, варто було диференціювати аналіз цих мовленнєвих жанрів. Як видається, поняття похвали загалом може бути ширшим, ніж комплімент, це свого роду концепт, про який можна було б говорити як про комплексне явище.

Доволі ґрунтовно, з опертям на великий фактичний матеріал, зібраний в ході аналізу художніх текстів і спостережень над усним мовленням, висвітлено шляхи мовної реалізації стратегій і тактик позитивного маніпулювання. Досліджуючи субтактичні засади вираження позитиву, авторка слушно розрізняє способи прямого й непрямого

виявлення прихильності; особливо зацікавлюють можливості непрямого маніпулювання позитивом. У характеристиці цих засобів І.Ю. Шкіцька виявляє риси висококваліфікованого дослідника, якому властиві тонке відчуття мовностилістичних конотацій, спостережливість, уміння побачити не лише поверхневий, але й глибинний смисл мовленого.

І.Ю. Шкіцька вміло включає до складу експресивів ті елементи мовлення, які виконують оцінну роль саме в умовах компліментарних висловлювань, з розрахунку на комунікативного партнера. Новим аспектом дослідження маніпулятивних мовних стратегій можна вважати звернення до тропічних засобів впливу на співрозмовника, що особливо помітно, якщо згадати вкрай обмежені способи репрезентації подібних стратегій у політичній сфері.

Однак, коли авторка перераховує, скажімо, типові для маніпулятивного дискурсу епітети позитиву, то можна було б значно ширше показати можливості їхньої реалізації в різних текстових умовах. Фактично дослідниця обмежилась перерахуванням епітетних прикметників, причому деякі з них вимагають контекстних коментарів, бо їхня компліментарність поза сполучуваністю доволі відносна; пор., приміром, епітети на кшталт “слізний”, “легкий”, “тонкий” і под.

Одним із теоретично вагомих наслідків розгляду конкретних виявів компліментарності є аналіз соціокомунікативних аспектів маніпулятивної тактики. Авторка всебічно проаналізувала вплив екстралінгвальних чинників на тематику, частотність і специфіку функціонування різних за характером компліментарних висловлювань. В центрі цього аспекту дослідження постає комунікативна ситуація з властивими їй мовленнєвими актами та докомунікативними чинниками, як-от: предмет, мотив, учасники. Уважно простежена мета подібної тактики з деталізованою характеристикою мовця, що використовує маніпулятивну стратегію. Доволі повно виділено відповідні пари комунікантів на кшталт “гість — господар”, “продавець — покупець”, “пацієнт — лікар”, “підлеглий — начальник” і под. Визначено основні інтенції, що ними користується мовець для досягнення маніпулятивного ефекту.

Разом з тим сам матеріал дослідження підказує, що слід було б більше уваги приділяти не лише адресантові, а й адресату. Такі, скажімо, питання, як реакція адресата на комплімент (схвалення, неприйняття, заперечення, самовихваляння тощо), фактично залишилися поза деталізованим аналізом. Можна зрозуміти, що мовознавча наука знає низку праць, виконаних з урахуванням позиції адресата, в тому числі його реакції на похвалу, але цей аспект у його повному викладі буквально “проситься” на сторінки ґрунтовної й всеохоплювальної праці про маніпулятивні стратегії. Між іншим, авторка віддає перевагу поняттю “співрозмовник”, а не “адресат”, хоч не ігнорує й останній термін. Звичайно, питома за походженням слово “співрозмовник” цілком виправдане, але в багатьох випадках безпосереднього “співрозмовника” у мовця може й не бути, скажімо, можна передати комплімент через третю особу або іншим шляхом, ніж безпосереднім зверненням.

І.Ю. Шкіцька загалом успішно виконала поставлене перед нею завдання створення зведеної воєдино мікротерміносистеми. Скажімо, в роботі послідовно розрізнено такі основоположні для неї дефініції, як комунікативна, інформативна, маніпулятивна, мовленнєва стратегія,

маніпулятивна стратегія і маніпулятивна тактика, дискурс і текст, причому авторка прагне чітко визначити межі кожного поняття. Водночас деякі термінологічні визначення не завжди вживаються послідовно, часом з метою неповторення одних і тих самих слів дослідниця вдається до використання наближених слів-синонімів, що знижує ступінь однозначності кожного з них. Приміром, авторка вживає терміни “відтінок” і “конотація”, “висловлення” й “висловлювання”, “значимість” і “значущість”; послідовність їхнього використання часом порушується. Слід, однак, зазначити, що це закид на адресу не тільки І.Ю. Шкіцькій, а й українській мовознавчій громаді в цілому, адже опрацювання сучасної терміносистеми нашої науки, як відомо, ще вимагає чималих зусиль.

Можна погодитись з авторкою, що пропагування меліоративних стратегій і тактик сприятиме пошуку ефективних шляхів гармонізації спілкування. Виконана І.Ю. Шкіцькою праця не лише має власно лінгвістичну вартісність, а й передбачає безпосередні виходи на соціокультурну ситуацію, досягнення доволі високого рівня толерантності в суспільстві. Поширення положень виконаного дослідження серед широкого загалу читачів має дати позитивні результати, і це також підвищує цінність авторських спостережень над мовленнєвим позитивом.

Любов Пена

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ В ТЕРМІНАХ

(Лінгвістичний аналіз тексту: словник термінів / Голянич М.І., Іванишин Н.Я., Ріжко Р.Л., Стефурак Р.І.; за редакцією М.І.Голянич. – Івано-Франківськ : Сімік, 2012. – 392 с.)

Одним із актуальних напрямків мовознавства, який передбачає розгляд тексту на різних мовних рівнях і в річищі сучасних наукових парадигм, є лінгвістичний аналіз тексту, що має на меті опис системи категорій, визначення своєрідних мовних складників змісту і форми, висвітлення різновидів зв'язків між окремими частинами, з'ясування усталених правил вираження й експлікації цих зв'язків. Як і будь-яка інша галузь знань, лінгвоаналіз оперує системою термінів, особливістю якої є наявність специфічних термінолексем, так і залучення термінів із інших сфер лінгвістики, оскільки текст є багатовимірною, різноаспектною одиницею, своєрідним утворенням, що, за образним висловлюванням Г.-Г.Гадамера, «передбачає, власне, сплетіння окремих ліній у суцільну павутину, яка утримує себе і не дозволяє якійсь окремій нитці випасти із плетива».

Систематизація та тлумачення значень термінологічних одиниць, які відображають сучасний стан розвитку лінгвістики тексту і найчастіше використовуються у процесі викладання названого навчального курсу, окреслення їх взаємозв'язків та взаємозалежностей на всіх мовних рівнях – такі основні завдання поставили перед собою автори рецензованого словника, викладачі кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника кандидати філологічних наук, доценти Наталя Ярославівна Іванишин, Руслана Любомирівна Ріжко, Роксолана Іванівна Стефурак під керівництвом доктора філологічних наук, професора Марії Іванівни Голянич. Видання належить до словників цитатного типу: у статті, зазначають укладачі, «запропоновано, як правило, різні визначення кожного з термінів, які представляють усі рівні мови і використовуються при комплексному лінгвістичному аналізі тексту... вписані зі словників, монографій, статей, підручників, передусім – з енциклопедії «Українська мова» (с. 4).

Словник має відповідну структуру. У **Передмові** окреслено завдання праці, з'ясовано будову словникових статей, наголошено на тому, що авторський «підхід при доборі реєстрових одиниць зумовлений необхідністю показати динамічність задекларованої в назві праці терміносистеми, розмаїття її елементів, взаємозв'язок із тими термінологічними системами, які маніфестують «помежові» з лінгвістикою галузі: етнолінгвістику, когнітивну лінгвістику та ін., а також підкреслити, що в сучасному мовознавстві відображено процес актуалізації тих одиниць, які раніше в ньому не були об'єктом термінологічної кодифікації (наприклад, терміни «дискурс», «фрейм», «слот», «модус» та ін.)» (с. 6). З метою економії сторінкового простору та полегшення роботи зі словником подано **Загальні умовні скорочення**, а також невід'ємний компонент довідкових видань – **Українську абетку**.

У словнику міститься 869 статей, у яких пояснено 901 найуживаніший термін вказаної галузі. До кожної реєстрової одиниці

запропоновано переважно по кілька визначень, досить рідко трапляються терміни чи терміносполуки тільки з однією цитатою-дефініцією. Більшість словникових статей охоплює чотири тлумачення (*алогізм, дискурс, комунікація, контамінація, континуум, кореферентність, лейтмотив, мовленнєвий (мовний) етикет, мовна гра, модус, паліндром, плеоназм, сигніфікат* та ін.), п'ять (*апосіопеза, імпліцитність, когерентність, модальність, номінація, парадигма, полісемант, стилізація, фрейм* тощо), шість (*антитеза, висловлення, внутрішня форма слова, експресія, код, парцеляція, семема* та ін.). Непоодинокими є випадки ілюстрування значень термінів сімома (*адресат, актуалізація, алозія, валентність, ідіолект, інтенція, конотація, символ*), вісьмома (*ідіостиль, okazіоналізм, пресупозиція, референт, троп*), рідше дев'ятьма (*імплікація, підтекст*), десятьма (*денотат, контекст, текст*), навіть одинадцятьма (*метафора*), тринадцятьма цитатами-дефініціями (*концепт*). Кожне визначення супроводжується точною вказівкою на джерело цитування.

Наведемо зразок словникової статті:

Ідіолект – «(від гр. *idios* – свій, особливий і діалект) – індивідуальний різновид мови, представлений сукупністю різних ознак мовлення окремого носія мови (індивіда). І. містить ознаки норми й узусу відповідної мови, демонструє екземплярний рівень лінгвальної діяльності. У письмовому мовленні І. виявляє риси ідіостилю» [...].

«Мовна практика окремого носія мови; сукупність формальних і стилістичних ознак, що вирізняють індивідуальну мову» [...].

«Індивідуальна мова особистості, сукупність семантичних і стилістичних особливостей мовлення і текстів окремого носія певної мови. Це індивідуальний варіант загальнонародної мови (пор. з діалектами – масовими територіальними варіантами). Специфічність І. створюється відбором і перевагою мовних одиниць, вибраним використанням їх сполучних і композиційних можливостей, творчими мовленнєвими діями. У найширшому значенні І. – не тільки особливості, але й увесь склад мовлення...» [...].

«...Специфічні мовленнєві особливості... окремої особи, ...усі реалізації й варіанти мови в устах індивіда, сукупність усіх текстів, породжуваних мовцем і досліджуваних у лінгвістиці з метою вивчення структури і системи мови» [...].

«Мова письменника... Мовленнєва діяльність в межах системи загальнонародної мови, індивідуальний стиль на основі загальнонародної національної мови. І все ж у певному сенсі письменник є творцем мови, він розкриває її потенційні можливості, які інколи можуть закріплюватися у загальному вжитку» [...].

«Індивідуальне мовлення, що пояснюється місцем проживання, віком, фахом, соціальним станом, загальним рівнем культури певної людини. І. як мовна характеристика особистості не тільки окреслює особливе, а й розкриває розмаїті аспекти мови як загальнонаціонального феномена, її невичерпний потенціал» [...].

«У пострадянському лінгвістичному термінопросторі термін поширився приблизно з кінця 70-х років минулого століття... У широкому розумінні ідіолект – реалізація певної мови в устах індивіда, тобто сукупність текстів, породжуваних мовцем і досліджуваних лінгвістом із метою вивчення системи мови; ...у вузькому значенні – тільки специфічні

мовленнєві особливості певного носія мови; ...ідіолект відображає не тільки особистість, переконання, темперамент, а певною мірою також нашу соціолінгвістичну біографію – індивідуальну участь у комунікативних ситуаціях як пережитих, даних у досвіді, так і актуальних із відповідною їм мовною поведінкою... Під ідіолектом певного автора прийнято розуміти всю сукупність створених ним текстів у вихідній хронологічній послідовності, яка санкціонована самим автором, якщо тексти зазнавали обробки... Оперування терміном *ідіолект* зобов'язує дослідника враховувати екстралінгвальний фон мовотворчості письменника, а також різнотипні інтертекстуальні проєкції конкретних мовно-естетичних феноменів» [...] (с. 121-122).

Автори врахували й подали у словнику фонетичні варіанти термінів, напр., *біблеїзм* і *біблеїзм*, *мейозис* і *мейосис*, *міф* і *міт*, *оксиморон* і *оксюморон* та ін.

У рецензованому виданні представлена синонімія та дублетність у системі термінів, що обслуговують названу галузь мовознавства: власне український – запозичений термін (*асиндетон* – *безсполучниковість*, *членованість тексту* – *дискретність тексту*, *включення* – *інклюдив*, *внутрішнє мовлення* – *ендофазія*, *мовець* – *адресант* та ін.), однослівна номінація – терміносполука (*псевдоетимологія* – *народна етимологія*, *лінгвогенристика* – *лінгвістична генологія* тощо). Іноді синонімічні ряди охоплюють більшу кількість термінів, що зумовлено функціонуванням українського та запозиченого терміна, моно- та полілексемних найменувань того чи того наукового поняття: *візіопоезія*, *зорова поезія*, *поеземалярство*, *візуальна поезія*; *архісема*, *інтегральна сема*, *гіперсема*, *родова сема*; *адресат*, *отримувач*, *слухач*, *читач*, *інтерпретатор*, *аудиторія* тощо.

Дотримуючись думки, що словникова стаття є джерелом різнобічних відомостей про термін, автори в багатьох випадках (особливо це стосується запозичень) подали коментарі про їх походження. Важливим також є позначення наголосів реєстрових слів. Нерідко у словникових статтях подано, крім власне дефініції, ширшу інформацію про наукове поняття, репрезентоване відповідним терміном. Напр., навівши визначення *комунікативного (мовленнєвого) акту*, укладачі пропонують його класифікації за різними ознаками, зокрема п'ять класів мовленнєвих актів за іллокутивною силою (*вердиктиви*, *екзерсітиви*, *комісиви*, *бехабітиви*, *експозитиви*), поділ їх за іллокутивною метою, напрямками пристосування, вираженими психологічним станом мовця (*репрезентативи*, або *асертиви*, *директиви*, *комісиви*, *експресиви*, *декларативи*), а також такі види мовленнєвих актів, як *ініціативний*, *непрямий*, *прямий*, *реактивний* (с. 159-160). У словниковій статті *Методи лінгвістичного аналізу* автори не обмежилися тільки дефініціями, а навели короткі характеристики кожного з цих методів: *зіставний*, *інформаційно-смысловий*, *концептуальний*, *метод структурно-фрагментарного опису*, *лінгвопоетичної інтерпретації*, *асоціативного поля*, *стилістичного експерименту*, *контент-аналіз*, *компонентний аналіз* та ін. (с. 200-203). Така розлога інформація про термін, зібрана з різних джерел і сконденсовано подана в одній словниковій статті, є, на нашу думку, справді неоціненним скарбом для користувачів. Тому наукова цінність рецензованої лексикографічної праці є, без сумніву, великою. Важливість і

корисність цього видання полягає, на наше переконання, ще й у тому, що **Список використаної літератури**, який охоплює 255 джерел, – це своєрідний орієнтир для дослідників тексту. Адже автори опрацювали, уклали та представили систему джерел, які більшою чи меншою мірою стосуються висвітлення питань лінгвістичного аналізу.

Для зручності користування вкінці наведений **Термінологічний покажчик** (с. 375-391).

Авторський колектив пропонує словник для використання студентами під час вивчення лінгвістичного аналізу тексту як навчальної дисципліни та небезпідставно, на наш погляд, сподівається, як зазначено в передмові, що він стане у пригоді ширшому колу користувачів – усім, хто цікавиться питаннями лінгвостилістики. Фаховість, науковість, багатоаспектність, урахування найсучасніших досліджень мовознавчої науки, затребуваність – ось деякі характеристики рецензованої праці. Таким чином, можна стверджувати, що скарбниця української термінографії поповнилася ще одним справді цінним виданням.

Олексій Воробець

ЕТНОС І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

(за матеріалами науково-теоретичного
часопису "Етнос і культура", 2003-2013)

Одним із традиційних наукових видань ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника", що започатковане у 2003 році академіком НАПН України, доктором філологічних наук, професором Віталієм Кононенком, є науково-теоретичний часопис "Етнос і культура", який публікується уже протягом десяти років, сколихуючи наукові кола новими поглядами на ту чи іншу проблематику гуманітарного спрямування. Це є свідченням високого професіоналізму як наукового редактора, так і авторів традиційних для цього видання рубрик: 1) етнос і суспільство; 2) етнос і регіони; 3) мистецтво і народна культура; 4) мова і нація; 5) психологія особистості; 6) релігія і культура; 7) освіта в аспекті культури; 8) пошуки, відкриття, гіпотези; 9) рецензії, огляди.

Минуло вже десять років з моменту публікації першого номера часопису "Етнос і культура" (2003). Редакція періодичного видання вже самою назвою засвідчила його суспільне спрямування та наукове завдання – дослідження етнічних національно-культурних основ і своєрідності розвитку українського народу в усіх регіонах нашої незалежної держави, окресливши всеукраїнське, а не обмежено територіальне або етнічне значення часопису. У цьому ракурсі "етнос" і "культура" виступають як доміанти, репрезентуючи в усіх статтях єдиний науковий стрижень – чи то йдеться про взаємозв'язки етносу і суспільства, етносу і релігії, чи мовиться про народну культуру і мистецтво, релігію й освіту в етнічно-культурних координатах, чи то розглядаються актуальні процеси розвитку мови і нації або важливі літературно-художні явища – спрямування на утвердження ідей української самоідентичності і самоцінності.

Усі статті науково-теоретичного вісника розподілено за окремими підрозділами, в першому з яких через призму етнонаціональних цінностей розглядаються центральні проблеми суспільства. У цьому ключі написані статті Віктора Пазенока "Культура та етнотика" (2003), Віталія Кононенка "Мова в контексті української культури" (2003), Станіслава Кульчицького "Возз'єднання Західної України з УРСР: сучасний погляд" (2006), Степана Павлюка "Теорія етнології: науковий апарат" (2008), Володимира Великочого "Акт злуки УНР і ЗУНР: здобутки і перспективи української історіографії" (2008), Володимира Кафарського "Громадянська культура українського суспільства в умовах глобалізації" (2010), Володимира Барана "Проблема походження українського народу" (2010), Івана Монолатія "Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях: до питання про потребу нової парадигми дослідження" (2011-2012), Віталія Кононенка та Ірини Кононенко "Психоповедінкові доміанти в лінгвоментальному просторі: українсько-польські паралелі" (2011-2012) та ін.

Другий розділ акцентує на питаннях взаємодії етносу і регіонів, що свідчить про висвітлення проблем регіонального змісту. Для прикладу

можна назвати статті Михайла Паньківа "Сучасні традиційні обряди на Покутті та проблеми їх збереження" (2003), Михайла Романюка "Вплив міграційних процесів на етнічну структуру населення" (2003), Любомира Сікори "Іван Вагилевич і Бойківщина" (2006), Ольги Цівкач "Від Станіслава до Івано-Франківська" (2006), Володимира Великочого "Українсько-польська монументалістика Прикарпаття як об'єкт туристичної діяльності" (2010), Петра Дрогомирецького "Мовна особистість галицьких просвітителів в умовах полілінгвізму" (2010), Анатолія Грицана "Театральне життя Станіславщини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.)" (2011-2012), Віолетти Дутчак "Форми, жанри і стилі виконавства в бандурному мистецтві українського зарубіжжя: звукове відтворення" (2011-2012) та ін.

У третьому підрозділі "Мистецтво і народна культура" представлені статті Степана Макарчука "Гуцульський пласт традиційної культури українців" (2003), Любові Серганюк "Давній український фольклор Галичини і використання його сучасними композиторами" (2003), Степана Хороба "Українська сакральна драма: трансформація містерійних форм" (2006), Віталія Кононенка "Концепти художнього дискурсу: страх і сміх Михайла Коцюбинського" (2006), Ольги Слоновьської "Міф імені персонажа в літературі української діаспори: етнологічний аспект" (2006), Миколи Лесюка "Гуцульський діалект у друкованих джерелах" (2008), Івана Хланти "Оскар Кольберг і фольклор Карпат" (2008), Романа Піхманця "Структурування художнього тексту Марка Черемшини" (2010), Степана Хороба "Журнал "Поступ" у контексті розвитку української релігійно-християнської літератури Галичини" (2011-2012), Наталії Мафтин "Філософія чину" в проекції "авторитетного стилю" Уласа Самчука" (2011-2012) та ін.

Проблематиці мови і нації присвячений четвертий підрозділ, в якому обговорюються питання, пов'язані із національною спадщиною українського народу, висвітлені через призму мовостилу, оскільки взаємодія культури і мови є однією з віковичних проблем філософії, культури та мовознавства. Для прикладу можна назвати статті Валерія Мокієнка "Українська культура в українській мові" (2003), Василя Грещука "Найменування головних уборів на Прикарпатті" (2003), Миколи Лесюка "На сторожі рідного слова" (2006), Оксани Присяжнюк "Соціальна варіативність мелодичних і динамічних характеристик діалектного мовлення" (2006), Михайла Бігуська "Лексика та фразеологія родильного обряду в говірках Івано-Франківщини" (2008), Валентини Грещук "Гуцульський говір в оповіданні Данила Харов'юка "Полагна"" (2008), Віталія Кононенка та Ірини Кононенко "Словесні символи в українській і польській мовах: лінгвокультурологічний аспект" (2010), Василя Грещука "Дослідження гуцульських говірок у Львівському університеті міжвоєнного періоду" (2011-2012), Ірини Бабій "Індивідуально-авторські новотвори як різновид дескриптивних номенів" (2011-2012) та ін.

Трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві з очевидними набутками і невідворотними втратами в економіці, політиці, культурі, науці та освіті супроводжуються зміною парадигмальних основ психології масової та індивідуальної свідомості. У цьому сенсі п'ятий підрозділ "Психологія особистості" висвітлюють статті Лідії Орбан-

Лембрик “Соціалізація особистості в контексті етнокультурної парадигми” (2003), Зінаїди Карпенко “Наративна психотерапія для особистості й українського суспільства” (2003), Віри Фатурової “Інтернет і етнопсихологічний аспект” (2008), Яни Остапчук “Фактивність як категорія когнітивної лінгвістики” (2011-2012), Наталії Магас “Мовна репрезентація ментальних структур” (2011-2012) та ін.

Полеміці релігії і культури присвячений наступний розділ, ключову тематику якого втілюють статті Василя Марчука “Церква, суспільство, політика: проблеми взаємовпливів” (2003), Ігоря Пилипівца “Політика польської влади на Волині та Українська греко-католицька церква в 20-ті роки ХХ ст.” (2003), Григорія Лоїка “Відродження ідентичності українського села: архітектурні та сакральні впливи” (2010), Ігоря Гояна та Ігоря Ковалів “Старі концепції і нові джерела до вивчення символіки Галича й Галицької землі” (2011-2012) та ін.

Сьомий підрозділ “Освіта в аспекті культури” репрезентують публікації Богдана Тимківа “Формування художньої етнокультури студентів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва” (2003), Зіновії Нагачевської “Учителі – організатори і репрезентанти українського жіночого руху в Галичині (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)” (2003), Богдана Добрянського “Видатний педагог Бойківщини – Стефан Ковалів” (2006), Володимира Костіва “Українські освітянські концепти Миколи Євшана і сучасність” (2006) та ін.

Варто виокремити підрозділ “Пошуки, відкриття, гіпотези”, в якому запропоновані новітні дослідження Степана Пушика “Назва “Русь” від імені Бога” (2003), Степана Хороба “Фольклорні та етнографічні елементи в інсценізаціях новел Василя Стефаника” (2003), Архієпископ Ігоря Ісіченка “Монаший етос у літературі Київської Русі” (2006), Олега Гуцуляка “Таємниця святого Войцеха (До проблеми реконструкції генези першопредка-тотема праслов’ян)” (2006), Наталії Мафтин “На березі вічності: модель художнього світу прози Богдана-Ігоря Антонича” (2008), Михайла Паньківа “Етнографічний територіальний поділ Івано-Франківщини: перехідні зони” (2008), Ярослава Мельника та Наталії Криворучко “Типологія стратегам мислення в контексті державотворчих інтерпретацій” (2010), Святослава Кияка та Ігоря Ковалів “Світ трипільських старожитностей за Ярославом Пастернаком” (2011-2012), Олега Гуцуляка “Нація як консорція свободи волі: до питання про українську ідентичність” (2011-2012) та ін.

Традиційним для часописів подібного типу є розділ “Рецензії та огляди”, в якому за довготривалий період були опубліковані рецензії Марії Голянич “Мова в аспекті культури” (2003), Любомира Сеника “Багатство інтерпретацій” (2003), Євгена Барана “Степан Пушик у вимірах часу; творчі пороги та узвишся; літературно-критичне осягнення Миколи Ільницького” (2006), Мирослави Медицької “Цінне дослідження” (2006), Віталія Кононенка “Сполучник у системі української мови” (2008), Марти Петришин “Антропонімія давньогрецької мови” (2008), Романа Голода “Светом науки и знаний...” (2010), Ярослава Калакури “Новое достояние украинской историографии” (2010), Наталії Шумади “Студії зі слов’янського фольклору” (2011-2012), Олени Кульбабської “Предикат як фундаментальне поняття семантичного синтаксису” (2011-2012) та ін.

Доцільно виокремити і своєрідні тематичні рубрики, присвячені тим чи іншим подіям у житті етносу і культури, які вносять свій неоціненний вклад у формування комплексного змістового наповнення науково-теоретичного часопису “Етнос і культура” (2003-2013). Так у № 2-3 рецензованого видання виокремлений розділ “Стежками Івана Франка”, приурочений до 150-річчя від дня народження Каменяра, в якому опубліковано статті Романа Горака “Ранні мандрівки Бойківщиною Івана Франка в його творчості та епістолярії” (2006), Василя Грещука “Бойківський діалект у ранній творчості Івана Франка” (2006), Вікторії Юзвенко “Українсько-польські фольклористичні взаємини: Концепція Івана Франка” (2006) та ін.

Аналогічно у № 4-5 персоналізовано розділ “Іван Франко і культура”, який репрезентують статті Романа Голода ““Раса”, “середовище” та “момент” у системі позитивістської методології мислення Івана Франка” (2008), Віктора Давидюка “Фольклористичні методи Івана Франка” (2008).

Таким чином, рецензовані номери науково-теоретичного часопису “Етнос і культура” (2003-2013) містять широку гаму досліджень у галузях етносу, культури, суспільства, мистецтва, народної культури, мови, нації, психології, релігії та освіти, засвідчують високий науковий рівень авторів і становлять вагомий внесок у формування сучасної наукової думки.

Література

1. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / Гол. ред. Кононенко В. І. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – № 1.– 184 с.
2. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / Гол. ред. Кононенко В. І. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. – № 2-3.– 289 с.
3. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / гол. ред. Кононенко В.І. – Івано-Франківськ : Видавництво “Плай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – № 4-5.– 192 с.
4. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / Гол. ред. Кононенко В. І. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – № 6-7.– 214 с.
5. Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника: збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / Гол. ред. Кононенко В. І. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011-2012. – № 8-9.– 230 с.

Надія Слюзар (Вебер)

ГАЛИЦЬКА ТОПОНІМІЯ У СЛОВНИКОВОМУ ЗІБРАННІ

(Габорака М. *Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій* : Етимологічний словник-довідник / М. Габорака. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 932 с. Габорака М. *Топонімія Галицької Гуцульщини* : Етимологічний словник-довідник / М. Габорака. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 636 с.)

В українській ономастиці вже давно назріла гостра потреба зібрання і створення системних каталогів онімів, словників різних класів пропріативів, які збережуть для майбутніх поколінь цінний не тільки мовний, але й історичний, краєзнавчий, топографічний, етнографічний матеріал. Дослідники постійно наголошують і на створення в межах України зведеної електронної бази даних назв різних лінгвогеографічних об'єктів. У цьому контексті важливою є поява кожного словника (особливо регіонального) чи матеріалів до словника, що вносять своєрідну “цеглинку” в будівлю майбутнього комплексного онімікону української мови.

Рецензовані Словники Мирослава Габорака – це вже не тільки “цеглинка”, а ціла “стіна” напрацьована у галузі топонімної лексикографії, оскільки, як відомо, це далеко не перші дослідження вченого (раніше опубліковані книги: “Гідронімія Івано-Франківщини” (2003), “Назви гір Івано-Франківщини” (2005), “Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля)” (2007), “Назви гір і полонин Івано-Франківщини” (2008), “Гідронімія Івано-Франківщини” (2010) – видання друге, доповнене, уточнене). Однак саме “Топонімія Галицької Гуцульщини” і “Топонімія Покуття” – результат копіткої, цілеспрямованої й довготривалої праці, це своєрідний підсумок зібрання ойконімів, гідронімів, оронімів, мікротопонімів досліджуваних територій.

Автор зазначає, що вивчення покутських і гуцульських топонімів має тривалу історію, оскільки ними цікавилися відомі в минулому дослідники (А. Петрушевич, Я. Вагилевич, М. Кордуба, С. Грабець, Б. Лящук та ін.), а також чимало назв географічних об'єктів Покуття, Гуцульщини ставали предметом досліджень сучасних українських мовознавців (С. О. Вербича, І. М. Железняк, Ю. О. Карпенка, Д. Г. Бучка, О. С. Стрижака, В. П. Шульгача та багатьох інших). Однак, як пише М. Габорака у передмові, цими дослідженнями не вичерпується необхідність подальшого збору та вивчення покутських, гуцульських назв (ТП, ТГГ, с. 3). Тому пропонувані Словники суттєво доповнять перелік проаналізованих раніше топонімів і дозволять увести в науковий обіг значний пласт української онімної лексики.

У Словниках М. Габорака привертає увагу кількісно значний матеріал проаналізованих топонімів (7 839 назв у “Топонімії Покуття”, 4 297 – у “Топонімії Галицької Гуцульщини”, що разом є найменуваннями відповідно 11 714 та 6 778 географічних об'єктів), а також чимала джерельна база. Зібрати й проаналізувати такий за обсягом матеріал – непросте завдання, адже в цілому це фундаментальний для невеликої території топонімичний корпус – понад 12 тис. топонімів.

Рецензовані праці розраховані не лише на мовознавців, але й на учнів, учителів, краєзнавців, екскурсоводів, оскільки кожен тут знайде безліч цікавих легенд, переказів про походження тих чи інших назв. Цінним є те, що часто щодо відомих онімів учений подає не лише одну легенду, а декілька, залежно від території, де поширена назва. Наприклад, про походження назви річки *Дністер* жителі Городенківщини та Калущини розповідають зовсім інші перекази (ТП, с. 223–224), про найменування гори *Говерла* записано чотири легенди (ТГГ, с. 130–133). Суттєвими також у Словниках є відомості краєзнавчого характеру, які допоможуть у прокладанні туристичних маршрутів і визначенні точного розташування того чи іншого об'єкта.

Безперечно, матеріали Словників можуть слугувати опертям для реалізації завдань загального теоретичного характеру. Дослідницькі проблеми, які можуть бути вирішені на базі словників, надзвичайно різноманітні: це з'ясування семантичної й словотвірної специфіки топонімів Покуття, Галицької Гуцульщини в порівнянні з іншими регіонами Івано-Франківщини чи Заходу в цілому, виділення особливих (навіть раритетних) моделей пропріативів, укладання словників діалектної географічної номенклатурної термінології, лінгвогеографічний опис тощо.

Особливо цінними лексикографічні видання М. Габорака можуть виявитися для вирішення історико-лінгвістичних питань. Деякі спостереження виникають одразу ж при першому перегляді Словників. Скажімо, модель на *-аня* практично не збереглася в сучасній лексиці: *Вільхованя* (ТП, с. 113), *Лозованя* (ТП, с. 467), *Піскованя* (ТП, с. 639; ТГГ, с. 412), хоча існують розбіжності у Словниках: автор то виділяє формант *-аня* + прикметник *піскова* (ТГГ, с. 412), то виводить назву від апелятива *піскованя* (діал.) ‘піскувата земля; піщане місце’ (ТП, с. 639). Однак у більшості імпонує в цих працях виваженість, некатегоричність тлумачень онімів, що пов'язано з полімотивованістю окремих найменувань. Наприклад, *Ріжок* (колишній фільварок, тепер урочище) – а) семантичне утворення від апелятива *рожок*, *ріжок*, дем. від *ріг*; у такому разі назва вказує на вигнуту форму місцевості; б) результат трансонімізації однозвучного антропоніма – прізвища засновника чи власника фільварку, пор. п-ще *Рожок* (ТП, с. 695). *Ріпники* (куток) – а) результат трансонімізації однозвучного групового антропоніма – найменування родини, яка, очевидно, започаткувала куток; б) семантичне утворення від апелятива *ріпники* ‘люди, що вирощують ріпу – картоплю’ чи ‘робітники, які видобували нафтову ропу’ (ТП, с. 696). Однак уважаємо, що топонім *Сітники* теж можна мотивувати і груповим антропонімом, пор. п-ще *Сітник* (СП, с. 323), п-сько *Сітнік* ‘високого росту і худий’ (СППЗУ, III, с. 70), й апелятивом *сітник* не тільки в значенні ‘болотяна трава’ (ТП, с. 739), але й *сітник* ‘рибалка, що ловить рибу сіткою’ (ЕСУМ, V, 258).

М. Габорака запропонував нам багатющий онімний матеріал, джерельною базою для якого послужили матеріали, зібрані власноруч автором у польових умовах, учителями й учнями шкіл Покуття, Галицької Гуцульщини, також нариси про історії міст і сіл краю, архівні джерела, актові документи, довідники адміністративно-територіального поділу, географічні, енциклопедичні та інші словники, топографічні карти. Важливим додатковим джерелом слугували такі праці, як “*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*”, “Словник

гідронімів України”, “Енциклопедія Коломийщина”, “Nazwy geograficzne Huculszczyzny” С. Грабця, “Походження назв населених пунктів Покуття” Д. Бучка та інші.

Щодо структури рецензованих праць зазначимо, що словникові статті побудовані таким чином, що дозволяють простежити еволюцію топоніма, варіювання назви з часу першофіксації в історичних документах і до сьогодні. Назва подається з наголосом, далі автор указує закінчення родового відмінка однини (для топонімів у множині називається число), рід, вид об'єкта, географічне розташування, варіанти найменування (якщо є), фіксації топоніма в писемних джерелах чи вказівка на час засвідчення під час експедицій, пояснення способу його творення, а також твірна база пропріатива, її значення та словотворчого форманта. Цінним є те, що подаються назви суміжних об'єктів, що дає можливість з'ясувати генетичні зв'язки однакових іменувань. У реєстр Словників автор також вводить назви об'єктів, яких зараз уже не зафіксовано, що є цілком виправданим, оскільки такі оніми важливо зберегти для майбутніх поколінь дослідників. Наприклад:

Лагодець, -дцю; ч.; поле; с. Сілець Тисм. р-ну; вар. *Лагодиць*: Лагодиць (2002, СНЧ, 42); Лагодець (2012, Експ.). – Назва утворена за допомогою суфікса *-ець* від дієслівної основи *лагоди-ти* ‘готувати, приготувати’ (ВТС, 478). Тут ідеться про дрова, які заготовляли в лісі, на місці якого було облаштоване поле. Варіант назви з'явився під впливом місцевих говірок, у яких ненаголошений [e] вимовляється як [и]. Можлива також мотивація найменування поля похідним однозвучним антропонімом – прізвищем чи прізвищем людини, яка володіла колись ним, пор. п-ще *Лагода* (ТП, с. 443).

Отож бачимо, що побудова словникової статті добре продумана, чітка, принципи її організації послідовно втілені впродовж усього тексту Словників.

Безперечно, праці М. Габорака не позбавлені деяких неточностей, суперечностей у трактуванні походження тієї чи іншої назви, однак у цій рецензії хотілося б висловити декілька побажань, а не зауважень, оскільки кожен дослідник може наводити свої інтерпретації мотивації онімів і дискусії можуть, без сумніву, продовжуватися.

1. Щодо конотативних топонімів, то краще фіксувати хоча б невеликі тексти з усного мовлення мешканців території, оскільки конотацію можна побачити тільки в контексті, на рівні навіть висловлення. Саме тоді можна говорити про ступінь топонімізації.

2. Варто було б завершувати кожен Словник хоча б невеликими висновками чи узагальненнями щодо топонімії Покуття, Гуцульщини, адже на основі такого багатого фактичного матеріалу можна стверджувати про продуктивність певних моделей в утворенні топонімів, про поширеність імен, прізвищ чи прізвищ на території, географічних термінів із специфічним регіональним значенням тощо. Із цього погляду Словники є важливими для молодих дослідників, які, використовуючи вже зібраний матеріал, можуть аналізувати різноманітні мовні, історичні, географічні чи етнографічні явища або факти, що дозволить краще зрозуміти закономірності функціонування та розвитку топонімії краю.

3. До перспективних ліній вивчення топонімів Покуття і Галицької Гуцульщини відносимо також їх різноплановість, оскільки оніми можна

розглядати не тільки в аспекті лінгвістичному, але й в історико-краєзнавчому, етнолінгвістичному, культурологічному. Цей матеріал буде корисним, без сумніву, також у плані типологічних досліджень топонімів різних адміністративно-територіальних одиниць.

Словники становлять велику цінність для спеціалістів, які займаються вивченням топонімів (регіональних топонімних систем) як у синхронному, так і в діахронному аспектах. У цілому вони є великим внеском у розвиток теорії порівняльно-типологічної топонімії різних територій, а також, зрештою, у загальний фонд досліджень топонімії України. Зазначимо, що топонімія засвідчує не тільки історію розвитку мови, але й історію народу, який проживає на тій чи іншій території. Тому відзначимо саме культурологічний сенс рецензованих Словників.

Зібраний автором матеріал заслуговує високого поцінування, оскільки рецензовані Словники є найбільш повним на сьогодні зібранням назв географічних об'єктів Покуття та Галицької Гуцульщини, яке, як стверджує М. Габорака, буде доповнюватися в майбутньому.

Джерела

- ВТС Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3; 2003. – Т. 4; 2006. – Т. 5.
- СП Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / гол. ред. К. М. Лук'янюк. – Чернівці : Букрек, 2002. – 424 с.
- СППЗУ Словник прізвищ Північно-Західної України: у 3 т. / упоряд. Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 1 : А–И. – 412 с. ; Т. 2 : І–П. – 456 с. ; Т. 3 : Р–Я. – 364 с.
- ТГГ Габорака М. Топонімія Галицької Гуцульщини : Етимологічний словник-довідник / М. Габорака. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011, 636 с.
- ТП Габорака М. Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій : Етимологічний словник-довідник / М. Габорака. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 932 с.

НБ ПНУС

797626

Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

Друкарня Прикарпатського національного
університету ім. Василя Стефаника
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

© Інститут українознавства
при Прикарпатському національному
університеті ім. Василя Стефаника

ISSN 2312-5691
Ukrainoznavci studii

НБ ПНУС

797626